

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

23

—

1976

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΑΡΙΘ. ΕΙΣΑΓ. 8971
ΕΠΙΘ. ΑΡΙΘ. 758. 47

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

23

(1976)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1978

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
✕ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ : Γάμος Ἑλλήνων Καθολικῶν καὶ τὸ Πρωτόκολλον τοῦ Λονδίνου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830.....	1
✕ ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ : Ἡ δικαιοσύνη εἰς τὴν Μάνην ἐπὶ Καποδίστρια...	19
✕ J. KOHLER, F. REGELSBERGER, M. KEMPNER καὶ A. PINNER, A. ΚΡΑΣΣΑ : Γνωμοδοτήσεις περὶ τοῦ ζητήματος τῶν περισευμάτων τῆς κληρονομίας Συγγροῦ	39 - 64
✕ ΝΟΜΙΚΗ ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΕΝ ΒΕΡΟΛΙΝΩ ΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ : Περὶ παραγραφῆς τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου κατὰ τὸν Ρωμαϊκὸν καὶ Βυζαντινὸν νόμον	65 - 94
✕ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ : Γύρω ἀπὸ τὴς πηγῆς τῆς «Ἐπιτομῆς Κανόνων» τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοποῦλου	85
✕ ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΥ : Τὸ δίκαιον τῆς Κύπρου ἐπὶ Φραγκοκρατίας.....	123 - (4)
✕ ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ : Ἐπιδράσεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἀττικοῦ δικαίου εἰς τὰς περὶ μοιχείας διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου	143 - 156
✕ ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΥ : Κειτούκειτος - Τιπούκειτος	157
✕ ΖΑΚΟΝ SUDNTJ LJUDEM (Νόμος διὰ νὰ δικάζωνται οἱ ἄνθρωποι).....	175-179 187-187

ΓΑΜΟΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΝ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ
ΤΗΣ 3 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1830^{1,2}

ὑπὸ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ

1. Τὸ Πρωτόκολλον τοῦ Λονδίνου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 περὶ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος, κατὰ πρότασιν τοῦ πληρεξουσίου τῆς Γαλλίας, περιέλαβε ρήτραν ἔχουσαν οὕτω:

Il a été stipulé que la religion catholique jouira dans le nouvel Etat du libre et public exercice de son culte, que ses propriétés lui seront garanties, que ses Evêques seront maintenus dans l'intégrité des fonctions, droits et privilèges dont ils ont joui sous le patronage des Rois de France; et qu'enfin d'après le même principe, les propriétés appartenant aux anciennes missions Françaises ou Etablissements Français, seront reconnues et respectées.

Les Plénipotentiaires des Trois Cours Alliées qui ont réglé ces intérêts, ayant voulu donner en outre à la Grèce une nouvelle preuve de la sollicitude

1. Ἀναδημοσιεύομεν ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Ἐφημερίς Ἑλληνικῆς καὶ Ἀλλοδαπῆς Νομολογίας», τόμ. 72-73 σελ. 1-20 (1953-1954), τὴν ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσαν γνωμοδότησιν τοῦ Καθηγητοῦ καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γεωργίου Σ. Μαριδάκη, τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστοῦμεν θερμῶς διὰ τὴν φιλοφρόνως παρσχθεῖσαν ἄδειαν τῆς ἀναδημοσίευσός.

H.I.Z.

2. Κατὰ τὴν ἐνώπιον τῆς Ὀλομελείας τοῦ Ἀρείου Πάγου συζήτησιν, ἐφ' ἧς ἐξεδόθη ἡ ὑπ' ἀριθμ. 423/1951 (EEAN 1952 σ. 150) ἀπόφασις ἠγόρευσεν ὁ καθηγητὴς Γ. Μαριδάκης. Ἡ ἀγόρευσις του ἐστηρίχθη εἰς τὰς ἀνωτέρω ἐν τῷ κειμένῳ δημοσιευομένας σκέψεις. Πρβλ. ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος τὰς συμφωνοὺς ἀπόψεις τὰς ἀναπτυχθεῖσας ἐπίσης ἐνώπιον τῆς Ὀλομελείας ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Π. Βάλληδρα, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου καὶ τὸ Γ' Πρωτόκολλον τοῦ Λονδίνου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 (EEAN 1952 σ. 225 ἐπ.). Ἡ ἀνωτέρω ἀπόφασις τῆς Ὀλομελείας τοῦ Ἀρείου Πάγου ἔλυσεν ὀρθῶς, ταχθεῖσα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ Β' Τμήματος, τὴν μεταξύ τῶν δύο Τμημάτων αὐτοῦ διαφωνίαν ἥτις προέκυψε μεταξύ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 580/1950 ἀναιρετικῆς ἀποφάσεως καὶ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 171/1951 ἀποφάσεως τοῦ Β' Τμήματος (EEAN 1952 σ. 34 καὶ 35).

bienveillante de leurs Souverains à son égard, et préserver ce Pays des malheurs que la rivalité des cultes qui y sont professés pourraient y susciter, sont convenus que tous les sujets du nouvel Etat, quel que soit leur culte, devront être admissibles à tous les emplois, fonctions et honneurs publics, et traités sur le pied d'une entière égalité, sans égard à la différence de croyance, dans tous leurs rapports religieux, civils, ou politiques.

Ἡ Γαλλία, ἡ Μεγ. Βρετανία καὶ ἡ Ρωσσία προέβησαν εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀπόφασιν, τῇ προτάσει τοῦ πληρεξουσίου τῆς Γαλλίας ἐκθέσαντες:

Il a représenté que depuis plusieurs siècles, la France est en possession d'exercer en faveur des Catholiques soumis au Sultan, un patronage spécial, que S. M. Très Chrétienne croit devoir déposer aujourd'hui entre les mains du futur Souverain de la Grèce; mais en se dessaisissant de cette prérogative, S. M. Très Chrétienne se doit à elle-même, et Elle doit à une population qui a vécu si longtemps sous la protection de ses Ancêtres, de demander que les Catholiques de Terre Ferme et des îles trouvent dans l'organisation qui va être donnée à la Grèce, des garanties capables de suppléer à l'action que la France a exercée jusqu'à ce jour en leur faveur.

Ὁ Βασιλεὺς τῆς Γαλλίας ἐζήτησε καὶ ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Ρωσσία ἀπεδέχθησαν ὅπως «εἰς τὸν ὀργανισμόν ὅστις θὰ δοθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα» τεθοῦν ἐγγυήσεις ἱκαναὶ νὰ ἀναπληρώσουν τὴν εἰδικὴν προστασίαν τὴν ὁποίαν ἔσκει ἔναντι τοῦ Σουλτάνου ἡ Γαλλία ἐπὶ τῶν ἐξῆς πέντε σημείων: 1) Ἡ καθολικὴ θρησκεία νὰ ἐκτελῇ ἀκωλύτως εἰς τὸ Νέον Κράτος τὰς τελετὰς τῆς λατρείας τῆς [οὕτω μεταφράζει ὁ Ἀλέξ. Ι. Σοῦτσος, Συλλογὴ τῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν Δημόσιον Δίκαιον τῆς Ἑλλάδος ἀναγομένων ἐπισήμων ἐγγράφων (1858) 150]. 2) Αἱ εἰς αὐτὴν ἀνήκουσαι ἰδιοκτησίαι νὰ εἶναι ἀνεπηρέαστοι. 3) Οἱ ἐπίσκοποι αὐτῆς νὰ διατηρηθῶσιν ἀπαρμεῖωτοι εἰς τὰ λειτουργήματα, δικαιώματα καὶ προνόμια τῶν ὁποίων ἔχαιρον ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας. 4) Αἱ ἰδιοκτησίαι αἱ ἀνήκουσαι εἰς τὰς παλαιὰς γαλλικὰς ἀποστολὰς ἢ γαλλικὰ ἱδρύματα νὰ ἀναγνωρισθῶν καὶ νὰ παραμείνουν σεβασταί. 5) Αἰχμανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς μεταξὺ τῶν θρησκείων ἀντιζηλίας (rivalité des cultes), νὰ κρατήσῃ ἰσοπολιτεία μεταξὺ ὅλων τῶν ὑπάρχον ἀδικοφύρων θρησκειῶν ἢ δόγματος, γινομένων ἀπάντων δεκτῶν εἰς τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας.

Πῶς ἀντελήφθη πάντα ταῦτα ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις εἰς τὴν ὁποίαν ἐκοινοποιήθη τὸ Πρωτόκολλον διὰ τοῦ ἀπὸ 27 Μαρτίου/8 Ἀπριλίου 1830 ἐγγράφου τῶν παρ' αὐτῇ διαπεπιστευμένων Ἀντιπρέσβων;

Εἰς τὸ ὑπόμνημα τῆς Γερουσίας ἀπὸ 10 Ἀπριλίου 1830 (Σ ο ὕ τ σ ο υ, ἐνθ' ἄν. σελ. 170) γράφονται:

«Οἱ Κύριοι Ἀντιπρόεδμοι τῶν τριῶν Συμμάχων Αὐτῶν παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ Κυβερνήσει εἰς τὴν ἐπίσημον διακοίνωσίν των εἰδοποίησαν περὶ ἰδιαίτερας πράξεως γενομένης μεταξὺ τῆς Χριστιανικῆς Α. Μεγαλειότητος καὶ Β. Α. Υ. (ἐννοεῖ τὸν Πρίγκιπα Λεοπόλδον τοῦ Σαξ-Κοβούργ) καθιερούσης δικαιώματα εἰς τοὺς Δυτικούς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους. Ἡ καθιέρωσις αὕτη, σύμφωνα πρὸς τὰ μέγα μέρος μὲ τοὺς ἐνυπάρχοντάς μας νόμους προσδιορίζοντάς τὰ πολιτικὰ δικαιώματα, ἀρκεῖ μόνον νὰ μᾶς πιστοποιήσῃ ὅτι τοῦ Ἀνατολικοῦ δόγματος ἡ θρησκεία θέλει εἶσθαι ἡ ἐπικρατοῦσα τῆς ἀνεξαρτήτου Ἑλλάδος».

Ἡ ἀπάντησις αὕτη ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀντελήφθη τὰ δικαιώματα ταῦτα τῶν Καθολικῶν ὡς ἀναφερόμενα μόνον εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον, ὡς ἀναφερόμενα ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ δικαιώματα τῶν καθολικῶν ὡς πολιτῶν τοῦ δημιουργουμένου Κράτους, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὰ δικαιώματα αὐτῶν ὡς προσώπων τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Ἀλλως δὲν θὰ ἐλέγετο εἰς τὴν ἀπάντησιν, ὅτι πάντα ταῦτα τὰ δικαιώματα τὰ ἐξασφαλιζόμενα εἰς τοὺς καθολικούς εἶναι «κατὰ μέγα μέρος σύμφωνα μὲ τοὺς ἐνυπάρχοντάς μας νόμους (τοὺς) προσδιορίζοντάς τὰ πολιτικὰ δικαιώματα». Τοιοῦτοι νόμοι ὑπεννοῦντο ἡ § α' τοῦ Συντάγματος τῆς Ἐπιδάφου, ἡ § α' τοῦ Συντάγματος τοῦ Ἀστρους καὶ τὸ ἄρθρον 1 τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνης, εἰς τὰ ὅποια πάντα ἐπαναλαμβάνονται στερεοτύπως: «Ἡ ἐπικρατοῦσα θρησκεία εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπικράτειαν εἶναι ἡ τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθόδοξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἀνέχεται ὁμως ἡ διοίκησις τῆς Ἑλλάδος πᾶσαν ἄλλην θρησκείαν καὶ αἰ τελεταὶ καὶ αἱ ἱεροπραγαί αὐτῶν ἐκτελοῦνται ἀκωλύτως».

Ἐτέρωθεν, ὅτι καὶ αἱ τρεῖς Δυνάμεις μόνον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ δημοσίου δικαίου ἡγνόνουν νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ δικαιώματα ταῦτα εἰς τοὺς καθολικούς πολίτας τοῦ νέου Κράτους, προκύπτει πλέον ἢ σαφῶς ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν τὴν ὑποίαν αὐταὶ ἔδωκαν εἰς τὸ ἀνωτέρω ὑπόμνημα τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως. Ἡ ἀπάντησις διετυπώθη εἰς τὸ ἀπὸ 1 Ἰουλίου (19 Ἰουνίου) 1830 Πρωτόκολλον τῆς ἐν Λονδίῳ Συνδιασκέψεως τῶν πληρεξουσίων τῆς Γαλλίας, Μεγ. Βρετανίας καὶ Ρωσίας. Λέγεται εἰς τὸ Πρωτόκολλον τοῦτο (Σ ο ὕ τ σ ο υ ἐνθ' ἄν. 216):

Les privilèges accordés aux Catholiques par le protocole No 3 du 3 Février 1830 ne sauraient imposer au Gouvernement Grec aucune obligation qui tournerait au préjudice de l'Eglise dominante. Si les maximes de

tolérance qui ont dicté ce Protocole sont applicables à tous les cultes en général; si elles leur offrent, à tous sans distinction, une sécurité complète au sein de la Grèce, les Plénipotentiaires croient cependant devoir déclarer, que d'autre part les intentions et la sollicitude des Trois Cours, exprimées dans ce même Protocole au sujet de l'égalité des droits civils et politiques, se rapportaient spécialement aux cultes Chrétiens.

Αἱ Τρεῖς Δυνάμεις ἀπαντῶσαι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν λέγουσι ἀπεριφράστως ὅτι τὸ Πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 ἀπονέμον «privilèges» π ρ ο ν ὁ μ ι α εἰς τοὺς καθολικοὺς, ὑπηγορευθῇ μόνον ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς ἀ ν ε ξ ι - θ ρ η σ κ ε ί α ς (tolérance), καίτοι δὲ αἱ ἀρχαὶ αὗται τῆς ἀνεξιθρησκείας εἶναι ἐφαρμοστέαι ἐπὶ ὅλων ἀδιακρίτως τῶν θρησκειῶν, αἱ τρεῖς Δυνάμεις ἐν τούτοις δηλοῦν ἀπεριφράστως, ὅτι «αἱ διὰ τοῦ πρωτοκόλλου ἐκφρασθεῖσαι διαθέσεις ὡς καὶ ἡ Πρόνοια τῶν τριῶν Αὐτῶν π ε ρ ῖ ἰ σ ὅ τ η τ ο ς τ ῶ ν ἀ σ τ ι κ ῶ ν καὶ π ο λ ι τ ι κ ῶ ν δ ι κ α ι ω μ ά τ ω ν (au sujet de l'égalité des droits civils et politiques) ἀνεφέροντο εἰδικῶς εἰς τὰς χριστιανικὰς θρησκείας (aux Cultes Chrétiens)».

Αἱ Δυνάμεις μὲ μίαν λέξιν, λέγουσι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν ὅτι καὶ μὲν ἡ ἀρχὴ τῆς ἀ ν ε ξ ι θ ρ η σ κ ε ί α ς ἐπιβάλλει ἴσῃ ἐξασφάλισιν ὅλων τῶν cultes (λατρείων) au sein de la Grèce, ἀλλὰ τὸ Πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 ἀποβλέπει εἰς τὴν ἰσότητά ἀ σ τ ι κ ῶ ν καὶ π ο λ ι τ ι κ ῶ ν δ ι κ α ι ω μ ά τ ω ν (égalité des droits civils et politiques) μ ὁ ν ο ν τ ῶ ν χ ρ ι σ τ ι α ν ῶ ν. Ἡ δὴλῳσις αὕτη συμπληροῦσα τὸ Πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 προσδίδει εἰς αὐτὸ τὸ ἐξῆς περιεχόμενον:

Εἰς τὴν δημιουργουμένην Ἑλληνικὴν Πολιτείαν, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν κακῶν ἅτινα συνεπάγεται ἡ ἀντιζηλία μεταξὺ τῶν θρησκειῶν (les malheurs de la rivalité des cultes), οἱ χριστιανοὶ ὅλων τῶν δογμάτων θὰ ἔχουν ἴσα ἀστικά καὶ πολιτικά δικαιώματα (égalité des droits civils et politiques). Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰδικῶς εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, αὕτη 1) θὰ ἐκτελῇ ἀκωλύτως εἰς τὸ νέον κράτος τὰς τελετὰς τῆς λατρείας τῆς, 2) αἱ εἰς αὐτὴν ἀνήκουσαι ἰδιοκτησίαι θὰ εἶναι ἀπρόσβλητοι, 3) οἱ ἐπίσκοποι αὐτῆς θὰ διατηρήσουν πλήρη τὰ λειτουργήματα, δικαιώματα καὶ προνόμια τὰ ὅποια εἶχον ὅτε ἐτέλουν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας, 4) αἱ ἰδιοκτησίαι τῶν παλαιῶν γαλλικῶν ἀποστολῶν καὶ ἰδρυμάτων θὰ διατηρηθῶν.

Ἡ ρητὴ δὴλῳσις ὅτι τὸ Πρωτόκολλον αἰτίαν μὲν ἔχει τὰ ἐκ τῆς ἀντιζηλίας τῶν

θρησκείων κακὰ (les malheurs de la rivalité des cultes), ὑπηγορεύθη δὲ (dicté) ἐκ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀνεξιθρησκείας (tolérance), ἡ πρόσθετος ρητὴ ἐπίσης δὴλωσις, ὅτι καίτοι ἡ ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνεξιθρησκείας πηγάζουσα ὑποχρέωσις ὅπως ἐξασφαλισθῇ ἡ ἰσότης ἀστικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων ἀποβλέπει εἰς ἅπαντας ἀνεξαρτήτως θρησκείας, ἐν τούτοις τὸ Πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 ἀφορᾷ εἰς μόνους τοὺς Χριστιανούς, καθιστᾷ ἔτι μᾶλλον πρόδηλον, ὅτι τὸ Πρωτόκολλον σκοπεῖ νὰ προστατεύσῃ τοὺς ἑλλήνας καθολικοὺς μόνον ἀπὸ τῆς πλεονεξίας τοῦ δημοσίου δικαίου, οὕτως ὥστε καθιστάμενοι πολῖται τοῦ δημιουργουμένου Κράτους νὰ ἐξακολουθήσουν ἔχοντες ὅ,τι διὰ τῆς προστασίας τῆς Γαλλίας εἶχον ἐπιτύχει παρὰ τῶν Σουλτάνων.

II. Τίθεται οὕτω ἀπ' αὐτοῦ τὸ ἐρώτημα:

Ποῖον περιεχόμενον εἶχεν ἡ εἰδικὴ προστασία (patronage spécial) τῶν καθολικῶν, τὴν ὁποίαν ἤσκουν οἱ γάλλοι Βασιλεῖς ἔναντι τοῦ Σουλτάνου καὶ τὴν ὁποίαν ἐναπέθηκον εἰς τὰς χεῖρας τοῦ μέλλοντος ἡγεμόνος τῆς Ἑλλάδος (croit devoir déposer aujourd'hui entre les mains du futur Souverain de la Grèce); Αὐτόδηλον εἶναι ὅτι ἡ «εἰδικὴ αὕτη προστασία» ἥτις ἐναπετέθη εἰς χεῖρας τοῦ μέλλοντος ἡγεμόνος τῆς Ἑλλάδος δὲν δύναται νὰ ἔχῃ περιεχόμενον διάφορον ἐκείνου τὸ ὁποῖον εἶχεν ἡ προστασία αὕτη ὅταν ἐζησκεῖτο ἔναντι τοῦ Σουλτάνου.

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κορανίου μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Μωάμεθ καὶ τῶν «ἀπίστων» κρατεῖ «αἰώνιος πόλεμος». Ὁ Θεοκρατικὸς χαρακτήρ τοῦ ὁθωμανικοῦ κράτους συνέπειαν εἶχεν, ὅτι αἱ εἰς τὴν περιοχὴν αὐτοῦ βιοῦσαι χριστιανικαὶ ἐθνότητες ἦσαν ἀπλῶς ἀνεκταί. Βιοῦσαι ἐκτὸς νόμου καὶ ἐκτὸς δικαίου ἔπρεπε ἢ νὰ ἐξισλαμισθοῦν ἢ νὰ ἐκδιωχθοῦν ἢ νὰ θανατωθοῦν. Ἡ ἀνάγκη τῶν πραγμάτων δὲν ἤγαγε τοὺς Σουλτάνους μέχρι τῆς ἀκρότητος ταύτης. Ἀπ' ἐναντίας ὅχι μόνον ἠνέχθησαν τοὺς χριστιανούς ὀρθοδόξους, ἀλλ' ἠναγκάσθησαν νὰ ἀνεχθοῦν καὶ τοὺς χριστιανούς τῶν ἄλλων δογμάτων ὑπηκόους ἢ μὴ τούρκους. Ἡ ἰσχυροτέρα τότε χριστιανικὴ δύναμις, ἡ Γαλλία, κατώρθωσε ν' ἀποσπάσῃ ἀπὸ τοὺς Σουλτάνους «προνόμια» τινα. Ταῦτα συνίσταντο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τὴν ὁποίαν προσέλαβον ἐξουσίαν ὅπως ἀσκοῦν οἱ ἐν Τουρκίᾳ γάλλοι πρόξενοι, ὡς καὶ εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως τῶν χριστιανῶν καθολικῶν, τὴν ὁποίαν ὑπεχρέωθη ἡ Τουρκία ὅπως σέβεται. Τὰ προνόμια ταῦτα παρεχωρήθησαν διὰ τῶν λεγομένων capitulations. Εἰς τὴν ἐν ἔτει 1535 συναφθεῖσαν πρώτην capitulation μεταξὺ Γαλλίας καὶ τοῦ Σουλτάνου ἀναγράφεται ὅτι οὐδεὶς θὰ κατὰπινέζεται ἐνεκα τῆς θρησκευτικῆς του πίστεως, ὡς καὶ οὐδεὶς ὑπὸ φόβου τοῦ βασιλέως (sujet du

roi) θὰ ἐξαναγκάζεται ὅπως ἀποδεχθῇ τὸν ἰσλαμισμόν, ἀλλὰ θὰ τοῦ εἶναι ἐπιτετραμμένον ὅπως διατηρῇ τὴν θρησκείαν του (mais qu'il leur soit licite d'observer leur religion). Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἤρκει μόνῃ ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως, ἔπρεπε δὲ αὕτη νὰ συμπληρωθῇ διὰ τῆς ἐλευθερίας ἀσκήσεως τῶν ἐξωτερικῶν τύπων τῆς λατρείας, εἰς τὰς ἐν ἔτει 1740 ἀνανεωθεῖσας capitulations, προσετέθη τὸ ἄρθρον 82, ἔχον ἐπὶ λέξει:

Les Evêques et religieux dépendant de l'Empereur de France qui se trouvent dans mon Empire seront protégés tant qu'ils se tiendront dans les bornes de leur Etat, et personne ne pourra les empêcher d'exercer leur rite suivant leurs usages dans les Eglises qui sont entre leurs mains de même dans les autres lieux où ils habitent.

Διὰ τῶν capitulations τοῦ ἔτους 1740 ἐξηναγκάσθη τὸ πρῶτον ὁ Σουλτάνος ὅπως ἐπιτρέψῃ εἰς τοὺς ὑπάρχουσ καὶ protégés τοῦ Γάλλου Βασιλέως ὅπως ἐξασκοῦν τὰ τῆς λατρείας των εἰς Ἑκκλησίας [ὅρα ἰδίᾳ Répertoire de droit international, Lapradelle-Niboyet, Τόμος 3ος (1929) λέξεις Capitulations No 23, No 113].

Τὸ Ὀθωμανικὸν Κράτος, ἀφοῦ καὶ τοὺς χριστιανοὺς ἰδίους ὑπάρχουσ ἐθεώρει, συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κορανίου, ὡς μὴ ἀποτελοῦντας μόριον αὐτοῦ ἀλλ' ἀπλῶς ἀνεκτοὺς, κατὰ μεῖζονα λόγον ἐθεώρει ἐκ τῶς νόμου καὶ ἐκ τῶς δικαίου, τοὺς χριστιανοὺς οὔτινες, ὑπῆκοι ὄντες ἐτέρου Κράτους, διεβίου ἀπλῶς εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους [Fauchille, Traité de droit international, Tome 1, troisième partie (1926) No. 736. Ἐπίσης Répertoire de droit international, Lapradelle-Niboyet, Τόμος 3ος λέξεις Capitulations No 64, No 65: L'Etat Ottoman n'avait en réalité jamais considéré même ses sujets non musulmans comme faisant partie de la Nation ou comme titulaires de droits égaux à ceux des musulmans. Si ce système législatif et judiciaire a été appliqué aux sujets Ottomans eux mêmes on comprend qu'en fortiori il ait été aux Etrangers. Ὅρα ἐπίσης Strupp, Wörterbuch des Völkerrechtes 1 (1924) σελ. 673. Nach mohammedanischem im Koran enthaltenem Recht ist nämlich ein Frieden zwischen den Anhängern des Propheten und Andersgläubigen nicht möglich... Dazu kommt noch, dass die Mohammedaner den Christen gegenüber eine ausserordentliche Verachtung empfanden; nicht so sehr aus Schwäche als aus Geringschätzung gestatteten sie ihnen Ihre eigene Jurisdiction, es war dem Mohammedaner gleichgültig, wo der Ungläubige sein Recht suchte].

Ἄλλ' ἀφοῦ κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην τοῦ Κορανίου καὶ τὸν ἐπὶ τῇ βάσει ταύτης θεοκρατικὸν χαρακτῆρα τοῦ Ὁθωμανικοῦ Κράτους οἱ χριστιανοὶ ᾔσταν ἐκ τῶς νόμου καὶ ἐκ τῶς δικαίου, τὸ δὲ Κράτος ἐτέλει «ἐν διαρκεῖ πολέμῳ» κατ' αὐτῶν ὡς «ἀπίστων», δὲν ὑπῆρχεν ἀνάγκη προστασίας αὐτῶν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ οὐσιαστικὸν δίκαιον κατὰ τὸ ὅποιον ἔδει οὗτοι νὰ ἐρρυθμίζον τὰς οἰκογενειακὰς τῶν σχέσεις. Εἰς τὸ Τουρκικὸν Κράτος, λόγῳ τοῦ θεοκρατικοῦ τοῦ χαρακτῆρος, ἀπηγορεύετο ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Νόμου ὅπως νομοθετήσῃ ἐπὶ σχέσεων αἵτινες ἀφοροῦν ἀποκλειστικῶς τοὺς ἀπίστους, οἵτι εἶναι κατ' ἐξοχὴν αἱ οἰκογενειακαὶ σχέσεις. Ἀνάγκη ὑπῆρχε νὰ προστατευθοῦν οἱ καθολικοὶ μόνον καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θρησκευτικὴν τῶν ἐλευθερίαν, διὰ νὰ μὴ ἐξισλαμισθοῦν, ἐν συναρτήσῃ δὲ καὶ εἰς τὴν ἐλευθερίαν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πρακτικὸν μέρος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, διὰ νὰ δύνανται νὰ τελοῦν ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους τῆς λατρείας. Τὴν προστασίαν ταύτην ἀνέλαβον οἱ βασιλεῖς τῆς Γαλλίας, ἐπιτυχόντες εἰς τὰς ἀνανεωθείσας διομολογήσεις τοῦ 1740 νὰ προστεθῇ τὸ ἀνωτέρω παρατιθέμενον ἄρθρον 82. Ἄλλ' ἀφοῦ τοιοῦτον εἶχε περιεχόμενον ἢ ἐναντι τοῦ Σουλτάνου «εἰδικὴ προστασία» (protection spéciale) τῶν ἐν Τουρίκῃ Καθολικῶν ἢ ἐνασκουμένη ὑπὸ τοῦ Roi Très Chrétien, πῶς θὰ προσλάβῃ διάφορον περιεχόμενον ἐναποτιθεμένη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ μέλλοντος ἡγεμόνος τῆς Ἑλλάδος; Ἡ προστασία αὕτη ὡς ἔχουσα κατ' ἀνάγκην τὸ αὐτὸ περιεχόμενον, ὅπως ἐπὶ Τουρκοκρατίας, οὕτω καὶ μετὰ τὴν ἰδρυσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, σκοπεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς τοὺς καθισταμένους Ἕλληνας πολίτας καθολικοὺς τὴν ἀκώλυτον ἄσκησιν τῶν τύπων τῆς λατρείας, τὴν ὁποίαν ἐφοβεῖτο ἡ Γαλλία μή πως δὲν σεβασθῇ ἢ Ἑλλάς, λόγῳ τῆς rivalité des cultes, καθ' ἃ ρητῶς ἐξέθηκεν ὁ γάλλος πληρεξούσιος εἰς τὴν διάσκεψιν τοῦ Λονδίνου. Σημεῖον δὲ τῶν καιρῶν καὶ χαρακτηριστικὸν τοῦ τότε κρατοῦντος πνεύματος εἶναι ἡ ἀπὸ 13 Ἀπριλίου 1823 ἀναφορὰ τοῦ «πατριώτου πληρεξουσίου τῆς νήσου Κέας (Ζιάς)» Οἰκονόμου Ἱερέως, ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Β' ἐν Ἀστρεὶ Ἑθνικῆς Συνελεύσεως, εἰς τὴν ὁποίαν οὗτος ἐκθέτει τὰ ἐξῆς: «Τὸ ἄρθρον τοῦ ὀργανικοῦ Νόμου διὰ τοῦ ὁποίου ὄχι μόνον ἀνοχὴ γίνεται πάσης ἄλλης θρησκείας εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπικράτειαν, ἀλλὰ καὶ αἱ τελεταὶ καὶ ἱεροπραξίαι αὐτῶν συγχωρεῖται νὰ ἐπιτελοῦνται «ἀκωλύτως», μὴ προσδιορίζον περὶ τῶν Ναῶν αὐτῶν καὶ θυσιαστηρίων, ἐπαπειλεῖ κίνδυνον ἀπωλείας, μάλιστα εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, τῶν ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, διότι οἱ μὴ ὁρθόδοξοι, εἴτε μὴ ἔχοντες ἰδιαιτέρους Ναοὺς, εἴτε φειδόμενοι τῆς πρὸς οἰκοδομὴν αὐτῶν δαπάνης, εἴτε καὶ σοφισζόμενοι τὸ ἀνωτέρω ἄρθρον, δύνανται διὰ τοῦ «ἀκωλύτως» νὰ ἐπιτελῶσι τὰς ἱεροπραξίας τῶν εἰς τὰς ὁρθοδόξους ἐκκλησίας, πρᾶγμα ἐναντίον τῆς θρησκείας καὶ

τοῦ ὀρθοῦ λόγου, καὶ ἐκ τοῦ ὁποῖου ἀναγκαιῶς ἐπεται ἡ ἐλάττωσις τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος εἰς τὴν Ἑλλάδα» [Μάμουκα, Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 3ος (1839) 13-14].

Ἡ κατὰ τὰ ἀνωτέρω «εἰδικὴ προστασία» τῆς Γαλλίας κατηυθύνετο εἰς τὴν ματαίωσιν τῶν θετικῶν ἐνεργειῶν εἰς τὰς ὁποίας ἐνδεχομένως ὑπῆρχε κίνδυνος ὅτι θὰ προέβαινον οἱ Τοῦρκοι. Τοιαῦται δὲ ἦσαν ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ἀνεγέρσεως ἐκκλησιῶν καὶ ἡ ἀπαγόρευσις θρησκευτικῶν τελετῶν ἀλλοτρίων πρὸς τὴν θρησκείαν τοῦ Ἰσλάμ. Κίνδυνος ὅπως οἱ Τοῦρκοι θεσπίσουν κανόνας δικαίου διὰ τῶν ὁποίων νὰ ἐρρυθμίζον τὰς οἰκογενειακὰς σχέσεις τῶν χριστιανῶν, οὐδεὶς ὑπῆρχεν, διότι, καθ' ὃ ἐλέγχθη, οἱ χριστιανοὶ καὶ ὑπήκοοι ἀκόμη ὄντες τοῦ Σουλτάνου, «ὡς ἄπιστοι» ἀπετέλουν στοιχεῖον ἔναντι τοῦ ὁποῖου τὸ Κράτος, κατὰ τὸ Κοράνιον, ἐτέλει εἰς «διαρκῆ πόλεμον», συνέπεια τοῦ ὁποῖου ἦτο ἡ πλήρης ἀδιαφορία τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους περὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ δικαίου κατὰ τὸ ὅποιον οἱ Χριστιανοὶ ἐν γένει, ἐπομένως καὶ οἱ τοῦ καθολικοῦ δόγματος, θὰ ἐρρυθμίζον τὰς οἰκογενειακὰς τῶν σχέσεις.

Οὕτε δὲ καὶ νοεῖται ἀξίωσις τῆς Γαλλίας ὅπως, συνεχιζομένης τῆς αὐτῆς καταστάσεως, τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος ὑποχρεωθῇ ν' ἀκολουθήσῃ τὴν στάσιν τῆς Τουρκίας καί, ὅπως αὕτη, οὕτω καὶ τοῦτο ὑποχρεωθῇ νὰ μὴ νομοθετῇ κανόνας καθ' οὓς θὰ συνῆπτον τοὺς γάμους τῶν οἱ καθολικοί. Ὑποχρέωσις τῆς Ἑλλάδος ὅπως ἐγκαταλείπῃ τὴν ρύθμισιν τῶν σχέσεων τούτων εἰς τὴν αὐτογνώμονα διάθεσιν τῶν καθολικῶν ὑπηκόων του, ὅπως συνέβαινεν εἰς τὴν Τουρκίαν κατ' ἀνάγκην λόγῳ τῆς θεοκρατικῆς φύσεως τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, οὐδὲν ἄλλο θὰ ἐσήμαινε καὶ οὐδὲν ἄλλο περιεχόμενον θὰ εἶχε παρὰ μόνον ἀνάληψιν ὑποχρεώσεως ἔναντι τῶν τριῶν Δυνάμεων, ὅπως ἡ Ἑλλὰς παραιτηθῇ τῆς ἐξουσίας ἣν ἔχει ὡς ἐνιστάσας κυρίαρχον Κράτος, τοῦ νὰ θέτῃ κανόνας δικαίου, ρυθμίζοντας τὰς οἰκογενειακὰς σχέσεις τῶν καθολικῶν ἐλλήνων ὑπηκόων, καὶ συνεπῶς νὰ ἐξακολουθήσουν οὗτοι ἔχοντες τὴν ἥν εἶχον ἐπὶ Τουρκίας εὐχέρειαν νὰ ρυθμίζουν τὰς σχέσεις αὐτοὶ δι' ἑαυτῶν, ὅπερ σημαίνει δημιουργίαν Κράτους ἐν Κράτει.

Τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος οὐδέποτε ἦτο θεοκρατικὸν καὶ ἐπομένως οὐδέποτε ἐξελάμβανεν ὅτι τὸν «λαὸν» αὐτοῦ ἀποτελοῦν μόνοι οἱ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἀνήκοντες, πάντες δὲ οἱ λοιποὶ ἀποτελοῦν στοιχεῖον ξένον, ἀπλῶς διαβιοῦν κατ' ἀνοχὴν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας. Ἡ μόνη ὑποχρέωσις τὴν ὁποίαν ἦτο νοητὸν ὅπως ἀναλάβῃ ἡ Ἑλλὰς ἦτο, καθ' ὃν λόγον ἀφήνει ἐλευθερίαν εἰς τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν, κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον νὰ μὴ παρακωλύῃ τὴν τέλεσιν τῶν τύπων τῆς λατρείας ὅλων ἐκείνων ὁλτινες δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν.

Συμφώνως πρὸς ταῦτα, les fonctions, droits et privilèges τῶν Ἐπισκόπων, Evêques, τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὅποια ὑποχρεοῦται νὰ σεβασθῇ ἡ Ἑλλάς ἀναφέρονται μόνον εἰς τὰ «ὠσιτοῦργήματα, δικαιοματα καὶ προνόμια» τὰ συνυφασμένα μὲ τὴν ιδιότητα αὐτῶν ὡς θρησκευτικῶν λειτοῦργῶν. [Γ. Στρέϊτ, Ἐφημερίς Μπαλάνου 27 (1908) σελ. 319 Ν. Ν. Σαριπόλου, Ἑλληνικὸν Συνταγματικὸν Δίκαιον, Τόμ. 2ος Τεύχος 2ον (1912) § 54, Σ. Λάσκαρη, Ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι, Ἐφημ. Μπαλάνου, (1924, ἐν ἀνατύπῳ) σελ. 16].

Ἡ Ἑλλάς ἀνέλαβεν ἀπλῶς τὴν ὑποχρέωσιν ὅπως μὴ ἀγνοήσῃ καὶ μὴ θωροήσῃ ἀνυπάρκτους καθολικοὺς τινὰς Ἐπισκόπους, ἐγκατασταθέντας, κατὰ τινὰ τρόπον, εἰς τὰς νήσους Σύρον, Τήνον, Νάξον, Θήραν, ἐκλεγομένους μὲν ὑπὸ τοῦ Βατικανοῦ, ἀλλὰ μόνον δυνάμει εἰδικοῦ Βερρατίου δικαιομένων νὰ ἐγκατασταθῶσιν εἰς τὰς νήσους ταύτας [Maurer, Das griechische Volk I (1835) § 163 σελ. 419]. Ἐὰν οἱ Καθολικοὶ οὗτοι Ἐπίσκοποι ἠδύναντο ἐπὶ Τουρκοκρατίας νὰ ἐνασχέσων functions, droits et privilèges τὰ ὅποια δὲν εἶχον καθαρῶς πνευματικὸν χαρακτῆρα, ὀφείλετο εἴτε εἰς τὰς capitulations εἴτε εἰς τὴν ἀνάγκην τὴν προκύπτουσαν ἐκ τοῦ θεοκρατικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Ὁθωμανικοῦ Κράτους, ἀγνοοῦντος τοὺς Χριστιανούς. Ἐφ' ὅσον ὅμως τὸ μὲν ἰδρυόμενον Κράτος δὲν ἦτο θεοκρατικὸν ἀλλὰ «λαϊκόν», αἱ δὲ capitulations ἔχον μόνον δὲν ἠδύναντο νὰ διατηρηθῶν ἔναντι τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους ἀλλ' ἀπεναντίας, δυνάμει τοῦ ἄρθρου 4 τοῦ αὐτοῦ Πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830, ἀμέσως καὶ αὐτομάτως κατέλαβον καὶ τὰς σχέσεις τοῦ νέου «Χριστιανικοῦ καὶ Εὐρωπαϊκοῦ Κράτους», τοῦ Ἑλληνικοῦ, πρὸς τὸ μὴ χριστιανικὸν κράτος, τὸ Ὁθωμανικόν, ἔναντι τοῦ ὁποίου ἀπῆλθον ἔκτοτε καὶ ἡ Ἑλλάς ὅλων τῶν ἐκ τῶν capitulations προνομίων [N. Politis, La convention consulaire Greco-Turque et l'Arbitrage des ambassadeurs des grandes Puissances à Constantinople du 2 Avril 1901 (Paris 1903) σελ. 6 ἐπ. 181], τὰ προνόμια τὰ ὅποια ἠδύναντο νὰ διατηρήσουσιν οἱ Καθολικοὶ Ἐπίσκοποι ἦσαν μόνον τὰ καθαρῶς θρησκευτικοῦ καὶ πνευματικοῦ χαρακτῆρος, πάντων τῶν λοιπῶν αὐτομάτως ἀπορροφηθέντων ὑπὸ τῆς νέας Πολιτείας, ἥτις, κηρυττομένη πλήρως ἀνεξάρτητος κατὰ τὸ αὐτὸ Πρωτοκόλλον τοῦ 1830, ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων, οὐδένα ὑπομένει ὑπὲρ αὐτὴν ἢ παρ' αὐτήν.

III. Συμφώνως πρὸς ταῦτα, τὸ ζήτημα δὲν εἶναι, ἐὰν διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830, εἰσῆχθησαν οἱ περὶ γάμου κανόνες τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ ζήτημα τίθεται οὕτω:

Ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν ἡ Ἑλλάς ὅπως μὴ νομοθετήσῃ κανόνες ρυθμίζοντας τὰ τοῦ γάμου ἐλλήνων ὑπηκόων καθολικῶν, οὕτως ὥστε οὗτοι, ὅπως ἐπὶ Τουρκίας, ἔνεκα τοῦ θεοκρατικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, κατέφευγον αὐτοὶ ἀφ' ἑαυτῶν καὶ οὐχὶ ἀκολουθοῦντες ἐπιταγὴν τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, εἰς τοὺς κανόνες τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, οὕτω νὰ ἐξακολουθήσουν πράττοντες καὶ μετὰ τὴν ἱδρυσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους;

Ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀρνητικὴ ἐκ τῶν ἐξῆς λόγων:

1) Διότι τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους ἀδιαφοροῦντος περὶ τοῦ οὐσιαστικοῦ δικαίου κατὰ τὸ ὅποῖον οἱ χριστιανοὶ ἐν γένει, ἐπομένως καὶ οἱ καθολικοὶ ἐρρῶθιμιζον τὰ τοῦ γάμου τῶν καὶ οὐδενὸς ὑπάρχοντος κινδύνου ὅπως ἡ Τουρκία ἐπέμβῃ νομοθετικῶς ἐπὶ τῶν ζητημάτων τούτων, οὐδεμία ὑπῆρχεν ἀνάγκη προστασίας κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἐκ μέρους τῆς Γαλλίας, ὡς ἐκ τοῦ ὁποίου ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο, οὐδὲν ἐναπετέθη, καθ' ἃ γράφεται εἰς τὸ Πρωτόκολλον, εἰς χεῖρας τοῦ μέλλοντος Ἡγεμόνος τῆς Ἑλλάδος.

2) Διότι ἡ ἀνωτέρω ἀδιαφορία τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους αἰτίαν ἔχει τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ ὡς θεοκρατικοῦ, μὴ νομοθετοῦντος παρὰ μόνον πρὸς ρύθμισιν σχέσεων μεταξὺ προσώπων πιστευόντων εἰς τὸ Ἰσλάμ, ἐνῶ τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος ἔχει «λαϊκὸν» χαρακτῆρα καὶ ἐπομένως νομοθετεῖ διὰ πάντας τοὺς ὑπηκόους, ἐπεμβαῖνον εἰς πάσας αὐτῶν τὰς σχέσεις.

3) Διότι ἀντίκειται εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐνιαίου κυριάρχου Κράτους, ὅπως ἰσχύουν εἰς τὴν περιοχὴν αὐτοῦ κανόνες δικαίου μὴ ἔχοντες τὴν πηγὴν αὐτῶν εἰς τοὺς κατὰ τὸ Σύνταγμα ἀσκοῦντας ἐκάστοτε τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν, ὅπως θὰ συνέβαινε, ἐὰν ἡ διεθνὴς δέσμευσις τῆς Ἑλλάδος, ἢ διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830, ἐρμηνευθῇ ὡς ἐνέχουσα παραίτησιν τῆς Ἑλλάδος ὅπως νομοθετῇ περὶ γάμου καθολικῶν, ἀναθέσασα τὴν περὶ τούτου ἐξουσίαν εἰς τὸν Ἀρχηγὸν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, οὕτως ὥστε πᾶς κανὼν δικαίου ἀφορῶν τὰ τοῦ γάμου τιθέμενος ὑπὸ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, νὰ ἰσχύῃ ἀμέσως καὶ αὐτομάτως καὶ ὡς ἐσωτερικὸν δίκαιον τῆς Ἑλλάδος, δημιουργουμένου οὕτω Κράτους ἐν Κράτει, καὶ δὴ σήμερον ὅτε τὸ Βατικανὸν συνιστᾷ Πολιτεῖαν μὲ τὴν ὁποίαν μάλιστα ἡ Ἑλλάς δὲν συνδέεται καὶ διπλωματικῶς.

4) Διότι ἀφοῦ, κατ' ἀναμφισβήτητον παρ' ἡμῖν ἱστορικὴν παράδοσιν, τὰ τοῦ γάμου ἐρρῶθιμιζε καὶ ρυθμίζει ἡ Πολιτεία [Ἀρείου Πάγου 220 (1934) Θεμ. 45, 577, Zhisman, Das Eherecht der orientalischen Kirche (1864) 15, Κασιμάτης, Ἀρχεῖον ἰδιωτικοῦ δικαίου (1940) 425, Πολίτσης, Σχέσεις Πολι-

τείας καὶ Ἐκκλησίας (1946) 178 σημ. 3, Μαριδάκης, Νεαραὶ Αὐτοκρατόρων (1922) 41 σημ. 18, 62 σημ. 18, Βαμβέτσος, Θεμ. 34 (1923-24) 76], ἡ δὲ Ὁρθόδοξος ἐκκλησία εἰς τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν Πολιτείαν οὐδέποτε διεξεδίκησε νομοθετικὴν δικαιοδοσίαν καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ γάμου, οὐδεμίαν λογικὴν ἔχει ὑπὲρ ἐαυτῆς ἢ ἀντίληψις καθ' ἣν ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτεία διὰ διεθνoῦς συμβάσεως παρέσχε τοιαύτην νομοθετικὴν ἐξουσίαν εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, γεγονὸς ὅπερ ὅχι μόνον οὐδαμῶς προκύπτει ἐκ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830, ἀλλὰ οὔτε καὶ πόρρωθεν δύναται νὰ προκύπτῃ, διότι θὰ ἀντέκειτο πρὸς τὸ ἀπὸ 4 Ἰουλίου (19 Ἰουνίου) 1830 Πρωτοκόλλου τῆς Συνδιασχέσεως τοῦ Λονδίνου κατὰ τὸ ὁποῖον:

Les privilèges accordés aux catholiques par le Protocole No 3 du 3 Février 1830 ne sauraient imposer au Gouvernement Grec aucune obligation qui tournerait au préjudice de l'Eglise dominante.

Εἶναι δὲ αὐτόδηλον ὅτι θὰ ἦτο πρὸς βλάβην τῆς ἐπικρατοῦσης Ἐκκλησίας ἐὰν παρείχετο νομοθετικὴ ἐξουσία ἐπὶ τῶν θεμάτων τοῦ γάμου εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν.

5) Διότι, ἐὰν οἱ κανόνες τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας μόνον δυνάμει ρητῆς διατάξεως ἀνεγνωρίσθησαν «τὰ ξὺν νόμῳ ἐπέχειν» [Cod. 1.3.44 (45), Νεαρά 131, 1], ἀμφισβητούμενον μάλιστα σφόδρα καὶ εἰς αὐτὸ τὸ Βυζάντιον, τοῦ ὁρίου μέχρι τοῦ ὁποίου ἐκτείνεται ἡ ἐξομοίωσις αὕτη τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων πρὸς «τοὺς πολιτικοὺς νόμους», [Μαριδάκης, Τὸ Ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαράς (1922) σελ. 11 σημ. 18-19, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσόστομου, Τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ ἱεροὶ κανόνες (1936) 13, Κασιμάτης, Ἀρχεῖον ἰδιωτικοῦ Δικαίου (1940) 427], κατὰ τίναν λογικὴν ἀποδέχεται ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτεία ὅπως τεθῇ ἐκποδὸν εἰς τὴν νομοθετικὴν τῆς ἐξουσίαν, τὰ δὲ θέματα περὶ γάμου ἐλλήνων ὑπηκόων καθολικῶν ἀναθέσθαι εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, οὕτως ὥστε οἱ ὑπ' αὐτῆς τιθέμενοι ἐκάστοτε κανόνες περὶ γάμου αὐτομάτως νὰ καθίστανται νόμοι τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους;

6) Διότι καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς Πολιτείας ἐνθα ἐπικρατοῦσα θρησκεία εἶναι ἡ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, οὐδαμῶς ἰσχύει ἐπὶ θεμάτων τοῦ γάμου τὸ Κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς ταύτης Ἐκκλησίας. Αἱ Πολιτεῖαι αὗται διατηροῦν πλήρη καὶ ἀποκλειστικὴν τὴν ἐξουσίαν τοῦ νομοθετεῖν, οὐδὲν ἐγκαταλείπουσαι εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν. Δυνατόν, κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ περιεχομένου τῶν σχετικῶν νόμων, αἱ Πολιτεῖαι αὗται νὰ ἐπηρεάζωνται ἐκ τῶν περὶ γάμου ἀντιλήψεων ἢ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τὴν θέσιν τῶν σχετικῶν κανόνων δικαίου, κρατοῦν ἀποκλειστικῶς ὑπὲρ ἐαυτῶν αἱ Πολιτεῖαι αὗται. [Ὁρα

Arminjon - Noldé - Wolff, *Traité de droit comparé* 1 (1950) No 30 No 33 ἰδίᾳ 75-76: Les règles du droit canonique sont tantôt fidèlement reproduites dans les codes, tantôt applicables comme telles en vertu d'une référence spéciale]. Κατὰ τίνα λοιπὸν λογικὴν ἢ Ἑλλάς, μὴ ἐπιτρέπουσα νομοθετικὴν ἐξουσίαν εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, θὰ ἐδέχτο τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν νομοθετοῦσαν ἀμέσως ἐπὶ τῆς ὕλης τῆς ἀναφερομένης εἰς τὰ τοῦ γάμου τῶν ἐλλήνων καθολικῶν, ἐν πλήρει ἀγνοίᾳ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας, δημιουργουμένου τοιουτοτρόπως Κράτους ἐν Κράτει; Καὶ κατὰ τίνα λογικὴν θὰ ἤξιον νὰ ἐπιβάλλῃ τοιαύτην ὑποχρέωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ Γαλλικὴ Πολιτεία ἥτις, ἤδη κατὰ τὸ 1830 καὶ πολὺ ἀρχαιότερον, ἀπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, κηρύττει ἐαυτὴν (ὡς αὐτὴν κράτος), εἶχεν ἀπεμπολήσει τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, αὐτὴ ἀποκλειστικῶς διὰ τῶν νομοθετικῶν τῆς ὁργάνων νομοθετοῦσα περὶ ὅλων ἐν γένει τῶν ζητημάτων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν σχέσιν τοῦ γάμου; [Lefebvre, *Histoire du droit matrimonial français* (1923) 144 ἐπ.].

Ἐκ τούτων πάντων προκύπτει ὅτι οἱ διατηρούμενοι Καθολικοὶ Ἐπίσκοποι ἔχουν fonctions, droits et privilèges, ἐκεῖνα μόνον ἅτινα εἶναι συνυφασμένα μὲ τὴν ιδιότητά αὐτῶν ὡς θρησκευτικῶν λειτουργῶν, οὐδὲ καὶ πόρρωθεν ὄντες ἐκτελεσταὶ καὶ ἐφαρμοσταὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας τῆς νομοθετικῆς βουλήσεως τοῦ ἐν Ρώμῃ Ποντίφηκος, ὅπερ ἐὰν συνέβαινε θὰ προεκάλει ἀπτόμοτον ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀρχὴν καθ' ἣν μοναδικὴ πηγὴ τῶν κανόνων τοῦ δικαίου εἶναι ἡ θέλησις τῆς πολιτείας [πρβλ. Sohm, *Kirchenrecht* 2 (1923) 124 ἐπ.].

Τὰ ἀνωτέρω ὅχι ἀπλῶς ἐνισχύονται ἐκ τοῦ γεγονότος, ἀλλὰ ἀποτελοῦν τὴν ἐξήγησιν τοῦ γεγονότος, ὅτι εἰς τὸ ἄρθρον V τῆς ἀπὸ 14 Νοεμβρίου 1863 Συνθήκης μεταξὺ Αὐστρίας, Γαλλίας, Μεγ. Βρετανίας, Πρωσσίας καὶ Ρωσσίας «sur l'union des îles Ioniennes au Royaume de Grèce», καθὼς καὶ εἰς τὸ ἄρθρον 4 τῆς ἀπὸ 29 Μαρτίου 1864 ἐτέρας Συνθήκης μεταξὺ Γαλλίας, Μεγ. Βρετανίας καὶ Ρωσσίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Ἑλλάδος ἀφ' ἑτέρου «sur l'union des îles Ioniennes à la Grèce», ὁ λόγος φέρεται μόνον περὶ liberté de culte et de tolérance religieuse, προστιθεμένου ἐν συνείξει ὅτι: La protection spéciale garantie à l'Eglise Catholique Romaine, ainsi que les avantages dont elle est présentement en possession, seront également maintenus, et les sujets appartenant à cette communion jouiront dans des îles Ioniennes de la même liberté de culte qui leur a été reconnue en Grèce par le Protocole du 3 Février 1830.

Ἡ συνθήκη αὕτη ἐπέχει θέσιν αὐτὴν ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ Πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830. Ἐὰν τὸ Πρωτόκολλον τοῦτο εἶχε τὴν ἐννοίαν, ὅτι τὰ τοῦ γάμου Ἑλλήνων Καθολικῶν «θέλουν κριθῆ κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας», ὅπως λέγει ἡ ἀναιρετικὴ ἀπόφασις, ἐνσωματωμένου τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦτου εἰς τὴν Συνθήκην δι' ἧς προσηρτήθη ἡ Ἐπ' ἀνὰ ἑξῆς, ἔπρεπε τὰ τοῦ γάμου τῶν ἐν Ἐπ' ἀνὰ ἑξῆς καθολικῶν νὰ ρυθμιζοῦνται ὅπως καὶ τῶν εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα καθολικῶν, κατὰ ἐνιαῦτον δίκαιον «τὸ δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας». Ἐν τούτοις τοιοῦτόν τι οὐδέποτε ὑπεστηρίχθη [M. Χατζάκος, Θεμ. 28 (1918) 132], οὔτε καὶ ἦτο δυνατόν νὰ ὑποστηρίχθῃ.

Τὴν κατακλειδὰ ἀποτελεῖ τὸ ἄρθρον 62 τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου (1878). Ἐπειδὴ ἀκριβῶς μοναδικὸς κίνδυνος θετικῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, ἦτο μόνη ἡ διὰ βίης ἀπαγόρευσις τῶν ἐξωτερικῶν τύπων τῆς λατρείας, ἔνεκα τούτου, μόνον κατὰ τοῦ κινδύνου τοῦτου ἠθέλησαν αἱ Εὐρωπαϊκαὶ δυνάμεις νὰ κατοχυρώσουν τοὺς ἐν Τουρκίᾳ χριστιανούς, συμφωνοῦσαι εἰς τὸ ἄρθρον τοῦτο 62 τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου (1878) τὰ ἑξῆς: La Sublime Porte ayant exprimé la volonté de maintenir le principe de la liberté religieuse en y donnant l'extension la plus large, les parties contractantes prennent acte de cette déclaration spontanée.

Dans aucune partie de l'Empire Ottoman la différence de religion ne pourra être opposée à personne comme un motif d'exclusion ou d'incapacité en ce qui concerne l'usage des droits civils et politiques d'admission aux emplois publics, fonctions et honneur et l'exercice des différentes professions et industries. Tous seront admis sans distinction de religion à témoigner devant les tribunaux.

La liberté et la pratique extérieure de tous les cultes sont assurées à tous et aucune entrave ne pourra être apportée soit à l'organisation hiérarchique des différentes communions, soit à leurs rapports avec leurs chefs spirituels. Les droits acquis à la France sont expressément réservés.

Τὰ διὰ τοῦ ἀνωτέρω ἄρθρου κατοχυρούμενα δικαιώματα ἐλευθέρως ἀσκήσεως τῶν τύπων τῆς λατρείας, ταῦτα μόνον ἐσκόπουν νὰ προφυλάξουν αἱ capitulations καὶ ὅταν ἰδρῦετο τὸ Ἑλληνικὸν κράτος, ταῦτα καὶ μόνον ἦθελε νὰ κατοχυρώσῃ ἡ Γαλλία διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830.

IV. Ἡ ἀναιρετικὴ ἀπόφασις ἀποφαίνεται: Ἐκ τῆς διατάξεως ταύτης τοῦ ὡς

ἔνω Πρωτοκόλλου σαφῶς συνάγεται, ὅτι κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ὅπερ εἶναι καὶ τὸ διατηρούμενον ἀπαραιετώως δίκαιον τῶν Ἀρχιερέων, ὡς (δια)προσωπικὸν τοιοῦτον τῶν Καθολικῶν Ἑλλήνων, θέλουσι κριθῇ τὰ τοῦ γάμου αὐτῶν πνευματικὰ ζητήματα ὡς καὶ αἱ πρὸς σύναψιν τοῦτου οὐσιαστικαὶ προϋποθέσεις». Κατὰ τὴν ἀντίληψιν συνεπῶς τῆς ἀναιρετικῆς ἀποφάσεως αἱ περὶ γάμου διατάξεις τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, εἰσῆχθησαν διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου αὐτομάτως καὶ κατέστησαν αὐτοδικαίως ἐσωτερικὸν δίκαιον τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, ἀποτελοῦσαι «(δια)προσωπικόν» (γράφει: προσωπικόν) δίκαιον ρυθμίζον τὰς περὶ γάμου σχέσεις ὡρισμένης κατηγορίας ὑπηκόων (τῶν καθολικῶν).

Ἐφ' ὅσον δὲ σήμερον ἰσχύει ὁ Codex Juris Canonici τοῦ 1917 (ἔργον τοῦ Καρδινάλιου Gasparri) κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἀναιρετικῆς ἀποφάσεως, «τὰ τοῦ γάμου πνευματικὰ ζητήματα ὡς καὶ αἱ πρὸς σύναψιν τοῦτου οὐσιαστικαὶ προϋποθέσεις» τῶν ἐλλήνων ὑπηκόων καθολικῶν «θέλουσι κριθῇ» κατὰ τὰ ἄρθρα 1035 καὶ ἐπ. τοῦ Codex Juris Canonici, αὐτομάτως δυνάμει τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830, ἀποτελοῦντος ἐσωτερικὸν δίκαιον καὶ νόμον τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους φέροντος χαρακτῆρα «προσωπικοῦ δικαίου».

Ὑποθεσίσθω πρὸς στιγμήν, ὅτι, πράγματι διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830 ἐδέχθη ἡ Ἑλλάς, καθ' ἣ δέχεται ἡ ἀναιρετικὴ ἀπόφασις, ὅπως τὰ τοῦ γάμου πνευματικὰ ζητήματα ὡς καὶ αἱ οὐσιαστικαὶ προϋποθέσεις τοῦ γάμου ἐλλήνων καθολικῶν «θέλουσι κριθῇ κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας», ἄρά γε εἶναι ὁρθὸν τὸ ὑπὸ τῆς ἀναιρετικῆς ἀποφάσεως λεγόμενον, ὅτι τὸ δίκαιον τοῦτο τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, εἰσῆχθη αὐτομάτως διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830 ὡς ἐσωτερικὸν δίκαιον ἰσχύον ἄνευ ἐτέρου, «διατηρούμενον ἀμειώτως ὡς (δια)προσωπικὸν δίκαιον» ἢ τοῦναντίον, ἡ Ἑλλάς ἀποδεχθεῖσα τὸ Πρωτόκολλον, ἔστω καὶ ὅφ' ἣν ἐκδοχὴν δέχεται ἡ ἀναιρετικὴ ἀπόφασις, ἀνέλαβεν ἀπλῶς ἐναντι τῶν τριῶν Δυνάμεων τῇν ὑποχρέσιν ὅπως τροποποιήσῃ τὸ ἐσωτερικόν τῆς δίκαιον κατὰ τρόπον, ὥστε τὸ περιεχόμενον τῶν σχετικῶν περὶ γάμου κανόνων νὰ συμφωνῇ πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν κανόνων τοὺς ὁποίους ἐκάστοτε θέτει ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία;

Ἐὰν εἶναι ἀληθὲς τὸ δεύτερον, τότε ἡ Ἑλλάς μὴ ἐκδῶσασα εἰδικὸν νόμον ρυθμίζοντα τὰς οὐσιαστικὰς προϋποθέσεις τοῦ γάμου ἐλλήνων καθολικῶν κατὰ τρόπον ὥστε τὸ περιεχόμενον αὐτῶν νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν σχετικῶν κανόνων τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ μὴ ἐξαίρουσα τοῦ κοινοῦ περὶ γάμου δικαίου τοὺς ἑλλήνας καθολικοὺς (πρβλ. Α. Κ. 1366) παραβιάζει ἀπλῶς

διεθνῇ ὑποχρέωσιν, ἐκ τῆς παραβιάσεως δὲ ταύτης ὑπέχει μὲν διπλωματικὴν εὐθύνην ἔναντι τῶν τριῶν Δυνάμεων, ἀλλ' ἐφ' ὅσον δὲν ἐξεδόθη εἰδικὴ ἐπιταγὴ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας ἵνα οἱ εἰς τὴν διεθνῇ Συνθήκην περιεχόμενοι κανόνες προσλάβουν δύναμιν ἐσωτερικοῦ δικαίου, ἐφ' ὅσον δηλ. τὸ ἐν τῇ συνθήκῃ διεθνὲς δίκαιον δὲν προσέλαβεν ἰσχὺν ἐσωτερικοῦ δικαίου, ὡς μὴ ἐκδοθέντος τοῦ εἰδικοῦ πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς συνθήκης νόμου, τὰ ὅργανα καὶ οἱ ὑπῆκοι τῆς Πολιτείας δὲν ὑποχρεοῦνται ἐκ τῆς διεθνoῦς συνθήκης ἢν συνωμολόγησεν ἡ Ἑλλάς [Μαριδάκης, ΙΔΔ (1950) § 7 σελ. 48-49].

Πράγματι, καὶ ἐὰν εἴναι ἀληθὲς ἡ ὑπὸ τῆς ἀναιρετικῆς ἀποφάσεως διδομένη ἐρμηνεία τοῦ Πρωτοκόλλου, οὐ δα μὲν εἶναι ἀκριβὲς τὸ λεγόμενον εἰς τὴν ἀναιρετικὴν ἀπόφασιν, ὅτι διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830 εἰσῆχθησαν αὐτομάτως καὶ ἄνευ ἐτέρου ὡς ἐσωτερικὸν δίκαιον αἱ περὶ οὐσιαστικῶν προϋποθέσεων τοῦ γάμου διατάξεις τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ Πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 εἶναι μονομερὲς πρᾶξις τῶν τριῶν Δυνάμεων διὰ τῆς ὁποίας αὐταὶ κηρύσσουν τὴν πλήρη ἀνεξαρτησίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους.

Καθ' ἃ δὲ ἐκτίθεται διηγηματικῶς εἰς αὐτὸ ὁ πληρεξούσιος τῆς Γαλλίας ἐζήτησεν ὅπως οἱ Καθολικοὶ τῆς Στερεᾶς καὶ τῶν νήσων εὑρουν εἰς τὸν ὁργανισμόν ὁ ὁποῖος θὰ δοθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα (de demander que les catholiques de terre ferme et des îles trouvent dans l'organisation qui va être donnée à la Grèce) ἐγγυήσεις ἐπαρκεῖς ὅπως ἀναπληρώσουν τὴν μέχρι τοῦδε ἐνέργειαν τῆς Γαλλίας ὑπὲρ τῶν καθολικῶν.

Τὸ Πρωτόκολλον σαφῶς ἀναφέρεται εἰς τὸν μέλλοντα ὁργανισμόν τοῦ νέου Κράτους. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου αἱ τρεῖς Δυνάμεις ἀποδεχόμεναι τὴν πρότασιν τῆς Γαλλίας διατυπώνουν τὰς σχετικὰς ρήτρας εἰς χρόνον μέλλοντα (la religion catholique jouira dans le nouvel Etat... lui seront garanties... seront maintenues... seront reconnues et respectées).

Αἱ τρεῖς Δυνάμεις δρῶσαι μονομερῶς καὶ κηρύσσουσαι τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος ἠθέλησαν νὰ ἐπιβάλλουν εἰς τὸ ὑπὸ δημιουργίαν Κράτος ὠρισμένας ὑποχρεώσεις ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν αὐτῷ θέσιν τῶν καθολικῶν ὑπηκόων. Τὸ νέον Κράτος, ἀποδεχόμενον ἅμα τῇ δημιουργίᾳ του τὸ Πρωτόκολλον, ἀνέλαβε μὲν τὰς ὑποχρεώσεις ταύτας, ἀλλ' ἡ ἐκτέλεσις αὐτῶν δὲν ἠδύνατο νὰ συντελεσθῇ ἄλλως παρὰ μόνον καθ' ὃν τρόπον ἐκτελοῦνται αἱ διὰ διεθνoῦς συνθήκης ἀναλαμβανόμεναι ὑποχρεώσεις, ἥτοι διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς συνθήκης ἀναγκάσιου νόμου, ἐπιφέροντος τροποποίησιν τοῦ ἐσωτερι-

καὺ δικαίου κατὰ τρόπον ὥστε τοῦτο νὰ προσλάβῃ περιεχόμενον σύμφωνα πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν διὰ τῆς διεθνοῦς συνθήκης ἀναληφθεῖσων ὑποχρεώσεων. Ἡ Ἑλλάς συνεπῶς, ἐὰν ὑποτεθῇ πρὸς στιγμήν ὅτι διὰ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830 ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν ὅπως τὰ τοῦ γάμου τῶν ἐλλήνων καθολικῶν ρυθμίζῃ καθ' ὃν τρόπον ἀναγράφει ἐκάστοτε τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἔδει πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς διεθνοῦς ἐν τῷ πρωτοκόλλῳ τοῦ 1830 Συνθήκης, νὰ ἐξέδιδε σχετικὸν νόμον ἐξαιρουντα τοῦ κοινοῦ περὶ γάμου δικαίου τοὺς Ἕλληνας καθολικοὺς. Τοιοῦτος νόμος δὲν ἐξεδόθη. Μὴ ἐκδοῦσα τὸν νόμον τοῦτον ἡ Ἑλλάς, ὑπέχει μὲν διπλωματικὴν εὐθύνην ἔναντι τῶν τριῶν Δυνάμεων, διότι δὲν ἐξετέλεσε τὰς ἀπέναντι αὐτῶν ἀναληφθείσας ὑποχρεώσεις, ἀλλὰ τὰ ὅργανά της θὰ ὑπακούουν εἰς μόνους τοὺς ἰσχύοντας κανόνας τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου, μὴ δικαιούμενα νὰ κρίνουν περὶ τῶν διεθνῶν ὑποχρεώσεων τῆς Πολιτείας [Ἀρείου Πάγου 438/1932 (Θέμις 44, 97-99)]. Συμφώνως πρὸς ταῦτα, ἐὰν ὑποτεθῇ πρὸς στιγμήν, ὅτι ἡ ἀφετηρία τῶν σκέψεων τῆς ἀναιρετικῆς ἀποφάσεως εἶναι ὁρθή καὶ ὅτι πράγματι ἡ Ἑλλάς ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν ὅπως αἱ οὐσιαστικαὶ προϋποθέσεις τοῦ γάμου τῶν ἐλλήνων καθολικῶν θέλουσιν κριθῇ κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, οὐδαμῶς εἶναι ὁρθόν, τὸ περαιτέρω ἐν τῇ αὐτῇ ἀποφάσει λεγόμενον, ὅτι τὸ δίκαιον τοῦτο εἰσῆλθῃ αὐτομάτως ὡς ἐσωτερικὸν δίκαιον διατηρούμενον ἀπαραιμώτως ὡς (δια)προσωπικὸν δίκαιον», ἐνῶ, καὶ ὑπὸ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην τὸ ὁρθόν εἶναι, ὅτι διὰ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ Πρωτοκόλλου ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, μόνῃ ὑπ' αὐτῆς ἀναληφθεῖσα ὑποχρέωσις ἦτο ὅπως θέσῃ νόμον τροποποιούντα τὰς περὶ γάμου διατάξεις ὥστε ἐπὶ γάμου ἐλλήνων καθολικῶν, νὰ ἰσχύσῃ ἐξαιρετικὸν δίκαιον, σύμφωνα κατὰ περιεχόμενον πρὸς τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπερ ὅμως δὲν ἐξεδόθη.

V. Ἄλλ' ἐτι περαιτέρω. Ἡ ἀναιρετικὴ ἀπόφασις δέχεται ὅτι τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, «διατηρούμενον ἀμειώτως» ἀποτελεῖ «(δια)προσωπικὸν δίκαιον» τῶν ἐλλήνων καθολικῶν καὶ κατ' αὐτὸ «θέλουσι κριθῇ αἱ οὐσιαστικαὶ προϋποθέσεις τοῦ γάμου αὐτῶν».

Ὑποθετίσθω ἤδη ὅτι τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας δὲν κατέστη αὐτομάτως, δυνάμει τοῦ Πρωτοκόλλου, ἐσωτερικὸν δίκαιον, ὡς δέχεται ἡ ἀναιρετικὴ ἀπόφασις, ἀλλ' ὅτι εἰς τὸ Πρωτόκολλον τοῦ 1830, ἀποτελοῦν διεθνῇ συνθήκην, ἐμπεριέχεται κανὼν ἰδιωτικοῦ διεθνοῦς δικαίου (Μαριδάκης Ι.Δ.Δ. σελ. 48 σημ. 9) λέγων ὅτι «αἱ οὐσιαστικαὶ προϋποθέσεις τοῦ γάμου Ἑλλήνων Καθολικῶν διέπονται ὑπὸ τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας» (πρβλ. ΑΚ 13 καὶ Εἰσ. νόμου ΑΚ ἄρθρον 2). Ὑπὸ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην, ἐκλαμβάνομεν νῦν πρὸς στιγμήν

γ μ ἢ ν ὡ ς ἀ λ θ ῆ , ὁ "Ελλην δικαστὴς ὑποχρεοῦται τὸ κύρος γάμου "Ελληνος ὑπηκόου καθολικοῦ νὰ κρίνῃ κατὰ τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς "Εκκλησίας, ἐφαρμόζον αὐτὸ ὡς δίκαιον ἀλλοδαπὸν. Ἀρὰ γε θὰ ἐφαρμόσῃ τὴν σχετικὴν διάταξιν τοῦ ἀλλοδαποῦ τούτου δικαίου καὶ ὅταν αὕτη ἀντίκειται εἰς τὴν ἡμεδαπὴν δημοσίαν τάξιν;

Ἡ σχετικὴ διάταξις ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ τῶν κανόνων 1071 καὶ 1060 - 1064 τοῦ Corpus Juris Canonici καθ' ἣν ὁ Πάπας δικαιούται νὰ δώσῃ ἄφεσιν τοῦ ἐκ τῆς *disparitatis cultus* κωλύματος ἐπιτρέπων εἰς χριστιανὸν καθολικὸν ὅπως συνάψῃ γάμον μετὰ μὴ χριστιανοῦ.

Ἡ διάταξις αὕτη προφανῶς ἀντίκειται εἰς τὴν ἐλληνικὴν δημοσίαν τάξιν. Ὁ κανὼν τοῦ ἡμεδαποῦ δικαίου ἀπαγορεύει τὸν γάμον χριστιανοῦ μετὰ Ἰσραηλῆτου ἢ γάμον χριστιανοῦ μετὰ «βαρβάρου» (ὅρα τὰς πηγὰς παρὰ Μ α ρ ι δ ά κ η Ι.Δ.Δ. σελ. 177) ἀπηχεῖ γενικωτέραν θεμελιακὴν ἀρχὴν χαρακτηρίζουσιν τὸν ἐν Ἑλλάδι βιοτικὸν ρυθμόν, ἔνεκα τοῦ ὁποίου καὶ ἐπαναλαμβάνεται αὕτη εἰς τὸν Α.Κ. 1353. Ἀνεξαρτήτως ἄλλων λόγων ἀναγομένων εἰς τὴν ἐνότητά τῆς οἰκογενείας, «ἡ ἐφαρμογὴ» (Α.Κ. 33) τῆς ἀνωτέρω διατάξεως τοῦ Corpus Juris Canonici κανὼν 1071 ἐπιφέρει διαταραχὴν εἰς τὴν κρατοῦσαν ἔννομον καὶ ἠθικὴν τάξιν, διότι προσβάλλει τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Τὸ μυστήριον τοῦ γάμου προϋποθέτει τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος. Ἐάν, κατ' ἐφαρμογὴν τῆς ἀνω διατάξεως, ὁ ἱερεὺς, «ὡς *causa instrumentalis* τοῦ Χριστοῦ, ἰδρυτοῦ καὶ τελετάρχου τοῦ μυστηρίου» ἐπικαλεῖται τὴν ἐπιφοίτησιν τῆς θείας Χάριτος καὶ ἐπὶ πρόσωπα, ἅτινα, μὴ βαπτισθέντα, δὲν πιστεύουν εἰς τὸν Χριστόν, ἡ ἱερολογία περιπίπτει εἰς παίγιον.

Καθ' ἃ ὁμοφώνως διδάσκεται ἡ δημοσία τάξις ἀναχαιτίζει τὴν ἐφαρμογὴν ἀντικειμένου πρὸς αὐτὴν ἀλλοδαποῦ κανόνος, ὅχι μόνον εἰς ἣν περὶπτωσιν ὁ κανὼν οὗτος εἶναι ἐφαρμοστέος δυνάμει τοῦ Ι.Δ.Δ. τοῦ διατυπωμένου εἰς νόμον, ἀλλὰ καὶ ὅταν εἶναι ἐφαρμοστέος δυνάμει κανόνος Ι.Δ.Δ. ἐμπεριεχομένου εἰς διεθνῇ συνθήκην (Μ α ρ ι δ ά κ η ς Ι.Δ.Δ. 310 σημ. 91).

Ἐφαρμοζομένης τῆς διδασκαλίας ταύτης ἐν προκειμένῳ, ὁ Ἕλλην δικαστὴς καλούμενος νὰ κρίνῃ περὶ τοῦ κύρους γάμου ἐλλήνων καθολικῶν, ἐφαρμόζον τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς "Εκκλησίας, οὐδέποτε θὰ ἐφαρμόσῃ τὸν ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθμ. 1071 κανόνα τοῦ Corpus Juris Canonici καθ' ὃν ἐπιτρέπεται ἄφεσις τοῦ ἐκ τῆς *disparitatis cultus* κωλύματος, καθ' ὃ περιέχοντα διάταξιν ἀντικειμένην εἰς τὴν δημοσίαν τάξιν. Τιθεμένης τῆς διατάξεως ταύτης ἐκποδὼν, μόνος ἐφαρμοστέος παραμένει ὁ κανὼν 1070 κατὰ τὸν ὅποιον: *Nullum est matrimonium contractum a persona non baptizata cum persona baptizata in ecclesia catholica vel ad eandem ex haeresi aut schismate conversa.*

VI. Τὸ Α' τμήμα, κατὰ ταῦτα, ἔσφαλεν ἀποφανθὲν ὅτι τὸ Πρωτόκολλον τοῦ 1830 δὲν περιορίζεται εἰς μόνην τὴν ἐλευθερίαν τῆς λατρείας, ἀλλ' ὁμιλοῦν περὶ τῶν droits, fonctions et privilèges τῶν Καθολικῶν Ἐπισκόπων ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὰς οὐσιαστικὰς προϋποθέσεις τοῦ γάμου. "Ὅχι μόνον τοῦτο. Ἐσφαλε περαιτέρω, παριδὼν ὅτι τὸ Πρωτόκολλον τοῦ 1830 καταργήθη διὰ τῆς ἀπὸ 10 Αὐγούστου 1920 Συνθήκης τῶν Σεβρῶν περὶ προστασίας τῶν ἐν Ἑλλάδι μειονοτήτων, τεθείσης ἐν ἰσχύϊ διὰ τοῦ XVI Πρωτοκόλλου τοῦ προσηρητημένου εἰς τὴν Συνθήκην τῆς Λωζάννης τοῦ 1923.

Κατὰ τὸ ἄρθρον 2 τῆς Συνθήκης περὶ μειονοτήτων «Tous les habitants de la Grèce auront droit au libre exercice tant public que privé, de toute foi, religion ou croyance, dont la pratique ne sera pas incompatible avec l'ordre public et les bonnes moeurs.

Συνεπείχ τοῦ ἁρθρου τούτου, ἐν τέλει τοῦ Προοιμίου τῆς Συνθήκης ταύτης γράφονται: La France et la Grande Bretagne reconnaissant qu'en vertu du présent Traité la Grèce assume pour le maintien des libertés religieuses les obligations qui sont placées sous la garantie de la Société des Nations, renoncent en ce qui leur concerne du droit qui leur avait été reconnu par le Protocole No 3 de la Conférence de Londres du 3 Février 1830 d'assurer la protection des libertés religieuses.

Ἡ παραίτησις τῆς Γαλλίας καὶ Μεγ. Βρετανίας ἐκ τῶν δικαιωμάτων τὰ ὁποῖα ἀνεγνώρισθησαν εἰς αὐτὰς δυνάμει τοῦ ἐν Λονδίῳ Πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 ὀφείλεται εἰς τὴν ὁμολογίαν των ὅτι ἡ Ἑλλὰς διὰ τῆς παρούσης συνθήκης ἐξασφαλίζει τὰς θρησκευτικὰς ἐλευθερίας, ἐξασφάλισιν δὲ ἐννοεῖ τὴν διὰ τοῦ ἀνωτέρω ἁρθρου 2 ἀνάληψιν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τῆς ὑποχρέσεως ὅπως ἐξασφαλίσῃ εἰς ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδος sans distinction de naissance, de nationalité, de langage, de race ou de religion, τὴν ἐλευθέραν ἄσκησιν (libre exercice) de toute foi, religion, ou croyance, dont la pratique δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν δημοσίαν τάξιν καὶ τὰ χρηστὰ ἥθη.

Τὰ καθαρῶτατα ταῦτα ἀποτελοῦν αὐθεντικὴν ἐρμηνείαν τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830 ὡς ἀφορῶντος μόνον τὴν ἐλευθερίαν ἄσκησιν τῶν τύπων τῆς λατρείας, ἥτις ἐλευθερία, ἐφ' ὅσον ἐξασφαλίζεται ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, δυνάμει νέας διεθνοῦς δεσμεύσεως (τοῦ ἁρθρου 2), ἄγει τὴν Μεγ. Βρετανίαν καὶ τὴν Γαλλίαν εἰς τὴν δῆλωσιν ὅτι παραιτοῦνται τῶν ἐκ τοῦ Πρωτοκόλλου τοῦ 1830 χάριν τῆς αὐτῆς ἐλευθερίας ἀπονεμηθέντων εἰς αὐτὰς δικαιωμάτων.

Τὸ Α' τμήμα, κατὰ ταῦτα, ὅχι μόνον ἀπέδωκεν εἰς τὸ Πρωτόκολλον περιεχόμενον ὅπερ δὲν εἶχε, ἀλλὰ ἐθεώρησε αὐτὸ καὶ ἐν ἰσχύϊ ἐνῶ εἶχε καταργηθῇ ἀπὸ τοῦ 1923, ὅτε ἐτέθη ἐν ἰσχύϊ ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάννης.

Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΑΝΗΝ ΕΠΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ *

ΥΠΟ
ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

Ἡ περίοδος τῆς διακυβερνήσεως τῆς ἀρτισυστάτου Ἑλληνικῆς πολιτείας ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Καποδίστρια ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως σημαντικὴ εἰς ἐπιτεύγματα εἰς πλείστους τομεῖς τῆς κρατικῆς δραστηριότητος. Ἰδιαίτερος ὅμως δημιουργικὴ πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ καταβληθεῖσα κατὰ τὴν περίοδον ταύτην φροντίς διὰ τὴν δικαιοσύνην. Κατ' αὐτὴν ὅχι μόνον συντάσσονται πλεῖστα νομοσχέδια, ἀλλὰ καὶ δημοσιεύονται νομοθετήματα, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεσιν διὰ τὴν καλὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης. Ὁ Διοργανισμὸς τῶν Δικαστηρίων, ἡ Πολιτικὴ Διαδικασία, ἡ Ἑγκληματικὴ Διαδικασία, οἱ νόμοι «περὶ διαθηκῶν» καὶ «περὶ καταστάσεως τῆς Μνημονείας» (ὀργανισμὸς Συμβολαιογραφείων), ὡς καὶ ἄλλα νομοθετήματα τῆς Καποδιστριακῆς ἐποχῆς, ἂν καὶ δὲν δύνανται νὰ συγκριθοῦν ὑπὸ νομοτεχνικὴν ἑποψὴν μὲ τὰ νομοθετικὰ ἔργα τῆς ἐπομένης περιόδου, ἀποτελοῦν ἀναντιρρήτως τὴν πρώτην σοβαρὰν προσπάθειαν τοῦ ἀναγεννηθέντος Ἑλληνικοῦ ἔθνους νὰ πληρώσῃ, ἔστω καὶ προσωρινῶς, τὰ ἀπὸ καιροῦ ὑφιστάμενα κενὰ εἰς τὴν νομοθεσίαν¹.

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὀργανοῦται ἡ δικαιοσύνη ἐπὶ σταθερῶν βάσεων καὶ πραγματοποιεῖται τὸ πρῶτον ἡ λειτουργία τῶν τακτικῶν δικαστηρίων. Καὶ τοῦτο, διότι κατὰ τὸ πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Κυβερνήτου (Ἰανουάριος 1828) ἑπταετὲς διάστημα δὲν ἔγινε κατορθωτὴ ἡ ἱδρυσις δικαστηρίων ἐξαιρέσει ὠρισμένων βραχυβίων καὶ τοῦ ἐμποροδικείου Σύρου². Ἡ συμβολὴ δὲ εἰς τὴν ἀπονομὴν τῆς

* Ἀνεκoinώθη εἰς τὸ πρῶτον Συνέδριον Ἀκαδημικῶν Σπουδῶν (Σπάρτη - Γύθειον 7 - 11 Ὀκτωβρίου 1977).

1. Μεν. Ἀ. Τουρτόγλου, Ὁ Διοργανισμὸς τῶν Δικαστηρίων καὶ ἡ Πολιτικὴ καὶ Ἑγκληματικὴ Διαδικασία τοῦ 1830, Ἐπετηρὶς Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλλ. Δικαίου, τ. 8, ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 17.

2. Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 23, ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 473.

δικαιοσύνης ιδίως τῶν πρωτοκλήτων (πρωτοδικείων) καὶ ἐκκλητῶν (ἐφετείων) δικαστηρίων, ἀκόμη καὶ τοῦ Ἀνωτάτου ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν ὅτι δὲν ἦτο διόλου εὐκαταφρόνητος.

Οἱ ἔχοντες ὁμῶς τὴν διεύθυνσιν τῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἶχον νὰ ἀντιμετωπίσουν εἰς τὴν Λακωνίαν καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν Μάνην μίαν ιδιόρρυθμον κατάστασιν, ἡ ὁποία ἦτο καρπὸς τῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἰσχυσάντων. Συγκεκριμένως ἀφ' ἐνὸς μὲν ἴσχυεν ἐκεῖ σωρεία ἀπαράδεκτων διὰ μίαν εὐνομούμενην πολιτείαν ἐθίμων, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρουσίαζε μεγάλας δυσχερείας ἡ ὑπαγωγή τῶν κατοίκων εἰς τοὺς θεσπισθέντας δικονομικοὺς τύπους.

Εἰδικώτερον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ νομικὰ ἔθιμα πρέπει νὰ σημειωθοῦν τὰ ἐξῆς:

Τὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἰσχύσαντα εἰς τὸν Ἑλληνικὸν χῶρον ἔθιμα δὲν χαρακτηρίζονται διὰ τὴν ὁμοιομορφίαν των. Παραλλάσσουν κατὰ διαφόρους τόπους. Ἐξ οὗ καὶ ἡ μορφωθείσα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας παροιμία :

«Κάθε τόπος καὶ ζακόνι

κάθε μαχαλᾶς καὶ νόμος.»³

Ἡ παρατηρουμένη ἀνομοιομορφία αὕτη τῶν ἐθίμων ἐξηγεῖται πλήρως. Πρῶτον ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τμήματα τῆς Ἑλληνικῆς ἐπικρατείας ὑπῆχθησαν κατὰ καιροῦς ὑπὸ διαφόρους ξένους κυριάρχους, τῶν ὁποίων τὸ δίκαιον ἦτο ἐπόμενον νὰ ἐπηρεάσῃ ἀναλόγως καὶ τὰ τοπικὰ ἔθιμα⁴. Δεύτερον, διότι ἐπὶ τουρκοκρατίας δὲν ἐφηρμόσθη τὸ αὐτὸ νομοθετικὸν καθεστῶς εἰς ὅλας τὰς δουλωθείσας περιοχάς. Ὑπῆρξαν περιοχαί, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλας, εὐνοηθεῖσαι ὑπὸ προνομίων, αἱ ὁποῖαι ἀνέπτυξαν σημαντικὴν αὐτοδιοίκησιν μὲ ἐπακόλουθον τὴν διαμόρφωσιν ἰδίου ἐθιμικοῦ δικαίου. Διὰ τὴν ἀνάπτυξιν δὲ τοῦ δικαίου τούτου συνετέλεσε τὰ μέγιστα τόσον ἡ ἀνυπαρξία ἀξιοματούχων τοῦ κυριάρχου, ἐγκατεστημένων εἰς ὠρισμένην περιοχὴν, ὅσον καὶ ἡ τυχὸν ἀνάθεσις ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ εἰς τὰς κοινότητας τοῦ δικαιώματος τῆς εἰσπράξεως τῶν φόρων καὶ τῶν γενικωτέρων προσόδων⁵.

3. Ν. κ. Δ. η μ η τ ρ α κ ο π ο ὕ λ ο υ, Τὸ δίκαιον ἐν ταῖς παροιμίαις, «Νομικαὶ Ἐνασχολήσεις», τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1925, σ. 106.

4. Βλ. Ἰ. α. κ. Β. ι σ β ῖ ζ η, Τινὰ περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων, «Ἀθηνᾶ», τ. ΝΓ' (1949), σ. 236. Ἀ. ν. δ. ρ. Δ. ρ α κ α κ η, Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἡ δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τ. ΣΤ', ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 124.

5. Βλ. Δ. ι ο. ν. Ζ. α κ υ θ η ν ο ὕ, Ἡ Τουρκοκρατία, Ἀθῆναι 1957, σ. 30. Περὶ τῶν χορηγηθέντων εἰς τοὺς Ἕλληνας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν προνομίων βλ. Ἀ. ν. δ. ρ. Μ. α μ ο υ κ α, Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, τ. 11, Ἀθήνησιν 1852, σ. 323 - 324. Πρβλ. καὶ Μ. ε. ν. Ἀ. Τ. ο. υ ρ τ ὀ γ λ ο υ, Περὶ τῆς Ποινικῆς Δικαιοσύνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μετ' αὐτὴν μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου, Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρευνῆς Ἱστορίας Ἑλλήνων Δικαίου, τ. 15, ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 4 ἐπ.

Μεταξὺ τῶν ἰδιαιτέρως εὐνοηθεῖσων περιοχῶν συγκαταλέγεται καὶ ἡ Μάνη, ἡ ὁποία καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας διετήρησε καθεστὼς εὐρείας αὐτονομίας. Τοῦτο ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς κρατούσας ἐκεῖ εἰδικὰς συνθήκας εἶχεν ὥς ἐπακόλουθον τὴν διαμόρφωσιν ἰδιορρύθμου ἐθιμικοῦ δικαίου.

Πλεῖστα τῶν ἀναπτυχθέντων κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας τοπικῶν ἐθίμων πολὺ ἀπεῖχον ἀπὸ τοῦ νὰ δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὅτι δι' αὐτῶν ἱκανοποιεῖτο, ἔστω καὶ στοιχειωδῶς, ἡ περὶ δικαίου ἀντίληψις. Ὡς ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν:

α) Τὸ ἐθίμον τῆς προικίσεως τῆς πρωτοτόκου θυγατρὸς, ἡ ὁποία ἐλάμβανε ὅλην ἢ τὸ μέγιστον τμήμα τῆς περιουσίας τῶν γονέων τῆς κατ' ἀποκλεισμόν τῶν νεωτέρων ἀδελφῶν καὶ παραγνώρισιν πάσης ἀρχῆς ἰσότητος (π.χ. Σκυῖρος, Σκόπελος, Μύκονος κ.λπ.)⁶.

β) Ὁ ἀποκλεισμός τῶν προικισθεῖσων θυγατέρων τῆς πατρικῆς ἢ μητρικῆς κληρονομίας⁷.

γ) Οἱ ἐξαιρετικῶς εὐνοϊκοὶ ἐθιμικοὶ κανόνες, ὡς πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ κληρονομικοῦ μεριδίου τῶν πρωτοτόκων, ἀρρένων ἢ θηλέων (π.χ. Ἀμοργός, Κέα, Λαμία, Ἀνδρος ὡς καὶ ὠρισμένα νῆσοι τῆς Δωδεκανήσου)⁸.

δ) Ὁ καθορισμός τοῦ ποσοστοῦ κληρονομίας ἐκάστου τέκνου ἀναλόγως τοῦ φύλου εἰς τὸ ὅποιον τοῦτο ἀνῆκε⁹.

ε) Ἡ μνηστεία τῶν τέκνων ἅμα τῇ γεννήσει των (Σπέτσαι)¹⁰.

ς) Τὸ ἐθίμον τῆς ἐπιμειξίας τῶν μνηστῶν πρὸ τοῦ γάμου, τὸ ὅποιον καὶ προσφάτως ἀκόμη ἔγινεν σίτλια ἀνθρωποκτονίας.

Ἐπίσης ἄξια μνείας εἶναι καὶ τὰ εἰδικώτερον εἰς τὴν Μάνην ἰσχύσαντα παρόμοια ἐθίμα:

6. Βλ. Γ. Α. Μάουρερ, Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς (μετάφρασις Χρήστου Πράτσια καὶ Εὐστ. Καραστάθη), τ. Α', Ἀθῆναι 1943, σ. 109. Ζέπων, J.G-R., τ. 8, σ. 467. Ἰακ. Βισβίτζη, ἐνθ' ἀν., σ. 233.

7. Ζέπων, J.G-R., τ. 8, σ. 482. Ἰακ. Βισβίτζη, ἐνθ' ἀν., σ. 233.

8. Μ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Νομικὰ ἐθίμα τῆς νήσου Καρπάθου, τῆς Δωδεκανήσου κ.λπ., εἰς ἀ προστίθενται καὶ τὰ ἐν τῇ λοιπῇ Δωδεκανήσῳ ἐπικρατοῦντα παρόμοια ἄγραφα ἐθίμα, Ἀθῆναι 1926, σ. 7 ἐπ. καὶ σ. 61. Ἰακ. Βισβίτζη, ἐνθ' ἀν., σ. 233. Ζέπων, J.G-R., τ. 8, σ. 480.

9. Ζέπων, J.G-R., τ. 8, σ. 480. Α. Χρυσανθοπούλου, Συλλογὴ τοπικῶν τῆς Ἑλλάδος συνθημάτων ἐξ ἐπισήμων πρὸς τὴν Ἑλλ. Κυβέρνησιν τῶν τοπικῶν ἀρχῶν ἀπαντήσεων, Ἀθῆναι 1853, σ. 33.

10. Ζέπων, J.G-R., τ. 8, σ. 463.

1) 'Ο αποκλεισμός τῶν θηλέων ἀπὸ τὴν ἀκίνητον περιουσίαν τῶν γονέων τῶν, τὴν ὁποίαν ἐκληρονόμουν μόνον τὰ ἄρρενα τέκνα¹¹.

2) 'Ο αποκλεισμός τῆς συζύγου ἀπὸ τὴν περιουσίαν τοῦ ἀποθανόντος ἄνευ τέκνων καὶ ἄνευ διαθήκης ἀνδρός της, τὸν ὁποῖον ἐκληρονόμουν οἱ πλησιέστεροι αὐτοῦ συγγενεῖς¹².

3) 'Η περιέλευσις τῆς πατρικῆς οἰκίας, ἡ ὁποία εἰς πλείστας περιπτώσεις ἀπετέλει καὶ τὸ μοναδικὸν περιουσιακὸν στοιχεῖον, μόνον εἰς τὸν υἱόν. Ἐλλείψει υἱοῦ ἐλάμβανε ταύτην ὁ πλησιέστερος ἄρρην συγγενής, ποτὲ ὅμως ἡ θυγάτηρ¹³.

4) 'Η δυνατότης τοῦ συζύγου νὰ λάβῃ διαζύγιον, ἐπειδὴ ἡ σύζυγός του ἦτο στεῖρα¹⁴.

5) Τὸ ἔθιμον, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ σύζυγος παρελάμβανε καὶ ἑτέραν γυναῖκα, ὀνομαζομένην «σύγγριαν», πρὸς κοινὴν συμβίωσιν ὑπὸ τὴν αὐτὴν συζυγικὴν στέγην, ὅταν ἡ νόμιμος σύζυγός του ἔμενε στεῖρα ἢ ἔτικτε μόνον θήλεα τέκνα¹⁵.

Τὸ ἄδικον καὶ τὸ παράλογον πλείστων, ὡς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα, ἐθίμων εἶχον νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ συσταθέντα καὶ λειτουργήσαντα ἐπὶ Καποδίστρια δικαστήρια. Ταῦτα κατὰ τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης εἶχον νὰ ὑπερπηδήσουν, ὅπως ἦτο φυσικόν, σοβαρωτάτας δυσχερείας, συχνὰ δὲ προβληματιζόμενα ἐζήτουν ὁδηγίαν περὶ τοῦ πρακτέου ἀπὸ τὴν Γραμματεῖαν τοῦ Δικαίου, ὅπως ἐκαλεῖτο τότε τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης.

Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ ἀπὸ 9 Δεκεμβρίου 1830 ἀνέκδοτος ἀναφορά, τὴν ὁποίαν ἀπευθύνει πρὸς τὴν «ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Γραμματεῖαν» τὸ Πρωτόκλητον δικαστήριον Ἀνδρου καὶ Κέας¹⁶.

'Ο Πρόεδρος τοῦ δικαστηρίου μνημονεύει εἰς τὸ ἔγγραφόν του δύο τοπικὰς συνθηεῖς ἐπικρατούσας εἰς τὴν Ἀνδρον. Αὗται ὡς διατυποῦνται εἰς τὸ ἔγγραφον εἶναι αἱ ἐξῆς :

11. Ἰακ. Βισβίτζη, ἐνθ' ἀν., σ. 253. Ζέπων, J.G-R., τ. 8, σ. 480.

12. Ἰακ. Βισβίτζη, ἐνθ' ἀν., σ. 254.

13. Ἰακ. Βισβίτζη, ἐνθ' ἀν., σ. 253.

14. Γ. Α. Μάουρερ, ἐνθ' ἀν., τ. Α', σ. 140.

15. Σταύρου Σκοπετέα, Ἐγγραφα ἰδιωτικά ἐκ Δ. Μάνης τῶν ἐτῶν 1547 - 1830, Ἐπετηρὶς Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλλήν. Δικαίου, τ. 3, ἐν Ἀθήναις 1950, σ. 107. Πρβλ. καὶ Ἀ. Π. Δασκαλάκη, Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας εἰς τὴν Μάνην, «Πελοποννησιακά», τ. Ι, σ. 80 ἐπ.. Μεν. Ἀ. Τουρτόγλου, Ἡ τεχνητὴ σπερματέγχυσις καὶ τὸ δίκαιον, «Ποινικὰ Χρονικά», Ἰούnius - Σεπτέμβριος 1958, ἀριθ. τευχ. 6 - 9, σ. 383.

16. Ὀλόκληρον τὸ κείμενον τῆς ἀναφορᾶς δημοσιεύεται ἐν τοῖς ἐπομένοις, σ. 30, ἀριθ. 1.

«Ἐν ἀνδρόγυνον, ἔχον υἱοὺς καὶ θυγατέρας, δίδει ἅπασαν τὴν περιουσίαν του ἐπὶ ζῶν ἢ μετὰ τὸν θάνατόν του εἰς ἓν τῶν τέκνων του, χωρὶς ν' ἀφήσῃ εἰς τὰ λοιπὰ τὸ παραμικρόν, ἢ, ἂν ἀφήσῃ, πολλὰ ὀλίγον μέρος, κατὰ τὴν ἀρέσκειάν του. τοῦτο δὲ πράττει τὸ ἀνδρόγυνον, πλὴν συμβαίνει νὰ γενῇ καὶ ἄλλως· ὁ ἀνὴρ νὰ δώσῃ ἅπασαν τὴν περιουσίαν του εἰς ἓν τῶν τέκνων του, καὶ ἡ γυνὴ εἰς ἕτερον. ὅλα δὲ ταῦτα γίνονται μ' ἐγγράφα, ὀνομαζόμενα προικοσύμφωνα καὶ διαθήκας.

«Ὅσοι γενοῦν καλόγηροι, στεροῦνται τὸ δικαίωμα τῆς κληρονομίας ἀπὸ τὴν περιουσίαν τῶν γονέων των».

Τὸ δικαστήριον δὲν διστάζει νὰ καταδικάσῃ εὐθέως τὰς συνθηθείας ταύτας θεωροῦν αὐτὰς ἀδίκους καὶ ἀπανθρώπους, διότι ἀποκαθιστοῦν «ἓν τῶν τέκνων εὐτυχές, τὰ δὲ λοιπὰ δυστυχῆ». Ἐπειδὴ ὁμως πληροφορεῖται ὅτι οἱ ἀδικηθέντες πρόκειται νὰ προσφύγουν εἰς αὐτό, ζητοῦντες δι' ἀγωγῶν τὴν ἀπόδοσιν τοῦ δικαίου των, μὲ ἐπακόλουθον μεγάλην ἀναταραχὴν, ὁ Πρόεδρος τοῦ Πρωτοκλήτου Παναγ. Παπαδάκης εὐρίσκειται εὐλόγως πρὸ διλήμματος καὶ ζητεῖ ἀπὸ τὴν Γραμματεῖαν ὁδηγίας. Νὰ καταργήσῃ τὰς τοπικὰς ταύτας συνθηθείας ἢ νὰ τὰς διατηρήσῃ¹⁷;

Εἰς τὴν Μάνην ὁμως ἡ κατάστασις ἦτο πολὺ σοβαρωτέρα. Τοῦτο καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἀπὸ 23 Ὀκτωβρίου 1829 ἀνεκδότου ἀπαντήσεως τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης εἰς τὰ ἐρωτήματα τοῦ Πρωτοκλήτου Λακωνίας¹⁸. Ἐκεῖ ἐδέσποζεν ἀπολύτως τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου¹⁹. Τὰ δὲ δικαστήρια δὲν εἶχον νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀπλῶς συνθηθείας ἀλογίστους αἱ ὁποῖαι ἐρρύθμιζον θέματα ἀστικοῦ κυρίως δικαίου, ἀλλ' εὐρίσκοντο καὶ ἐνώπιον ἐθίμων, ἀναφερομένων εἰς τὸ ποινικὸν δίκαιον, τῶν ὁποίων ἡ τυχὸν ἀνοχὴ ἐκ μέρους τῆς πολιτείας θὰ ἐσθίμινε διαφθορὰν ἢ θὰ κατέλυε πᾶσαν ἐννοίαν κρατικῆς κυριαρχίας. Καὶ ἡ ἀπλὴ ἀκρόασις τοιούτων ἐθί-

17. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι μετὰ πάροδον ἀρκετῶν μηνῶν, τὴν 20ὴν Φεβρουαρίου 1831, ὁ αὐτὸς Πρόεδρος τοῦ Πρωτοκλήτου Ἀνδρου καὶ Κέας ἐπανέρχεται καὶ πάλιν δι' ἄλλου ἐγγράφου του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης, ὑπενθυμίζων εἰς αὐτὸ μὲ διακριτικότητά ὅτι μέχρι τότε οὐδεμίαν εἶχε λάβει ἀπάντησιν ἐπὶ τῶν ἐρωτημάτων του, καὶ ζητεῖ ὁδηγίας περὶ τοῦ πρακτέου καὶ δι' ἄλλην τοπικὴν συνθήκειαν ἀντιβαίνουσιν πρὸς τὸν νόμον. Συγκεκριμένως ἐρωτᾷ ἂν πρέπει νὰ διατηρήσῃ τὴν τοπικὴν συνθήκειαν «τὴν παραδεχομένην εἰς τὰ ἐγγράφα τοὺς συγγενεῖς ὡς μάρτυρας ἢ νὰ τὴν καταργήσῃ». Τὸ ἀνέκδοτον τοῦτο ἐγγράφον μετὰ τοῦ ἐπισυναπτομένου ὑπ' ἀριθ. 79/19.2.1831 ὁμοίου τῆς Δημογεροντίας Ἀνδρου δημοσιεύονται ἐν τοῖς ἐπομένοις, σ. 31, ἀριθ. 2.

18. Τὸ ἀξιόλογον τοῦτο ἐγγράφον, τοῦ ὁποίου συντάκτης εἶναι ὁ Ἰωάννης Γενατᾶς, δημοσιεύεται ἐν τοῖς ἐπομένοις, σ. 32, ἀριθ. 3.

19. Γ. Α. Μάουρερ, ἐθν' ἀν., τ. Α', σ. 141. Ἰω. Κισκίρη, Τὰ μοιρολόγια ὡς πηγὴ δικαίου τῆς Μάνης, «Λακωνικαὶ Σπουδαί», τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 182. Μεν. Ἀ. Τουρτόγλου, Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος, Ἀθήναι 1960, σ. 128.

μων προεξέει φρίκην κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην Ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης Ἰωάννου Γενατσά.

Ἀλλὰ ποῖα ἦσαν τὰ ἔθιμα ταῦτα; Ἀναφέρομεν ἐνδεικτικῶς ὀρισμένα, τὰ ὁποῖα ἐσταχυολογήσαμεν ἀπὸ ἀνεκδότους καὶ ἐκδεδομένας πηγὰς.

α) Τὸ εἰς τὴν Σπάρτην, ὅπως ἀποκαλοῦν τὴν Μάνην τὰ ἔγγραφα²⁰, ἰσχύσαν ἔθιμον, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ συνεργὸς ἀνθρωποκτονίας ἦτο ποινικῶς ἀνέυθυνος²¹.

β) Τὸ ἀκαταδίωκτον τοῦ ληστοῦ, ἐφ' ὅσον οὗτος ἐπετύγχανεν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἐγγειρήματος, ὁπότε μάλιστα δὲν ὑπεχρεοῦτο εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ προϋόντος τῆς ληστείας²².

γ) Τὸ ἔθιμον τῆς αὐτοδυνάμου ἱκανοποιήσεως τοῦ παθόντος²³. Τοῦτο ἐκφράζει παραστατικώτατα ἡ ἐκ Μάνης παροιμία :

«Οἱ ἀδύνατοι καταγγέλουσι καὶ οἱ δυνατοὶ ἐκδικειοῦνται»

ἡ ὁποία θεωρεῖ τὴν προσφυγὴν εἰς τὴν δικαιοσύνην ὡς ἀδυναμίαν²⁴.

δ) Ἡ ἐπικρατοῦσα φονικὴ συνήθεια, περὶ τῆς ὁποίας μᾶς πληροφορεῖ ὁ Μάουρερ. Κατ' αὐτὴν, ὅταν κανεὶς «εἶχε συμπεριφερθῇ ὑβριστικῶς πρὸς ἄλλον καὶ δὲν εἶχε δώσει διὰ τοῦτο καμμίαν ἱκανοποίησιν, ἢ εἶχε δανείσει εἰς ἄλλον χρήματα, ἢ εἶχε προσφέρει ἄλλην τινὰ ὑπηρεσίαν καὶ δὲν εἶχεν ἀκόμη λάβει διὰ τοῦτο καμμίαν ἀντιπαροχὴν, συνετάσσετο περὶ τούτου ἔγγραφον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐξουσιοδοτεῖτο ὁ δανειστὴς εἰς ἓνα, δύο ἢ καὶ πλείονας φόνους εἰς ἣν περίπτωσιν ὁ ὀφειλέτης δὲν ἤθελε πληρώσει τὸ ὀφειλόμενον ποσὸν ἢ ἐκπληρώσει τὴν συμφωνηθεῖσαν ἀντιπαροχὴν». Τοῦτο ἐσήμαινε, ὅπως πολὺ ὀρθῶς συμπεραίνει ὁ Μάουρερ, ὅτι ὁ δανειστὴς εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἀσκήσῃ ἐκδίκησιν αἵματος εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ὀφειλέτου καὶ νὰ φονεύσῃ ἀτιμωρητὴ ἓνα, δύο ἢ καὶ περισσοτέρους συγγενεῖς αὐτοῦ²⁵.

Εὐρεθέντες πρὸ μιᾶς τοιαύτης καταστάσεως εἰς τὴν Μάνην οἱ νομικοὶ τοῦ

20. Βλ. Δ. Β. Βαγιακάκου, Ὁ Ἰμβραῆμ ἐναντίον τῆς Μάνης, Ἀθῆναι 1961, σ. 64. Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐνθ' ἀν., σ. 479.

21. Βλ. τὴν κατωτέρω δημοσιευμένην ἀπάντησιν τοῦ Ὑπουργείου Δικαίου εἰς τὰ ἐρωτήματα τοῦ Πρωτοκλήτου Λακωνίας, σ. 32, ἀριθ. 3.

22. Γ. Α. Μάουρερ, ἐνθ' ἀν., τ. Α', σ. 432. Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐνθ' ἀν., σ. 480. Ἰω. Κισκήρα, ἐνθ' ἀν., σ. 182. Μεν. Ἀ. Τουρτόγλου, ἐνθ' ἀν., σ. 95 ἐπ.

23. Βλ. Μεν. Ἀ. Τουρτόγλου, Στοιχεῖα Ποινικοῦ Δικαίου καὶ Ἐγκληματολογίας εἰς τὰς παροιμίας καὶ τὰ ἄσματα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, τ. 5, ἐν Ἀθῆναις 1950, σ. 147.

24. Γ. Α. Μάουρερ, ἐνθ' ἀν., τ. Α', σ. 142 καὶ 427.

Καποδίστρια, αντιμετώπισαν τὰ δικαστικά πράγματα κατὰ τρόπον διάφορον τῆς ὑπολοίπου Ἑλλάδος.

Συνέστησαν διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 184 Ψηφίσματος τῆς 28ης Σεπτεμβρίου 1830, δύο εἰδικὰ δικαστήρια διὰ τὴν Σπάρτην²⁵. Τὸ Πρωτόκλητον καὶ τὸ Ἑκκλητον. Ὁ τρόπος ὅμως τῆς λειτουργίας καὶ ἡ σύνθεσις τῶν δικαστηρίων τούτων ἔπρεπε, κατὰ τὴν πρόθεσιν τῶν διευθυνόντων τότε τὴν δικαιοσύνην, νὰ μὴν ἀντίκεινται ἐκ διαμέτρου πρὸς τὴν παλαιὰν κατάστασιν²⁶. Διὰ τοῦτο ἡ σύνθεσις τοῦ Πρωτοκλήτου ἀπετελέσθη ἀπὸ ἑνα δικαστὴν καὶ τρεῖς συμβούλους Σπαρτιάτας. Τὸ δικαστήριον τοῦτο δὲν εἶχε σταθερὰν ἔδραν. Ἐδίκαζε περιφερόμενον ἀπὸ χωρίου εἰς χωρίον καὶ ἐδέχετο καὶ προφορικῶς τὰς αἰτήσεις τῶν ἐνδιαφερομένων. Ἡδύνατο συγχρόνως, κατὰ τὸ ψήφισμα, νὰ συντέμνῃ τὰς προθεσμίας κατὰ τὰς περιστάσεις. Ἡ σύνθεσις ἐπίσης τοῦ Ἑκκλητου ἦτο ὁμοία μὲ ἐκείνην τοῦ Πρωτοκλήτου μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ Ἑκκλητον εἶχε μόνιμον ἔδραν. Ἐλειτούργει δὲ καὶ τὸ δικαστήριον τοῦτο κατὰ τρόπον εἰδικόν²⁷.

Τὸ σημαντικὸν εἶναι ὅτι τὸ συστήσαν τὰ δύο αὐτὰ εἰδικὰ δικαστήρια 184 ψήφισμα δὲν ἐστέρησε καθόλου τοὺς τυχόν βλαπτομένους ἐκ τῶν ἀποφάσεων, τοῦ δικαιώματος νὰ προσφεύγουν εἰς τὸ Ἀνώτατον Δικαστήριον. Τὸ ἄρθρον 9 τοῦ ψηφίσματος ὠρίζεν: «Ὅστις νομίζει ἑαυτὸν ἡδικομένον, κ' ἐπικαλεῖται τὸ Ἀνώτατον Δικαστήριον, χαίρει ὅλα τὰ δικαιώματα, τὰ ὅποια ὁ νόμος χορηγεῖ διὰ τὴν πρὸς τὸ ἀνώτατον προσφυγὴν· ἀλλ' ὀφείλει νὰ ἐκτελῇ τὰ παρὰ τῶν γενικῶν νόμων διαταττόμενα».

Ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ ἰδιαίτερα κατάστασις τῆς Μάνης ἐπέβαλε τὴν ἀνάγκην διαφοροῦ «διαχειρίσεως τῆς δικαιοσύνης» διὰ τῆς ἰδρύσεως ἐκεῖ εἰδικῶν δικαστηρίων²⁸ δὲν ἀνῆκε μόνον εἰς τοὺς νομικοὺς τοῦ Καποδίστρια. Τὴν ἰδίαν ἀποψιν, διὰ τὴν σύστασιν ἀναλόγων δικαστηρίων, εἶχεν ἐκφράσει καὶ ὁ Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης²⁹. Τοῦτο προσδίδει ἰδιάζουσαν βαρύτητα, διότι ἡ γνώμη προήρχετο ἀπὸ

25. Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος, ἀριθ. 82, ἔτ. Ε', 18 Ὀκτωβρίου 1830, σ. 391.

26. Μεν. Ἀ. Τουρτογλου, Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος, Ἀθήναι 1960, σ. 125.

27. Σχετικὴν πρᾶξιν διορισμοῦ συμβούλων εἰς τὰ συσταθέντα εἰδικὰ δικαστήρια βλ. δημοσιευμένην ὑπὸ τοῦ Ἀ. π. Δασκαλάκη (Ἀρχεῖον Τζωρτζάκη - Γρηγοράκη, Ἀνέκδοτα ἱστορικὰ ἔγγραφα Μάνης (1810 - 1835), Ἀθήναι 1976, σ. 314, ἀριθ. 256).

28. Πρβλ. τὸ 184 ψήφισμα.

29. Βλ. Ἐλ. Μπελιᾶ, Δύο σχέδια ἀφορῶντα εἰς τὴν σύστασιν εἰδικῶν δικαστηρίων εἰς τὴν Μάνην (1835 - 1836), Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (1975), σ. 226.

βαθὺν γνώστην τῶν ἡθῶν, τῶν ἐθίμων καὶ τῆς ψυχολογίας τῶν Μανιατῶν.

Ἐκτὸς τούτου εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ὁ νομοθέτης τοῦ ὑπ' ἀριθ. 184 ψηφίσματος, συνέταξε τοῦτο σαφῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ δύο σχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὸν Καποδίστριαν καὶ ἀφορῶντα εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Λακωνίας καὶ τῆς Μάνης εἰδικώτερον. Εἰς τὸ πρῶτον τῶν σχεδίων, τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1830, ὁ συντάκτης αὐτοῦ Λυκοῦργος Λογοθέτης, ἑκτακτος Ἐπίτροπος Λακωνίας καὶ Κάτω Μεσσηνίας, εἰσηγεῖται εἰς τὸν Κυβερνήτην Ἰωάννην Καποδίστριαν: «Νὰ συστηθῇ ἐν Πρωτόκλητον Δικαστήριον εἰς τὴν Σπάρτην, τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι πάντοτε εἰς κίνησιν ἐν τῷ τῆς ἐπαρχίας ταύτης, διὰ νὰ συνηθίσῃ τοὺς Σπαρτιάτας νὰ κρίνονται νομίμως καὶ νὰ λαμβάνωσι νόμιμον πέρας αἱ διαφοραὶ των, χωρὶς νὰ τολμῶσι πλέον νὰ κρίνονται διὰ τῶν ἀρμάτων». «Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δεύτερον, συντάκτης αὐτοῦ εἶναι ὁ κατὰ τὴν Πελοπόννησον ἑκτακτος Ἐπίτροπος Ἀ. Μεταξᾶς καὶ φέρει ἡμερομηνίαν 28 Ἰουλίου 1830. Μεταξὺ ἄλλων εἰσηγήσεών του περιέχεται καὶ ἡ ἐξῆς σημαντικὴ: «Νὰ συστηθῇ Δικαστήριον συγκείμενον ἀπὸ ἓνα πρόεδρον ξένον, ἀπὸ ἑξὺ συνδικαστὰς ἐντοπίους καὶ ἀπὸ γραμματέα καὶ ὑπογραμματέα ξένους»³⁰.

Τὴν ἑκδοσιν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 184 ψηφίσματος ἠκολούθησαν δύο Ἐγκύκλιοι τοῦ, ἀντικαθιστῶντος προσωρινῶς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὴν Γραμματεῖαν τοῦ Δικαίου τὸν Ἰωάννην Γενατᾶν, Βιάρου Καποδίστρια πρὸς τοὺς Προέδρους τῶν κατὰ τὴν Σπάρτην Δικαστηρίων Πρωτοκλήτου καὶ Ἐκκλητοῦ.

Ἡ πρώτη, ὑπὸ ἡμερομηνίαν 23 Νοεμβρίου 1830³¹, εἶναι εἰδικωτέρα, περιοριστικῶς ἀσχολουμένη μὲ τὴν νοοτροπίαν τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῶν ἐκεῖ ἐφαρμοζομένων ἐθίμων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν δευτέραν, τῆς 15ης Δεκεμβρίου 1830³²,

30. Δ. Β. Βαγιακάκου, Σύμμεικτα. Δύο σχέδια ἀφορῶντα εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Μάνης κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν περίοδον, «Λακωνικαὶ Σπουδαί», τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 481. Ἀξιίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ ἐπὶ Ὀθωνος συνετάγησαν ὁμοίως δύο σχέδια διὰ τὴν σύστασιν εἰς τὴν Μάνην εἰδικῶν δικαστηρίων ἐχόντων ἐξαιρετικὴν δικαιοδοσίαν. Τοῦ πρώτου (1835) συντάκτης ἦτο ὁ Γ. Πραϊδης· τοῦ δευτέρου (1836) ὁ Ἰ. Ρίζος. Ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ἀνάγκης νὰ ὑπαχθῇ ἡ Μάνη εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν εἰδικῶν δικαστηρίων ἐπεκρίθη ὑπὸ τῶν νομικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τῆς ἰδίας δὲ γνώμης ἦτο καὶ ὁ τότε (1837) Ἰπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης Ἀ. Πάϊκος πιστεύων ὅτι ἡ τυχὸν ἐφαρμογὴ εἰδικοῦ δικονομικοῦ καθεστώτος εἰς τὴν Μάνην, θὰ ἐπέφερε διάσπασιν εἰς τὴν ἐνότητά τοῦ δικαίου. Τὰ δύο σχέδια παραπεμφθέντα ἀκολούθως εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας ἀπερρίφθησαν (βλ. Ἐλ. Μπελιᾶ, ἐνθ' ἀν., σ. 229).

31. βλ. ταύτην δημοσιευομένην ὑπὸ Μεν. Ἀ. Τουρτογλου, ἐνθ' ἀν., σ. 125 ἐπ.

32. Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν γερμανικῇ μεταφράσει ὑπὸ τοῦ Μάουερ (Das griechische Volk, I, 546 - 554), ἀναμεταφρασθεῖσα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὑπὸ Ε. Καρκατᾶθη (ἮΟ Ἑλληνικὸς

τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον εἶναι γενικωτέρας φύσεως³³.

Μεταξὺ τῶν λεπτομερῶν ὁδηγιῶν αἱ ὁποῖαι παρέχονται, κυρίως διὰ τῆς πρώτης Ἐγκυκλίου, ὁ Βιάρος Καποδίστριας σημειοῖ ἐν σχέσει πρὸς τὰς τοπικὰς συνηθείας τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: «... Ὑπάρχουν ἐκεῖ (εἰς τὴν Μάνην) τοπικαὶ συνήθειαι, καὶ παράλογοι συνήθειαι· καὶ ἔργον σας εἶναι, αἱ συνδιαλλαγὰὶ νὰ μὴ περιέχουν τὰ παράδοξα τῶν συνηθειῶν των, ὡς αἷμα ἀντὶ αἵματος καὶ ἄλλα ὅμοια».

Παραλλήλως ὅμως πρὸς ὅσα ἐθέσπισεν ἡ Κυβέρνησις διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 184 ψηφίσματος καὶ τῶν ἐνημερωτικῶν ἐγκυκλίων ὁδηγιῶν τῆς, διὰ τῶν ὁποίων συνίστα τὴν ἀμείλικτον δίωξιν τῶν ἐγκληματικῶν συνηθειῶν, τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης εἰς πᾶσαν παρουσιαζομένην περίπτωσιν ὅταν ἐπρόκειτο περὶ Μανιατῶν, ἄλλοτε μὲν παρέβλεπε τοὺς δικονομικοὺς ὁρισμοὺς ἄλλοτε δὲ ἐπιδεικνύον μεγάλην ἐλαστικότητα, ἡρμήνευε τὰς κειμένας διατάξεις μὲ ἐξαιρετικὴν εὐρύτητα.

Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ ὁδηγία, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Γενατᾶς πρὸς τὸ Πρωτόκλητον Δικαστήριον Καλαμάτας ἐξ ἀφορμῆς μὴ ἐμπροθέσμου ἐμφανίσεως μαρτύρων: «Ἡ ἄγνοια τῶν νόμων, γράφει ὁ Γενατᾶς, ὡσάκις δίδεται δι' αἰτιολογίαν ἀπὸ Σπαρτιάτην, ἔχει βάρος περισσότερον, παρ' ἄλλον τινα»³⁴. Εἰς ἄλλην δὲ περίπτωσιν ὁ αὐτὸς Ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης, ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς Προέδρους τῶν Πρωτοκλήτων Ἀνδρούσης καὶ Καλαμάτας³⁵, ὑποστηρίζει ὅτι ἐφ' ὅσον τὸ ἐθνικὸν συμφέρον ὑπηγόρευεν ἐξαίρεσιν τόσον ἐκτεταμένην διὰ τὴν Σπάρτην, πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι καὶ ἡ διάταξις τοῦ ἄρθρου 65 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 152 «περὶ Διοργανισμοῦ τῶν Δικαστηρίων» ψηφίσματος³⁶, δὲν ἔχει ἐφαρμογὴν ὡς πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας.

Συγκεκριμένως τὸ ἄρθρον 65 ὥριζεν ὅτι ἀρμόδιος ἐγκληματικὸς δικαστὴς πρὸς ἐξέτασιν καὶ κρίσιν τῶν γενομένων κατηγοριῶν ἦτο ἐκεῖνος, ἐντὸς τῆς δικαιοδοσίας τοῦ ὁποίου ἐτελέσθη τὸ ἐγκλημα. Τῆς διατάξεως ὅμως ταύτης ὑφίστατο, κατὰ τὸν Γενατᾶν, ἐξαίρεσις «ὅταν ὁ ἐγκαλούμενος εἶναι Σπαρτιάτης», ὅποτε

λαός, τ. Α', σ. 429 ἐπ.). Τὸ πρωτότυπον τῆς Ἐγκυκλίου ταύτης ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν Ἐπετηρίδα τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (τευχ. Γ', 1954, σ. 118 - 122).

33. Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐνθ' ἀν., σ. 480.

34. Γ. Α. Κ., Ἐκθέσεις τῆς ἐπὶ τοῦ Δικαίου Γραμματείας, τ. 8 (5499 - 4463), Ἰανουάριος 1831.

35. Τὸ κείμενον τῶν ἀνεκδότων δύο τούτων ἐγγράφων δημοσιεύεται ἐν τοῖς ἐπομένοις, σ.

36 καὶ 37, ἀριθ. 4 καὶ 5.

36. Πολιτικὴ καὶ Ἐγκληματικὴ Διαδικασία, εἰς τὴν ὁποίαν προηγεῖται τὸ περὶ Διοργανισμοῦ Δικαστηρίων ὑπ' ἀριθ. 152 ψήφισμα μετὰ τῶν Διαταγμάτων ὑπ' ἀριθ. 153 - 160, ἐκ τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας, ἐν Αἰγίνῃ 1830, σ. 7.

και έπρεπε νά σταλή εις την έπαρχίαν τής Σπάρτης διά νά ύπαχθῇ εις την δικαιοδοσίαν τών δικαστηρίων της. Εις τὰς όδηγίας δὲ ταύτας προβαίνει ό Γενατῆς παραβλέπων τὸ ἄρθρον 64 τοῦ αὐτοῦ ψηφίσματος, τὸ όποϊον ώριζε ρητῶς ὅτι αἱ περὶ δικαιοδοσίας ἐξαιρέσεις μόνον διὰ νόμου ἡδύναντο νά προσδιορισθοῦν. Καὶ τοιοῦτος νόμος ἦτο ἀνύπαρκτος.

Αἱ προσπάθειαι αὗται τὰς όποίας κατέβαλλον οἱ νομικοὶ τοῦ Καποδίστρια πρὸς δημιουργίαν εὐνομίας εις τὴν Μάνην καὶ ἐξαφάνισιν ἀπαραδέκτων συνηθειῶν ἀνεκόπησαν μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Κυβερνήτου. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 88 ψήφισμα τῆς 20ῆς Ἰανουαρίου 1832 κατήγγησε τὰ συσταθέντα εις τὴν Μάνην ειδικὰ δικαστήρια, μετὰ τὴν αἰτιολογίαν ὅτι ἐξ αἰτίας τῶν ἐκεῖ διατρεζάντων τὰ δικαστήρια ταῦτα ἐμεινάν εις ἀδράνειαν³⁷. Συγχρόνως τὸ αὐτὸ ψήφισμα ὥρισεν ὅτι αἱ μεταξὺ τῶν κατοίκων διαφοραὶ θὰ ἐπελύοντο συμβιβαστικῶς παρὰ τῶν ἐπιτοπίων δημογερόντων, μέχρις ὅτου ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευσις λάβῃ τὰ προσήκοντα μέτρα.

Τὴν κατάργησιν τῶν ειδικῶν δικαστηρίων ἐπηκολούθησε βραδύτερον, τὸν Ὀκτώβριον 1832, τὸ πρωτοφανὲς μέτρον τῆς καταργήσεως καὶ ὅλων τῶν ἄλλων δικαστηρίων, διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 38 διατάγματος, πλὴν τῶν Εἰρηνοδικείων³⁸. Ἡ ἐπανασύστασις καὶ λειτουργία αὐτῶν, ἐξαιρέσει τῶν ἐπειγόντως ἅμα τῇ ἀφίξει τῆς ἀντιβασιλείας συσταθέντων τριῶν ἐγκληματικῶν δικαστηρίων, ἐπετεύχθη μόλις τὴν 25ην Ἰανουαρίου 1835³⁹.

Ἡ κατάστασις εις τὴν όποίαν εὕρισκετο ἡ δικαιοσύνη, κατὰ τὰ πρῶτα μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἔτη εις τὴν Μάνην, ἐπακόλουθον τῶν ειδικῶν συνηθῶν αἱ όποῖαι ἐκράτησαν ἐκεῖ ἐπὶ τουρκοκρατίας, δὲν ἦτο δυνατόν νά μεταβληθῇ ἀπὸ τῆς μιᾶς ἡμέρας εις τὴν ἄλλην μετὰ τὴν λῆψιν ἔστω καὶ δραστηκῶν νομοθετικῶν μέτρων. Διὰ τὴν ἐκρίζωσιν ἀλογίστων ἐθίμων καὶ ἀπαραδέκτων συνηθειῶν ἔπρεπε, ὡς ἦτο φυσικόν, νά παρέλθῃ χρόνος καὶ μάλιστα ἱκανός, ἀφοῦ ἤδη τὸ ἔτος 1834, ὡς μαρτυρεῖ ό Μάουρερ καὶ δὴ ἐπὶ τῆς ὑπουργίας του, ἀπηγγέλθη, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐφαρμοζομένην εις τὴν Μάνην ἀπονομήν τῆς δικαιοσύνης, θανατικὴ ἀπόφασις ὑπὸ οἰκογενειακοῦ συμβουλίου, καὶ ἐξετελέσθη μάλιστα ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπαγγελίαν της⁴⁰. Ἐξ ἄλλου ἀναφορὰ τοῦ ἐπισκόπου Γυθείου Ἰωσήφ

37. Γενικὴ Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος, ἀριθ. 6 τῆς 23ῆς Ἰανουαρίου 1832, σ. 25 - 26.

38. Γ. Α. Μάουρερ, ἐνθ' ἀν., σ. 445.

39. Κωνστ. Τριανταφυλλοπούλου, Τὸ νομοθέτημα περὶ Ἀρμενοπούλου καὶ ἐθίμων καὶ ἡ ἔκθεσις τῆς νομοθετικῆς ἐπιτροπῆς. Ἀνατύπωσις ἐκ τῶν ἐπισήμων πρακτικῶν τοῦ Πρώτου Συνεδρίου τῶν Δικηγορικῶν Συλλόγων τοῦ Κράτους, Ἀθήναι 1928, σ. 8.

40. Γ. Α. Μάουρερ, ἐνθ' ἀν., σ. 69.

πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τὸ 1864, εἶναι ἐξαιρετικῶς διαφωτιστικὴ περὶ τοῦ εἰς τὴν ἐπισκοπὴν του, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, εὐρύτατα ἐφαρμοζομένου ἐθίμου τῶν «συγγριῶν». Εἰς τριάκοντα ἀνέρχονται τὰ μετὰ συγγριῶν συζῶντα ζεύγη εἰς τοὺς δήμους Λαγίας, Κολοκυνθίου, Μαλαυρίου, Καρυσσιόλεως καὶ Γυθείου, ὡς ἐμφαίνει ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐπισυναπτομένη εἰς τὴν ἀναφορὰν του κατάστασις⁴¹.

Ἡ πάροδος τοῦ χρόνου, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐπέφερε βαθμιαίως τὴν ἐξάλειψιν τῶν ἀπαρδεκτῶν ἐθίμων, ἡ δὲ κατάστασις τῆς δικαιοσύνης εἰς τὴν Μάνην προσηρμόσθη πλήρως εἰς τὸν ρυθμὸν τοῦ ὑπολοίπου Ἑλληνικοῦ χώρου. Εἰς τοὺς νομικοὺς ὅμως τῆς περιόδου τοῦ Καποδίστρια πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ τιμὴ ὅτι, εὐρεθέντες ἐνώπιον χαώδους καταστάσεως, πρῶτοι αὐτοὶ ἐν μέσῳ παντοειδῶν δυσχερειῶν κατέβαλον τὰς πρῶτας σοβαρὰς προσπάθειάς διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς στάθμης τῆς δικαιοσύνης εἰς τὴν Μάνην.

41. Σταύρου Σκοπετέα, ἐνθ' ἀν., σ. 107.

ΕΓΓΡΑΦΑ*

1

Γ.Α.Κ., Υπουργείον Δικαίου, φ. 88 (Δεκέμβριος 1830)

Ἑλληνικὴ Πολιτεία

Ἀριθ. 67 :

Τὸ πρωτόκλητον Δικαστήριον Ἀνδρῶν καὶ Κέας.

Πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Γραμματείαν.

Εἰς τὴν νῆσον Ἀνδρῶν ἐπικρατοῦν τοπικαὶ συνήθειαι, νομιζόμεναι καὶ φυλαττόμεναι, ὡς νόμος· μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχουσι καὶ αἱ ἐξῆς, γεινόμεναι διὰ τὰ μὴν εἰπωμεν ἀπὸ ὅλων, ἀπὸ τῶν περισσοτέρων κατοίκους τῆς.

Ἐν ἀνδρόγυνον, ἔχον υἱοὺς καὶ θυγατέρας, δίδει ἅπασαν τὴν περιουσίαν του ἐτι ζῶν ἢ μετὰ τὸν θάνατόν του εἰς ἓν τῶν τέκνων του, χωρὶς ῥ' ἀφήσῃ εἰς τὰ λοιπὰ τὸ παραμικρόν, ἢ, ἂν ἀφήσῃ, πολλὰ ὀλίγον μέρος, κατὰ τὴν ἀρέσκειάν του. τοῦτο δὲ πράττει τὸ ἀνδρόγυνον, πλὴν συμβαίνει τὰ γειῇ καὶ ἄλλως· ὁ ἀνὴρ τὰ δώση ἅπασαν τὴν περιουσίαν του εἰς ἓν τῶν τέκνων του, καὶ ἡ γυνὴ εἰς ἕτερον. ὅλα δὲ ταῦτα γίνονται μ' ἔγγραφα, ὀνομαζόμενα προικοσύμφωνα καὶ διαθήκας.

Ὅσοι γενοῦν καλόγηροι, στεροῦνται τὸ δικαίωμα τῆς κληρονομίας ἀπὸ τὴν περιουσίαν τῶν γονέων των.

Αὐταὶ ὡς τοπικαὶ συνήθειαι, ἂν καὶ προφανεῖς ἄδικοι καὶ ἀπάνθρωποι, ὡς ἀποκαθιστῶσαι ἓν τῶν τέκνων εὐτυχὲς τὰ δὲ λοιπὰ δυστυχῇ, διετηροῦντο ἀπὸ ὅλων τοὺς κατοίκους, χωρὶς τὰ τολμήσῃ τις τὰ κάμῃ ἀγωγὴν κατ' αὐτῶν.

Ἐπειδὴ ὁμοῦ, ὡς πληροφορεῖται τὸ Δικαστήριον, ἤδη μετὰ τὴν σύστασιν τοῦ πρωτοκλήτου τούτου ἐνταῦθα, ἐτοιμάζονται τινὲς τῶν στερηθέντων τὸ ἐπιβάλλον εἰς αὐτοὺς μέρος ἀπὸ τὴν περιουσίαν τῶν γονέων των, ῥ' ἀναφερθῶσιν εἰς τὸ Δικαστήριον καὶ τὰ ζητήσωσι τὸ ἐπιβάλλον εἰς αὐτοὺς μέρος. καὶ ἐπειδὴ ἡ κατάργησις αὐτῶν τῶν συνηθειῶν, θέλει ἐπιφέρει ταραχὴν, διότι τότε, ὅσοι τοιοῦτοι ἀδικημένοι, θέλουν κάμει ἀγωγὴν διὰ τὰ ζητήσωσι τὸ ἐπιβάλλον εἰς αὐτοὺς μέρος.

Διὰ τοῦτο τὸ Δικαστήριον προλαμβάνει καὶ ἐρωτᾷ τὴν Σεβ. Γραμματείαν, ζητοῦν τὴν γνώμην τῆς, τί τὰ πράξῃ εἰς τοιαύτην περίστασιν, τὰ καταργήσῃ τὰς τοπικὰς ταύτας συνηθείας ἢ τὰ τὰς διατηρήσῃ;

Ἐν Ἀνδρῶν τὴν 9 Δεκεμβρίου 1830

Ὁ Πρόεδρος

Παναγιώτης Παππαδάκης

(τ.σ.)

Ὁ Γραμματεὺς

Χρῆστος Ζῶτος

* Ἐπὶ τῶν δημοσιευομένων ἐγγράφων τηρεῖται ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου.

2

Γ.Α.Κ., Ὑπουργεῖον Δικαίου, φ. 95 (Φεβρουάριος 1831)

Ἑλληνικὴ Πολιτεία

Ἀριθ. 303 :

Τὸ πρωτόκλητον

Ἀνδρῶν καὶ Κέας.

Πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Σεβ. Γραμματεῖαν.

Πρὸ πολλοῦ ἀνέφερε τὸ Δικαστήριον διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 67 ἐγγράφου του τὴν 9 Δεκεμβρίου 1830 πρὸς τὴν Σεβ. ταύτην Γραμματεῖαν περὶ τινῶν ἐπικρατουσῶν ἐνταῦθα τοπικῶν συνηθειῶν, καὶ ἐξήτησεν ἀπὸ τὴν Γραμματεῖαν γνώμην ἂν πρέπη νὰ τὰς διατηρήσῃ, ἢ νὰ τὰς καταργήσῃ.

Ἐπειδὴ δὲ μέχρι τοῦδε τὸ Δικαστήριον δὲν ἔλαβε καμμίαν ἀπάντησιν εἰς αὐτό, ἐν ᾧ ἔλαβεν εἰς ἄλλα σταλέντα μετέπειτα ἔγγραφά του, ὑποπιτεῖ μίπως παρέπεσεν αὐτὸ τὸ ἔγγραφον, καὶ διὰ τοῦτο πέμπει ἤδη ἀντίγραφον αὐτοῦ, παρακαλοῦν νὰ εὐαρεστηθῇ ἡ Γραμματεία νὰ κάμῃ τὴν ἀπάντησιν, πρὸς ὁδηγίαν του, καθὼς καὶ περὶ τῆς ἀκολουθοῦσας συνηθείας.

Αὕτη δὲ εἶναι ἡ ἐξῆς, ὅτι ὑπογράφονται εἰς τὰ διάφορα ἔγγραφα, ὡς μάρτυρες, συγγενεῖς εἴτε μὴ, ἀδιαφόρως τῶν συμφωνούντων μερῶν, καθὼς πληροφορεῖται περιστατικότερον ἡ Γραμματεία ἀπὸ τὸ ἐσώκλειστον ἀντίγραφον τοῦ ὑπ' ἀριθ. 79 ἐγγράφου τῆς ἐπαρχιακῆς Δημογεροντίας Ἀνδρῶν, παρουσιασθὲν εἰς τὸ Δικαστήριον ἀπὸ τινος Ἀνδρῶν κ. Ἀντώνιοι Μπιρίζον ὀνομαζόμενον ὅστις κρισολογεῖται περὶ τινος ἀλλαγῆς κτημάτων γενομένης τὸ 1826 ἔτος μ' ἔγγραφον, εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι προσυπογεγραμμένοι, ὡς μάρτυρες, τρεῖς συγγενεῖς του, οἵτινες, κατὰ τὸν νόμον, ἐξαίρουνται ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐπεστηρίζετο ὅλως διόλου ἐπάνω εἰς τὸ ἀνωτέρω ἔγγραφον τῆς ἀλλαγῆς, ἀνέβαλε τὸ Δικαστήριον τὴν ἔνδοσιν τῆς ἀποφάσεώς του, ἕως ὅτου λάβῃ ἀπάντησιν ἀπὸ τὴν Σεβ. Γραμματεῖαν, ἂν πρέπη νὰ διατηρήσῃ τὴν τοπικὴν συνηθειὰν παραδεχομένην εἰς τὰ ἔγγραφα τοὺς συγγενεῖς, ὡς μάρτυρας, ἢ νὰ τὴν καταργήσῃ. Ἐν τοσοῦτῳ δὲν λείπεται ἀπὸ τοῦ νὰ κάμῃ καὶ τὴν ἐξῆς παρατήρησιν, ὅτι, ἂν ἀκολουθήσῃ τὸ δεύτερον, ἀναμφιβόλως θέλουν πέσει πολλὰ ἔγγραφα ἔχοντα μάρτυρας συγγενεῖς τῶν συμφωνούντων μερῶν.

Ἐν Ἀθῶν τὴν 20 Φεβρουαρίου 1831

Ὁ Πρόεδρος

Παναγιώτης Παππαδάκης

(τ. σ.)

Ὁ Γραμματεὺς

Χρηστὸς Ζῶτος

Ἀριθ. 79

Ἑλληνικὴ Πολιτεία

Ἡ Ἑπαρχιακὴ Δημογεροντία τῆς Νήσου Ἀνδρου

Δηλοποιεῖ, ὅτι

Τὰ μεταξὺ πολιτῶν Ἀνδρίων συμφωνούμενα ἔγγραφα, ὡς πωλητήρια, χαριστήρια, ἀλλαγá, ὑποχρεώσεις, ὁμολογίαι κτλ. ἀδιαφόρως ἐξ ἀνημονεύτων ἐτῶν ἐπεκράτησε καὶ ἐπικρατεῖ εἰς ταύτην τὴν Νήσον γὰ ὑπογράφονται καὶ μαρτυροῦνται εἴτ' ἀπὸ συγγενεῖς τοῦ ἐνός, ἢ τοῦ ἐτέρου τῶν συμφωνούντων μερῶν, εἴτ' ἀπ' ἄλλους ὠφελουμένους ἀπὸ τὰ ἴδια ἔγγραφα εἰς τρόπον, ὥστε πανταχοῦ τῆς Νήσου εὐρίσκονται τινα ὁμοίων φύσεων ἔγγραφα παρὰ πρωτεξαδέλφων, ἢ καὶ ἀδελφῶν ἰδίων ὑπογεγραμμένα καὶ μαρτυρημένα, τὰ ὅποια ὡς οὕτως ἀδιαφόρως θεωρούμενα ἔχαιρον ἀδιάλειπτον καὶ χαίρουν ἐν ἑαυτοῖς ὅλην τὴν πίστιν καὶ τὸ κῦρος καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν.

Τοιαύτας βασίμους καὶ ἐπιτοπίους πληροφορίας ἡ Δημογεροντία αὕτη ἔχουσα ἐξέδοιο τὴν παροῦσαν ἐπίσημον Δηλοποίησίν της εἰς τὴν αἴτησιν τοῦ συμπολίτου της κ. Α. Μπιρίκου χρησιμεύσασαν αὐτῷ ὅπου ἀνήκει δι' ἔνδειξιν τῶν λεγομένων κτλ.

Ἐν Ἀνδρῷ τὴν 19 Φεβρουαρίου 1831

Οἱ Δημογέροντες

Ἰω. Π. Καμπάνης

(τ. σ.) Δ. Μ. Λουρέντζου Καίτης

Λεονάρδος Γουλανδρῆς

Ἴσον ἀπαράλλακτον τῷ πρωτοτύπῳ

Ἐν Ἀνδρῷ τὴν 20 Φεβρουαρίου 1831

Ὁ Γραμματεὺς

(τ.σ.) Χρῆστος Ζῶτος

Ὁ Γραμματεὺς

Κ. Καρκάκης

3

Γ.Α.Κ., Ἐκθέσεις τῆς ἐπὶ τοῦ Δικαίου Γραμματείας, τ. 2ος, σ. 44 ἐπ.

(23 Ὀκτωβρίου 1829)

223

Ἀναφορὰ τοῦ Πρωτοκλήτου τῆς Λακωνίας τῆς 7 Ὀβρίου 1829 ὑπ' ἀριθ. 330,

Περὶ λήψης

ἀπαντᾷ εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 4 καὶ 11 τῶν ἐξερχομένων καὶ ἐγκλείει τὰ ζητηθέντα ἔγγραφα περὶ Ἀντωνίου Σαλιβαρᾶ ὑπὸ Α.Β. καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου ὑπὸ Γ καὶ ζητεῖ λύσιν τινῶν ἀποριῶν, καὶ ὑπὸ τὸ στοιχεῖον Δ ἐγκλείει ἀναφορὰν του σταλείσαν πρότερον πρὸς τὴν Γραμματείαν τῆς Ἐπικρατείας ὑπ' ἀριθ. 209.

185 Πρὸς τὸ κατὰ τὴν Λακωνίαν Πρωτόκλητον.

Ἐλήφθη ἡ ὑπ' ἀριθ. 330 ἀναφορὰ σας τῆς 7 ὁβρίου 1829 εἰς τὴν ὁποίαν ἐμπεριλαμβάνονται τὰ ἐξῆς ζητήματα.

Ζήτημα 1ον «Εἰς τὴν Σπάρτην ὑπάρχον ἐγχώριοι συνήθειαι τόσον περὶ τῶν Πολιτικῶν ὑποθέσεων, ὅσον καὶ περὶ τῶν ἐγκληματικῶν πράξεων, ἀντιβαίνουσαι πολλάκις μὲν εἰς τοὺς γραπτοὺς νόμους, ἐνίοτε δὲ εἰς τοὺς φυσικοὺς π.χ. ἡ συνήθεια, ἣτις ἀπαραιτήτως ὑπεχρέωνεν ἓνα Σπαρτιάτην νὰ πράττῃ καὶ χωρὶς ἰδιαιτέρας ἔχθρας, ἢ πλεονεκτικῆς αἰτίας, εἰς τὸν παρ' ἄλλον τῆς αὐτῆς φατρίας Σπαρτιάτου ἐπιχειροῦμενον καὶ ἐκτελούμενον φόνον κατὰ τινος πολίτου τοῦ ἐναντίου κόμματος, ὁ συμπράκτωρ θεωρεῖται παρ' αὐτοῖς ὡς ἀνεύθυνος, διότι δὲν ἐχρήμάτισεν ὁ πρωταίτιος τοῦ ἐγκλήματος».

Ἀπάντησις — Ἡ ἀκρόασις τοιούτων ἐθίμων προξενεῖ φρίκην. Ταῦτα εἶναι διαφθοραὶ καὶ βδελύγματα· ἡ φύσις αὐτὴ τ' ἀποστρέφεται οὐδὲ ὑπάρχει κανεὶς νόμος ὃχι μόνον ἄγραφος, ἀλλ' οὐδὲ γραπτός, δυνάμενος νὰ ἐπιτάξῃ σιωπὴν εἰς τὸν νόμον τῆς φύσεως.

Ἡ συγκοινωνία ἔχει βάσιν τὴν ἀνθρώπινον φύσιν· ἡ φύσις αὐτὴ συνοικίζουσα τοὺς ἀνθρώπους ὑπαγόρευσε τ' ἀσφαλιστικὰ μέσα τῆς συγκοινωνίας ἐν γένει καὶ ἐκάστου ἀνθρώπου ἀτομικῶς. Κανεὶς εἰς τὴν συγκοινωνίαν δὲν χάνει τίποτε, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας κερδίζει, ἐνισχύει, καὶ ἐξευγενίζει τὰ φυσικὰ δίκαιά του· ἡ ἀπόλυτος ἀνεξαρτησία δὲν εἶναι τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἴδιον, διότι ποῖον ὑπερασπιστὴν ἤθελεν ἔχει ὁ ἄνθρωπος, ἐὰν τις βλάπτων αὐτὸν ἤθελε παραβῇ τὸν κανόνα τὸν ὑπαγορευόντα τ' ἀμοιβαῖα δίκαια καὶ χρεῖ. «Ὁ σὺ μισεῖς ἑτέρῳ μὴ ποιήσεις καὶ καθὼς θέλετε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, ποιῆτε καὶ ὑμεῖς αὐτοῖς ὁμοίως» ὁ ἄνθρωπος ὑπόχρεος διὰ τὴν ἀσφάλειάν του νὰ συζῇ μὲ τοὺς ὁμοίους του δὲν δύναται νὰ μὴ θέλῃ πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ πρὸς τὴν γενικὴν ἀσφάλειαν, ἐκ τῆς ὁποίας κρέμεται ἡ ἀτομική. Τὸ δίκαιον τοῦ τιμωρεῖν εἶναι συνέπεια τῆς συγκοινωνίας. Ἐπειδὴ δὲ ἡ συγκοινωνία δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ, χωρὶς νὰ ἔχῃ τὸ δίκαιον τοῦ τιμωρεῖν, ἕκαστος ὀφείλει νὰ πείθεται εἰς πᾶν ὅ,τι ἡ γενικὴ ἀσφάλεια ἀπαιτεῖ, ὡς ἀφορῶν καὶ τὴν ἰδικήν του.

Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ζῇ μονήρης ἢ ἐὰν ἡ συγκοινωνία δὲν ἰσχύῃ νὰ τὸν ὑπερασπίζεται κατὰ τῆς ἀδικίας καὶ δὲν ὑπάρχῃ καμμία ἀσφάλεια, τότε κατ' αὐτὴν καὶ μόνον τὴν περίπτωσιν, ἔχων ὁ ἄνθρωπος τὸ δίκαιον τῆς ὑπερασπίσεως τῆς ζωῆς του (ὅταν πρόκειται νὰ τὴν χάσῃ) δύναται ν' ἀντισταθῇ διὰ τῆς δυνάμεως εἰς τὸν ἀδικοῦντα.

Τὸ ἀτομικὸν τοῦτο δίκαιον δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν συγκοινωνίαν, εἴτε διὰ τὰ μὴ φθάνῃ εἰς ὑπερβολὰς τὸ φιλέκδικον, εἴτε διότι ὁ σκοπὸς τῶν ποινῶν δὲν εἶναι ἡ ἐκδίκησις, ἀλλὰ τὸ παράδειγμα ἡ βαθμηδὸν ἐπὶ τὰ κρεῖττω προόδος τῆς συγκοινωνίας ἐξήλειψε τὴν χρῆσιν τῆς ἰδιωτικῆς ἐκδικήσεως καὶ τὰ διὰ τὰ ἐγκλήματα παραδεχθέντα ἄσυλα.

Οἱ ἐξασφαλίζοντες τὸν ἄνθρωπον νόμοι ἀπαρέσκουσιν εἰς τὸν κακοῦργον, διότι χαλινώνουν τὰ πάθη του, ἐνῶ οὐδ' αὐτὸς ὁ κακοῦργος ἤθελε τοὺς καταφρονεῖ καὶ τοὺς παραβαίνῃ ἂν ἐσυλλογίζετο ὅτι ἀφορῶσι καὶ τὴν γενικὴν καὶ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀσφάλειαν. Ὁ κακοῦργος καταπατῶν τοὺς νόμους τῆς ἀτομικῆς ἀσφαλείας θέλει νὰ εἶναι ἀνεξάρτητος, καὶ διὰ τοῦτο παύει ὑπὲρ αὐτοῦ τῶν νόμων ἡ ὑπεράσπισις, καὶ ὑποβάλλεται εἰς ποινὴν ἀνάλογον μὲ τὸν ἐκ προαιρέσεως βαθμὸν, καὶ μὲ τὴν ποιότητα τοῦ ἐγκλήματος.

Ἐναντίον τῶν ἀρχῶν τούτων, αἵτινες εἶναι ἄμεσος συνέπεια τῆς ἀνθρωπίνου συγκοινωνίας, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀντίθετον ἔθιμον, χωρὶς νὰ ὀνομασθῇ διαφθορά, καὶ πηγὴ ταραχῶν μεγίστων.

Γίνεται τις συναίτιος, εὐκολύνει, καὶ συμπράττει ἐγκλημα, καὶ μένει ἀνεξέταστος, διότι δὲν ἐπέφερε τελευταῖος τὴν χεῖρα;

Δὲν εἶναι ταυτὸν, ὥς νὰ μεταρριζωθῇ πάλιν, ἂν ὑπάρχῃ, τὸ σκληρὸν καὶ ἀπάνθρωπον αἶσθημα, τῆς ἀτιμωρήτου συμπράξεως, διότι ἄλλος εἶναι τοῦ ἐγκλήματος ὁ ἐκτελεστής;

Δὲν εἶναι ἀπηγορευμένον ἀπὸ τὴν φύσιν αὐτὴν ἡ πρὸς τὸν πλησίον ἄμεσος ἢ ἔμμεσος βλάβη; Εἶναι περὶ τούτου γραπτοῦ νόμου χρεῖα; Δὲν τὸν εὐρίσκει ὁ ἄνθρωπος ἐγκαταρραγμένον ἤδη εἰς τὴν καρδίαν του; Ἡ πρᾶξις τιμωρεῖται, διότι ὁ μὲν φυσικὸς νόμος τὴν ἀπαγορεύει, ἡ δὲ συγκοινωνία ἔχει πᾶν δίκαιον νὰ τὴν τιμωρῇ πλὴν ἀντιλέγον ὅτι μέχρι τοῦ αἰ τοιαῦται πράξεις ἐθεωροῦντο ἀτιμώρητοι, ἀλλ' ἀπὸ ποῖον; Ἀπὸ τὸ Κοράνιον ἴσως, ἢ ἀπὸ τὴν διαφθορὰν τῶν ἀρχηγῶν τῆς Κυβερνήσεως, ἡ διαφθορὰ δὲν γεννᾷ ποτὲ φυσικῶς συνεπείας κατὰ τῆς δικαιοσύνης δυνατὰς νὰ ἐπάξωσι.

Τὸ τοιοῦτον αἶσθημα πρέπει νὰ ἐξαλειφθῇ κ' ἔτι μᾶλλον τὸ παράδειγμα τῆς ποινῆς θέλει ἀνακαλέσει τὴν ιδέαν τῆς δικαιοσύνης, ἣτις φαίνεται ἔξορισμένη τοιοῦτῳ τρόπῳ οἱ κακοῦργοι δὲν θέλουν εὐρεῖ ὁπαδὸς εὐκόλως· θέλουν ἀπαντήσῃ ἐμπόδια μεγαλύτερα εἰς τὴν πρᾶξιν τῶν ἐγκλημάτων, θέλουν ματαιωθῇ αἱ μυστικαὶ ἐνώσεις, καὶ αἱ συννομωσῖαι, καὶ θέλει ἐξασφαλισθῇ ἡ ζωὴ, ἡ τιμὴ, καὶ ἡ ἰδιοκτησία τοῦ πολίτου. Τούτων οὕτως ἐχόντων, νομίζω ὅτι τὸ λεγόμενον αὐτὸ ἔθιμον πρέπει νὰ θεωρηθῇ παρὰ τοῦ Δικαστηρίου ὡς τὸ ἀναφερθὲν παρὰ τοῦ κατὰ τὴν κάτω Μεσσηνίαν Πρωτοκλήτου περὶ τῆς ἀποκρίσεως τὴν ὁποίαν ἔδωκαν δύο ἐγκαλούμενοι

ὅτι δὲν ἀποδίδουν ποτὲ τὰ ληστευθέντα, διότι ὁ ληστής μένει ἀκαταξήτητος ἐὰν ἐπιτύχη εἰς τὸ ἐπιχείρημα.

Ἐὰν ἔπειτα προσέξωμεν εἰς τὴν συντήρησιν τοιαύτης ἀνεξικακίας, θέλομεν ἰδῆ προκύπτουσαν ἄλλην αἵτησιν ἐθίμον· ἡ οἰκογένεια τοῦ φονευμένου θέλει ἀντεκδικηθῇ ἐπὶ τοῦ φονέως καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ, λέγουσα ὅτι εἶναι ἐθιμον νὰ ἐκδικῇται ἀφ' ἑαυτῆς, καὶ ὅτι ποτὲ ἡ Κυβέρνησις δὲν ἔλαβε μετοχὴν εἰς τὰ τοιαῦτα.

Τὰ παραδείγματα τῶν ἀγρίων δὲν δύναται βέβαια νὰ χρησιμεύσουν ὥς καύχημα τῶν Σπαρτιατῶν, οὐδ' ὑπάρχουν εἰς τοιαύτην θηριωδίας κατάστασιν, ὥστε νὰ καυχῶνται, ὅτι ἔχουν τοιαῦτα ἐθίμα. Ἐὰν οἰκογένεια καμμία προσφεύγῃ εἰς τοιαύτας προφάσεις, ὑβρίζει μέγας τὴν Σπάρτην ὁλόκληρον.

Ζήτηση 2ον «Ἐπειδὴ ἡ Σπάρτη ἔνεκα τῆς πολιτικῆς καταστάσεως δὲν εἶναι ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς θέσιν νὰ διαγινώσκῃ τὰς ἀπαιτουμένας νομικὰς τάξεις, κ' ἐπομένως νὰ συμμορφῶται ἐναρμόστως εἰς ταύτας, κ' ἐπειδὴ τὸ Δικαστήριον τοῦτο ἐπαρτήρησεν ἤδη πρὸς δὲ καὶ διὰ τὸ μέλλον προβλέπει ἐξ ἀγνοίας ἢ ἄλλων ἰδιαιτέρων ἀφορμῶν ἀντιστάσεις, παρακοὰς ἢ ἐλλείψεις... Ἐρωτᾷ ἂν συγχωρεῖται εἰς αὐτὸ νὰ παραβλέπῃ ἐνίοτε τοὺς δικαστικοὺς τύπους, συγκατάβασιν τινα μετερχόμενον».

Ἀπάντησις—Δικαιοσύνη εἶναι ἡ παρτήρησις τοῦ Δικαστηρίου· ἡ Κυβέρνησις θέλει ἐνασχοληθῇ νὰ λάβῃ γενικὸν περὶ τούτου μέτρον. Ὅφειλετε ἐν τοσούτῳ νὰ μετέρχεσθε τὴν ἐπιείκειαν ἥτις σᾶς ἐμψυχώνει.

Ζήτηση 3ον «Ἄν χρεωστῇ νὰ θεωρῇ καὶ νὰ κρίνῃ τὰς διαφορὰς τῶν ἐνοικιαστῶν τῶν ἐθνικῶν προσόδων ὥς πρὸς τὰς ἐκδοθείσας περὶ εἰσπράξεως διαταγὰς».

Ἀπάντησις—Τὸ μέρος τοῦτο ὑπάγεται εἰς τὸ Διοικητικόν· ὅθεν ἡ περὶ αὐτῶν ἀπόφασις ἀνήκει εἰς τὴν Διοίκησιν καὶ ὄχι εἰς τὸ Δικαστήριον.

Ζήτηση 4ον «Ὅσάκις οἱ προσκαλούμενοι νὰ δίδωσιν ἐνόρκους μαρτυρίας περὶ πολιτικῶν ὑποθέσεων, ἀπειθῶσιν εἰς τὴν πρόσκλησιν καὶ ἀρνοῦνται τὴν μαρτυρίαν προφασίζόμενοι εἰς τὰ θρησκευτικὰ δόγματα. Τὸ Δικαστήριον ἐρωτᾷ ἂν ἐμπορῇ νὰ καταδικάσῃ αὐτούς».

Ἀπάντησις—Τὸ ἄρθρον 51 τῆς Ἐγκληματικῆς διαδικασίας εἶναι γενικόν. Δύο εἶναι αἱ δυσκολίαι.

1) ἡ πρὸς μαρτυρίαν

2) ἡ πρὸς τὸν ὄρκον

Ἀλλὰ ποῖα εἶναι τὰ αἷτια τῆς πρώτης; ἢ μὲ τοὺς διαφορομένους σχέσεις; ὁ φόβος μὴν ἐρεθισθῇ ὁ ἰσχυρός; Ποῖα τὰ τῆς δευτέρας; πρόληψις θρησκευτικῇ; ἢ ἄρνησις εἰς τὸ νὰ μαρτυρήσῃ τὴν ἀλήθειαν;

Εἰς τὴν φρόνησίν σας ἀνήκει νὰ ἀνακαλύψετε τὰ αἷτια μὲ πραγματικότητα καὶ νὰ δώσετε μὲ τὴν πειθὴ ἰσχὺν εἰς τὸν νόμον, ὅστις ὡς γνωρίζετε τείνει εἰς τὸ νὰ ἐλευθερώσῃ τὸν πένητα ἀπὸ τὰς ραδιονοργίας τοῦ ἰσχυροῦ καὶ νὰ ἐξισώσῃ τοὺς πάντας ἐνώπιον τοῦ νόμου.

Ζήτημα 5ον «*Ἄν κατὰ συνέπειαν τοῦ ἄρθρου 38 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 8268 ψηφίσματος συγχωρῇται εἰς τὸ Δικαστήριον κατὰ τὰς περιστάσεις νὰ μεταβάλλῃ τὴν σωματικὴν ποινὴν εἰς χρηματικὴν ἢ ἀτιμωρητικὴν*».

Ἀπάντησις — Δὲν εἶμαι τῆς γνώμης τοῦ Δικαστηρίου ὅτι τὸ κατ' ἐπιείκειαν ἐκτείνεται εἰς τὸ νὰ μεταβάλλεται ἀντὶ βαθμοῦ τὸ εἶδος αὐτοῦ τῆς ποινῆς.

Τὸ ὑπαγορευόμενον παρὰ τοῦ νόμου εἶδος τῆς ποινῆς, πρέπει ἂν εἶναι χρεία νὰ μεταβάλλεται ἀπὸ ἄλλον νόμον. Ὅπου τὸ ἀπάνθισμα σιωπᾷ ἐκεῖ ὁ Δικαστὴς μετέρχεται τὴν ἐπιείκειαν.

4

Γ.Α.Κ., Ἐκθέσεις τῆς ἐπὶ τοῦ Δικαίου Γραμματείας, τ. 8ος (Ἰανουάριος 1831)

5621 Πρὸς τὸν Πρόεδρον τοῦ Πρωτοκλήτου Ἀνδρούσης κ.λπ. 4567

Δι' αἷτια, τὰ ὁποῖα πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἡθικὴν κατάστασιν τῆς Σπάρτης, ἐνόμισε πρέπον ἡ Κυβέρνησις, μὲ τὴν συγκατάθεσιν τῆς Γερουσίας νὰ ὀργανισθῶσιν εἰς τὴν Ἐπαρχίαν ἐκείνην τόσον τὸ Πρωτόκλητον, καθὼς καὶ τὸ τῶν Ἐκκλητίων Δικαστήριον, μὲ τύπους εἰδικούς. Ἐπειδὴ ὁ Ἡλίας Σπετσουλάκος εἶναι Σπαρτιάτης, ἐξαίρεται αὐτὸς ὡς πρὸς τὸν τρόπον, τὸν ὅποιον ἔχει νὰ δικάζεται ἀπὸ τοὺς τύπους τοὺς γενικοὺς, κατὰ τοὺς ὁποίους δικάζονται οἱ ἄλλοι Ἕλληνες· αὐτὴ ἡ ἐξαίρεσις, τὴν ὁποίαν ἡ Κυβέρνησις ἐψήφισε διὰ τὴν σύστασιν Εἰδικῶν Δικαστηρίων, ἵνα μὴ ματαιωθῇ, πρέπει εἰς αὐτὴν νὰ συμπεριλαμβάνωνται ἅπαντες οἱ Σπαρτιῆται, καὶ διὰ τοῦτο ἡ γενικὴ ἀρχὴ τῆς διαδικασίας κατὰ τὴν ὁποίαν καταστένεται ἀρμόδιον τὸ Δικαστήριον τοῦ τόπου, ὅπου τὸ ἔγκλημα ἔγινε, πάσχει ἐξαίρεσιν, ὅταν ὁ ἐγκαλούμενος εἶναι Σπαρτιάτης, καὶ δικαιωματικῶς ὑπάγεται εἰς τὰ Δικαστήρια τῆς Ἐπαρχίας ἐκείνης, ἔξω ἐὰν διὰ αἷτια ἰδιαίτερα δὲν παρεπέμφθῃ ἡ δίκη κατὰ τὸ ἄρθρον 199 τῆς Διαδικασίας.

Διὰ ταῦτα ἡ Γραμματεία εἶναι γνώμης νὰ διευθύνετε μὲ ἀσφάλειαν τὸν αὐτὸν Πετσουλάκον πρὸς τὸν Κύριον Διοικητὴν τῆς Σπάρτης εἰς Μαγαθωνήσιον, ὅπου διαμένουν ἐπ' τοῦ παρόντος τὰ Δικαστήρια, ἵνα τὸν ὑποβάλλῃ εἰς τὴν δικαιοδοσίαν αὐτῶν.

5

Γ.Α.Κ., Ἐκθέσεις τῆς ἐπὶ τοῦ Δικαίου Γραμματείας, τ. 8ος (Ἰανουάριος 1831)

5628 Πρὸς τὸν Πρόεδρον τοῦ κατὰ τὴν Καλαμάταν κ.λπ. Πρωτοκλήτου 4571

Ἐπειδὴ τὸ ἀρτισύστατον δικαστικὸν κατὰσθημα εἰς τὴν Σπάρτην, ἐπιστηρίζεται εἰς εἰδικὰ αἷτια, τὰ ὅποια ἄξια προσοχῆς εὐρέθησαν, καὶ ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν, καὶ ἀπὸ τὴν Γερουσίαν, ὥστε νὰ δεχθῶν ὡς βάσις εἰδικοῦ ὀργανισμοῦ τῶν Δικαστηρίων εἰς ἐκείνην τὴν Ἐπαρχίαν, οὕτως, ἐὰν τὸ ἐθνικὸν συμφέρον ὑπηγόρευσει ἐξαίρεσιν τινα διὰ τὴν Σπάρτην, τόσον ἐκτεταμένην, ἐπόμειον εἶναι νὰ δεχθῶμεν καὶ ἄλλην, τὴν ὁποίαν ἐὰν δὲν δεχθῶμεν, ἀντιβαίνομεν εἰς τὸ ἐξαιρετικὸν αὐτὸ κατὰσθημα.

Ἐὰν τὸ ἄρθρον 65 τοῦ ὑπ' ἀριθ. 152 ψηφίσματος φέρῃ ὡς αἷτιον ἀρμοδιότητος τὸν τόπον, ὅπου ἐπράχθη τὸ ἔγκλημα, τὸ αἷτιον αὐτὸ πᾶσχει ἐξαίρεσιν, ἀλλὰ μόνον πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας, ἔξω ἐὰν διὰ αἷτια δὲν γενῇ ἡ κατὰ τάξιν παραπομπὴ κατὰ τὸ 199 ἄρθρον τῆς Διαδικασίας.

Μολονότι πρὸ τῆς ὥρας ταύτης ἐδυσκολεύετο, καὶ μὲ λόγον, ἡ Γραμματεία νὰ διερμηνεύσῃ οὕτω τὸ ρηθὲν περ' ἀρμοδιότητος ἄρθρον τοῦ ὀργανισμοῦ, μόλον τοῦτο καταλαμβάνει ὅτι αὕτη ἡ διερμηνεία εἶναι πλέον κατάλληλος, ἵνα ὑποστηριχθῇ ἡ ἀναγκαία ἐπιρροὴ τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἔχουν τὰ Δικαστήρια εἰς τὴν Σπάρτην.

Διὰ ταῦτα ἡ Γραμματεία εἶναι γνώμης νὰ διενθύνεται μὲ ἀσφάλειαν τὸν αὐτόν Κουραμπᾶ πρὸς τὸν Κέρριον Διοικητὴν τῆς Σπάρτης εἰς Μαραθωνήσιον, ὅπου διαμένουν ἐπὶ τοῦ παρόντος τὰ Δικαστήρια, ἵνα τὸν ὑποβάλλῃ εἰς τὴν δικαιοδοσίαν αὐτῶν.

ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΕΙΣ
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΣΣΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΣΥΓΓΡΟΥ*

ὑπὸ
J. KOHLER
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου ἐν Βερολίνῳ

Α
ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΙΣ

Περὶ τῆς διαθήκης Συγγροῦ

§ 1

Τὴν 12 Φεβρουαρίου 1896 ὁ Ἑλλήν ὑπὲρ Σουγγοῦ συνέταξεν ἐν Ἀθήναις διαθήκην περιέχουσαν ἑνστασιν κληρονόμου καὶ πληθὺν κληροδοτημάτων. Ὡς κληρονόμον ἐγκατέστησε τὴν σύζυγον αὐτοῦ, ἣν ὡς «καθολικὸν καὶ νόμιμον» χαρακτηρίζει, καταλιπὼν αὐτῇ συνάμα 60.000 λ. στερλίνας ὡς καὶ δύο οἰκίας μεθ' ὧν αὐτῶν τῶν προσκυζημάτων καὶ παραρτημάτων.

Ἡ τοιαύτη ἑνστασις οὐ μόνον οὐδεμίαν ἀντίφασιν ἐγκλείει, ἀλλ' οὐδὲ νὰ ἐκληφθῇ δύναται ὡς ἑνστασις κληρονόμου ἀπὸ ρητοῦ πράγματος (institutio heredis ex re certa), ἥτις ἐν τῷ ρωμαϊκῷ δικαίῳ, περιαιρουμένης τῆς τοῦ ρητοῦ πράγματος μνείας (detracta rei certae mentione), ὡς ἀπεριόριστος κληρονόμος ἑνστασις ἔσχυε, εἶναι

* Ἀναδημοσιεύομεν ἐξ αὐτοτελοῦς δυσσερέτου φυλλαδίου τέσσαρας γνωμοδοτήσεις ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν περισσευμάτων τῆς κληρονομίας Ἀνδρέου Συγγροῦ συνταχθείσας κατὰ τὸ ἔτος 1899 ὑπὸ ἐπιφανῶν νομομαθῶν τῆς ἐποχῆς, ἧτοι τοῦ Καθηγητοῦ J. Kohler, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, τοῦ Καθηγητοῦ F. Regelsberger, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γοτtingης, τῶν νομομαθῶν M. Kempner καὶ A. Pinner, δικηγόρων ἐν Βερολίνῳ καὶ τοῦ Καθηγητοῦ Ἀ. Κρασσῆ, τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τὸ κείμενον τῶν τριῶν πρώτων γνωμοδοτήσεων δημοσιεύεται εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασίν των.

Αἱ γνωμοδοτήσεις αὗται συνταχθεῖσαι ὑπὸ τὴν ἰσχὺν τοῦ ρωμαιοβυζαντινοῦ δικαίου ἐν Ἑλλάδι ἐμφανίζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαιφέρον. Προέρχονται δὲ ἐκ τοῦ προσωπικοῦ ἀρχείου τοῦ Καθηγητοῦ καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γεωργίου Σ. Μαριδάκη, τὸν ὑποῖον εὐχαριστοῦμεν καὶ ἐντεῦθεν διὰ τὴν εὐγενῆ του προσφορὰν.

μᾶλλον ἐγκατάστασις κληρονόμου τετιμημένου συνάμα διὰ προκληροδοτήματος (ἐξαίρετου). Καὶ βεβαίως μὲν τοιοῦτον πρωτίστως μόνον ἐπὶ συνυπάρξεως πλειόνων συγκληρονόμων ἔχει σημασίαν. Ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ἐγκαταστάσεως ὅμως μοναδικοῦ κληρονόμου δύναται κατὰ τοσοῦτον νὰ ἔχῃ σπουδαιότητα, καθόσον κατὰ τὴν τῆς κληρονομίας ἐκκαθάρισιν ἀπονέμονται συγχρόνως τῷ κληρονόμῳ καὶ τὰ δικαίωματα κληροδόχου, οὕτως ὥστε ἐν περιπτώσει συγκρούσεως μετὰ τῶν λοιπῶν κληροδόχων καὶ τοῦ τυχόν ἀδυνάτου τῆς ἱκανοποιήσεως ὅλων τῶν κληροδόχων εὐρίσκεται καὶ αὐτός ἐν οἷα καὶ οἱ λοιποὶ μοίρῃ· ἡ σημασία ἐπομένως εἶνε οἷα καὶ ἐπὶ τοῦ ἐμπραγμάτου δικαίωματος μετὰ τὴν μετὰ τῆς κυριότητος σύγχυσιν αὐτοῦ (consolidatio)¹. Τοιαύτη τις ἐκδοχὴ δύναται ἀσφαλῶς νὰ γίνῃ δεκτὴ κατὰ τὸ νεώτερον ρωμ. δίκαιον, καθόσον ὁ κανὼν ὅτι τὸ ἐξαίρετον (προκληροδοτήμα) κατὰ τοσοῦτον εἶναι ἄκυρον ἐφ' ὅσον βαρύνει τὸν τετιμημένον a semet ipso inutiliter legatur δὲν δύναται πλέον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀρχὴ τοῦ νεωτέρου δικαίου.

Ἐν τῷ ἡμετέρῳ θέματι τοῦτο κατὰ τοσοῦτο καὶ μόνον ἐξετάζεται, ἐφ' ὅσον δι' αὐτοῦ ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ χήρα εἶνε κληρονόμος καὶ δὴ μοναδικὸς τοιοῦτος, αὐτῇ ἐπομένως ὁλόκληρος ἢ μὴ διατεθεῖσα περιουσία αὐτοδικαίως ἀνήκει. Σύγκρουσις τις μεταξὺ τῶν λοιπῶν κληροδόχων οὐδόπως πρόκειται, διότι ἡ κληρονομία ὑπεραρκεῖ καὶ ἐπομένως τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ᾔτο τὸ αὐτὸ καὶ ἐν ᾗ περιπτώσει αἱ περὶ τοῦ ἐξαίρετου (praelegatum) ἀρχαὶ τοῦ ρωμ. δικαίου ἐφηρμοζόντο.

Οὐδεμία ὡσάυτως ἀνάγκη παρίσταται νὰ ἐξετάσωμεν κατὰ πόσον τὸ ἐξαίρετον τοῦτο ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν καθηγόντων τῶν ἐκτελεστῶν τῆς διαθήκης. Διὰ τούτου παρήχθη ἀναμφισβητήτως ὑποχρέωσις αὐτῶν ὅπως καὶ πρὸ πάσης ἐκκαθαρίσεως μεταβιβάσωσιν ἢ μᾶλλον ἀφῃώσωσιν εἰς τὴν κληρονόμον τὰ περιγραφέντα μέρη τῆς περιουσίας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ Φαλκίδιον τέταρτον, παρερχόμεθα αὐτὸ ἀνεξέταστον, διότι κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην ἡ σύζυγος ἀρκετὸν λαμβάνει ὅπως ἐξασφαλισθῇ διὰ τὸ τέταρτον. Τὸ ζήτημα τοῦτο μόνον ἐν περιπτώσει ἐναντίας γνώμης ἡδύνατο ν' ἀνακινηθῇ.

§ 2

Ἐκ τῶν διαφορῶν τῆς διαθήκης κληροδοτημάτων σπουδαιότερον κυρίως εἶνε τὸ τελευταῖον. Ὁ διαθέτης ὀρίζει: «μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν λέγω καὶ ἐκπλήρωσιν τῶν ἄνω διατεθέντων, τὸ ἀπομένον ἐκ τῆς περιουσίας μου» μέρος, ἀφοῦ προηγουμένως καὶ οἱ ἐκτελεσταὶ τῆς διαθήκης λάβωσι τὸ μέρος των, νὰ δοθῇ εἰς τὸ Νοσοκομεῖον

1. Ἡ πρακτικὴ σπουδαιότης ἔγκειται μάλιστα καὶ ἐνταῦθα ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ κύριος δὲν ὑποχρεοῦται ἀπολύτως νὰ ὑποχωρήσῃ ἀπέναντι τῶν ἐχόντων ἐμπράγματον δικαίωμα.

ὁ Εὐαγγελισμός, ὑπολογίζει δὲ αὐτὸ ὡς ἀνερχόμενον εἰς λίρας στερλίνας 100.000.

Τὸ κληροδότημα τοῦτο, ὡς καὶ τινες ἄλλαι διατάξεις ἐτροποποιήθησαν διὰ τοῦ ἀπὸ 9 Μαΐου 1897 κωδικέλλου. Διὰ τοῦτου τὸ πρὸς τὸν Εὐαγγελισμόν κληροδότημα περιωρίσθη εἰς τρόπον ὥστε οὗτος νὰ μὴ λάβῃ πλέον τῶν 50.000 λιρῶν στερλινῶν, ἐκ τῆς ὑπολειπομένης δὲ περιουσίας, ἣν ὁ διαθέτης συμφώνως μὲ τὴν τότε κατάστασιν τῶν πραγμάτων καὶ τῶν κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ζημιῶν του, εἰς 50.000 λίρ. στερλίνας τοῦλάχιστον ὑπολογίζει, ὀρίζει ὅπως συστηθῇ ἀπομαχικὸν τι καθίδρυμα, ἔδρυμα δηλ. σκοποῦν τὴν κατασκευὴν κατοικιῶν καὶ τὴν συντήρησιν ἀποστράτων καὶ ἀπομάχων, ὑπαλλήλων τοῦ δημοσίου καὶ ἐργατῶν, περιπιπτόντων εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις ἐνδείας.

§ 3

Τὴν 13 Φεβρουαρίου 1899 ἀπεβίωσεν ὁ διαθέτης μὲ περιουσίαν πολὺ σημαντικωτέραν ἢ ὡς αὐτὸς κατὰ τὰ ἔτη 1896 καὶ 1897 εἶχε τυχόν ὑπολογίσει, διότι μετὰ τὴν πληρωμὴν τῶν λοιπῶν κληροδοτημάτων συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ πρὸς τὸν Εὐαγγελισμόν ὑπελείφθη περίσσευμα οὐχὶ 50.000 λιρῶν στερλινῶν, ἀλλὰ τὸ ἐξαπλάσιον τούτου, ἤτοι 300.000 λίραι στερλίναι. Ἐκ τούτου ἀναφύεται νῦν τὸ ζήτημα: Τὸ ὑπὸ τοῦ διαθέτου διὰ τῆς ἐν τῷ τέλει τοῦ κωδικέλλου διατάξεως συσταθὲν ἀπομαχικὸν καθίδρυμα, μέλλει νὰ λάβῃ ὀλόκληρον τὸ ἐκ 300.000 λιρῶν στερλινῶν ὑπόλοιπον τοῦτο ἢ θὰ περιορισθῇ εἰς μόνον τὸ ὑπὸ τοῦ διαθέτου εἰς 50.000 λ. στερλίνας περίπου ὑπολογισθὲν ποσόν; Ἀναμφίβολον νομίζω ὅτι ἡ δευτέρα αὕτη γνώμη εἶνε ἡ μόνη ὀρθή.

Καὶ ἡδυνάτῳ τις μὲν ν' ἀντιτάξῃ ὅτι τὸ κληροδότημα εἶνε πρωτίστως κληροδότημα ὅλου τοῦ ὑπολοίπου, ὁ δ' ὑπολογισμὸς τοῦ διαθέτου δευτερεύουσά τις καὶ ἐπουσιώδης παρατήρησις ἐστερημένη πάσης νομικῆς φύσεως. Ὡσαύτως ὅτι ὑπὸ σπουδαίαν ἔπουσιν δέον νὰ λάβωμεν, ὅτι, ἐὰν ἡ τοῦ διαθέτου περιουσία ὑφίσταται διακυμάνσεις καὶ κατὰ τὸν τοῦ θανάτου του χρόνον εἶνε πολὺ μείζων τῆς κατὰ τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τῆς διαθήκης ὑπαρχούσης, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διατάξεως ἐνδεχόμενον ν' ἀποβῇ ὅλως διάφορον ἐκείνου, ὅπερ ὁ διαθέτης κατὰ νοῦν εἶχεν, ὡς ἐν τῷ θέματι τοῦ Τρυφωνίνου L. 19 § 2 de castr. pec. (49. 17) ἐνθα ὀρίζεται: *Filius familias paganus de peculio castrensi fecit testamentum et, dum ignorat patri se suum heredem extitisse, decessit. Non potest videri pro castrensibus bonistatus, pro paternis intestatus decessisse, quamvis id in milite etiamnunc rescriptum sit, quia miles ab initio pro parte testatus, pro parte intestatus potuerat mori, quod jus iste non habuerit... Necessario ergo castrensis peculii heres scriptus universa bona habebit, perinde ac si pauperrimus facto testamento decessisset, ignorans, se locupletatum per servos alio loco agentes,*

Ἐνταῦθα ὁμῶς παρατηρητέον τὰ ἐξῆς: Ἐπὶ διαθήκης ὡς καὶ ἐπὶ πάσης ἄλλης δικαιοπραξίας λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι ὅλα τὰ ἔννομα ἀποτελέσματα οὐδέποτε δύνανται νὰ ἐπέλθωσιν ἀκριβῶς ὅπως τὰ συμβαλλόμενα μέρη διενεόθησαν. Λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐκτὸς τῶν ἐν τῇ τῶν μερῶν δηλώσει ἐνυπαρχόντων στοιχείων, ἐπιδρασιν ἔχει καὶ ἀριθμὸς τις ἐτέρων ὀρισμένων τοιούτων, ἅτινα βασίζονται ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ δίκαιον εἶνε ὀργανικὴ ἐνότης καὶ ἐπομένως ὅτι πρὸς τῇ βουλήσει τῶν ἀτόμων δεόν νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν τὸ ὅλον μετὰ τῶν προαπαιτουμένων αὐτοῦ ὡς καὶ τῶν συναφῶν αὐτῷ. Οὕτως καὶ τὸ χωρίον τοῦ Τρυφωνίνου· διότι ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρώτην ἀπόφασιν αὐτοῦ, αὕτη στηρίζεται ἐπὶ τοῦ πᾶσιν διάταξιν τελευταίας βουλήσεως διέποντος κανόνος: *nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest*. Τοῦτου ἕνεκεν ἡ ἀπόφασις αὕτη ρητῶς ἀποκρούεται καὶ διὰ τὴν περίπτωσιν αὐτὴν τοῦ στρατιώτου, δι' ὃν ὁ κανὼν οὗτος δὲν ἔχει ἐφαρμογὴν. Ἡ δευτέρα ἀπόφασις τοῦτο καὶ μόνον νὰ ἐξαγγεῖλῃ προτίθεται ὅτι ἡ περὶ ὁμάδος τινος διάταξις εἶνε κατὰ τοσοῦτον ἐλαστικὴ, καθόσον περιλαμβάνει τὴν ὁμάδα μεθ' ὧν τῶν μελλουσῶν ἀλλοιώσεων αὐτῆς. Οὕτως λοιπὸν καὶ ἡ περὶ τῆς ὑπολειπομένης περιουσίας διάταξις, ἐφ' ὅσον πράγματι τὸ ὑπόλοιπον ἀφορᾷ, δύναται νὰ ἐπεκταθῇ ἢ περιορισθῇ ἀναλόγως τῶν μεταβολῶν, ἃς ἡ περιουσία μετὰ τὴν σύνταξιν τῆς διαθήκης ὑφίσταται.

Ἀλλ' ὁμῶς ἄπικντες οἱ συνδυασμοὶ οὗτοι ὑπ' ὄψιν λαμβάνονται μόνον ὅταν τὸ περιεχόμενον τῆς τελευταίας διατάξεως καθωρίσθῃ. Οὕτως εἶνε μὲν ἀληθές ὅτι: ὅστις ἐγκαθιστᾷ τὸν Α κληρονόμον ὅλης αὐτοῦ τῆς περιουσίας παρὰχωρεῖ αὐτῷ τὴν ἐξ ἐνὸς ἐκατομμυρίου περιουσίαν του, ἣν κατὰ τὸν χρόνον τοῦ θανάτου του εἶχε, καὶ ἐν ᾗ ἔτι περιπτώσει ἐν τῷ τῆς συντάξεως τῆς διαθήκης χρόνῳ αὕτη οὔτε εἰς 100.000 μάρκας ἀνήρχετο. Ἀλλ' ὁμῶς τὸ πρῶγμα ἄλλως θὰ εἶχεν, ἐὰν λ. γ. ὁ διαθέτης ἐγκαθίστα κληρονόμους κατ' ἴσας μερίδας τὸν Α καὶ τὸν Β καὶ συνάμα ὥριζεν ὅτι ὁ Α δὲν δύναται νὰ λάβῃ πλέον τῶν 50.000 μαρκῶν. Περὶ τοῦτου ἀποφαίνεται καὶ ὁ Παπινιανὸς ἐν L. 69 pr. de leg. 31.

Οὕτως καὶ ἐν τῷ ἡμετέρῳ θέματι λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ διαθέτης δύο τινα ἀπεφάνετο χαρακτηρίσας 1) τὸ κληροδότημα ὡς κληροδότημα τοῦ ὑπολοίπου καὶ 2) δηλώσας ὅτι ὑπολογίζει τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο εἰς 50.000 ἀναφ. 100.000 λ. στερλ. Ἡ ἀνέυρεσις τῆς σημασίας τῶν δηλώσεων τούτων εἶνε ἔργον τῆς ἐρμηνείας, ἥς ὡς γνωστὸν ἐπὶ διαθηκῶν ἐλευθεριωτέρα χρῆσις γίνεται ἢ ἐπὶ τῶν μεταξὺ ζώντων δικαιοπραξιῶν, ἐν αἷς ὡς ἐκ τῶν συγκρουομένων συμφερόντων τῶν πλειόνων ἢ ἀποβλεψίς εἰς τὴν ἐνδόμυχον τοῦ ἐνὸς βούλησιν θ' ἀντέκειτο εἰς τὰς ἐννόμους τοῦ ἐτέρου προσδοκίας. Τοῦτου ἕνεκεν ἐπὶ τῶν δικαιοπραξιῶν ἡ ἐρμηνεία δὲν δύναται νὰ παρίδῃ ἐκδηλώσεις τινὰς τῆς βουλήσεως τῶν μερῶν. Ἀλλως ὁμῶς ἐπὶ διαθήκης ἐπὶ ταύτης οὐδεὶς λόγος συγκρούσεως ὑπάρχει· ὁ διαθέτης μονολογεῖ, οὗ ἕνεκεν ἐπὶ ταύτης, ὡς

καὶ ἐν παντὶ μονολόγῳ, λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν καὶ αἱ μᾶλλον ἐνδομύχοι σκέψεις καὶ διαθέσεις χάριν καλλιτέρας κατανόησεως καὶ ἐκτιμήσεως αὐτῆς. Ἐὰν νῦν ἐν τῇ δηλώσει ὑπάρχει τι τὸ σκοτεινὸν καὶ ἀόριστον καὶ ἐὰν καὶ ὁ διαθέτης αὐτός, περὶ τούτου ἐρωτώμενος δὲν δύναται ἄνευ ἐνδοιασμοῦ ν' ἀποφανθῇ τίνι τρόπῳ κατὰ τὴν μίαν ἢ τὴν ἑτέραν περίπτωσιν θὰ ἔλυε τὸ ζήτημα τότε δέον ν' ἀναδράμωμεν εἰς τὰς ἐνδομύχους αὐτοῦ προθέσεις, τὰ ἐλατήρια τῶν πράξεών του, τὰς ἰδέας του, τὴν ἀγάπην καὶ τὸ μῖσός του. Πρὸς ἀνέυρεσιν αὐτῶν δέον ὡσαύτως νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν καὶ αἱ ἐν τῇ διαθήκῃ παρεμπιπτόντως ἀπαντῶμεναι παρατηρήσεις, διότι εὐλόγως δύναται τις νὰ ὑπολάβῃ ὅτι ἕκαστος ἐπὶ τῆς καταρτίσεως μιᾶς τόσον σπουδαίας πράξεως, ὡς ἡ τῆς τελευταίας βουλήσεως, οὐδὲν περιττὸν καὶ πρὸς τὸ θέμα ἄσχετον ἐκφράζει, ἀλλ' ὅτι πᾶν τὸ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενον εἶνε ἀπόρροια τῶν ἐνδομύχων αὐτοῦ διαλογισμῶν καὶ χρησιμεύει πρὸς σαφεῆ ἐκδήλωσιν τῆς ψυχικῆς αὐτοῦ διαθέσεως.

§ 4

Ἐξεταζομένης τῆς διατάξεως ἐκ τῆς ῥ' πόψεως αὐτῆς, δέον κατὰ πρῶτον νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἐξῆς: Ἐὰν ὁ διαθέτης ρητῶς ἐν τῇ διαθήκῃ του λέγῃ ὅτι τὸ ὑπόλοιπον εἰς 100.000 λίρας στερλίνας ὑπολογίζει, καὶ ἐὰν καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ ἐν τῷ κωδικέλλῳ μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν διὰ τὸν Εὐαγγελισμόν 50.000 λίρ. στερλινῶν τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο εἰς 50.000 λ. στερλ. τοῦλάχιστον ὑπολογίῃ, δὲν δύναται τις νὰ διίδῃ ἐν τούτῳ τυχαίαν καὶ πάσης σημασίας ἄμοιον δῆλωσιν. Ὁ διαθέτης οὐδὲν ἕτερον διὰ τούτου προτίθεται ἢ τὴν τελευταίαν αὐτοῦ βούλησιν λεπτομερέστερον νὰ διευκρινήσῃ. Ἰσὺτο γίνεται κατὰδὴλον καὶ ἐκ τῆς τροποποιήσεως τῆς διατάξεως καὶ ἐκ τοῦ ὑπὲρ συστάσεως ἀπομαχικοῦ ἰδρύματος ἐγκαταλειφθέντος κληροδοτήματος. Κατ' ἀρχὰς ἤθελε νὰ κληροδοτήσῃ εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν 100.000 λ. στερλ., βραδύτερον ὅμως ἐνόμισεν ὅτι 50.000 λ. στερλῖναι ἐξήρκουν δι' αὐτὸν καὶ ὅτι αἱ ὑπολειπόμεναι 50.000 λ. στερλ. νὰ χρησιμοποιοῦνται δι' ἀπομαχικόν τι καθίδρυμα. Διὰ τούτου προδήλως ἤθελεν Εὐαγγελισμόν καὶ ἀπομαχικὸν ἴδρυμα ἐν ἴσῃ μοίρᾳ νὰ θέσῃ. Ἴσως ἀκριβέστερον ἐκφραζόμενος θὰ ὥριζεν οὕτως: Ἐκ τοῦ υπολοίπου τὸ ἥμισυ νὰ περιέλθῃ εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν καὶ τὸ ἕτερον ἥμισυ εἰς τὸ ἀπομαχικὸν ἴδρυμα, εἰς ἕκαστον τούτων περίπου 50.000 λίραι στερλῖναι. Βεβαίως ὅμως θὰ ἐσκέφθη, ὅτι τὸ ὑπόλοιπον μόλις θὰ ὑπερέβαινε τὰς 50.000 λίρ. στερλίνας καὶ ἐθεώρησεν ἐπομένως τὸν τρόπον τοῦτον τῆς διατάξεως ὡς ἀκριβῆ. Πόσον πρὸς τούτοις ὁ διαθέτης ὑπὲρ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐνδιεφέρετο, καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι αὐτῷ ἐν τῶν μεγαλύτερων κληροδοτημάτων κατέλιπε, καὶ ἐκ τῆς μεγάλης τοῦ Νοσοκομείου τούτου σπουδαιότητος, ὑπὲρ οὗ ὁ διαθέτης ζῶν ἐτι πλεῖστα ὅσα εἶχε πράξει, δὲν δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι ὁ

διαθέτης διὰ τοῦ περιορισμοῦ τοῦ κληροδοτήματος εἰς 50.000 λ. στερλίνας ἑτερόν τι νὰ δηλώσῃ προϋτίθετο παρὰ μόνον ὅτι τὸ ποσὸν τῶν 100.000 λ. στερλ. διανεμητέον ἐστὶ κατ' ἕσα ὡς ἔγγιστα μέρη εἰς τὰ δύο κληροδοτήματα. Ἐκ τούτου ἤδη καταφαίνεται ὅτι ἡ τοῦ διαθέτου δηλώσις ὅτι τὸ ὑπόλοιπον εἰς 100.000 ἀναφ. 50.000 λ. στερλίνας ὑπολογίζει, δὲν εἶναι τυχαία τις παρατήρησις ἀλλὰ μᾶλλον ὅτι ἠθέλησε νὰ εἴπῃ: Κληροδοτῶ 100.000 ἀναφ. 50.000 λίρας στερλίνας καὶ φρονῶ ἀδιστάκτως ὅτι τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας ἐξαρκεῖ πρὸς ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ.

§ 5

Ἡ ἐξήγησις αὕτη θὰ ἐξήρκει ἐὰν ἡ διάταξις ἐγένετο ὑπὲρ φυσικοῦ προσώπου. Ἐτι πειστικώτεροι ὁμῶς εἰσὶν οἱ λόγοι ἐὰν οὐχὶ περὶ φυσικοῦ προσώπου ἀλλὰ περὶ ιδρύματος πρόκειται. Ὁ ἄνθρωπος πλείστους ὅσους ἔχει σκοπούς, ἄφθονον δ' ἔχων περιουσίαν πολλὰς ἐπιχειρήσεις ν' ἀναλάβῃ ὡς καὶ νέους καταναλώσεως τρόπους νὰ ἐξεύρῃ δύναται. Ἀλλῶς ὁμῶς ἔχει προκειμένου περὶ ιδρύματος νῦν τὸ πρῶτον συνιστωμένου ἢ διὰ παροχῆς πλουσιωτέρου καθισταμένου. Τὸ ἱδρυμα προορισμὸν ἔχει οὐχὶ τὴν κατανάλωσιν ἀλλὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, τοῦ ἰδίου αὐτοῦ καὶ οὐχὶ ἁλλοτρίων τοιούτων. Ὅθεν ἡ πρὸς ἱδρυμα παροχὴ δέον νὰ προσαρμόζεται ταῖς σχέσεσι καὶ ἀνάγκαις αὐτοῦ, οὗ ἔνεκεν πιθανώτερον τυγχάνει ὅτι ὁ διαθέτης προϋτίθετο ὠρισμένον τι ποσὸν νὰ θέσῃ ἢ ν' ἀφελῇ ἐν τῇ ἀοριστίᾳ. Πῶς θὰ εἴχε τὸ πρῶγμα, ἐὰν, ἡ μέλλουσα περιουσία ἦτο τόσον μεγάλη, ὥστε ἡ παροχὴ νὰ ὑπερβαίνῃ πᾶσαν ἀνάγκην καὶ πᾶσαν δρᾶσιν τοῦ ιδρύματος, οὕτως ὥστε νὰ προξενήσῃ ἀμηχανίαν πρὸς χρῆσιν τόσου πλούτου;

Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἱδρυμα δι' ἐξαπλάσιας περιουσίας τιμηθὲν ἁλλοῦν ὅλως χαρὰ κτῆρα δύναται νὰ λάβῃ καὶ πάντως θὰ λάβῃ, ζήτημα ὡσαύτως εἶναι μήπως ὅ,τι εἰς μικρότερον κύκλον εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα συνεπιφέρει, ἐν τοιαύτῃ ἀφθονίᾳ βλαβερὸν καὶ καταστρεπτικὸν ἀποβῇ. Εἶνε ἐπομένως ζήτημα ἐὰν καὶ ὁ διαθέτης, περὶ τούτου ἐρωτώμενος, ἤθελεν ἀποφανθῇ ὅτι τοιαύτην τινα ἀφθονίαν προϋτίθετο, καὶ ἐὰν τὸ τοιοῦτο ἀντεπεκρίνετο εἰς τὰς ἐπιθυμίας του καὶ τὰς βλέψεις του.

Ἡ γνώμη αὕτη ἔτι μᾶλλον δέον νὰ ὑπερισχύσῃ, ἐὰν, ὡς ἐπὶ τοῦ προκειμένου, νῦν τὸ πρῶτον πρόκειται νὰ συσταθῇ ἱδρυμα καὶ ὁ διαθέτης δὲν δύναται ν' ἀποβλέψῃ εἰς ἐπιχείρησιν ἐν ἐνεργείᾳ ἤδη διατελοῦσαν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ μέγεθος τοῦ ποσοῦ ἀποτελεῖ συστατικὸν ὅρον τοῦ ιδρύματος, ὅπερ τὸν χαρακτῆρα του ἐκ τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς περιουσίας λαμβάνει. Δὲν ἔπεται ὁμῶς ἐκ τούτου ὅτι δὲν δύναται βραδύτερον νὰ περιέλθῃ αὐτῷ νέα περιουσία· τότε ὁμῶς πρόκειται περὶ προσώπου ὑπάρχοντος ἤδη καὶ λειτουργοῦντος καὶ οὐχὶ νῦν τὸ πρῶτον ὑπαρξίν λαμβάνοντος.

§ 6

Κατὰ ταῦτα οὐδεμίαν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησιν ὅτι ἐὰν ἡ διάταξις ἐκ δύο σύγκληται δηλώσεων: ἐκ μιᾶς τὸ κληροδότημα ὡς ὑπόλοιπον χαρακτηρίζουσας, καὶ ἐξ ἐτέρας ὠρισμένον ποσὸν παρὰδεχομένης, ὅτι ἐν τῷ ἡμετέρῳ θέματι ἡ δευτέρα αὕτη δῆλωσις ἐπικρατεστέρα δέον νὰ θεωρηθῇ. Τὴν *falsa demonstratio* δὲν ἀποτελεῖ τὸ ποσόν, ἀλλὰ τὸνναντίον ἡ *falsa demonstratio* ἐγκρίνεται εἰς τὸ ὅτι ὁ διαθέτης ὑπολαμβάνει καὶ ὁρίζει τὸ ποσὸν τοῦτο ὡς ὑπόλοιπον, ὅτι δὲν σκέπτεται ὅτι ἡ περιουσία αὐτοῦ δύναται νὰ μεταβληθῇ καὶ ἐπομένως τὸ ὑπόλοιπον ἐνδεχόμενον ἐν τῷ μέλλοντι ὅλως διάφορον ν' ἀποβῇ.

§ 7

Ἡ δύνατό τις ἀκόμη ν' ἀντιτάξῃ ἡμῖν ὅτι ὁ διαθέτης τὰς 50.000 λ. στερλ. οὐχὶ ὠρισμένως ἐνδεικνύει ἀλλ' ὅτι περὶ 50.000 λ. στερλινῶν τ ο ὕ λ ά χ ι σ τ ο ν καὶ περὶ 100.000 λ. στερλ. π ε ρ ῖ π ο υ ὀμιλεῖ. Ἡ ἀοριστία ὅμως αὕτη οὐδεμίαν ἐπίδρασιν δύναται νὰ ἔχῃ οὔτε πρὸς ὄφελος οὔτε πρὸς βλάβην τῆς διατάξεως. Διότι διὰ τούτου οὐδὲν ἕτερον ὑπονοεῖται εἰμὴ ὅτι μικρολόγος τις διακκανονισμὸς ἀποφευκτέος ἐστίν. Ἐν ᾧ περιπτώσει τὸ ὑπόλοιπον ἀνήρχετο εἰς 50.500 ἢ 100.500 τότε δὲν θὰ ἡδύνατό τις νὰ ὀμιλῇ περὶ μικρᾶς διαφορᾶς. Ἡ διάταξις ἐπομένως ἀποτελεῖται ἐξ ὠρισμένου ποσοῦ ὡς πυρῆνος καὶ ἐξ ἐνὸς ἀπομένοντος πλεονάσματος, ὅπερ τότε καὶ μόνον ἀπαιτητὸν καθίσταται ὅταν ἡ ὑπολειπομένη περιουσία δὲν παρουσιάζῃ ἀρκούντως σημαντικὸν πλεονάσμα ὑπὲρ τὸν πυρῆνα.

§ 8

Κατὰ ταῦτα τὸ ζήτημα, τί δικαιοῦται τὸ ἀπομαχικὸν ἱδρυμα ν' ἀπαιτήσῃ, δέον ἀναμφισβητήτως οὕτω νὰ λυθῇ, ὅτι αὐτῷ 50.000 λίρ. στερλῖναι καὶ οὐδὲν πλέον ἀνήκουσι. Τὸ ὑπόλοιπον περιέχεται εἰς τὴν κληρονόμον δηλονότι τὴν σύζυγον, καὶ ἀνήκει αὐτῇ καὶ ἐν ᾧ περιπτώσει ὁ διαθέτης, ὅπερ καὶ πιθανόν, οὐδόλως τοιοῦτον ἀποτέλεσμα προσεδόκα. Διότι ἡ εἰς τὸν κληρονόμον ἐπαγωγὴ τοῦ μὴ ἐξαντληθέντος διὰ κληροδοτημάτων ὑπολοίπου, δὲν βασιίζεται ἐπὶ τῆς τοῦ διαθέτου βουλήσεως, ἀλλ' εἶνε νομικὴ ἐνέργεια, ὡς ἡ ἀνωτέρω περιγραφεῖσα, ἥτις ἐπὶ τῆς ὀργανικῆς φύσεως καὶ τῆς ἀναγκαιᾶς τοῦ δικαίου ἀλληλουχίας στηρίζεται καὶ ἀπὸ τῆς βουλήσεως τοῦ διαθέτου ἀνεξάρτητος τυγχάνει.

Βερολῖνον 14 Νοεμβρίου 1899

Καθηγητῆς J. KOHLER

B

Γ Ν Ω Μ Ο Δ Ο Τ Η Σ Ι Σ

Περὶ διατάξεως τινος τελευταίας βουλήσεως τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν ἀποβιώσαντος κυρίου
Ἀ ν δ ρ έ ο υ Σ υ γ γ ρ ο υ

I

Ὁ ἐξ Ἀθηνῶν καταγόμενος καὶ τῇ 13 Φεβρουαρίου 1899 ἀποβιώσας Κύριος Ἀνδρέας Συγγρός κατέλιπε δύο διατάξεις τελευταίας βουλήσεως: τὴν ἀπὸ 12 Φεβρουαρίου 1896 διαθήκην, καὶ τὸν ἀπὸ 3 Μαΐου 1897 Κωδικέλλον. Δὲν γεννᾶται ζήτημα περὶ τοῦ ἐγκύρου ἀμφοτέρων τῶν διατάξεων. Ἀπεναντίας ἐγεννήθησαν ἀμφιβολίαι περὶ τοῦ περιεχομένου αὐτῶν, καὶ δὴ περιοριζόμεναι εἰς τινὰ διάταξιν, ἐν τῷ κωδικέλλῳ περιεχομένην, πρὸς ὅφελος στρατιωτικῶν ἀπομάχων, καὶ πρὸς ἐργασίαν ἀνικάνων καταστάσεων ἐργατῶν.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου λαμβάνονται τὰ ἐξῆς ὑπ' ὄψει, ἐν σχέσει πρὸς τὸ πραγματικὸν μέρος τῆς ὑποθέσεως.

Ἐν τῇ διαθήκῃ τοῦ ἐπεχείρησεν ὁ διαθέτης διανομὴν, ἐξαντλοῦσαν κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ἄπασαι τὴν περιουσίαν του. Ὑπὲρ τῆς συζύγου του, ἣν διώρισε κληρονόμον, διέθεσεν 60.000 λ. ἄγγ. Κατέλιπε μέγαν ἀριθμὸν κληροδοτημάτων ὀρισμένων ποσῶν, κατ' ἐξοχὴν πρὸς κοινωφελεῖς σκοποῦς, καὶ ἐν τέλει κληροδότημα, ὃ συντόμως ἐν γερμανικῇ μεταφράσει ἔχει περίπου ὡς ἐξῆς:

«Τὸ μετὰ πληρωμὴν πασῶν τῶν προμνημονευθεισῶν διατάξεων ἀπομένον ἐκ τῆς περιουσίας μου ὑπολογίζω περίπου καὶ ἐν παρόδῳ εἰς 100.000 λ. ἄγγ. Τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο δέον νὰ περιέλθῃ, λόγῳ κληροδοτήματος, τῷ νοσοκομείῳ «Ὁ Εὐαγγελισμός».

Ἐν τῷ κωδικέλλῳ μετέβαλεν ὁ διαθέτης τὴν διάταξιν ταύτην ὡς ἐξῆς:

Ἐκ τῆς, μετὰ τὴν καταβολὴν τῶν ἀνωτέρω παροχῶν, ὑπολειπομένης περιουσίας μου δέον νὰ λάβῃ τὸ νοσοκομεῖον «Εὐαγγελισμός» 50.000 λ. ἄγγ. Ἐκ τοῦ ὑπολοίπου, ὃ ἐγὼ περίπου ὑπολογίζω εἰς τοὐλάχιστον 50.000 λ. ἄγγ. — τὸ ποσὸν εἶναι γεγραμμένον διὰ στοιχείων καὶ δι' ἀριθμῶν — δέον πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ κατασκευασθῶσι κατοικίαι διὰ τούς ἄνευ οἰκογενεῖας στρατιωτικούς ἀπομά-

χοὺς καὶ τοὺς ἀνικάνους πρὸς ἐργασίαν καταστάντας μὴ οἰκογενειάρχας ἐργάτας. Ἐκ τούτου ὅ,τι ἀπομείνη πρέπει νὰ κατατίθεται ἐντόμως, ἐκ δὲ τῶν εἰσοδημάτων νὰ δίδηται βοήθεια εἰς τοὺς τροφίμους τῶν γηροκομείων, καί, ἐφ' ὅσον ἀρκοῦσι τὰ μέσα, εἰς οἰκογενεϊκὰ στρατιωτῶν καὶ ἐργατῶν.

Κατὰ τὸν θάνατον τοῦ διαθέτου ἀπεδείχθη ὅτι τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας, μετὰ κάλυψιν τῶν καταληφθεισῶν παροχῶν ὀρισμένων ποσῶν, ἀνέρχεται, οὐχὶ ὡς ἐξέλαβεν ὁ διαθέτης, εἰς 50.000 λ. ἀγ., ἀλλ' εἰς τὸ ποσὸν τῶν 300.000 λ. ἀγ.

Γεννᾶται νῦν τὸ ζήτημα, ἂν τὸ κληροδότημα ὑπὲρ τῶν Ἀπομαχικῶν ταμείων περιλαμβάνη τὸ τελευταῖον τοῦτο ποσόν.

II

Ἡ ἀπάντησις θὰ ᾔτο κατ' ἀνάγκην καταφατική, ἂν ἡ ἐρμηνεῖα διατάξεων τελευταίας βουλήσεως διείπετο μόνον ὑπὸ τοῦ ἐν αὐταῖς περιεχομένου γράμματος. Ἀλλ' ὁμως πᾶσαι αἱ γνωσταὶ νομοθεσίαι, πρὸ παντὸς δὲ αἱ ρωμαϊκαὶ πηγαὶ ὁρμῶνται ἀπ' ἄλλης ἀρχῆς. Διατάσσουσιν ἐν διαφόροις χωρίοις, καὶ κατὰ διαφόρους τρόπους, συμφώνως πρὸς τὴν φύσιν τοῦ πράγματος, ὅτι περὶ τοῦ περιεχομένου διατάξεων τελευταίας βουλήσεως, ἰδίᾳ δὲ τῶν κληροδοτημάτων, ἀποφασίζει οὐχὶ τὸ λεκτικόν τῆς διατάξεως, ἀλλ' ἡ ἔννοια, ἣν δυνάμεθα νὰ δίδωμεν ὅτι ὁ διαθέτης συνέδεσε μετὰ τῶν λέξεων. Μόνον ἐν ᾗ περιπτώσει ἡ ἔννοια αὕτη οὐδόλως συμβιβάζεται πρὸς τὴν γραμματικὴν τῶν λέξεων σημασίαν, δὲν ἔχει αὕτη οὐδεμίαν νομικὴν σημασίαν. Τότε ὁμως ἀφ' ἐτέρου δὲν δύναται νὰ ἰσχύῃ καὶ τὸ λεκτικόν, ἐξ οὗ δὲν ἐξάγεται ἡ βούλησις τοῦ διαθέτου. Ἀντὶ πολλῶν μνημονευήτων:

Paul L. 12. R. J. 50, 17. In testamentis plenius voluntates testantium interpretamur.

Marcellus L. 69 pr. de legatis (32). Non aliter a significatione verborum recedi oportet, quam cum manifestum est, aliud sensisse testatorem.

Celsus L. 7 § 2 de suppell. leg. 32, 10. Servius fatetur sententiam ejus, qui legaverit aspicere oportere, in quam rationem ea solitus vit referret.

Τῇ ἐρμηνεῖα διατάξεων τελευταίας βουλήσεως παρέχεται εὐρύτερον στάδιον ἐνεργείας ἢ τῇ τῶν συμβολαίων. Ἐν τοῖς συμβολαίοις λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν οὐ μόνον ποίαν ἔννοιαν συνέδεσεν ὁ δηλῶν μετὰ τῶν λέξεων, ἀλλὰ προσέτι καὶ ἐὰν ὁ πρὸς ὃν ἡ δήλωσις τῆς βουλήσεως ἀπέδωκεν εἰς τὰς λέξεις τὴν αὐτὴν ἔννοιαν, ἣν καὶ ὁ δηλῶν, ἢ ἣν ὠφείλει, συμφώνως πρὸς τὰ γνωστὰ αὐτῷ περιστατικὰ νὰ ἀποδώσῃ. Ὁ περιορισμὸς οὗτος καταπίπτει ἐπὶ διατάξεων τελευταίας βουλήσεως.

C. 7 de fideicom. 6, 42. Voluntatis defuncti questio in aestimatione iudicis est.

Καὶ ἐν περιπτώσει μάλιστα ἀστοχίας περὶ τὴν ἔκφρασιν δέον νὰ ἰσχύῃ ἡ διάταξις, διδομένης αὐτῇ τῆς ἐννοίας, ἣν ἠθέλησεν ὁ διαθέτης. Τοιοῦτοτρόπως τοῦλάχιστον ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἐὰν ἡ πλημμελής ἔκφρασις ἀφορᾷ τὸ ποσὸν τῆς διατάξεως, ἀδιαφόρως ἐὰν αὕτη ἐκφράζῃ ἥττον τοῦ σκοπευθέντος.

Ulp. L. 9 § 2 de her. inst. 28, 5.

ἡ ὑπερβαίνει αὐτό,

L. 9 § 3 § 4 eod.

Paul, L. 15 pr. de legatis I (30).

III

Ὁ διαθέτης οὐδόλως ἐφαντάσθη ἀναμφιβόλως, κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ κωδικέλλου, ὅτι, τὸ μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν πασῶν τῶν προηγουμένων διατάξεων ὑπὲρ τῶν Ἀπομαχικῶν Ταμείων ἀπομένον ποσὸν θὰ ὑπερέβαινε σημαντικῶς τὰς 50.000 λ. ἀγ. Τὸ γεγονός τοῦτο θὰ ἐσπερεῖτο νομικῆς σημασίας, ἐὰν ἦτο βέβαιον, ὅτι ὁ διαθέτης ἤθελε νὰ καταλίπῃ τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας του καθολοκληρίαν ὑπὲρ τῶν Ἀπ. Ταμείων, ἀδιαφόρως εἰς ποῖον ποσὸν ἀνέρχεται τοῦτο, καὶ ἐν ἧ ἔτι περιπτώσει τοῦτο ἀνήρχετο εἰς ἄλλο τόσον ἀκόμη ποσόν. Ὅτι ὅμως τοῦτο δὲν ἦτο ἡ θέλησις τοῦ διαθέτου, ἐξάγεται μετ' ἀρκούσης σαφηνείας ἐκ τῆς συναφείας τῶν διατάξεων.

Τὰ ὑπὸ τοῦ διαθέτου καταλειφθέντα κληροδοτήματα περιέχουσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παροχὰς πρὸς κοινωφελεῖς σκοποὺς. Τὰ περισσότερα τῶν πρὸς κοινωφελεῖς σκοποὺς κληροδοτημάτων τούτων δὲν ὑπερβαίνουν τὸ ποσὸν τῶν 20.000 ἀγ. λ. Μόνον τὸ Κράτος σὺν τῷ Εὐαγγελισμῷ καὶ τοῖς Ἀπομαχικοῖς Ταμείοις ἐτιμῆθη δι' ἀνωτέρου ποσοῦ. Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν κατέλιπεν ὁ διαθέτης ἐν τῇ διαθήκῃ του τὸ ὑπ' αὐτοῦ εἰς 100.000 λ. ἀγ. ἐκτιμηθὲν ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας του, τὸ ὁποῖον ἤθελεν ἀπομείνῃ μετ' ἀφαίρεσιν τῶν προηγουμένων παροχῶν. Τὸ κληροδοτήμα τοῦτο μετέβαλεν ἐν τῷ Κωδικέλλῳ. Ἐν τῷ μεταξὺ ἔλαβεν οὗτος ἐνδιαφέρον ὑπὲρ ἄλλου τινὸς κοινωφελοῦς σκοποῦ, διὰ τὴν προστασίαν δηλονότι τῶν στρατιωτικῶν ἀπομαχῶν καὶ τῶν πρὸς ἐργασίαν ἀνικάνων ἐργατῶν. Ὅπως λοιπὸν ὑποβοηθήσῃ καὶ τὸν σκοπὸν τοῦτον, περιώρισεν εἰς 50.000 λ. ἀγ. τὸ πρὸς τὸν Εὐαγγελισμόν κληροδοτήμα καὶ ὥρισεν ὅτι ἡ ὑπόλοιπος οὐσία, τοὔτέστιν «ἑτεραι 50.000 λίραι ἀγγλικαὶ» νὰ περιέλθωσιν εἰς τὰ Ἀπομαχικὰ Ταμεῖα.

Ἐκ δὲ τοῦ ὑπολοίπου, τὸ ὁποῖον σήμερον ὑπολογίζω εἰς ποσὸν τοῦλάχιστον ἑτέρων λιρῶν στερλινῶν πεντήκοντα χιλιάδων (50.000) ὀρίζω.

Προφανώς ὁ διαθέτης προϋτίθετο διανομὴν τοῦ ὑπολοίπου τῆς περιουσίας μεταξὺ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῶν Ἀπομ. Ταμείων. Ἐν τούτοις ἡ ἐξομοίωσις αὕτη δὲν εἶνε ἐντελής. Διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν πρέπει κατὰ προτίμησιν νὰ ἱκανοποιηθῇ ὁ Εὐαγγελισμός. Ἐπομένως ἐὰν ὡς ἐκ τούτου τὸ ὑπόλοιπον τῆς οὐσίας ἤθελεν εὐρεθῇ κατώτερον τῆς ἐκτιμήσεως τοῦ διαθέτου τότε ἤθελεν ὑποστῆ ἡ πρὸς τὰ Ταμεῖα παροχὴ μείωσιν τινα. Ἀφ' ἑτέρου δὲ πρέπει ἐνδεχόμενον τι πλεόνασμα νὰ περιέλθῃ εἰς ὄφελος τῶν Ἀπομ. Ταμείων.

Εἶνε ὁμως πλέον ἢ ἀπίθανον ὅτι ὁ διαθέτης ἐσκόπει τὸ τελευταῖον τοῦτο καὶ διὰ τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν τὸ πλεόνασμα ἀνήρχετο εἰς ποσὴν πολὺ ἀνώτερον τῶν 50.000 λ. ἀγ. Πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἀντιτίθεται ἡ φανερά προσπάθεια τοῦ διαθέτου, Εὐαγγελισμὸν καὶ Ταμεῖα ἐν ἴσῃ μοίρᾳ νὰ θέσῃ, μὴ λαμβανομένης ὑπ' ὅψις μικρᾶς τινοῦ ἐπὶ τὸ πλέον ἢ ἑλαττον διαφορᾶς. Ὁ διαθέτης ἐπέδειξεν ἐν ζωῇ, κατὰ τὴν γνωμοδότησιν τοῦ ἐκ τοῦ πλησίον γνωρίζοντος τὰ πράγματα Ἑλλήνος νομομαθοῦς, μέγα ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Εἶνε λοιπὸν δυνατόν νὰ ἠθέλησεν οὗτος, ὅπως περιέλθῃ εἰς τὰ Ταμεῖα ποσὴν, ἐξαπλοῦν ἐκείνου, ὁ λαμβάνει ὁ Εὐαγγελισμός, καὶ δὴ ἐν συνόλῳ ποσὴν ἀνώτερον τοῦ διατεθέντος πρὸς ἅπαντας τοὺς λοιποὺς κοινωφελεῖς σκοποῦς; Ὅστις δύναται πῶς νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ διαθέτου, βεβαίως θέλει ἀπαντήσῃ ἀρνητικῶς εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην.

Ἐπειδὴ λοιπὸν *voluntatem ejus, quis legaverit, aspicere oportet*, πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν τὸ πρὸς τὰ Ἀπ. Ταμεῖα κληροδότημα ὡς ἐξῆς:

«Ἐπὲρ τῶν Ἀπομαχικῶν Ταμείων δέον νὰ χρησιμοποιηθῇ τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας μου, ἀνερχόμενον περίπου εἰς τὸ ποσὸν τῶν 50.000 ἀγγλ. λ.».

Τοιοῦτοτρόπως λοιπὸν τὸ κληροδότημα δὲν ὑπερβαίνει τὰς 50.000 λ. ἀγ. Μόνον ἐνδεχόμενον τι μικρὸν πλεόνασμα θὰ ὤφειλε νὰ προστεθῇ εἰς τὸ ποσὸν τοῦτο συμφώνως τῇ βουλήσει τοῦ διαθέτου.

IV

Τὸ ἤδη ἀπομένον πλεόνασμα περιέρχεται εἰς τὴν σύζυγον τοῦ διαθέτου, ὡς κληρονόμον αὐτοῦ. Καὶ κατελείφθησαν μὲν αὐτῇ 60.000 λ. ἀγ. ὑπὸ τοῦ διαθέτου, οὐχὶ ὁμως ὅπως λάβῃ μόνον τὸ ποσὸν τοῦτο, ἀλλ' ὅπως ἐν πάσῃ περιπτώσει λάβῃ αὕτη τοῦτο. Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ διαθέτης διέταξε τοὺς ἐκτελεστάς τῆς διαθήκης του, ὅπως οὗτοι ἐκ τῆς κληρονομίας καταβάλωσι πρὸ παντὸς ἄλλου εἰς τὴν σύζυγον του 60.000 λ. ἀγ. Κατὰ ταῦτα ἡ σύζυγος λαμβάνει τὸ πλεόνασμα ὅχι *contra* ἀλλὰ *secundum voluntatem defuncti*.

V

Δύναμαι νὰ παραδεχθῶ πάντας τοὺς ἐν τῇ γνωμοδοτήσῃ Dernburg ἀναφερομένους νομικοὺς κανόνας, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς ὅμως αὐτῶν ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει καταλήγω εἰς ὅλως ἀντίθετον συμπέρασμα.

Βεβαίως δὲν ἐπιτρέπεται διὰ παρεκφυγῶν καὶ βεβιασμένης ἐρμηνείας νὰ ἐξασθενήσῃ τις τὴν ἐκπεφρασμένην βούλησιν τοῦ διαθέτου. Ἐκπεφρασμένη ὅμως βούλησις εἶνε ἡ διαγνώσιμος βούλησις. Εἰς ταύτην ἀκριβῶς δίδεται δύναμις διὰ τῆς ἐκδοχῆς, ἣν ἐγὼ συμμερίζομαι.

Παραδέχομαι τὸν κανόνα, ὅτι δὲν πρέπει νὰ κλονίζεται ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ λαοῦ ἐπὶ τὴν εὐσυνείδητον ἐκτέλεσιν διατάξεων τελευταίας βουλῆσεως ὑπὲρ κοινοφελῶν σκοπῶν. Ἐκ τοῦτου ὅμως οὕτε ἐπιβάλλεται οὐδὲ δικαιολογεῖται ἡ ἐν ὀρισμένη περιπτώσει ὑπερβασίς τῆς ἀποδειξίμου βουλῆσεως τοῦ διαθέτου.

Οὐδ' ἐνίσταμαι κατὰ τοῦ ἐφαρμοσίμου τοῦ κανόνος *falsa demonstratio non nocet*. Ἐρωτᾶται μόνον ποία εἶνε ἡ *demonstratio* εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν; Ἐσκόπει ὁ διαθέτης ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ καταλίπη εἰς τὰ Ταμεῖα ἅπαν τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας του, καὶ ἐξετίμησεν αὐτὸ περίπου καὶ ἐν παρόδῳ εἰς 50.000 λ. ἀγ. ἡ προϋτίθετο νὰ καταλίπη αὐτοῖς 50.000 λ. ἀγ. καὶ ἐξέλαβεν ἐν παρόδῳ, ὅτι δι' αὐτῶν ἐξηγνήθη ἅπαντα ἡ περιουσία του;

Ἀποδέχομαι ἐπὶ πλέον τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι ἡ πλάνη περὶ τὰς συνεπείας δικαιοπραξίας τινος δὲν παρέχει βάσιν πρὸς προσβολὴν ταύτης. Ἐν τῷ προκειμένῳ ὅμως ζητήματι ὁ διαθέτης ἐπλανήθη μόνον ἐν τῇ ἐκδοχῇ, ὅτι αἱ πρὸς τὰ Ταμεῖα καταλειπόμεναι 50.000 λ. ἀγ. θὰ ἐξαντλήσωσι πᾶσαν τὴν περιουσίαν του.

Ἐν Γοττίνγγη τῇ 9 Σεπτεμβρίου 1899

Dr. REGELSBERGER

Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου

ὑπὸ
M. KEMPNER νομοσυμβούλου
καὶ
A. PINNER δικηγόρου ἐν Βερολίῳ

Γ'

Γ Ν Ω Μ Ο Δ Ο Τ Η Σ Ι Σ

Ἐκλήθηνμεν ὅπως γνωμοδοτήσωμεν περὶ διατάξεώς τινος τῆς διαθήκης καὶ τοῦ κωδικέλλου τοῦ ἀποβιώσαντος Ἀνδρέου Συγγροῦ.

Ἡ διαθήκη χρονολογεῖται ἀπὸ 12 Φεβρουαρίου 1896. Ἐν αὐτῇ ἐγκατέστησεν ὁ διαθέτης τὴν σύζυγόν του καθολικὴν καὶ νόμιμον κληρονόμον, ἀκολουθῶς δὲ κατέλιπεν αὐτῇ ὠρισμένον ποσὸν καὶ δύο οἰκίας. Τέλος διατάσσονται ἐν αὐτῇ πολλὰ κληροδοτήματα. Ἐν τούτων κατελείφθη τῷ νοσοκομείῳ ὁ «Εὐαγγελισμὸς» περιλαμβάνον τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας του 100.000 ἀγγ. λίρ. (τὸ ἀπομένον ἐκ τῆς περιουσίας μου, ὃ σήμερον ὑπολογίζω ἀνερχόμενον εἰς λίρας στερλίνας ἑκατὸν χιλιάδας περίπου). Ἐν τῷ κωδικέλλῳ, ἐκτὸς ἄλλων κληροδοτημάτων, περιορίζεται καὶ τὸ πρὸς τὸν Εὐαγγελισμὸν κληροδότημα κατὰ τοῦτο, καθ' ὅτι καταλείπονται αὐτῷ μόνον 50.000 ἀγγ. λ.

Τέλος ὁρίζει ὁ διαθέτης, ὅτι μετὰ πληρωμὴν πάντων τῶν κληροδοτημάτων δέον νὰ τιμῶνται ὠρισμένοι ἀγαθοεργοὶ σκοποὶ ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τοῦ περισσεύματος τῆς περιουσίας, τὸ ὅποῖον ὁρίζει τὸ ὀλιγώτερον εἰς ἑτέρας 50.000 λίρ. ἀγγλ. (ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τὸ ὅποῖον σήμερον ὁρίζω).

Κατὰ τὸν θάνατον τοῦ Συγγροῦ κατεδείχθη ὅτι τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο τῆς περιουσίας, τὸ ὅποῖον ἀπέμεινε μετὰ τὴν πληρωμὴν τῶν κληροδοτημάτων ἀνήρχετο οὐχὶ εἰς 50.000 ἀλλ' εἰς 300.000 λίρ. ἀγγλ.

Ἐγενήθη λοιπὸν τὸ ζήτημα, ἐὰν τὸ μέρος τοῦ ὑπολοίπου, τὸ ὑπερβαῖνον τὰς 50.000 λίρ. ἀγγλικὰς περιέρχεται τῇ γενικῇ κληρονόμῳ, ἢ ἐὰν τοῦτο δέον νὰ διατίθεται ὑπὲρ τῶν ἄνω ἀγαθοεργῶν σκοπῶν.

Ἐχομεν ἐνώπιον ἡμῶν ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου δύο γνωμοδοτήσεις, τὴν μὲν τοῦ κυρίου καθηγητοῦ καὶ Δρος Dernburg, δι' ἧς γνωμοδοτεῖται, ὅτι ἅπαν τὸ ποσὸν περιέρχεται πρὸς τοὺς ἀγαθοεργοὺς σκοποὺς, τὴν δὲ τοῦ κυρ. καθηγητοῦ Κρασσῶ, ἥτις παριστᾷ ὅτι ἡ χῆρα τοῦ διαθέτου δικαιούται νὰ λάβῃ τὸ ὑπερβαῖνον τὰς 50.000 λ. ἀγγ. πλεόνασμα τοῦ ὑπολοίπου. Καταλήγομεν ἐπίσης εἰς τὴν αὐτὴν γνώμην.

Ἐκ τῶν προτέρων παρατηροῦμεν ὅτι πρὸς ἐρμηνείαν τῆς διαθήκης ἐστηρίχθημεν ἐπὶ μόνου τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, ἐπειδὴ αἱ μεταφράσεις, μάλιστα εἰς τὰς ἐνδιαφερούσας ἡμᾶς περιπτώσεις δὲν τυγχάνουσι καθ' ὁλοκληρίαν ἀλάνθαστοι. Πρὸς σχηματισμὸν γνώμης ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ὀρώμεθα ἐκ τῶν ἐξῆς σκέψεων.

I

"Όσον ἀφορᾷ τὸ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Κρασσᾶ λεπτομερῶς ἐξεταζόμενον ζήτημα, εἰς ποῖον δηλονότι ἤθελε περιέλθῃ ἐνδεχόμενον ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας, μὴ ἐξαντληθὲν διὰ κληροδοτημάτων, προϋποτιθεμένου ὅτι περὶ αὐτῶν οὐδὲν διέθετο ὁ διαθέτης, ὁφείλει τις ἀναντιρρήτως κατὰ τὴν γνώμην μας νὰ ἀπαντήσῃ μετὰ τοῦ κυρ. Κρασσᾶ ὅτι τὸ ποσὸν τοῦτο λαμβάνει ἡ κληρονόμος τοῦ διαθέτου.

Γενικῶς ἐπικρατεῖ ἐν τῷ ρωμαϊκῷ καὶ τῷ κοινῷ δικαίῳ ἡ γνώμη ὅτι ὁ ἐγκατεστημένος κληρονόμος *ex re certa*, λαμβάνει ἐν ἀμφιβολίᾳ καὶ τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας, ἐφ' ὅσον ὁ διαθέτης δὲν ἐξεδήλωσε τὴν βούλησίν του, ὅπως τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο περιέρχεται εἰς ἄλλους. Οὕτως λέγει *lex I, § 4 D. 28. 5*:

«*Si ex fundo fuisset aliquis solus institutus, valet institutio detracta fundi mentione*» (πρβλ. ἐπίσης *lex. IX § 13 D. 28. 5*).

Τὴν γνώμην ταύτην ἀσπάζονται ἐπίσης πάντες οἱ σημαίνοντες νομομαθεῖς (*Windscheid Pand. VII "Εκδόσις Σελ. 60 Σημ. 6. Dernburg Pand. V. "Εκδόσις Σελ. 169*).

Ὁ πρῶτος τούτων ἐφαρμόζει ἀκριβῶς τὸν κανόνα τοῦτον ἐπὶ τῆς προκειμένης περιπτώσεως, ὅταν δηλονότι ὁ διαθέτης ὑπῆρξε τῆς γνώμης ὅτι ἡ περιουσία του συνίστατο μόνον ἐξ ὠρισμένων μερῶν ἢ ποσῶν, ἢ ὅταν πραγματικῶς ἦτο τοῦτο ἀληθὲς κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἐγκαταστάσεως, ἀλλ' ὁ διαθέτης ἀπέκτησε κατόπιν ἐτέραν περιουσίαν.

Οὕτω τέλος ἀπεφάσισε τὸ ἀνώτατον γερμανικὸν δικαστήριον, τὸ *Reichsgericht* (Τόμ. 17 Σελ. 143) ἐπὶ περιπτώσεως ἀναγομένης εἰς τὸ ρωμαϊκὸν Δίκαιον.

Κατὰ ταῦτα οὐδόλως δύναται ν' ἀμφισβητηθῇ ὅτι ἡ χήρα δικαιούται νὰ λάβῃ τὸ τὰς 50.000 λ. ἀγ. ὑπερβαῖνον ποσόν, ἐὰν καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι περὶ αὐτῶν οὐδὲν διέθετο ὁ διαθέτης.

Παρατηρητέον δὲ προσέτι ὅτι καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐκφράσεως ἐν τῇ διαθήκῃ (καθολικὸν καὶ κληρονόμον) συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ διαθέτου ἡ κληρονόμος δέον νὰ ᾖ καὶ ἡ γενικὴ κληρονόμος του, ἐφ' ὅσον οὗτος οὐχὶ ἄλλως διέθεσε διὰ κληροδοτήματος.

II

Ἐξαντληθέντος τοῦ ζητήματος τούτου, πρόκειται νῦν περὶ τοῦ ἐξῆς ἐτέρου.

1. Ἐξάγεται μετὰ βεβαιότητος ἐκ τοῦ γράμματος τῆς διαθήκης, τίς πρέπει νὰ λάβῃ τὸ τὰς 50.000 ἀγ. λ. ὑπερβαῖνον ποσόν;

Ἐὰν τοῦτο πραγματικῶς ἐξήγετο, τότε οὐδεμία θὰ ἔχωρει ἐρμηνεία, (*cum in*

verbis nulla ambiguitas est, non debet admitti voluntatis questio 1. 24 § 1 D. de leg. III).

Τοῦτο ὅμως δὲν ἐξάγεται. Αἱ λέξεις, ἃς μετεχειρίσθη ὁ διαθέτης ἐπιτρέπουσι διαφόρους ἐξηγήσεις. Διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν λέγεται, ὅτι τὸ ὑπόλοιπον πρέπει νὰ περιέρχεται εἰς τὰ Ταμεῖα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι τὸ ὑπόλοιπον τοῦτο κατὰ τὴν γνώμην τοῦ διαθέτου ἀνέρχεται τὸ ὀλιγώτερον εἰς 50.000 λ. ἀγ.

Οὐδόλως λοιπὸν ὑπόκειται εἰς ἀμφιβολίαν, ὅτι δὲν ἔχομεν ἐνταῦθα σαφεῖ καὶ μὴ διφορουμένην διάταξιν, καθ' ἣν τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας περιέρχεται εἰς τὰ Ταμεῖα.

Ὁ διαθέτης ὥρισε περὶ διαθέσεως ποσοῦ, ὃ αὐτὸς ἐξετίμα ἀνερχόμενον εἰς 50.000 λ. ἀγ. περίπου.

Ἐὰν ἤθελε καταλειφθῇ, ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἄνω 50.000 λ. ἀγ. ποσόν, μὴ ὑπερβάλλον αὐτὰς σημαντικῶς, τότε θὰ ἡδύνάτο τις νὰ παραδεχθῇ ὅτι ὁ καθορισμὸς «περίπου 50.000 λ. ἀγ.» περιλαμβάνει καὶ τὸ ποσὸν τοῦτο. Δὲν δεῖται ὅμως ἀποδείξεως ὅτι ἐντελῶς διαφέρει ἡ κληροδότησις εἰς εὐαγὲς ἴδρυμα ποσοῦ 50.000 τῆς κληροδοτήσεως ποσοῦ 300.000 λ. ἀγ. Ἡ διαφορὰ εἶναι τόσῃ σημαντικῇ, ὥστε κατ' οὐδένα λόγον δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἐν τῇ διαθέσει τοῦ μικροτέρου ποσοῦ περιλαμβάνεται ἐπίσης ἡ διάθεσις τοῦ πολὺ ἀνωτέρου ποσοῦ τῶν 300.000 λ. ἀγ.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἐν τῷ γράμματι τοῦ κληροδοτήματος οὐδεμία ρητὴ δήλωσις τῆς βουλῆσεως τοῦ διαθέτου, ὥστε συνεπῶς δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν ἀσφαλὲς συμπέρασμα ἐκ μόνης τῆς γραμματικῆς ἐρμηνείας.

2. Ἀφ' οὗ λοιπὸν ἐβεβαιώθη ὅτι ἐκ τοῦ γράμματος δὲν δυνάμεθα νὰ πορισθῶμεν ἀναμφίβολον ἐρμηνείαν ἀνοίγεται συνεπῶς ἐνταῦθα στάδιον τῇ ἐρμηνείᾳ, τῇ σκώπουσιν νὰ ἀνέυρῃ τὴν βούλησιν τοῦ διαθέτου.

Ἐνταῦθα δέον νὰ βεβαιώσωμεν ἀδιαφιλονίκητον, ὑψιστον κανόνα Δικαίου, ὅτι δηλονότι ἐφ' ὅσον μετὰ βεβαιότητος δύναται νὰ διαγινωσθῇ ἡ βούλησις τοῦ διαθέτου, αὕτη καὶ μόνη μέλλει νὰ ἀποφασίσῃ κατὰ τὴν ἐρμηνείαν.

Προτοῦ συζητηθῇ τὸ ζήτημα, ποία ἡ ἐκ τῆς διαθήκης ἐξαγομένη βούλησις τοῦ διαθέτου, ἐν σχέσει πρὸς τὰς πραγματικὰς συνθήκας, δέον νὰ πραγματευθῶμεν δύο ζητήματα, τὰ ὅποια ἴσως ἡδύνάτο νὰ λύσωσι τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, χωρὶς νὰ λάβωμεν ἀνάγκην τῆς ἐρμηνείας ταύτης.

α) Ἐὰν ᾔνε ἀληθὲς τὸ ὑπὸ τοῦ Dernburg λεγόμενον ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν μόνον falsa demonstratio, τότε θὰ ἐξηγντεῖτο δι' αὐτοῦ τὸ ζήτημα, διότι κατὰ γενικὰ ἀξιώματα τοῦ ρωμαϊκοῦ Δικαίου falsa demonstratio non nocet. Τοιαύτη ὅμως ἀσφαλῶς κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην οὐδόλως πρόκειται ἐνταῦθα. Falsa demonstratio ὑπάρχει τότε μόνον, ὅταν τὸ πρόσωπον ἢ τὸ ἀντικείμενον, ᾧ ἀναμφιβόλως διε-

νοήθη ὁ διαθέτης, καθορίζονται διὰ ψευδοῦς ὀνόματος, οὐχὶ ὅμως ὅταν οὗτος εὐρέθη ἐν πλάνῃ ὡς πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀντικείμενον, ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν, τὰς διαστάσεις, ἢ τὰ οὐσιώδη αὐτοῦ στοιχεῖα.

Οὕτως ἀναφέρουσιν αἱ πηγαὶ ὡς παραδείγμα τῆς falsa demonstratio: si fratrem dixerit vel sororem vel nepotem quodlibet aliud (1. 33 D. 35. 1) καί: si in nomine, cognomine, praenomine legatarii, erraverit testator (§ 29 J. 2, 20). Αἱ πηγαὶ ὅμως δὲν παραδέχονται falsa demonstratio, si quis, cum vellet vestem legare, suppellectilem adscripsit (I. IV D. de legatis).

Καθ' ἥσονται λόγον λοιπὸν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ψευδῇ καθορισμόν, ἐὰν ὁ διαθέτης ἀκριβῶς ἀναφέρῃ τὸ μέγεθος τοῦ ποσοῦ, καὶ ἐν τούτῳ μόνον πλανᾶται, ὅτι κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου του, τὸ ποσὸν τοῦτο κατέστη μεγαλύτερον.

Ὁ διαθέτης καθώρισεν ἐνταῦθα ἀκριβέστατα ἐκεῖνο, τὸ ὅποῖον ἤθελε νὰ καθορίσῃ, μόνον δὲν ἐσκέφθη οὗτος, ὅτι αἱ περιουσιακαὶ του σχέσεις ἦτο δυνατόν νὰ εἶχον μεταβληθῇ κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου του.

β) Ἐν ᾧ ἄφ' ἐνὸς δέον νὰ ἀποκρούσωμεν τὴν σκέψιν περὶ falsa demonstratio, ἐξ ἑτέρου ὅμως ἐν ᾗ περιπτώσει θὰ ἐδικαιοῦντο τὰ Ταμεῖα ὅπως ἀπαιτήσωσιν ὅλον τὸ ποσόν, πρέπει νὰ διαλογισθῶμεν, ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν πλάνην περὶ τὴν παρακινουσαν αἰτίαν, ἥτις παρέχει τοῖς κληρονόμοις doli exemptio ἀπέναντι τῶν κληροδόχων (doli exemptio locum habebit, si probetur alias legaturus non fuisse (lex 72 § 6 D. 35. 1)).

Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων καὶ παρομοίων ἐκφράσεων τῶν πηγῶν, κατέληξεν ἡ νομολογία τοῦ κοινοῦ Δικαίου εἰς τὴν γνώμην, ὅτι ἡ πλάνη περὶ τὰ αἴτια, παρὰ τοῖς κληροδοτήμασι δὲν καθιστᾷ καθ' ἑαυτὴν ἄκυρον τὴν παροχὴν, ὅτι ὅμως, ἐὰν τὰ αἴτια ταῦτα ἦσαν προϋπόθεσις καὶ ἄμεσος αἰτία τῆς παροχῆς, δίδεται τῷ κληρονόμῳ exemptio doli. (Windscheid Σελ. 47 Σημ. 10. Dernburg Τόμος Τρίτος Σελ. 155). Ὁ τελευταῖος ἐκφράζεται λίαν σαφῶς λέγων. «Εἶναι ἀκυρώσιμος ἡ διάταξις, τὴν ὁποῖαν ὁ διαθέτης ἤθελε προφανῶς ἀνακαλέσῃ, ἐὰν ἡδύνατο ἀκόμη νὰ ἐκφρασθῇ περὶ τούτου». Ἐν τῷ περὶ πρῶτου κοινοῦ Δικαίου συγγραμμάτι τοῦ (Τόμος Τρίτος Σελ. 355 Σελ. 2), ἀναφέρει ὁ Dernburg, καὶ ἀκριβῶς ἐν σχέσει πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, περίπτωσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν προκειμένην. Λέγει ὅτι πλάνη περὶ τὴν παρακινουσαν αἰτίαν δύναται νὰ ὑπάρχῃ καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς παροχῆς π. χ. ὁ διαθέτης κληροδοτεῖ πρᾶγμα, ὃ ἐνόμιζε κατωτέρας ἀξίας, ἐν ᾧ πραγματικῶς τοῦτο ἔχει ἐκτάκτως μεγάλην τιμὴν.

Ἐρωτᾶται λοιπὸν κατὰ ταῦτα, ἐν ᾗ περιπτώσει ὁ διαθέτης ἐγνώριζεν ὅτι τὸ ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας ἀνέρχεται οὐχὶ εἰς 50.000 ἀλλ' εἰς 300.000 λ. ἀγ., ἐὰν θὰ κατέλειπεν ἐπίσης τὸ ποσὸν τοῦτο εἰς τὰ Ταμεῖα.

Ἐξήραμεν ἤδη ἀνωτέρω, ὅτι ἐν τῇ τεραστίᾳ διαφορᾷ τῶν δύο ποσῶν, ἐγκρίνεται διαφορὰ οὐχὶ ποσοτικὴ ἀλλὰ ποιοτικὴ.

Ἀναμφιβόλως δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὰς λεπτομερεῖς ἐν μέρει διατάξεις, ἃς ὁ διαθέτης περὶ ἄλλων κληροδοτημάτων ὥρισεν, ὅτι, ἐὰν οὗτος ἐγινώριζεν ὅτι τὸ κληροδότημα θὰ ἀνήρχετο εἰς τὸ ἐξαπλοῦν τοῦ ποσοῦ, ὃ οὗτος καθόρισε, βεβαίως ἀλλέως ἤθελε διατάξῃ περὶ τοῦ κληροδοτήματος.

Οὐδεὶς λόγος ὑπάρχει ὅπως παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ διαθέτης θὰ προετίμα κατὰ τὸσφ ἀνώμαλον τρόπον τὸ εὐαγὲς ἱδρυμα, ὅπερ μόλις νῦν ἐκαλεῖτο εἰς τὴν ζωὴν, ἀντὶ τῶν ἄλλων εὐεργετικῶν σκοπῶν, οἵτινες κατὰ τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῶν τελευταίων αὐτοῦ διατάξεων ἐνδιέφερον αὐτὸν πολὺ περισσότερον. Ἀλλὰ τοῦναντίον ὅτι κατέλιπε τὸ σχετικῶς ἀσήμαντον ὑπόλοιπον τῆς περιουσίας, τὸ ὅποιον δὲν εἶχε νὰ διαθέσῃ πλέον ἄλλως, ὑπὲρ ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ, ὅστις νῦν μόλις θὰ ὑφίστατο τὴν δοκιμασίαν τοῦ κοινωφελοῦς, καὶ τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ συνόλου τῶν τελευταίων αὐτοῦ διατάξεων. Ἀναμφιβόλως πολὺ θὰ τὸ ἐσυλλογίζετο ὁ διαθέτης ἐὰν εἰς τὰ ἤδη τὸ πρῶτον κτώμενα περιουσίαν Ταμεῖα, ἔπρεπε νὰ καταλίπη τὸσφ σημαντικὸν ποσόν, τὸ ὅποιον τὸσφ διαφέρει τῆς παροχῆς ἣν κατέλειπεν αὐτοῖς.

Ἐὰν παραδεχθῶμεν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, καὶ ὀφείλομεν νὰ πράξωμεν τοῦτο, διότι αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ καθορισμὸς τοῦ μεγέθους τοῦ ποσοῦ δηλοῖ ρητότατα τὴν θέλησιν τοῦ διαθέτου, τότε καὶ δεκτοῦ γενομένου ὅτι τὸ κληροδότημα ὀλόκληρον περιέρχεται εἰς ὄφελος τῶν Ταμείων, ἔχομεν πλάνην περὶ τὴν παρακινουῖσαν αἰτίαν, καὶ οἱ κληρονόμοι δύνανται νὰ προσβάλωσι τὸ «πλέον» διὰ τῆς *exemptio doli*.

III

Εἰς τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα καταλήγομεν ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς βουλήσεως τοῦ διαθέτου, καὶ ἄνευ τῆς παραδοχῆς τῆς πλάνης ταύτης περὶ τὰ αἴτια.

Ἐφαρμόζονται ἐνταῦθα τὰ ἀξιώματα τοῦ ρωμαϊκοῦ Δικαίου περὶ ἐρμηνείας τῶν Διαθηκῶν. Κληροδότημά τι εἶνε τότε μόνον ἔγκυρον, ὅταν ἡ πρὸς αὐτὸ κατευθυνομένη βούλησις τοῦ διαθέτου δύναται νὰ διαγινωσθῇ μετ' ἀκριβείας. Κατὰ κανόνα δὲν πρέπει ν' ἀποφαινόμεθα πρὸς ὄφελος τοῦ τετιμημένου ἀλλὰ πρὸς ὄφελος τοῦ βεβαρημένου. Τοιοῦτοτρόπωςπραγματεύεται ἀπόφασίς τις εἰς τὸ *Seuffert's Archiv* Τόμ. 18 Νο 152, «ὅτι γενικὸς κανὼν τοῦ κληρονομικοῦ Δικαίου τυγχάνει, ὅτι ἡ βούλησις τοῦ διαθέτου δέον νὰ διαγινώσκηται μετὰ πλήρους βεβαιότητος, οὐ μόνον καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρόσωπον τοῦ τετιμημένου, ἀλλὰ προσέτι καθ' ὅσον αὕτη ἀφορᾷ αὐτὴν τὰ ὑποκείμενα τῇ τὴν τίμῃσιν (*lex 18 D. de heredis institutis* 28. 5). «Ὅτι πλήρης βεβαιότης εἶνε κατὰ μείζονα λόγον ἀναγκαία, ἐὰν ἡ τελευταία διάταξις πρὸς

ὄφελος προσώπου τινός περιέχῃ ἐν ἑαυτῇ συγχρόνως καὶ ἀποκλεισμόν ἑτέρων ἐξ ἴσου δικαιουμένων προσώπων (1. 19 D. de lib. 28, 2).

Ἐν τῇ προκειμένη περιπτώσει κατ' οὐδένα λόγον περιέχεται παρομοία βεβαιότης ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν τῆς τιμῆσεως (τοῦ καταλειφθέντος). Ἡ ποσότης, ἥτις ἐκληροδοτήθη, εἶνε, ὅπως ἐπανειλημμένως παρετηρήσαμεν, τοιοῦτοτρόπως καθωρισμένη, ὥστε νὰ μὴ εὐρίσκηται εἰς οὐδεμίαν ἀναλογίαν καὶ σχέσιν πρὸς τὴν ποσότητα, ἣν ἡ κληροδόχος πράγματι θὰ ἐλάμβανε. Κατὰ ταῦτα κατὰ τοῦτο μόνον χωρεῖ ἡ *benigna interpretatio*, καθότι ἐν ἀμφιβολίᾳ περὶ τοῦ μεγέθους τῆς παροχῆς, δέον νὰ ἐμμενέωμεν τὴν διάταξιν πρὸς ὄφελος τῶν κληρονόμων. Τοῦτο ἐξάγεται ὁμῶς ἐπίσης καὶ ἐκ τῶν περιστάσεων.

Ὁ καθηγητὴς κύριος Κρασσᾶς, ἐν γνώσει τῶν γεγονότων διατελῶν ἀνέφερεν ἐν τῇ γνωμοδοτήσει αὐτοῦ Δ. 1 - 4 τὰ περιστατικά ἐκεῖνα, ἃ συνηγοροῦσιν ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι ὁ διαθέτης κατ' οὐδένα λόγον ἠθέλησε νὰ καταλίπῃ εἰς τὰ Ταμεῖα ποσὴν ἀνώτερον τῶν 50.000 λ. ἀγγ.

Τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα εἶναι τόσον πειστικά, ὥστε δὲν δύναται τις νὰ προσθέσῃ τι νέον εἰς αὐτά. Ὑπὲρ αὐτῶν συνηγορεῖ ἐπίσης, ὅτι γίνεται χρῆσις τῆς ἐκφράσεως («ἐκ δὲ τοῦ ὑπολοίπου») ἐν ᾧ ὁ Συγγρὸς ὁμιλῶν περὶ τῆς ὑπολειπομένης περιουσίας λέγει («τὸ ἀπομένον ἐκ τῆς περιουσίας μου»). Συνηγορεῖ ἐπίσης καὶ τὸ περιστατικὸν ὅτι τὸ ποσὸν τῶν 50.000 ἀγγλ. λ. δέον νὰ δαπανηθῇ πρὸς οἰκοδομὴν οἰκιῶν χάριν ὀρισμένων σκοπῶν, ἀλλ' ὅτι συγχρόνως ὥρισεν, ὅτι, ἐν ᾗ περιπτώσει αἱ οἰκίαι οἰκοδομηθῶσι ζῶντος ἔτι αὐτοῦ, τὸ ποσὸν τοῦτο νὰ διατεθῇ πρὸς ἀγορὰν χρεωγράφων, ὧν οἱ τόκοι νὰ δαπανῶνται πρὸς ὀρισμένους σκοποὺς.

Ἐὰν οὗτος προϋτίθετο νὰ κληροδοτήσῃ ποσὴν 300.000 ἀγγ. λ. ἀναμφιβόλως ἤθελεν, ἐνεκα τοῦ σημαντικοῦ τούτου ποσοῦ, ἀλλέως διαθέσῃ τοῦτο.

Κατὰ ταῦτα καταλήγομεν εἰς τὸ ἐξῆς συμπέρασμα.

Ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς βουλήσεως τοῦ διαθέτου ἐξάγεται, ὅτι εἰς τὸν ἐν τῷ κωδικέλλῳ καθοριζόμενον κοινωφελῇ σκοπὸν ἤθελε νὰ καταλίπῃ μόνον τὸ ποσὸν τῶν 50.000 λ. ἀγγ. συγχρόνως δὲ καὶ ἐπικουρικῶς ὅτι, καὶ ἐὰν παραδεχθῶμεν ὅτι τοῦτο δὲν ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς βουλήσεως αὐτοῦ, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἔχομεν πλάνην περὶ τὰ αἴτια, ἥτις δικαιοῖ τὴν κληρονόμον αὐτοῦ νὰ προσβάλλῃ τὸ ὑπὲρ τὰς 50.000 λ. ἀγγ. ποσὸν διὰ τῆς *exemptio doli*.

Ἐνεκεν ἀμφοτέρων τῶν λόγων τούτων παραδεχόμεθα ὅτι ἡ κληρονόμος δικαιούται νὰ ἀπαιτήσῃ ὑπὲρ ἑαυτῆς τὸ ὑπὲρ τὰς 50.000 λ. ἀγγ. ποσόν.

Ἐν Βερολίνῳ τῇ 3 Σεπτεμβρίου 1899

M. KEMPNER, Νομοσύμβουλος
A. PINNER, Δικηγόρος

ὑπὸ

Α. ΚΡΑΣΣΑ

Πρυτάνεως καὶ καθηγητοῦ τοῦ Ρωμ. Δικαίου ἐν τῷ Ἑθν. Πανεπιστημίῳ

Δ

Γ Ν Ω Μ Ο Δ Ο Τ Η Σ Ι Σ

Ἐπὶ τῶν ὑποβληθέντων μοι ζητημάτων ἀποφάινομαι ὡς ἑξῆς:

Ὁ Ἀνδρέας Συγγρός διὰ τῆς ἀπὸ 12 Φεβρουαρίου 1896 ἰδιογράφου αὐτοῦ διαθήκης μοναδικὴν καὶ καθολικὴν κληρονόμον καθίστησι τὴν σύζυγον αὐτοῦ Ἰφιγένειαν, εἰς τὴν ὁποίαν καταλείπει 60 χιλιάδας λίρας ἀγγλικάς, συνάμα δὲ καὶ δύο οἰκίας, ὡς ἐν τῇ διαθήκῃ περιγράφονται. Τῇ συζύγῳ αὐτοῦ ἐπιβάλλει τὰ ἐν τῇ διαθήκῃ ἀναφερόμενα κληροδοτήματα, ὧν τὰ πλεῖστα καταλείπονται εἰς φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα καὶ ἀγαθοεργούς σκοπούς.

Τῇ διαθήκῃ ταύτῃ ἐπηκολούθησεν ὁ τῆς 9 Μαΐου 1897 κωδικέλλος, διὰ τοῦ οὗοιου τινὰ μὲν τῶν κληροδοτημάτων ἀνακαλεῖ, ἕτερα τροποποιεῖ, ἅμα δὲ καὶ νέα διὰ τοῦ κωδικέλλου τούτου συνίστησι κληροδοτήματα ὑπὲρ φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων.

Ὁ διαθέτης τὴν 9 Μαΐου 1897, ὅτε συνέταξε τὸν κωδικέλλον αὐτοῦ, προέβη καὶ εἰς τὴν ἑξῆς διάταξιν, ἥτοι, ἀφοῦ ἐξήντηλσε διὰ κληροδοτημάτων τὴν περιουσίαν του, ὑπολογίζει ὅτι ὡς ἐκ τῶν ζημιῶν, ἃς ὑπέστη, τὸ ὑπολειπόμενον ἀδιάθετον τῆς περιουσίας μέρος εἶνε τοῦλάχιστον 50 χιλιάδες λίραι ἀγγλικαί, διὸ καὶ εἰς νέαν προβαίνει διάθεσιν καὶ συνίστησι κληροδοσίαν ὑπὲρ τοῦ ἐν τῷ κωδικέλλῳ ἀναφερομένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ διὰ τοῦ ποσοῦ τούτου τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν, ὁ κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ κωδικέλλου εἶνε τὸ ὑπολειπόμενον μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν λοιπῶν κληροδοσιῶν τῶν προηγουμένων τῆς τελευταίας ταύτης κληροδοσίας. Ἀλλὰ κατὰ τὸν μεταξὺ τῆς συντάξεως τοῦ κωδικέλλου χρόνον, ἥτοι τῆς 9 Μαΐου 1897, καὶ τοῦ θανάτου τοῦ διαθέτου συμβάντος τὴν 13 Φεβρουαρίου 1899, ἡ περιουσία αὐτοῦ ηὔξησε σπουδαίως, ἥτοι ἀντὶ 50 χιλιάδων λιρῶν ἀγγλικῶν, αἵτινες ὑπελείποντο ὡς περίσσευμα τὴν 9 Μαΐου 1897, ἐν τῷ χρόνῳ τοῦ θανάτου τοῦ διαθέτου τὸ περίσσευμα ἦτο λίραι ἀγγλικαὶ 300 χιλιάδες περίπου. Ἐντεῦθεν γεννῶνται τὰ ἑξῆς δύο ζητήματα, ὧν τὸ μὲν νομικὸν καὶ προπαρασκευάζον τὴν λύσιν τοῦ δευτέρου, τὸ δ' ἕτερον πραγματικόν, διότι πρόκειται διὰ ζήτημα ἐρμηνείας τῆς διαθήκης κατὰ τὴν βούλησιν τοῦ διαθέτου.

I

Τὸ πρῶτον, ὃ καὶ νομικὸν ζήτημα, εἶνε τὸ ἐξῆς: «Εἰς τίνα περιέρχεται ἡ πρὶν οἰα τοῦ κληρονομουμένου, ἣν δὲν διέθετο διὰ κληροδοσιῶν;»

Εἰ τυχὸν τὸ ἐκ 300 χιλιάδων λιρῶν περίσσευμα ἦνε διατεθειμένον διὰ κληροδοτημάτων, βεβαίως τὸ ζήτημα οὐδεμίαν ἔχει σπουδαιότητα. Ἐὰν ὅμως δὲν ἦνε διατεθειμένον διὰ κληροδοτημάτων, περὶ οὗ διὰ μακρῶν κατωτέρω πραγματευόμεθα, τὸ ζήτημα καὶ θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς ἐν τῷ συγκεκριμένῳ τούτῳ θέματι ὑπάτην ἔχει σπουδαιότητα.

Ἡ περὶ τοῦ πρώτου ζητήματος λύσις οὐδεμίαν παρέχει δυσχέρειαν. Ἡ σύζυγος καὶ κληρονόμος τοῦ διαθέτου Ἰφιγένεια Συγγροῦ ἐγκατέστη κληρονόμος ἀπὸ δήλου πράγματος (ex re certa), ἐφόσον δὲ ἐκ τῆς διαθήκης δὲν δηλῶται ὅτι ὁ τοῦ δήλου πράγματος περιορισμὸς ὑπὲρ ἐτέρων τέτακται προσώπων, ἐφαρμογὴν ἔχει ὁ κανὼν, ὅτι ἡ τοῦ ρητοῦ πράγματος μνεῖα περικυβεῖται καὶ ὁ ἀπὸ δήλου πράγματος γεγραμμένος καθίσταται κληρονόμος τοῦ ὅλου τῆς περιουσίας L. 1 § 4. L. 2 § 13 (28. 5). L. 41 § 8 (28, 6). L. 29 (36, 1).

Τῇ ἀρχῇ ταύτῃ συνωδᾷ, μὴ ὑπαρχόντων συγκληρονόμων, οὔτε κληρονόμων ἐν προτέρᾳ διαθήκῃ γεγραμμένων, ὡς ἐπίσης οὐδόλως ἐκ τῆς διαθήκης συναγομένον ὅτι καταπίστευμα διετάχθη ὑπὲρ τῶν ἐξ ἀδιαθέτου κληρονόμων, οὐδεμία ἄλλη χωρεῖ λύσις, ἢ ὅτι τῇ ἐγκαταστάτῳ κληρονόμῳ Ἰφιγενείᾳ Συγγροῦ ἀνήκει πᾶν ὅ,τι δὲν διετέθη διὰ τῆς διαθήκης.

II

Μετὰ τὴν λύσιν τοῦ πρώτου τούτου ζητήματος ἀνακύπτει ἀμέσως τὸ δεύτερον καὶ σπουδαιότερον ζήτημα, ἂν τὸ κατὰ τὸν χρόνον τοῦ θανάτου τοῦ διαθέτου ὑπάρχον περίσσευμα ἐκ 300 χιλιάδων λιρῶν ἀγγλικῶν διετέθη ἀληθῶς ὁλόκληρον ὑπὸ τοῦ διαθέτου χάριν ἀγαθοεργῶν σκοπῶν, ἢ τοῦναντίον ἀδιάθετον παρέμεινεν, ὅτε κατὰ τὰ ἤδη εἰρημένα εἶναι κληρονομία τῆς ἐγκαταστάτου κληρονόμου Ἰφιγενείας Συγγροῦ.

Ὁ διαθέτης ἐν τέλει τῆς διαθήκης αὐτοῦ ὀρίζει, ὅτι μετὰ τὴν διανομὴν τῆς κληρονομίας καὶ ἐκτέλεσιν τῶν κληροδοσιῶν τὸ ἀπομένον ἐκ τῆς περιουσίας του, ὃ ἐν τῷ χρόνῳ τῆς συντάξεως τῆς διαθήκης ὑπολογίζει ἀνερχόμενον εἰς λίρας στερλίνας 100 χιλιάδας, κληροδοτεῖ εἰς τὸ Θεραπευτήριον ὁ «Εὐαγγελισμὸς». Ἐν δὲ τῷ κωδικέλλῳ ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἐπανερχόμενος ὀρίζει, ὅτι μετὰ τὴν πληρωμὴν πασῶν τῶν κληροδοσιῶν τὸ περιελευσόμενον εἰς τὸ Θεραπευτήριον ὁ «Εὐαγγελισμὸς» κληροδοτήμα ἐκ τοῦ ἀπομένοντος ἐκ τῆς ἐκκαθαρίσεως τῆς περιουσίας του, οὐδέποτε ἐννοεῖ ν' ἀνέλθῃ εἰς ποσὸν ἀνώτερον τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν, ἐκ δὲ τοῦ ὑπολοίπου

ἐκ τοῦ ἀπομένοντος ἐκ τῆς ἐκκαθαρίσεως τῆς περιουσίας του, ὃ ὑπολογίζει εἰς ποσὸν τοῦ ὑλᾶχιστον ἐτέρων 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν, συνίστησι κληροδοσίαν ὑπὲρ τῶν ἀποστράτων, τῶν ἀπομάχων, τῶν ἐργατῶν ἢ ὑπαλλήλων τοῦ Δημοσίου καὶ ἰδιωτῶν ἐστερημένων συντάξεως. Ἀλλά, ὡς ἤδη εἴρηται, ἐν τῷ χρόνῳ τοῦ θανάτου τοῦ διαθέτου τὸ περίσσευμα εἶνε μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν τοῦ ὑπὲρ τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» κληροδοτήματος, 300 χιλιάδες λίραι, ἐξ οὗ καὶ ζήτημα, ἂν βούλησις τοῦ διαθέτου ᾦν, ὅπως ὁλόκληρον τὸ ἐκ 300 χιλιάδων λιρῶν περίσσευμα κληροδοτήσῃ ὑπὲρ τοῦ εἰρημένου σκοποῦ, ἢ ὅπως ὑπὲρ τούτου κληροδοτήσῃ μόνον τὸ ποσὸν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν. Πρόκειται ἄρα ζήτημα ἐρμηνείας τῆς διαθήκης, ὁπότερον τῶν δύο ὁ διαθέτης ἠβούληθη.

Περὶ τὴν ἀνέυρεσιν τῆς βουλήσεως τοῦ διαθέτου θέλομεν προσλάβῃ ὡς ὁδηγὸν καὶ ἐφαρμογὴ αὐτοὺς τούτους τοὺς ἐν τῷ νόμῳ ἀναγραφομένους ἐρμηνευτικούς τῶν διατάξεων τελευταίας βουλήσεως κανόνας.

Α'

Καὶ ἐν πρώτοις ὀφείλω νὰ παρατηρήσω, ὅτι τὸ ἀξίωμα «falsa demonstratio non nocet» ὁ Γερμανὸς νομοδιδάσκαλος ἐφαρμόζων ἐπὶ τοῦ προκειμένου καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι βούλησις τοῦ διαθέτου ᾦν, ὅπως ᾖπαν τὸ ἐκ λιρῶν 300 χιλιάδων περίσσευμα περιέλθῃ τίτλῳ κληροδοσίας τῷ εἰρημένῳ σκοπῷ, οὐδεμίαν ἐνταῦθα ἔχει ἐφαρμογὴν καὶ ἀτυχῆς τοῦτου ἐγένετο χρῆσις, διότι τὸ ἀξίωμα τοῦτο οὐδὲν ἕτερον δηλοῖ ἢ, ὅτι ἡ ἐσφαλμένη τοῦ προσώπου ἢ τοῦ πράχματος περιγραφὴ κατ' οὐδὲν βλάπτει, ἐὰν ἄλλως δῆλῃ τοῦ διαθέτου ἐστὶν ἡ βούλησις. Ἡ ἐν τῷ θέματι τούτῳ ἐφαρμογὴ τοῦ εἰρημένου ἀξιώματος ἐγένετο βεβαίως ποιητικῇ ἀδείᾳ καὶ ἀληθῶς ἡ φαντασία ἐν τῷ Δικαίῳ εἶνε τερπνὴ ἀσχολία, ἀλλ' ἄχρηστος καὶ κἀκιστος ὁδηγὸς εἰς τὴν ἀνέυρεσιν τῆς βουλήσεως τοῦ διαθέτου, δι' ἣν ἀπαιτοῦνται πρακτικώτεραι σκέψεις καὶ νομικώτεροι συλλογισμοί.

Β'

Ἡ τῆς διαθήκης ἐρμηνεία οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν ἢ ὁ προσδιορισμὸς τῆς βουλήσεως τοῦ διαθέτου, ὅπερ δηλοῖ, ὅτι τὸν ἐρμηνευτὴν οὔτε τὸ ἀτελὲς οὔτε τὸ συνοπτικὸν οὔτε ὁ διαπλάτυσμὸς τῆς ἐκφράσεως οὔτε ἡ κακὴ ἢ ἀσφής διατύπωσις περιορίζει κατὰ τι, διότι πάντα ταῦτα εἶνε δευτερεύοντα καὶ τὸ ρῆμα τῆς διαθήκης ἐρμηνευθήσεται ἀείποτε συνωδᾷ πρὸς ἐκεῖνο, ὃ ὁ διαθέτης ἠβούλετο, καὶ τοῦτο δηλοῖ τὸ ἀξίωμα τῶν Ρωμαίων, ὃ πλήρη καὶ σπουδαιοτάτην ἐνταῦθα ἐφαρμογὴν ἔχει, καθ' ὃ «benigne interpretari est secundum id, quod credibile est cogitatum, credendum est»

Ι. 24 (34, 5). Κατὰ τὸ ἀξίωμα τοῦτο λοιπὸν τὰ πάντα δεόν νὰ ἐρμηνευθῶσι κατ' ἐκείνο, ὃ ὁ διαθέτης ἠβούλετο.

Ἐπίσης πλήρη ἐφαρμογὴν ἔχει ἐνταῦθα καὶ τὸ ἀξίωμα ὅτι «ἐὰν ἐκ τῶν λέξεων τῆς διαθήκης πολλὰ ἐνδέχωνται ἐννοίαι, ἐπικρατεστέρα τοῦ ρήματος εἶναι ἡ βούλησις τοῦ διαθέτου».

Ι. 36. (6, 28), Ι. 69 pr. § 1 de leg. (32), Ι. 35 § 3 (28, 5), Ι. 24 (34, 5).

Γ'

Μὴ ἀπεκδεχόμενοι ὅτι εἶνε λελυμένον τὸ ζητούμενον, ὡς πράττει ἡ γνωμοδότησις τοῦ ἐγκρίτου Γερμανοῦ νομομαθοῦς, θὰ προσηλωθῶμεν εἰς τὴν διαθήκην καὶ ἐκ τοῦ συνόλου αὐτῆς θ' ἀναζητήσωμεν τὴν βούλησιν τοῦ διαθέτου. Οὗτος ἐν τέλει τῆς διαθήκης του ὀρίζει, ὅτι τὸ μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν κληροδοσιῶν ὑπόλοιπον, ὃ ὑπολογίζει τὴν 12 Φεβρουαρίου 1896, χρόνον τῆς συντάξεως τῆς διαθήκης, ἀνερχόμενον εἰς λίρας στερλίνας 100 χιλιάδας, κληροδοτεῖ εἰς τὸ Θεραπευτήριον «ὁ Εὐαγγελισμὸς», ἐν δὲ τῷ κωδικέλλῳ ἐμμένων πάντοτε εἰς τοῦτο, ὅτι τὸ ὑπόλοιπον τὸ μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν πασῶν τῶν κληροδοσιῶν εἶναι 100 χιλιάδες λίται, ὀρίζει ὅτι τὸ εἰς τὸ Θεραπευτήριον «ὁ Εὐαγγελισμὸς» καταλειπόμενον κληροδότημα ἐκ τοῦ ἀπομένοντος ἐκ τῆς ἐκκαθαρίσεως τῆς περιουσίας του ποσοῦ οὐδέποτε ἐννοεῖ ν' ἀνέλθῃ εἰς ποσὸν ἀνώτερον τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν· ἥτοι τὸ τῆς διαθήκης ἐξ 100 χιλιάδων λιρῶν περίσσευμα τὸ κληροδοτούμενον εἰς τὸν «Εὐαγγελισμὸν» μειοῖ κατὰ τὸ ἥμισυ, μετὰ δὲ ταύτην τὴν κατὰ τὸ ἥμισυ μείωσιν τοῦ ὑπὲρ τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» κληροδοτήματος κατὰ φυσικὴν καὶ λογικὴν συνέπειαν ἐπέρχεται τῷ διαθέτῃ ἡ σκέψις νὰ ὀρίσῃ τί ὑπολείπεται αὐτῷ μετὰ τὴν τοιαύτην μείωσιν καὶ κατὰ λογικὴν συνέπειαν ἀνευρίσκει ὁ διαθέτης, ὅτι κατὰ τὴν 9 Μαΐου 1897, ὅτε συντάττει τὸν κωδικέλλον, ἔχει περίσσευμα τοῦ ὑλάρχιστον ἐτέρων 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν, ὃ κληροδοτεῖ ὑπὲρ τοῦ ἐν τῷ κωδικέλλῳ σκοποῦ. Μὲ ἄλλας λέξεις ὁ διαθέτης τὸ κατὰ τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τοῦ κωδικέλλου ἐξ 100 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν περίσσευμα διχοτομεῖ εἰς δύο ἴσα μέρη καὶ εἰς μὲν τὸ Θεραπευτήριον «ὁ Εὐαγγελισμὸς» κληροδοτεῖ τὰς 50 χιλιάδας λίρας, ὑπὲρ δὲ τοῦ εἰρημένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ συνίστησι κληροδοσίαν διὰ τοῦ ἐτέρου ἡμίσεως. Ἐνταῦθα πάλιν ἀναπαρίσταται ἡ ἀνάγκη νὰ σκεφθῇ ὁ διαθέτης, ἂν μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν ἀγγλικῶν τῶν κληροδοτούμενων εἰς τὸ Θεραπευτήριον «ὁ Εὐαγγελισμὸς» ὑπολείπονται ἀκριβῶς ἕτεραι 50 χιλιάδες λίραι ὑπὲρ τοῦ εἰρημένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ. Ἐν τῇ σειρᾷ τῶν σκέψεων τούτων εἰσερχόμενος ὁ διαθέτης λέγει «τὸ ποσὸν τοῦτο ὑπολογίζω τοῦ ὑλάρχιστον εἰς ἐτέρας λίρας στερλίνας 50 χιλιάδας» ὃ δηλοῖ, ὅτι αὐδεὶς δικαιοῦται νὰ ὑπο-

λάβη, ὅτι ἡδίκησεν ὁ διαθέτης τὸν εἰρημένον ἀγαθοεργὸν σκοπὸν καταλιπὼν αὐτῷ ἔλαττον τοῦ εἰς τὸ Θεραπευτήριον «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» καταλειπομένου. Ἡ βούλησις ἐπομένως τοῦ διαθέτου κατὰ τὰ ἐν τῷ κωδικέλλῳ ὀριζόμενα εἶναι, ὅπως τὸ ἐξ 100 χιλιάδων λιρῶν περίσσευμα διανεμηθῇ ἐξ ἴσου μεταξὺ «Εὐαγγελισμοῦ» καὶ τοῦ εἰρημένου ἀγαθοεργικοῦ σκοποῦ.

Δ'

Κατὰ τὸν χρόνον ὅμως τοῦ θανάτου τοῦ διαθέτου μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν πασῶν τῶν κληροδοσιῶν ὡς καὶ τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν τῶν κατ' ἀνώτατον ὅριον διατιθεμένων ὡς κληροδοτήμα τοῦ Θεραπευτηρίου («Εὐαγγελισμὸς») ὑπολείπεται περίσσευμα ὅχι πλέον 50 χιλιάδων λιρῶν, ἀλλὰ 300 χιλιάδων, ἐξ οὗ καὶ τὸ ἐρώτημα, ἂν βούλησις τοῦ διαθέτου ᾖ ὅπως ὀλόκληρον τὸ ἐκ 300 χιλιάδων λιρῶν στερητικὸν περίσσευμα κληροδοτήσῃ ὑπὲρ τοῦ εἰρημένου ἀγαθοεργικοῦ σκοποῦ. Τὸ ζήτημα ἐνταῦθα τίθεται οὕτω: Τί τῶν δύο εἶναι ἐπικρατέστερον ὡς πιστῶς ἀπεικονίζον τὴν βούλησιν τοῦ διαθέτου, ἡ φράσις «ὅποιοι» ἢ ὁ ἀριθμὸς «50 χιλιάδες λίραι». Ὁ ἐγκαταλείπων τὴν φαντασίαν καὶ προσηλούμενος εἰς τὸ γράμμα τοῦ κωδικέλλου δὲν δύναται οὐδὲν ἕτερον νὰ συναγάγῃ, ἢ ὅτι βούλησις τοῦ διαθέτου ᾖ, ὅπως ὑπὲρ τοῦ προμνησθέντος ἀγαθοεργικοῦ σκοποῦ κληροδοτήσῃ μόνον τὸ ποσὸν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν, καὶ τοῦτο διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

1) Διότι ἡ ἐν τῷ κωδικέλλῳ φράσις: «ἐκ δὲ τοῦ ὑπολοίπου, τὸ ὅποιον ὑπολογίζω εἰς ποσὸν τοῦλάχιστον ἐτέρων λιρῶν στερητικῶν 50 χιλιάδων» οὐδὲν ἕτερον σκοπεῖ, ἢ νὰ καταδείξῃ, ὅτι ἐν ἰσῇ μοίρᾳ τίθῃσιν ὁ διαθέτης τὸ Θεραπευτήριον «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» καὶ τὸν ἀγαθοεργὸν σκοπὸν, οὐδὲν τούτων προτιθέμενος νὰ καταλίπῃ πλέον τοῦ ἐτέρου. Ἰδίως δὲ ἡ φράσις «τοῦλάχιστον ἐτέρων λιρῶν 50 χιλιάδων» ὅχι μόνον οὐδεμίαν καταλείπει περὶ τούτου ἀμφιβολίαν, ἀλλὰ διὰ τῆς φράσεως ταύτης ὁ διαθέτης περιοριστικῶς καταδείκνυσιν τὸ ὑπὲρ τοῦ ἀγαθοεργικοῦ κληροδοτούμενον ποσόν.

2) Ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ διαθέτου γενομένη διευκρίνισι πρώτῃς ὁ διὰ τοῦ ἀριθμοῦ προσδιορισμὸς τοῦ ποσοῦ τῆς κληροδοσίας, ἡ δὲ μνεία τοῦ ὑπολοίπου δὲν χρησιμεύει ὅπως διὰ τῆς φράσεως ὑπολοίπου καταδείξῃ ὁ διαθέτης τὴν κατὰ τὸ ποσὸν ἔκτασιν τῆς κληροδοσίας, διότι τοῦτο προσδιώρισεν ὁ διαθέτης διὰ τοῦ ἀριθμοῦ, ὅπερ εἶναι ὁ μόνος εὐχρηστος νομικῶς καὶ λογικῶς τρόπος τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ ποσοῦ, ἐξ οὗ συνέπεται, ὡς σαφῶς καὶ ἐκ τοῦ κωδικέλλου καταδείκνυται, ὅτι ὁ διαθέτης οὐδὲν ἕτερον προτίθετο ἢ ἀπλῶς καὶ μόνον νὰ καταδείξῃ, ὅτι τὸ ποσὸν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν ληφθήσεται ἐκ τοῦ υπολοίπου τῆς περιουσίας του, εἰς τοῦτο δὲ κατ' ἀνάγκην προέβη ὁ διαθέτης, διότι περὶ τῆς κληροδοσίας τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» καὶ τοῦ

εἰρημένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ ὀρίζει ὁ διαθέτης ἐν τέλει καὶ τῆς διαθήκης καὶ τοῦ κωδικέλλου μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν πασῶν τῶν προηγουμένων κληροδοσιῶν.

3) Ἀναγινώσκοντες προσεκτικῶς τὴν διαθήκην ἀπ' ἀρχῆς καὶ διεξερχόμενοι τὰς διαφύρους ὑπὸ τοῦ διαθέτου τῇ κληρονόμῳ ἐπιβληθείσας κληροδοσίας, ἀνευρίσκουμεν, ὅτι ἐκτὸς τῶν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος κληροδοτουμένων 3 ἑκατομμυρίων δραχμῶν ἑλληνικῶν δι' ἀνέγερσιν δημοτικῶν σχολείων καὶ δικαστηρίων, οὐδὲν τῶν λοιπῶν κληροδοτημάτων ὑπερβαίνει τὸ ποσὸν τῶν 20 χιλιάδων λιρῶν. Τὰ μόνα κληροδοτήματα τὰ σπουδαιότερα κατὰ τὸ ποσὸν εἶναι τὰ δύο ἐκ 50 χιλιάδων λιρῶν, τὰ καταλειπόμενα εἰς τὸ θεραπευτήριον «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» καὶ εἰς τὸν εἰρημένον ἀγαθοεργὸν σκοπὸν. Ἄν ἀληθῶς ἡ βούλησις τοῦ διαθέτου ἦν, ὅπως ὀλόκληρον τὸ ἐκ 300 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν ὑπόλοιπον καταλίπη ὑπὲρ τοῦ σκοποῦ τούτου, κατ' ἀνάγκην ἐπεβάλλετο τῷ διαθέτῃ ἀλλοίαν ὅλως νὰ τηρήσῃ διατύπωσιν, διότι οὕτως ἢ ἐκ 300 χιλιάδων λιρῶν κληροδοσία καθίσταται ἡ σπουδαιότερα πασῶν, καθ' ὃ ἀποτελοῦσα πλεον τοῦ $\frac{1}{3}$ τῆς κληρονομίας, τοσοῦτον δὲ σπουδαίαν κληροδοσίαν δὲν ἡδύνατο βεβαίως ὁ διαθέτης νὰ τάζῃ ἐν τέλει τῆς διαθήκης του, πληρωτέαν ἐκ τοῦ περισσεύματος τοῦ ἀπομένοντος ἐκ τῆς ἐκκαθαρίσεως τῆς περιουσίας του καὶ μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν πασῶν τῶν ἐτέρων κληροδοσιῶν ὡς καὶ τῆς τεταγμένης ὑπὲρ τοῦ θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» καὶ ὁ περίσσευμα ὁ διαθέτης ἐν τῷ χρόνῳ τῆς συστάσεως τῆς κληροδοσίας, ἥτοι τῆς συντάξεως τοῦ κωδικέλλου, σύννοιδεν ἀκριβῶς, ὅτι εἶνε περὶ τὰς 50 χιλιάδας λίρας στερλινῶν. Ἄν ἀληθῶς ἐπομένως ὁ διαθέτης ποσὸν 300 χιλιάδων λιρῶν ἐβούλετο νὰ κληροδοτήσῃ ὑπὲρ τοῦ εἰρημένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ, προδήλως ὥφειλε τὴν κληροδοσίαν ταύτην, ἥτις καθ' ἄνωτέρα πάσης ἄλλης κατὰ τὸ ποσὸν προδήλως ἐνδικαίως τὸν διαθέτην πλειότερον πάσης ἄλλης, νὰ προτάξῃ πασῶν τῶν λοιπῶν κληροδοσιῶν καὶ νὰ διατάξῃ αὐτὴν ἐν ἀρχῇ τῆς διαθήκης ἀμέσως μετὰ τὴν περὶ ἐγκαταστάσεως κληρονόμου διάταξιν.

4) Ἐξ ὅλων τῶν ὑπὸ τοῦ διαθέτου καταλειπομένων κληροδοσιῶν ἡ μεγαλειτέρα κατὰ τὸ ποσὸν εἶνε ἡ ὑπὲρ τοῦ θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς», ᾧ καταλείπεται τὸ ποσὸν 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν. Ὁ γνωρίζων τί ἐστὶ τὸ θεραπευτήριον τοῦτο καὶ τίς ἡ σχέσις ἡ συνδέουσα τὸν διαθέτην μετὰ τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ», εἶνε ἀδύνατον νὰ παραδεχθῇ, ὅτι ὁ διαθέτης βούλησιν εἶχεν εἰς μὲν τὸ θεραπευτήριον «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» νὰ καταλίπη 50 χιλιάδας λίρας, ὑπὲρ δὲ τοῦ εἰρημένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ τὸ κολοσσιαῖον ποσὸν τῶν 300 χιλιάδων στερλινῶν. Ὁ «Εὐαγγελισμὸς» εἶνε ἡ μόνη πλήρης, τελεία καὶ ἄριστα ἐπιστημονικῶς κατηρτισμένη χειρουργικὴ καὶ παθολογικὴ κλινικὴ ἀπάσης τῆς Ἀνατολῆς, ἐν Ἀθήναις ἰδρυμένη καὶ τελούσα ὑπὸ τὴν ἄμεσον προστασίαν καὶ ἐπίβλεψιν τῆς Α. Μ. τῆς Βασιλίσσης τῶν Ἑλλήνων. Ὁ διαθέτης Ἀνδρέας Συγγρὸς ἐμόχλησεν ὑπὲρ τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ», ὑπερηγάγησε τὸ ἴδρυμα ὡς ἴδιον

αὐτοῦ τέκνον, ζῶν ἔτι ὁ διαθέτης ἤρχετο ἐπίκουρος εἰς τὸ ἱδρυμα, ἄφθονα διὰ τῆς εὐγενοῦς αὐτοῦ συζύγου καὶ μέλους τοῦ Συμβουλίου τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» παρέχων χρηματικά ποσά, διότι τὸ Θεραπευτήριον τοῦτο ὡς ἐκ τῶν ὀλίγων αὐτοῦ πόρων καὶ τῶν μεγάλων αὐτοῦ δαπανῶν, ἂν οὐχὶ πάντοτε, πλειστάκις ὅμως ἐν μεγάλῃ εὐρίσκειτο στενοχωρίᾳ, ἣς ἀπηλλάσσετο διὰ τῆς γενναιοδορίας τοῦ Ἀνδρέου Συγγροῦ, διὸ καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ παραδεχθῇ, ὅτι ὁ διαθέτης εἰς μὲν τὸν «Εὐαγγελισμόν» βούλησιν εἶχε νὰ κληροδοτήσῃ μόνον 50 χιλιάδας λίρας στερλίνας, τὸ δὲ κολοσσιαῖον ποσὸν τῶν 300 χιλιάδων λιρῶν, τὸ ὑπερβαῖνον τὸ $\frac{1}{3}$ τῆς περιουσίας αὐτοῦ, νὰ κληροδοτήσῃ ὑπὲρ ἀγαθοεργῶν σκοπῶν ἐν τῷ μέλλοντι ἱδρυθησομένων, ὧν προδήλως καὶ τὴν ἐπιτυχίαν καὶ τὴν χρησιμότητα ἤγγειε ἐκ τῶν προτέρων.

5) Ὁ θέλων νὰ κληροδοτήσῃ 300 χιλιάδας λίρας ὑπὲρ τῶν ἐν τῷ μέλλοντι ἱδρυθησομένων ἀγαθοεργῶν σκοπῶν δὲν διατάσσει τὴν κληροδοσίαν ταύτην ἐπιβοηθητικῶς ἐκ τοῦ ὑπολοίπου μετὰ τὴν ἐκκαθάρισιν τῆς περιουσίας καὶ τὴν ἐκτέλεσιν καὶ τῆς ὑπὲρ τοῦ Θεραπευτηρίου «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» καταλειφθείσης κληροδοσίας, οὐδὲ λέγει ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο περίσσευμα, τὸ ὁποῖον ὑπολογίζει εἰς τοὐλάχιστον ἑτέρας λίρας στερλίνας 50 χιλιάδας, ἀφορίζει ὑπὲρ τοῦ ἱδρυθησομένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ. Ὅχι μόνον ἡ γραμματικὴ ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ λογικὴ ἐρμηνεία καταδείκνυσιν, ὅτι τὸ ἐν τῇ συστάσει τῆς κληροδοσίας ταύτης πρωτεύον, εἰς ὃ προσηλώθη ὁ διαθέτης καὶ δι' οὗ ἠθέλησε νὰ προσδιορίσῃ τὴν κληροδοσίαν κατὰ ποσόν, εἶνε ὁ ἀριθμὸς τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν, ἡ δὲ μνεῖα τοῦ «ὑπολοίπου» εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τῆς περιουσίας, ἐξ ἣς ληφθήσεται καὶ τὴν ὁποίαν τότε ὁ διαθέτης ὑπολογίζει ὅτι εἶνε «τοῦλάχιστον ἑτερι λίραι στερλίναι 50 χιλιάδες», ἐξ οὗ συνέπεται, ὅτι καὶ εἰ τυχὸν τὸ περίσσευμα ἦν ὑπέρτερον τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν, ὁ διὰ τῆς λέξεως «ὑπολοίπου» προσδιορισμὸς δὲν κατισχύει τοῦ διὰ τοῦ ἀριθμοῦ προσδιορισμοῦ, διὸ καὶ ἀντιστρέφων ἐνταῦθα τὸν συλλογισμόν τοῦ Γερμανοῦ νομοδιδασκάλου θέλω εἶπῃ, ὅτι ἀληθῶς «falsa demonstratio non nocet», ἤτοι καὶ εἰ τυχὸν τὸ ὑπόλοιπον εἶνε ὑπέρτερον τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν, τὸ τοιοῦτον οὐδεμίαν ἔχει σπουδαιότητα, διότι ὁ διὰ τοῦ ἀριθμοῦ «50 χιλιάδες λίραι» προσδιορισμὸς εἶνε ἐπικρατέστερος παντὸς ἄλλου.

Ε'

Ἐν τῇ Γνωμοδοτήσει τοῦ Γερμανοῦ νομοδιδασκάλου ἀορίστως γίνεται λόγος καὶ περὶ πλάνης, ἀλλὰ καὶ εἰ τυχὸν ὑποτεθῇ ὅτι ἐμφιλοχωρεῖ πλάνη ἐνταῦθα, ἡ πλάνη αὕτη δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἢ ἐν τούτῳ καὶ μόνῳ, ὅτι ὁ διαθέτης ἐκ πλάνης ἐδήλωσε μεῖζον ἐκείνου ὃ ἠβούλετο νὰ καταλίπῃ, ὅτε ἐφαρμογὴν ἔχει ὁ κανὼν ὅτι ἡ δήλωσις τῆς βουλήσεως εἶνε ἰσχυρὰ διὰ τὸ ἔλαττον, ἤτοι διὰ τὸ ποσὸν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν I. 9 § 3 (28, 5), καὶ τοῦτο, διότι κατὰ τὴν ἐν ἀρχῇ τῆς παρούσης παραπεθεῖσαν διά-

ταξιν L. 24 (34, 5) τὰ πάντα ἐρμηνεύονται οὐχὶ καθ' ὃν τρόπον ἐδήλωσεν ὁ διαθέτης, ἀλλ' ὡς οὗτος ἡβουλήθη.

ς'

Τὸ τῆς ἀναλύσεως τυχῆς πόρισμα εἶνε, ὅτι καὶ κατὰ τὴν λεκτικὴν καὶ κατὰ τὴν λογικὴν ἐρμηνείαν τῆς διαθήκης καὶ κατ' ἐφαρμογὴν τῶν περὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν διατάξεων τελευταίας βουλήσεως κρατούντων κανόνων ἡ βούλησις τοῦ διαθέτου ἦν, ὅπως ὑπὲρ τοῦ ἰδρυθησομένου ἀγαθοεργοῦ σκοποῦ καταλίπη μόνον τὸ ποσὸν τῶν 50 χιλιάδων λιρῶν στερλινῶν, εἰς ἣν ἐρμηνείαν προβαίνομεν μετ' ἀκριβῆ καὶ ἐπισταμένην ἀνάλυσιν τῆς διαθήκης, ἀναζητήσαντες τὴν βούλησιν τοῦ διαθέτου οὐχὶ διὰ τῆς φαντασίας ἐν τῷ Δικαίῳ, ἀλλ' ἐκ τοῦ συνόλου τῆς διαθήκης, ὡς ἐπιβάλλεται παντὶ ἐρμηνευτῇ.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 2 7βρίου 1899

Α. ΚΡΑΣΣΑΣ

NΟΜΙΚΗ ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΙΣ ΤΗΣ ΕΝ ΒΕΡΟΛΙΝΩ ΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Περὶ παραγραφῆς τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου
κατὰ τὸν Ρωμαϊκὸν καὶ Βυζαντινὸν νόμον*

Τὸ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Ὑπουργείων τῆς Ἑλλάδος, διὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Βασιλικῆς Πρωσικῆς πρεσβείας, υπέβαλεν εἰς τὴν ὑποσημειουμένην Νομικὴν Σχολὴν τὰ κατωτέρω νομικὰ ζητήματα, ἐκφράσαν συνάμα τὴν ἐπιθυμίαν ὅπως τύχη ἐπὶ τούτων ἡτιολογημένης παρ' αὐτῆς γνωμοδοτήσεως.

Α'

«Αἱ προσωπικαὶ ἀγωγαὶ (ἀπαιτήσεις) τοῦ δημοσίου κατὰ τρίτων ὑπόκεινται εἰς τὴν ἀποσβεστικὴν παραγραφὴν (*praescriptio extinctiva*) ἢ εἰσὶν ἀπαράγραπτοι δυνάμει τοῦ Δ'. Κεφαλαίου τῆς Νεαρᾶς Βασιλείου τοῦ Πορφυρογενήτου»;

Β'

«Ἐν περιπτώσει καθ' ἣν αἱ ἐν λόγῳ ἀγωγαὶ ἤθελον ὑπόκεισθαι εἰς παραγραφήν, πρέπει νὰ ἐφαρμόζεται ἐπ' αὐτῶν ἡ παραγραφὴ τῶν 30 ἐτῶν, ἢ ἡ τῶν 40 τεσσαράκοντα»;

Βεβαίως δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρυσθῶμεν τὴν λύσιν ἀμφοτέρων τῶν ζητημάτων τούτων ἀπλῶς ἐκ τινος ἐρμηνείας τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος νόμου τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου, ἀλλ' ἀναγκαίως ἀπαιτεῖται πρὸς τούτω ν' ἀνατρεῖζωμεν εἰς τὴν κατὰ τὸ Ρωμαϊκὸν δίκαιον ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν τῆς τριακονταετοῦς καὶ τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς τῶν ἀγωγῶν, καὶ δὴ τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου (Fiscus).

*. Ἀναδημοσιεύομεν γνωμοδότησιν, κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν αὐτῆς μετάφρασιν, τῆς ἐν Βερολίνῳ Νομικῆς Σχολῆς ἀφορώσης εἰς τὴν παραγραφὴν τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου κατὰ τὸν Ρωμαϊκὸν καὶ Βυζαντινὸν νόμον. Ἡ ἐνδιαφέρουσα τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου γνωμοδότησις αὕτη περιέχεται εἰς αὐτοτελὲς σπανιώτατον φυλλάδιον ἐκδοθὲν τὸ 1866 ὑπὸ τοῦ Ἑθνικοῦ Τυπογραφείου. Τὸν Καθηγητὴν καὶ Ἀκαδημαϊκὸν κ. Γεώργιον Σ. Μαριδάκην, ὅστις εὐγενῶς παρεχώρησεν ἐκ τοῦ προσωπικοῦ τοῦ ἀρχείου πρὸς ἀναδημοσίευσιν τὸ φυλλάδιον τοῦτο, τὸν εὐχαριστοῦμεν καὶ αὐθις θερμῶς.
Π.Ι.Ζ.

Ἡ ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ δικαίῳ ἀρχή, ὅτι ἡ παραγραφὴ τῶν δικαίων καὶ ἀγωγῶν τῆς πολιτείας (δημοσίου) ἐν μέρει πρέπει νὰ διαφέρει τῆς τῶν ιδιωτῶν, εἶναι τοσοῦτον ἀρχαία ὡς αὐτὸς ὁ θεσμὸς τῆς παραγραφῆς. Ἡ δὲ ἐκ τῆς παναρχαίας χρησιμησίαις (usucapio) ἐξηροῦντο αἱ *res publicae*, ἡ δ' ἐξαίρεσις αὕτη μετὰ ταῦτα, ἐπεξετάθη ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπὶ τῆς *longi temporis praescriptio*, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπὶ τῶν πραγμάτων τοῦ Δημοσίου (Fiscus) καὶ τοῦ αὐτοκράτορος.

Πρβλ. *Unterholzner*, Περὶ παραγραφῆς Τόμ. 1, § 56-57.

Τοῦναντίον κατὰ τὴν πρώτην ἐκατονταετηρίδα τῆς Αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, τοῦτέστι ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν δὲν ἐγένετο εἰσέτι λόγος περὶ τινος γενικῆς παραγραφῆς τῶν ιδιωτικῶν ἀγωγῶν, εἰσῆχθη οὐχ ἥττον παραγραφὴ τις ἐξ εἰκοσίων ἐτῶν, ἐν μέρει δὲ ἐκ τεσσάρων καὶ πέντε ἐτῶν, δι' ἀπάσας τὰς καλουμένας *quaestiones fisci*, τοῦτέστι, διὰ τὰς ἀγωγὰς τοῦ δημοσίου, ὡς τοιούτου, τὰς πηγαζούσας ἐκ τῶν ιδιαιτέρων αὐτοῦ δικαίων καὶ ἀπαιτήσεων, καὶ δὴ ἐν τῷ κληρονομικῷ δικαίῳ διὰ τὰ *bona vacantia*, *ereptoria*, *caduca*, καθὼς καὶ διὰ πάσας τὰς ποινὰς, δημεύσεις κτλ.

Πρβλ. *Savigny*, Σύστημα τοῦ σήμερον ἰσχύοντος Ρωμ. δικαίου, Βιβλ. 5, σ. 360.

Ὡς πρὸς δὲ τὰς συνήθεις ιδιωτικὰς ἀγωγὰς τοῦ δημοσίου τὰς πηγαζούσας ἐκ πασῶν τῶν ἐνοχικῶν σχέσεων ἐκράτει ἡ αὐτὴ γενικὴ διάκρισις τῶν *actiones perpetuae* καὶ *temporales*, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἀγωγῶν τῶν ιδιωτῶν. Τοῦτο δὲ ἔμεινεν οὕτως μέχρι τοῦ Κωνσταντίνου, ὅστις καὶ ἐν

Νομ. 6. Κωδ. de jure fisci (10, 1)

ἐπαναλαμβάνει τὴν γενικὴν διάταξιν δι' ἀπάσας τὰς «*actiones fisci*».

«*concremari praecipimus ob hoc solum, quod suis temporibus prolatae non sunt*».

Ἀπὸ δὲ τοῦ Κωνσταντίνου ἄρχεται καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς τριακονταετοῦς καὶ τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς, ἀλλ' οὐχ ἥττον καὶ ἐνταῦθα ἄνευ τινὸς διακρίσεως μεταξὺ τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν τῶν ιδιωτῶν. Περὶ τούτου ὀρίζει καὶ νόμος τις τοῦ Κωνσταντίνου, καθ' ὃν ἐπὶ τεσσαρακονταετοῦς κατοχῆς ὁ τίτλος τῆς κατοχῆς («*initium possessionis*») τοῦ λοιποῦ δὲν πρέπει νὰ ἐξετάζεται.

Νομ. 2. Κωδ. de praescript. XXX anno. (7, 39).

Τοῦτο δὲ συνάγεται ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχαίας ἐννοίας τῆς «*Vetustas*», τοῦτέστι τῆς ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων κατοχῆς, οὗ ἕνεκα ρητῶς ἀπερρίφθη καὶ ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς ἐπὶ προσωπικῶν ἀγωγῶν ὑπὸ Κωνσταντίου υἱοῦ τοῦ Κωνσταντίνου.

Νομ. 2. Κ. Θεοδ. de long. temp. praescrip. (4, 13).

Δὲν ἐκφράζεται δὲ ρητῶς, ὅτι ἡ τεσσαρακονταετής αὕτη παραγραφὴ ἐφαρμό-

ζεται και ἐπὶ πραγματικῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου, οὐχ ἥττον ὅμως πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν τοῦτο, καθότι αὐταὶ δὲν ἐξαίρουνται, καὶ ἡ «*Vetuslas*» κατὰ τὸ ἀρχαῖον δίκαιον ἐφηρμόζετο κυρίως ἐπὶ τῶν σχέσεων τῆς Πολιτείας (Δημοσίου), καὶ ἐξεπροσώπει νόμον καὶ προνόμιον.

"Ορα Savigny, Σύστημα Βιβλ. 4, § 195-197.

Πρὸς τούτοις ἐν δυσὶ νόμοις τῶν αὐτοκρατόρων Ἀρχαδίου καὶ Ὀνωρίου τοῦ 400 ἔτους, ἀπαντᾷται ἐξίσωσις ἀμφοτέρων τῶν ἀγωγῶν, εἰσὶ δὲ οὗτοι·

Νόμ. 2, 3. Κ. Θεοδ. de his qui conditionem (12, 19).

Οἱ τρεῖς νόμοι τοῦ τίτλου τούτου, οἵτινες εἰσὶν τῆς αὐτῆς ἡμέρας, καὶ ἔχουσι τὴν αὐτὴν in καὶ subscriptio ἀναφέρονται πρὸς τὰς σχέσεις τῶν τότε ἀστυκῶν σωματείων *collegia*. Ἐν τῷ νόμῳ 1ῳ ὁρίζεται, ὅτι ὅταν τις *collegiatus* φύγῃ ἐκ τοῦ *collegium*, ἐν ᾧ ἀνήκει καὶ ἀποικίῃ εἰς τινὰ ἀποικίαν, *colonia*, οὗτος δύνανται νὰ διεκδικηθῇ ἐκ νέου κατὰ πᾶσαν ἐποχὴν χωρὶς νὰ ὑπόκηται εἰς παραγραφὴν, ἀλλ' ἐκ τῶν τέκνων αὐτοῦ ἡδύναντο νὰ διεκδικηθῶσι μόνον τὰ γεννηθέντα κατὰ τὰ τελευταῖα τεσσαράκοντα ἔτη.

Τούναντίον ἐν τῷ 2ῳ νόμῳ ὁρίζεται τὰν ἀπαλιν, ὅταν τις *colonus* φύγῃ καὶ περιέλθῃ ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τινὸς σωματείου, *collegium*, τότε πρέπει νὰ κρατῇ καὶ ἐφαρμόζεται ἡ ἐκ τριάκοντα ἢ τεσσαράκοντα ἔτων παραγραφὴ σχετικῶς ἐὰν οὗτος διατελῇ ἐν τῇ αὐτῇ ἐπαρχίᾳ ἢ εἰς διαφόρους ἐπαρχίας. Ἐπὶ τούτῳ ρητῶς ἀναφέρεται, ὅτι μετὰ παρέλευσιν τοῦ χρονικοῦ τούτου διαστήματος

«neque res dominica neque actio privata continget» etc.

Ὡσαύτως ἐν Νόμ. 3ῳ ὁρίζεται, ὅτι ὅταν τις ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ἐνασχῇ ἐπὶ τριάκοντα ἔτη ἀταράχως δημόσιόν τι ἀξίωμα, τότε οὗτος

«nihil calumniae super statu suo a privato neque a rei dominicae actoribus pertimescat».

Ἐκ τούτου ἔπεται, ὅτι διὰ τῶν ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ 2ου Νόμου ὁριζομένων

«Actiones publicas privatasque non eadem rationem concludimus, si quidem statui publico impensius providendum est»,

δὲν δύνανται νὰ ἐννοηθῇ ἡ ἀντίθεσις τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν ἰδιωτῶν, ἀλλ' ἡ διαφορὰ τῶν ἀγωγῶν τῶν *collegia*, καὶ τῶν πόλεων, καὶ τῶν ἐναιτιῶν αὐτῶν, τοῦτο δὲ συμφώνως πρὸς τὴν ἀντίθεσιν τῶν Νόμων 1ου καὶ 2ου. Ὅθεν πρέπει ὅλως ν' ἀποκρούηται ἡ γνώμη τοῦ

Heimbach (Ἐν ἀρχεῖῳ περὶ τῆς πράξεως τοῦ πολιτικοῦ δικαίου, Τόμ. 78, σελ. 38),

περὶ τοῦ χρόνου τῆς παραγραφῆς κατὰ τοῦ δημοσίου, ὅστις ἐξ ἐκείνων τῶν λέξεων θέλει ν' ἀρυσθῇ τὴν ἀπόδειξιν τούτου, δηλ. ὅτι ἡδὴ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἐποχῇ ἐπὶ τῆς

διεκδικήσεως τῶν φυγάδων ἀποίκων «*Colones*» ἐγένετο διάκρισις μεταξὺ Δημοσίου καὶ ἰδιωτῶν. Οὐδὲν ἤττον τοῦτο εἶναι σπουδαῖον ὡς πρὸς τὸ νεώτερον δίκαιον, καθότι ἐὰν δὲν ἐγένετο οὐδεμία διάκρισις ἐν τῇ πρώτῃ γενέσει καὶ ἀρχῇ τῆς τριακονταετοῦς καὶ τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς μεταξὺ τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν ἰδιωτῶν, καὶ ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων νόμων δὲν δύναται τις νὰ τεκμαίρηται τὴν τοιαύτην διάκρισιν, ἀλλὰ μόνον νὰ τὴν ἀποδέχεται, ἐὰν αὕτη ὀριστικῶς ἀποδεικνύηται. Τοῦτο κρατεῖ καὶ ὡς πρὸς τὸν νεώτερον νόμον, τὸν ἐκδοθέντα μόνον δέκα καὶ ἐννέα ἔτη μετὰ τοὺς ἀνωτέρω τρεῖς νόμους τοῦ Ὀνωρίου καὶ Ἀρκαδίου περὶ τῆς διεκδικήσεως τῶν *Colones*, ἦτοι ὡς πρὸς τὸν

Νόμ. 1. Κ. Θεοδ. de inquilinis et colonis (5, 10),

ἐνθα ἡ διεκδικήσις τῶν *Colones* ἐν γένει περιορίζεται εἰς τριάκοντα καὶ ἐπὶ γυναικῶν εἰς εἴκοσιν ἔτη, καὶ ὅταν οὗτοι περιέρχωνται εἰς ξένην ἰδιωτικὴν κατοχὴν, ἡ εἰς τὴν κατοχὴν τῆς ἐλευθερίας. Περὶ τῆς διακρίσεως δὲ τῶν *res dominica* καὶ *actio privata* δὲν γίνεται ποσῶς μνεία, ἀλλ' οὐχ ἤττον γίνεται πρόδηλον ἐκ τῶν ἀνωτέρω νόμων, ὅτι δὲν ὑφίσταται ὁ ἐλάχιστος λόγος τοῦ περιορίζειν τὸν νόμον μόνον διὰ τὰς ἀγωγὰς τῶν ἰδιωτῶν.

Πέντε δὲ ἔτη μετὰ τοῦτον τὸν νόμον, τὸ 424 ἔτος, ὁ Θεοδόσιος Β'. ἐξέδοτο τὸν γενικὸν περὶ τριακονταετοῦς παραγραφῆς νόμον, ἦτοι τὸν

Νόμ. 1. Κ. Θεοδ. de actionibus certo tempore finiendis (4, 14).

Νόμ. 3. Κ. Ἰουστ. de praescrip. XXX vel XL annorum (7, 39).

Ἐν αὐτῷ ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς:

«Sicut in rem speciales, ita de universitate ac personales actiones ultra XXX annorum spatium minime protendantur».

Ἐν αὐτῷ τῷ νόμῳ περιέχονται δύο τινα· δηλαδὴ ὁ περιορισμὸς τῆς τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς τῆς διεκδικήσεως εἰς τριάκοντα μόνον ἔτη, συνάμα δὲ ἡ ἐπέκτασις αὐτῆς τῆς παραγραφῆς ἐπὶ τῶν ἀγωγῶν περὶ κληρονομίας καὶ ἐπὶ ἀπασῶν τῶν προσωπικῶν. Ὡς πρὸς μὲν τὴν ἐννοιαν τοῦ πρώτου δὲν διακρίνεται σαφῶς ἐὰν τὰ ὑπὸ Κωνσταντίνου ὀρισθέντα τεσσαράκοντα ἔτη ἡλκιστῶθησαν εἰς τριάκοντα διὰ γενικοῦ νόμου, ἢ διὰ τῆς πράξεως, ἢ ἐὰν αὐτὸς ὁ Θεοδόσιος διέταξε τὴν γενικὴν ταύτην ἐλάττωσιν, ἴσως μετὰ τὴν ἐκδοσιν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων νόμων περὶ τῆς διεκδικήσεως τῶν *Colones*.

Πρβλ. *Cujacii*, observationes XVIII § 26.

Heimbach ἐν λεξικῷ τοῦ δικαίου Τόμ. 12ος σελ. 311-312.

Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Συμμάχου (V. 52) μεταξὺ τοῦ ἔτους 380 καὶ 390 ἀναφέρονται πρὸς τοῦτοις ἅπαξ τριάκοντα ἔτη ὡς *antiquitas possessionis*, ἀλλὰ

χωρίς τοῦτο νὰ διατυποῦται ὡς τις σταθερὸς θεσμὸς τοῦ δικαίου. Ὡς πρὸς δὲ τὸ δεύτερον, ἦτοι τὴν παραγραφὴν τῶν προσωπικῶν ἀγωγῶν, εἶναι σαφές, ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ τῆς παραγραφῆς ὡς πρὸς αὐτὰς στηρίζεται μόνον ἐπὶ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς διεκδικητικῆς παραγραφῆς. Τοῦτου δὲ δοθέντος, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐπειδὴ ἐν τῇ διεκδικητικῇ παραγραφῇ δὲν ἐγένετο οὐδεμία διάκρισις μεταξὺ τῶν διεκδικήσεων τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν ιδιωτῶν, ἔπεται, ὅτι δὲν πρέπει ἐπίσης ν' ἀποδεχθῶμεν διάκρισιν τινα καὶ ἐπὶ τῶν προσωπικῶν ἀγωγῶν, ἐφ' ὅσον τοῦλάχιστον εἰδικὰ νέα περιστατικὰ καὶ λόγοι δὲν ἤθελον στηρίξει μίαν τοιαύτην διάκρισιν.

Τοιοῦτον δὲ λόγον ἀνευρίσκομεν, ὡς καὶ ὁ

Heimbach ἐν ἀρχαίῳ πολιτ. δικαίῳ Τόμ. 48, σελ. 27-28, ἐν τῇ § 24 τοῦ ἀνωτέρω νόμου ἐνθα ἀναφέρεται, ὅτι

«non sexus fragilitate, non absentia, non militia contra hanc legem defendenda, sed pupillari aetate dumtaxat»,

καθότι ἐνταῦθα ἐκ τῆς μὴ μνείας τοῦ Δημοσίου μεταξὺ τῶν ἀναφερομένων ἐξαίρέσεων, συνάγεται, ὅτι ὁ Θεοδόσιος, ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ νόμου εἶχε λάβει ὑπ' ὄψιν τοὺς ιδιώτας. Ἀλλ' ὅταν τις ἀναλογισθῇ, ὅτι μέχρι ἐκείνου τοῦ νόμου ἐπὶ τῶν προσωπικῶν ἀγωγῶν, ἐφ' ὅσον αὐταὶ ὑπέκειντο εἰς παραγραφὴν, δὲν ἐγένετο ποσῶς λόγος περὶ τινος προνομίου τοῦ Δημοσίου, οὐχ ἦττον ὅμως γυναῖκες, ἀνήλικες, ἀπόντες καὶ στρατιῶται ἠδύναντο νὰ ἐπιτυχάνωσιν ἀποκατάστασιν κατὰ τῆς παραγραφῆς,

Πρβλ. *Savigny*, Σύστημα P. Δ. Βιβλ. 3, σελ. 422,

ἐκ τούτου εὐκόλως ἐξηγεῖται, ὅτι μόνον ἐκεῖναι αἱ εἰδικαὶ ἐξαίρέσεις ἀναφέρονται, καὶ ὅτι ἡ μὴ μνεία τοῦ Δημοσίου δὲν βοηθεῖ ποσῶς πρὸς τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα, τοῦναντίον, ἐπειδὴ τὸ Δημόσιον δὲν συνεξηρέθη μετὰ τῆς *pupillaris aetas*, πολλῶ μᾶλλον δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν τὸ πόρισμα, ὅτι τοῦτο δὲν ὑπάγεται ποσῶς εἰς τὰς ἐξαίρέσεις. Κατὰ τούτου δὲ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀντιτάξωμεν, ὅτι ἐπὶ τῆς *praescriptio longi temporis* τὰ πράγματα τοῦ Δημοσίου εἰσὶν ἐξηρημένα, καθότι συμφέρον ἤθελεν εἶσθαι καὶ ἐπάναρχες μάλιστα ν' ἀναφέρηται ἰδίως τὸ ἐπιδεκτικὸν παραγραφῆς τῶν δικαιωμάτων τοῦ Δημοσίου. Διότι ἡ *praescriptio longi temporis*, καθ' ἣν ἐποχὴν ἴσχυσεν ὁ νόμος οὗτος, εἶχεν ἤδη πρὸ πολλοῦ χρόνου τελειοποιηθῇ εἰς τινα κτητικὴν παραγραφὴν τῆς κυριότητος κατ' ἀναλογίαν τῆς χρησικτησίας (*usucapio*), οὕτως ὥστε δὲν παρίστατο ἐνταῦθα οὐδεμία ἐν γένει αἰτία πρὸς τὴν ἰδιαίτεραν κατάργησιν καὶ τῶν ἐκεῖσε χωρουσῶν ἐξαίρέσεων.

Τὸ σύνολον τῆς ἐννοίας ταύτης τοῦ Θεοδοσιανοῦ νόμου ἐπικυρώνει ὁ μεταγενέστερος ἐκδοθεὶς νόμος περὶ τῆς 30ετοῦς παραγραφῆς, καὶ δὴ ἡ Νεαρά ἦν ἐξέδωκεν αὐτὸς ὁ Θεοδόσιος μετὰ τοῦ Βαλεντινιανοῦ Γ'.

Νεαρά Βαλεντ. Ι', τίτλ. 26, διάταξ. α'.

Ἀνεφύησαν τούτέστιν ἐν τῇ πράξει ἀμφιβολία, ἐάν, διὰ τοῦ νέου γενικοῦ νόμου, καθυργήθησαν αἱ προηγούμεναι εἰδικαὶ διατάξεις περὶ τῆς παραγραφῆς τῆς διεκδικήσεως τῶν *Colones*, καθότι τινὲς ἐθεώρησαν τοῦτο ὡς ἀναγκαῖον,

«ut quae specialiter jussa sunt, specialiter abrogentur».

Οἱ αὐτοκράτορες θεωροῦσι τοῦτο ὡς τινὰ *prava interpretatio* (στρεβλήν ἑρμηνείαν), καθότι οὗτοι ἐπιβεβαιοῦσιν ὅτι

«generalitatis designatio universa consumatur»,

καὶ ὅτι ἡ λέξις «omnia» οἴκοθεν περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ ἅπαντα τὰ εἰδικὰ περιστατικά. Συνωδὴ τούτοις ἐπικυροῦσιν οἱ αὐτοκράτορες οὗτοι ὅτι ἡ διεκδικήσις τῶν *Colones* αἰείποτε παραγράφεται μετὰ παρέλευσιν τριάνοντα ἔτων, γνωματεύουσι δὲ συνάμα, ὅτι τοῦτο ἰσχύει δι' ἅπαντας τοὺς ἀποίκους (*colones*),

«designati juris, it est perpetui, patrimonialis, emphyteuticarii, rei publicae», ἐνθα αὖθις ἐγκρίνεται ἡ ἐξίσωσις τῶν αὐτοκρατορικῶν, δημοσίων καὶ λοιπῶν ἀποίκων, «*colones*». Περὶ δὲ τῆς ἰσχύος καὶ τοῦ κράτους τῆς παραγραφῆς ταύτης καὶ ἐπὶ τοῦ *Colonus* τοῦ λαβόντος ἐκκλησιαστικὰ ἐπαγγέλματα, ὁρίζει Νεαρά τις τοῦ αὐτοκράτορος Βαλεντινιανοῦ τοῦ 452 ἔτους.

Νεαρά Βαλεντ. Ι', τίτλ. 34, διάταξ. α' § 6.

Τέλος ὁ κύριος νόμος ἐφ' οὗ ἕκαστος πρέπει νὰ στηρίζῃ τὴν τεσσαρακονταετῇ παραγραφὴν τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου, εἶναι ὁ ἐπόμενος νόμος τοῦ Ἀναστασίου τοῦ 491 ἔτους, ἥτοι ὁ

Νόμ. 4. K. de praescrip. XXX ann. (7, 39).

Ἐν τῷ νόμῳ τούτῳ ἐπικυροῦνται πρῶτον ἐκ νέου ἅπανσαι αἱ μέχρι τοῦδε εἰσαχθεῖσαι παραγραφαί, καὶ δεύτερον παρατίθεται ἡ νέα διάταξις:

«si qua actio, quae cum non esset expressim saepe dictis temporalibus praescriptionibus concepta, quorundam vel fortuita vel excogitata interpretatione dictarum exceptionum laqueos evadere posse videatur, — XL curriculum annorum sopiatur».

Συνεπείχ τούτου προστίθεται καὶ τὸ χωρίον

«nullumque jus privatum vel publicum in quacumque causa in quacumque persona, quod XL annorum extinctum est silentio moveatur».

Ἐξ αὐτῶν δὲ τῶν λέξεων ὁ *Heimbach* ε. α. τ. σελ. 28, 30 θέλει ν' ἀρυσθῇ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς διὰ τὰς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου, διότι λέγει, ὅτι ὁ νόμος Θεοδοσίου Β' τοῦ 424 ἔτους, κατὰ τὴν ρητὴν ἐκφρασιν τῆς Νεαρᾶς τοῦ 449 ἔτους, περιέλαβεν ἀπάσας τὰς προσωπικὰς ἀγωγὰς καὶ ἐκήρυξεν αὐτὰς ὑποκειμένους εἰς παραγραφὴν, ἐν γένει δὲ τότε ἠδύνατο νὰ ἐγερθῇ ἀμφιβολία ὡς πρὸς

τὰς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου· καὶ ὅτι μόνον ὡς πρὸς αὐτὰς εἰσέχθη ἕως κατόπιν ἡ τεσσαρακονταετής παραγραφή, τοῦτο ἐμφαίνουσι καὶ αἱ λέξεις «publicum jus» τοῦ ἀνωτέρω παρατεθέντος χωρίου. Ἐὰν δὲ δὲν ἀποδεχθῶμεν τοῦτο, τότε τὸ σύνολον τοῦ νόμου ἐν γένει δὲν περιέχει οὐδὲν ἐπὶ τοῦ προκειμένου, καθ' ὅτι αἱ λοιπαὶ περιπτώσεις τῆς τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς αἱ ἀπαντῶμεναι ἐν τῷ νεωτέρῳ δικαίῳ, τοῦτέστιν εἰς τὴν *actio hypothecaria* ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῆς ἐκκρεμοδικίας (*Litispandez*), εἰσέχθησαν ἅπασαι τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Ἀλλὰ κατὰ τῆς ἐρμηνείας ταύτης τοῦ Νόμου. 4ου ἀποφαίνεται ὅλως κατηγορηματικῶς τὸ περιστατικόν, ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ νόμου ἦτο νὰ εἰσγάγῃ παραγραφὴν τινα διὰ τὰς ἀγωγὰς τοῦ δημοσίου, ἀλλ' ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἡ ἔννοια καὶ ἡ μορφή τοῦ νόμου παρίσταται ὅλως διεστραμμένη καὶ ἀδύνατος, διότι τότε ἅπας ὁ σκοπὸς τοῦ οὐδαμῶς βραχυλόγου τούτου νόμου ἤθελε παρίσταται ὅλως κεκαλυμμένος ὑπὸ τὰς λέξεις

«nullumque jus privatum vel publicum».

Ἄλλ' ὁ αὐτοκράτωρ βεβαίως δὲν ἤθελε παραλείψει τὸν τοσοῦτον ὅλως ἀνεξάρτητον καὶ νέον περιορισμὸν τῶν δημοσίων καὶ αὐτοκρατορικῶν δικαιωμάτων, περιβάλλον κατὰ τὸ ἐφικτὸν μετὰ τῆς ἄλλως τε συνήθους πομπῆς καὶ περικυτολογίας.

Ἀνεξαρτήτως δὲ τούτου εἶναι ψευδὴς καὶ ὅλως ἀνυπόστατος ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι δυνατόν ἐν γένει νὰ ὑπάρχωσι δισταγμοὶ περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς μόνον ὡς πρὸς τὰς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου. Καίτοι δὲ αἱ ἀναφεῖσαι ἀμφιβολίαι κατὰ τὰ καθέκαστα δὲν εἶναι γνωσταί, οὐχ ἥττον ὅμως τὸ γράμμα τοῦ νόμου ἀρκούντως ἐμφαίνει, ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ἀπλοῦ πολιτικοῦ ζητήματος, ἐὰν τὸ Δημοσίον πρέπει νὰ ἐπιτρέπη παραγραφὴν ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ἀλλ' ἀπλῶς περὶ ὅλως ἰδιαιτέρων νομικῶν λεπτολογιῶν, αἵτινες εἶχον ἰσχύσει κατὰ τοῦ παραγραπτοῦ εἰδικῶν τινων ἀγωγῶν· οὕτως ἐν ἀρχῇ τῆς 1ης § αἱ λέξεις:

«quidquid praeteritarum praescriptionum vel verbis vel sensibus minus continetur implentes»,

καὶ πρὸς τούτοις ἡ παράδοξος φράσις

«si qua actio-vel fortuita vel excogitata interpretatione exceptionum laqueos evadere posse videatur».

Ἄλλ' αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ δὲν ἀπέβλεψε μόνον εἰς τὰς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου, ὡς τοῦτο ἀποδεικνύουσι σαφῶς αἱ λέξεις

«nullum jus privatum vel publicum in quacumque causa in quacumque persona».

Αἱ λέξεις δὲ αὗται δὲν ἤθελον ἔχει οὐδεμίαν ἔννοιαν ἐὰν ἀνεφέροντο μόνον εἰς τὰς

ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου. Ὁ δὲ νόμος δὲν ἀναφέρει ποῦ αἱ ἀγωγαὶ ἰδίως ἔπρεπε νὰ ἐξαί-
 ρῶνται ἐκ τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς διὰ τῆς *fortuita vel excogitata inter-
 pretatio*, ἀλλ' οὐχ ἤττον τινὲς ἐξ αὐτῶν τῶν ἀγωγῶν τεκμαίρονται σχεδὸν μετὰ
 βεβαιότητος. Καὶ πρῶτον ἀγωγαί τινες περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ προσώπου «*status*»
 ἰδίως περὶ τοῦ ἐὰν ἀνήκῃ εἰς *curia* καὶ *collegia*. Ὡς πρὸς τὰς τελευταίας ἐν ἔτει 400
 καθιερώθη ὑπὸ τοῦ Ἀρκαδίου καὶ Ὀνωρίου τὸ ἀπαράγραπτον, ὁ νόμος δὲ οὗτος
 συμπεριελήφθη ἐν τῷ Θεοδοσιανῷ κώδικι. Πρὸς τοῦτο ἠδύναντο ἢ μᾶλλον ἔπρεπε
 νὰ ἐγερθῶσιν ἀμφιβολίαι περὶ τοῦ παραγραπτοῦ τῶν προδικαστικῶν ἀγωγῶν «*actio-
 nes praejudiciales*» περὶ τῆς προσωπικῆς καταστάσεως «*status*». Πρόδηλον ὅμως
 εἶναι, ὅτι ὁ νόμος Ἀναστασίου ἰδίως καὶ αὐτὰς τὰς ἀγωγὰς εἶχε συνάμα ὑπ' ὅψιν ὡς
 συνάγεται ἐκ τῶν κατωτέρω λέξεων:

«*Quicumque super quolibet jure, quod-possedit, superque sua condicione,
 qua potitus est, sit praesentis legis plenissima munitione securus*»

διὰ τῶν λέξεων «*super sua condicione*» ἐννοοῦνται μόνον προσωπικαὶ σχέσεις
 περὶ τοῦ *status*. Τοῦτο δὲ ἐπισφραγίζεται καὶ δι' ἐνὸς νεωτέρου νόμου τοῦ ἰδίου
 Ἀναστασίου, ἥτοι διὰ τοῦ

Νόμ. 5. K. de praescrip. XXX annorum,

ἐνθα ὁ Ἀναστάσιος ἀπαγορεύει τὴν ἐφαρμογὴν τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς
 ἐπὶ τῆς «*curialis condicio*», ἀναφορικῶς δὲ πρὸς τὸν προγενέστερον νόμον αὐτοῦ λέγει
 «*sacra etenim nostrae pietatis lex de allis loquitur condicionibus*».

Μᾶλλον ἀμφίβολον ἠδύναντο νὰ ᾖ τὸ ζήτημα, ὡς πρὸς τὰς ἀγωγὰς περὶ κυριό-
 τητος, ἐὰν αὐτὸς ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν ᾔθελε παραδῶσει ἡμῖν ὀλόκληρον κατάλογον
 ἀγωγῶν, τὰς ὁποίας θέλουσι ν' ἀποκλείσωσιν ἀπὸ τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς.
 Τοῦτο συμβαίνει ἐν

Νόμ. 1. K. de annali exceptione (7, 40).

Ἐνθα ὁ Ἰουστινιανὸς πρῶτον ἐν § 1ῳ ἐπαναλαμβάνει τὴν διάταξιν περὶ τοῦ περιο-
 ρισμοῦ τῆς παραγραφῆς τῶν ἀγωγῶν εἰς τριάκοντα ἔτη:

«*jubemus omnes personales actiones, quas verbosa quorundam interpre-
 tatio extra metas XXX annorum jactare conabatur, XXX annorum spa-
 tiis concludi, sola hypothecaria actione XL annorum utente curriculis*»,
 συνάμα δὲ προσθέτει ὅτι

«*Nemo itaque audeat, neque actionis familiae eriscundae, neque com-
 muni dividundo, neque finium regundorum, neque pro socio, neque
 furti, neque vi bonorum raptorum, neque alterius cujuscumque personalis
 actionis vitam longiorem esse XXX annis, interpretari*».

Ἐν πρώτοις μνημονεύεται ἐνταῦθα ἡ «*malā quorundam interpretatio*» καὶ ἡ «*fortuita*» vel *excogitata interpretatio* τοῦ 4ου Νόμου, καὶ ἡ «*prava quorundam interpretatio*» τῆς Νεαρχῆς 26ης τοῦ Βαλεντινιανοῦ Γ', αἵτινες ὡσάυτως ἀναφέρονται εἰς ἐξαίρεσεις ἀπὸ τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς. Προσέτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἐν ἀρχῇ τῆς § λέγει, ὅτι θέλει μόνον

«*ea, quae aliquam dubitationem acceperunt, clarioribus et compendiosis sanctionibus renovare*».

Ἐκ τούτου δὲ γίνεται πρόδηλον ὅτι αἱ μνημονευθεῖσαι ἀγωγαὶ δὲν ἐξηρέθησαν αὐθαρέτως, ἀλλ' ἐξηρέθησαν τοιαῦται, καθ' ἃς ἤδη πρότερον ἠθέλησαν νὰ καθιερώσωσιν ἐξαίρεσεις τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς, δι' ἃς ὁ Ἀναστάσιος βραδύτερον ὥρισε συνήθως τεσσαράκοντα ἔτη ὡς ἀνώτατον ὅρον, καὶ κατὰ τὰς ὑποίας ὅμως ὁ Ἰουστινιανὸς ἐν γένει κατήργησε πᾶσαν ἐξαίρεσιν. Ὡς δὲ πρὸς τοὺς λόγους τοὺς δυναμένους νὰ δικαιολογήσωσι τὰς ἐξαίρεσεις, οὗτοι δύνανται νὰ ἐννοηθῶσιν ἐπὶ τῶν περὶ διανομῆς ἀγωγῶν, ἐπὶ δὲ τῆς *actio furti* ὁ Ἰουστινιανὸς ἀναφέρει αὐτούς, καθότι λέγει ὅτι ἡ παραγραφὴ πάσης ἀγωγῆς πρέπει νὰ τρέχῃ:

«*ex quo-semel nata est, et non iteratis fabulis saepe recreata, quemadmodum in furti actione dicebatur*».

Παραλείπομεν δὲ τὸ ζήτημα ἐὰν ὁ Ἀναστάσιος, ὡς πρὸς τὰ ὑπ' αὐτοῦ ὁρισθέντα τεσσαράκοντα ἔτη, ἀπέβλεψε καὶ εἰς τὴν περὶ ὑποθήκης ἀγωγὴν ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ὀφειλέτου, καθότι ὁ Ἰουστινιανὸς ἰδίως ἀναφέρει ἐν

Νόμ. 7. pr. K. de praescrip. XXX ann. (7, 39)

«*Notissimi juris sit actionem hypothecariam — in ipsos debitores — nullis expirare lustrorum cursibus*».

Ὅπως δὲ καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρῶγμα, εἶναι οὐχ ἥττον ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας, ὅτι οὐ μόνον ὁ νόμος τοῦ Ἀναστασίου δὲν ἀπέβλεψε πρὸς τὴν ἀντίθεσιν τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου καὶ τῶν ἰδιωτῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες νόμοι τῶν προγενεστέρων αὐτοκρατόρων. Ὅθεν ὡς πρὸς τὰς ἀγωγὰς τοῦ δημοσίου ἰσχύουσιν ὅλως οἱ αὐτοὶ κανόνες περὶ παραγραφῆς καθὼς καὶ ὡς πρὸς τὰς ἀγωγὰς τῶν ἰδιωτῶν, καὶ τοῦτο καθόσον δὲν ὑφίστανται ἰδιαίτεροι ἐξαίρεσεις. Τοιαῦται δὲ ἐξαίρεσεις εἶναι μόνον δὴ ἀνεξαρκῆτως τῶν βραχυτέρων παραγραφῶν τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου ἐν τῇ στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ αὐτοῦ, ἀμφότεραι δὲ ἐξαίρεσεις αὗται πηγάζουσιν ἐξ αὐτοῦ τοῦ Ἀναστασίου. Ἡ πρώτη ἐξαίρεσις ἡ ἀφορῶσα τὸ ὅλως ἀπαράγραπτον τῶν δημοσίων φόρων καὶ δασμῶν δὲν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα.

Νόμ. 6. K. de praescrip. XXX ann. (7, 39).

Νόμ. 1. K. ut nemini liceat (10, 27).

Ἡ δευτέρα ὁμῶς ἐξαιρέσις, ἡ ἀφορῶσα τὴν τεσσαρακονταετῇ παραγραφὴν τῆς διεκδικήσεως τῶν κτημάτων τοῦ Δημοσίου, εἶναι ἰδίως οὐσιώδης.

Νόμ. 14. K. de fundis patrimon. (11, 61).

Ὁ 14ος οὗτος νόμος φέρει τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν «inscriptio» οἷαν καὶ ὁ Νόμος 4, εἰς δὲ τὴν ὑπογραφὴν «subscription» τὸν αὐτὸν ὕπατον (Consul), ὥστε πρέπει νὰ ᾖ τοῦ αὐτοῦ ἔτους 491. Ὡς χρονολογία δὲ εἰς τὸν νόμον ἀναφέρεται ἡ ἡμέρα τῆς «Dat. III Kal. August.».

Τὴν αὐτὴν χρονολογίαν φέρει καὶ ὁ

Νόμ. 1. K. ut nemini liceat (10, 27),

ἐνῶ ὡς πρὸς τὸν νόμον 4 τὰ χειρόγραφα σημειοῦσι τὴν

«Dat. IV Kal.»

ἄνευ μνείας μὴνός τινός. Ἐκ τούτου δὲ εἰκάζεται, ὅτι ἀμφότεροι οὗτοι οἱ νόμοι εἰσὶ τῆς αὐτῆς ἡμέρας, τοῦτέστιν, ὅτι κυρίως ἀπετέλουν ἓνα νόμον, καὶ τοι τοῦτο δὲν ἀποδεικνύεται, εἶναι ὁμῶς ἀδιάφορον ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν, καθότι ἡ ἐσωτερικὴ ἀλληλουχία εἶναι σαφεστάτη. Ὁ νόμος δὲ λέγει:

«Jubemus, omnes, qui-fundos patrimoniales vel templorum, aut agono-thetici, seu relevatorum jugorum vel eujuscumque juris per XL annos possederunt-nullam penitus super dominio-a publico actionem formidare».

Πρὸς ἐξήγησιν τῶν λέξεων τούτων δὲν πρέπει νὰ ἐκλάβωμεν, ὅτι τὰ μνημονευθέντα κτήματα προὑποθέτουσι διαφόρους κυρίους, ἀλλὰ διάφορα εἶδη αὐτοκρατορικῶν κτημάτων. Τὰ δὲ Fundi templorum δὲν εἶναι ὡς φρονεῖ ὁ

Savigny ἐν Συστημ. Βιβλ. 5, σελ. 360-361

τὰ κτήματα τῆς ἐκκλησίας, ἀλλ' ὡς ἤδη ὥρισεν ὁ

Gothofredus ad Cod. Theod. parat. ad 10, 3 no. VII.

Πρβλ. Heimbach ἐν Ἀρχ. ε. α. τ. σελ. 32-36,

εἰσὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Βαλεντινιανοῦ Α', συμπεριληφθέντα ὡς patrimonium principis ὡς κτήμα τοῦ ἡγεμόνος, ἀρχαῖα ἐκκλησιαστικὰ κτήματα, μετατραπέντα δὲ εἰς res privata Caesaris. Τὰ δὲ fundi agonotheici juris δὲν εἶνε ὡς ὁ Heimbach ἐν α. τ. ἐκλαμβάνει κτήματα τῶν ἱδρυμάτων χάριν ἀγώνων, ἀλλ' ὡς ἀπέδειξε καὶ ὁ

Gothofredus α. τ. ad Nov. 3. Martiani not. i.

πρώην κτήματα πόλεων πρὸς δημοσίους ἀγῶνας, συμπεριληφθέντα ὑπὸ Θεοδοσίου τοῦ Β' ὡς patrimonium principis· τὰ δὲ fundi relevatorum jugorum εἶναι ὡσαύτως fundi patrimoniales, ἅτινα οἱ αὐτοκράτορες εἶχον ἐκμισθώσει μετὰ τῆς ἀπαλλαγῆς καὶ μειώσεως τῶν φόρων.

Gothofredus ε. α. τ. parat. ad 10, 20 no. 2.

Ὅθεν ἅπας ὁ νόμοςπραγματοῦται μόνον περὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν κτημάτων, καὶ

περὶ τοῦ *patrimonium*, ὡσάυτως καὶ περὶ τῶν *res privata*, ἥτοι ἐν γένει περὶ τῶν δημοσίων κτημάτων κατὰ τὴν ἔννοιαν τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀλλ' οὐχὶ ὡς φρονεῖ ὁ *Savigny* ἐν ε. α. τ. σελ. 361,

μόνον περὶ ἐνὸς ἰδιαίτερου εἵδους δημοσίων κτημάτων, ἀλλ' ὡς αὐτὰ αἱ λέξεις «*ejusdemque juris*» ἀποδεικνύουσιν, περὶ πάντων ἐν γένει τῶν εἰδῶν τούτων.

Πρὸς πλείονα διασάφησιν τούτου χρησιμεύουσι καὶ δύο νόμοι τοῦ Βαλεντινιανοῦ Β' καὶ Ἀρκαδίου, ἐκδοθέντες ἐν ἔτει 387 καὶ 396, ἥτοι οἱ

Νόμ. 2, 3. K. *ne rei dominicae* (7, 38),

ἐνθα ἀναφέρεται, ὅτι ἐφ' ὧν τῶν

«*terrae, quae a colonis, sive emphyteuticariis, dominici juris vel rei privatae vel juris templorum — alienatae sunt. —*»

δὲν πρέπει νὰ κρατῇ οὐδεμία *praescriptio longi temporis*, τοῦτο δὲ ἰσχύει ὡσάυτως καὶ ἐπὶ τῶν

«*doca ad sacrum dominium pertinentia*»,

ὅταν ταῦτα ὁπωσδήποτε κατέχωνται. Καθότι εἰσὶ τὰ αὐτὰ κτήματα, οἷα καὶ τὰ ἐν τῷ Ν. 4 τοῦ Ἀναστασίου μνημονεύονται· ὥστε ἡ ἀλληλουχία εἶναι σαφῶς ἡ ἐξῆς.

Ἡ τοῦ Κωνσταντίνου τεσσαρακονταετῆς παραγραφὴ τῶν ἀγωγῶν ἔπρεπε ἀναγκάως νὰ ἐπεκτείνηται καὶ ἐφαρμόζηται καὶ ἐπὶ τῆς διεκδικήσεως τῶν κτημάτων τούτων, καὶ ἐπομένως, κατὰ τὴν γενικὴν ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου ἐλάττωσιν αὐτῆς εἰς τριάκοντα μόνον ἔτη, ἔπρεπε νὰ ἐγείρηται ἡ ἀμφιβολία ἐὰν ἡ ἐλάττωσις αὕτη πρέπει καὶ ἐνταῦθα νὰ ἐφαρμόζηται. Ἀλλὰ τὴν ἀμφιβολίαν τούτην διέλυσε ὁ Ἀναστάσιος διὰ τῆς κυρώσεως τῆς τεσσαρακονταετοῦς παραγραφῆς ἐπὶ τῶν κτημάτων τούτων.

Ἀλλὰ ποσῶς δὲν ἐπιτρέπεται ἐξ αὐτοῦ τοῦ νόμου νὰ συμπεράνωμεν τὰ αὐτὰ καὶ περὶ τῶν προσωπικῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου. Καθότι ἡ τοῦ Κωνσταντίνου τεσσαρακονταετῆς παραγραφὴ τῶν ἀγωγῶν, καθὰ ἀνωτέρω ἀπεδείχθη, ρητῶς ἀπεκλείσθη ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίου ὡς πρὸς τὴν *actionis in personam*, ὥστε ἐνταῦθα λείπει πᾶν στήριγμα τοῦ ν' ἀποδεχθῶμεν, μετὰ τὴν εἰσχωγὴν τῆς παραγραφῆς τοῦ Θεοδοσίου, ἰδιαιτέρην τινα ἐκ τεσσαράκοντα ἐτῶν παραγραφὴν διὰ τὰς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου.

Ἐπίσης δὲν ὑφίσταται λόγος, ὡς ὁ

Heimbach ἐν ε. α. τ. σελ. 42

θέλει περὶ ἐφαρμογῆς τῆς 40ετοῦς παραγραφῆς, τῆς ὑπὸ τοῦ Ν. 14 μνημονευομένης, καὶ ἐπὶ τῆς διεκδικήσεως τῶν κινητῶν. Διὰ τὴν ἐναντίαν γνώμην συνηγορεῖ, ἐτι μᾶλλον τὸ περιστατικὸν ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς τὰ τεσσαράκοντα ἔτη, τὰ κατὰ τὸν Ν. 2. K. Θεοδ. 12, 19 ἐπιτρεπόμενα ἐπὶ τῆς διεκδικήσεως τῶν *colones* εἰς ἄλλας ἐπαρχίας, ταῦτα κατὰ τὴν παραδοχὴν τοῦ χωρίου

N. 6. K. *de fundis rei privatae* (11, 65)

ἀπήλειψεν, καὶ ἐν γένει διετήρησεν ἐν ἰσχύϊ μόνον τὴν τριακονταετῇ παραγραφῇ.

Οἱ νόμοι οὗτοι ἀπέκλεισαν τοῦ λοιποῦ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παραγραφῆς τῶν ἀγωγῶν τῶν ἐκ τῶν δικαιωμάτων τοῦ Δημοσίου πηγάζουσων. Ὁ δὲ Ἰουστινιανὸς ὡς πρὸς τοῦτο δὲν μετέβαλε κατ' ἐλάχιστον, ἀλλ' εἰς τὰς συλλογὰς του συμπεριέλαβε μόνον τὰ μέχρι τοῦδε ἀποτελέσματα, ἥτοι τὰ ἐξῆς:

I. Ἐκ τῶν ἀγωγῶν τῶν πηγάζουσων ἐξ ἰδιαιτέρων δικαιωμάτων τοῦ Δημοσίου, τῶν καλουμένων ἀγωγῶν ἐκ τοῦ δημοσίου Δικαίου κατὰ τὴν συγκεκριμένην ἔννοιαν, δὲν παραγράφονται:

α) Αἱ ἀγωγαὶ περὶ φόρων καὶ λοιπῶν δημοσίων δασμῶν.

β) Τοῦναντίον αἱ λοιπαὶ ἀγωγαὶ κατὰ κανόνα παραγράφονται εἰς εἴκοσιν ἔτη, τινὲς δὲ εἰς 4 ἢ 5 ἔτη.

II. Ὡς πρὸς δὲ τὰς ἀγωγὰς τὰς πηγάζουσας ἐκ τῶν συνήθων ἰδιωτικῶν δικαίων τοῦ Δημοσίου κρατοῦσιν οἱ αὐτοὶ περὶ παραγραφῆς κανόνες οἵοι ἰσχύουσι καὶ ἐπὶ τῶν ἀγωγῶν τῶν ἰδιωτῶν, ἐξαιρουμένης μόνον τῆς διεκδικήσεως τῶν κτημάτων τοῦ Δημοσίου, ἥτις παραγράφεται μετὰ παρέλευσιν τεσσαράκοντα ἐτῶν.

Τὸ Ἰουστινιανέιον δίκαιον, φαίνεται, ὅτι τοιοῦτοτρόπως ἐννοήθη καὶ παρ' αὐτῶν τῶν Βυζαντινῶν νομοδιδασκάλων. Οὐδὲν ἐκ τῶν σχολίων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἐπὶ τῶν σχετικῶν χωρίων τῶν Βασιλικῶν δὲν περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς, ἢ μία καὶ μόνη περὶ τούτου μαρτυρία, δυνάμενη νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ἔκφρασις τῆς γενικῆς, ἢ τοῦλάχιστον τῆς τότε ἐπικρατοῦσης γνώμης, ἥτοι χωρίον τι ἐν

Ρ ο π α ί, ἐκδοθ. ὑπὸ Ζαχαρίου 1836.

Ἐνθα ἐν τῷ κεφαλαίῳ (περὶ Χρόνων τριάκοντα) ἐν § 18 ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς:

«Αἱ τῷ φίσκῳ διαφέρουσιν ἀγωγαὶ ἀναιρείσθωσαν τῇ τῷ χρόνῳ παραγραφῇ. Τὴν τριακονταετίαν ἐνταῦθα φησὶν ὅσαι γὰρ παρὰ τοῦ φίσκου κινουνται ἀγωγαὶ κατὰ τινων, δυνάμεναι ὑπερβαίνειν τὴν εἰκοσαετίαν, τῇ τριακονταετίᾳ σβέννυνται. Σημείωσαι, ὅτι περὶ ἀγωγῶν κινουμένων παρὰ τοῦ φίσκου εἰς ἐκδίκησιν πραγμάτων, ὧν οὐδέποτε ἐδέσποσε διαλέγεται ἡ διάταξις, οὐ μέντοι περὶ ὧν πραγμάτων κατέσχε καὶ ἀπώλεσεν. Ἐκεῖ γὰρ τὴν τεσσαρακονταετίαν ἔχει».

Ἡ γενομένη ἐνταῦθα διάκρισις, μεταξὺ τῶν πραγμάτων ἅτινα οὐδέποτε ἀνῆκον εἰς τὸ Δημόσιον, καὶ τῶν πραγμάτων ἅτινα αὐτὸ ἤδη εἶχε καὶ ἀπώλεσεν, κατὰ φυσικὸν λόγον δὲν ἐννοεῖ ἄλλο τι ἢ τὴν ὑφισταμένην διάκρισιν μεταξὺ τῶν προσωπικῶν καὶ πραγματικῶν ἀγωγῶν. Συνάμα δὲ ἡ τεσσαρακονταετής παραγραφή τῶν πραγματικῶν ἀγωγῶν ἰδίως ἀναφέρεται ἐν τῷ Ν. 14. Κ. 11, 61, καθόσον τὸ χωρίον τοῦτο καὶ τὸ σχετικὸν τῶν Βασιλικῶν 56, 3, 14 συμπαρατίθενται καὶ εἰς τὰ νεώτερα χειρόγραφα.

Τὸ μόνον δὲ ἰδιάζον εἶναι ὅτι ἐπὶ τῆς διεκδικήσεως δὲν γίνεται οὐδεμία διάκρισις μεταξὺ κινητῶν καὶ ἀκινήτων. Ἴσως δὲ τοῦτο στηρίζεται εἰς τὴν σύντομον φύσιν

τῆς γραφῆς, ἣ ἰδίως τοῦτο ἔχει καὶ τινα ἄλλον βαθύτερον λόγον. Ἐν § 13ῃ τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου συμπαρατίθεται καὶ ὁ Ν. 6. Κ. 11, 65 περὶ τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς τῆς διεκδικήσεως τῶν ἀποικῶν «*colones*», ἀλλ' ἄνευ τῆς ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ περιεχομένης ρητῆς μνημονεύσεως τῶν «*res dominicae*», τὸν κανόντα μετὰ τῆς γενομένης μεταγενεστέρως παρατηρήσεως, ὅτι τὸ χωρίον τοῦτο δὲν συμπεριελήφθη εἰς τὰ Βασιλικά, καὶ τοι ὁ τίτλος ἐν συνόλῳ εἶχε συμπεριληφθῇ.

Βασιλ. 56, 15.

Ἄλλ' ἐὰν τὸ χωρίον τοῦτο ὑπῆρξε τὸ μόνον ἐμπεριέχον εἰδικήν τινα περίπτωσιν τῆς τριακονταετοῦς παραγραφῆς ἐπὶ τῆς τῶν κινητῶν διεκδικήσεως τοῦ Δημοσίου, τότε μετὰ τὴν κατάργησιν αὐτῆς, ἔπεται, ὅτι διὰ τῆς γενικεύσεως τοῦ Ν. 11 cit. πρέπει νὰ διακρίνωμεν ἀπλῶς καὶ μόνον μεταξὺ προσωπικῶν καὶ πραγματικῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου, καὶ ὡς πρὸς μὲν τὰς προσωπικὰς ν' ἀποδεχθῶμεν τὴν 30ετῇ παραγραφὴν, ὡς πρὸς δὲ τὰς πραγματικὰς τὴν τεσσαρακονταετῇ. Αὕτη εἶνε καὶ ἡ μοναδικὴ μεταρρυθμισίς ἡ χωρήσασα εἰς τὰ Βασιλικά ἀναφορικῶς πρὸς τὴν παραγραφὴν ἐπὶ τοῦ Δημοσίου. Ἐν τούτοις, ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα χωρία τῶν συλλογῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ συμπεριελήφθησαν λίαν πλήρη καὶ ἀμετάβλητα εἰς τὰ Βασιλικά, οὕτως:

α) Ἄπας ὁ τίτλος τοῦ Κώδικος περὶ τῆς 30ετοῦς παραγραφῆς εὑρίσκεται ἐν Βασιλ. 50, 11.

β) Ἡ εἰκοσαετής καὶ ἡ βραχυτέρα παραγραφὴ τῶν ἀγωγῶν τοῦ Δημοσίου ἐν τῇ στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ αὐτοῦ ἐν Βασιλ. 51, 3, 12 καὶ ἐν 56, 2, 1 καὶ 50.

γ) Ἡ τεσσαρακονταετής παραγραφὴ τῆς διεκδικήσεως τῶν κτημάτων τοῦ Δημοσίου εὑρίθεται ἐπίσης ἐν Βασιλικοῖς 56, 14, 31.

Ἰδίως πρέπει νὰ μνημονεύηται καὶ ἡ παράθεσις τοῦ Ν. 4 τοῦ Ἀναστασίου ἐν Βασιλ. 50, 14, 6.

Ἡ σχετικὴ δὲ διάταξις ἔχει συντόμως ὡς ἐξῆς:

«ἡ διάταξις — καλεῖται — πᾶσαν ἀγωγὴν μὴ σβεννυμένην τῇ τριακονταετηρίδι, ἀλλὰ παρερμηνευομένην τεσσαράκοντα ἐνιαυτῶν παρατρεχόντων ἀπόλλυσθαι, μηδενὸς προσώπου τύτης τῆς παραγραφῆς ὑπεξαίρουμένου».

Ἐνταῦθα αἱ λέξεις «*vel publicum*» τοῦ Ν. 4 παρελείφθησαν ὅλως, ἐπομένως ἐξέλειπε πᾶς λόγος, ὅπως ὁ νόμος ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς καὶ κυρίως εἰς τὰς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου.

Διὰ δὲ τῆς Νεαρχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Πορφυρογενήτου τοῦ ἔτους 996 ἐπῆλθε νομοθετικὴ μεταρρυθμισίς τοῦ Δικαίου τούτου τῶν Βασιλικῶν. Εἰς δὲ τὴν ἀνάπτυσιν τῆς Νεαρχῆς ταύτης ἤδη ἐρχόμεθα.

Zacharión, *jus graeco-romanum* P. III. σελ. 306-318.

Ἡ Νεαρχὴ αὕτη εἶναι ἐκτενὲς νόμος, συντεταγμένος μετὰ πλήρους περιττολογίας συνάμα δὲ καὶ ἀνακριβεῖας συνήθους εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἐν γένει νομοθεσίαν, σύγκριται δὲ ἐξ ἑπτὰ κεφαλαίων, ἅτινα ὅμως περιλαμβάνουσιν ὅλως διάφορα πράγματα ἕνευ τῆς ἐλαχίστης ἐσωτερικῆς ἀλληλουχίας. Τὸ 4ον κεφάλαιον διαλαμβάνει μόνον περὶ τῆς παραγραφῆς τῶν δικαιωμάτων τοῦ Δημοσίου. Τὸ 1ον κεφάλαιον πραγματεύεται πρὸς τοῦτοις περὶ παραγραφῆς, ἀλλ' ἐπὶ σχέσεων μὴ ἐχουσῶν οὐδεμίαν ἀλληλουχίαν πρὸς τὴν παραγραφὴν τοῦ Δημοσίου. Περὶ τούτου ὁ

Ζαχαρίας ἐν ἱστορ. τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ ἀστυκῶς Δικαίου § 62 περιέχει λεπτομερεῖς ἐρεῦνας. Ἐν τῷ 4ῳ κεφαλαίῳ ἡ κυρίως διδασκτικὴ καὶ σύντομος ἔκφρασις ἔχει οὕτως,

«Θεσπίζομεν, μὴ εἶναι κατὰ τοῦ Δημοσίου χρόνον τὸν ἀποκλείοντα τὸ ἴδιον αὐτοῦ δίκαιον, ἀλλ' ἀνακαλεῖσθαι αὐτὸν τοῦτο ἀπὸ Αὐγούστου Καίσαρος, καὶ περὶ τὴν τούτου ἀνάληψιν δικαιοῦσθαι».

Ἡ ἔκφρασις αὕτη ἐν γένει λαμβανομένη κατὰ λέξιν, λέγει, διατάττομεν ὅτι ὡς πρὸς τὸ Δημόσιον δὲν ὑπάρχει χρόνος ἀποκλείων τὸ ἴδιον αὐτοῦ δικαίωμα, ἀλλ' ὅτι τὸ Δημόσιον δύναται νὰ ἀπαιτήσῃ τοῦτο ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου, καὶ ὅτι τὸ Δημόσιον κατ' αὐτὸ τὸ δίκαιον πρέπει νὰ δικάζηται.

Εἶνε ἀναμφίβολον, ὅτι διὰ τοῦ νόμου τούτου, συμφώνως πρὸς τὸ λεκτικὸν αὐτοῦ, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς κατηργημένον ἀπολύτως πᾶν εἶδος παραγραφῆς ἐπὶ τοῦ Δημοσίου ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου, καὶ ὅτι ἕνευ δικαίσεως ἂν ἑνὸς μεταξὺ ἀγωγῶν ἐκ τοῦ δημοσίου δικαίου πηγαζουσῶν καὶ ἐξ ἰδιωτικῶν δικαίων, καὶ ἂν ἑτέρου μεταξὺ πραγματικῶν καὶ προσωπικῶν ἀγωγῶν. Ἐν τούτοις ἡ προφανὴς στρεβλότης τῆς τοιαύτης διατάξεως πρέπει ἐκ προοιμίου νὰ ἐγείρῃ ἀμφιβολίαν, ἐὰν αὕτη πράγματι ἔγκειτο ἐν τῷ σκοπῷ τοῦ νόμου. Ἐνδύσιμόν τι περὶ τούτου παρέχει ἡδὴ τὸ δικαιολογητικὸν τοῦ νόμου, ὅπερ ὁ αὐτὸς αὐτοκράτωρ προσέθηκεν, ἔχει δὲ ὡς ἐξῆς:

«πολλὰ γὰρ εἰσὶ τὰ συνιστῶντα τοῦτον ἐκζητεῖν δι' ὅλου τὰ ἴδια»,
ἐξ οὗ προκύπτουσι δύο λόγοι:

α) «Ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἔνεκα τῶν πολλῶν ἀσχολιῶν του δὲν εἶχε καιρὸν αὐτὸς ὁ ἴδιος νὰ μεριμνᾷ περὶ τῶν δικαιωμάτων αὐτοῦ.

β) «Ὅτι οὗτος ἔπρεπε ν' ἀναθέσῃ τὴν διαφύλαξιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ Δημοσίου εἰς τοὺς ὑπαλλήλους τῶν ἐπαρχιῶν, ὄντων δὲ τούτων πολυτρόπως ἀμελῶν, ἡδύνατο νὰ συμβῇ νὰ παρέλθῃ ἡ 40ετής παραγραφὴ καὶ νὰ μὴ διακοπῇ πρότερον ὅν ἑνὸς ὅποιουδήποτε ὑπαλλήλου.

Ἐξ αὐτῆς τῆς ἐπόψεως τῆς τσεσαρχονταετοῦς παραγραφῆς, εὐκόλως συνάγεται ἡ ἔννοια, ὅτι κυρίως ὁ αὐτοκράτωρ ἐσκόπει μόνον τὴν κατάργησιν τῆς παραγραφῆς

ταύτης, ἐπομένως μόνον τὴν διεκδίκησιν τῶν εἰς ἰδιωτικὴν κατοχὴν περιελθόντων δημοσίων καὶ αὐτοκρατορικῶν κτημάτων ἤθελε ν' ἀπαλλάξῃ πάσης παραγραφῆς. Τοῦτο δὲ πληρέστατα ἐπιβεβαιοῦται καὶ διὰ τῆς χρωμένης ἐκφράσεως, καθόσον εἰς τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας διατακτικὰς καὶ ἐμφαντικὰς λέξεις τοῦ νόμου ἀντίκεινται μεταξὺ τῶν αἰ φράσεις:

«ἀποκλείειν τὸ ἴδιον δίκαιον»

καὶ ἡ

«ἀνακαλεῖσθαι τὸ ἴδιον δίκαιον».

Ἐνταῦθα τὸ «ἀποκλείειν» λατινιστὶ *excludere*, εἶναι ἡ γενικὴ ἔκφρασις, ἥτις ἀπαντᾷται οὐ μόνον εἰς τὰ Βασιλικά, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Ἀρμενόπουλον διὰ πάντα ἀποκλεισμὸν ἀγωγῶν δι' ἐνστάσεων (*exceptiones*), καὶ ἰδίως δι' ἐκείνης τῆς παραγραφῆς. Ἀλλ' ἡ ἔκφρασις «ἀνακαλεῖσθαι» συνδεομένη μετὰ τῆς «ἰδίου δίκαιου» ἐν τῇ νεωτέρᾳ Βυζαντινῇ φιλολογίᾳ εἶναι ἡ ὅπως τεχνικὴ σημασία τοῦ «ἀπαιτεῖν λόγῳ πραγματικοῦ δικαίου», ἐν ἐνὶ λόγῳ χρᾶται ἐπὶ διεκδικήσεως.

Εἰς τὰ Βασιλικά ἡ διεκδικήσις *vindicatio* σχεδὸν ἐν πᾶσι μεταφράζεται διὰ τοῦ «ἐκδικεῖν» ἡ δὲ ἔκφρασις «ἀνακαλεῖσθαι» σπανίως εἰσέτι ἀπαντᾷται, ἀλλ' ἐν τῷ ἀνωτέρῳ μνημονευθέντι Νόμῳ

3. K. ne rei domin. (7, 38).

τῷ διαγράφοντι τὴν διεκδίκησιν τῶν κατεχομένων *patrimonialia* κτημάτων, εἶνε λίαν ἐνδεικτικὴ ἡ μετάφρασις τοῦ λατινικοῦ

«in sua jura retrahantur»

εἰς τὰ Βασιλικά 50, 13, 6, διὰ τοῦ

«εἰς τὰ ἴδια δίκαια ἀνακαλεῖσθωσαν».

Ἐν δὲ ταῖς νεωτέραις συγγραφαῖς

Πόνημα Μιχαὴλ Ἀτταλιώτου κεφ. 46 § 30

Σύνοψις ἐλάσσων (minor) Α', λρ' — μδ'

Ἀρμενόπουλος, 1. 3. 2, 5, 6, 8, 10, 13-18.

τὸ «ἀνακαλεῖσθαι» κατέλαβε σχεδὸν τὴν θέσιν τοῦ ἐκδικεῖν, καὶ δὴ κυρίως ἐπὶ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς διεκδικήσεως διὰ τῆς χρησικτησίας καὶ παραγραφῆς τῶν ἀγωγῶν. Ὅθεν καὶ ὁ ἀείποτε ἐν τοῖς Βασιλικοῖς ἀπαντώμενος σύνδεσμος «ἀνακαλεῖσθαι» τὸ ἴδιον δίκαιον, ἢ ἴδιον πρᾶγμα, ἢ οἰκεῖον πρᾶγμα, καθότι ἴδιον ἐμφαίνει τὸ *suum* καὶ *proprium*. Τὸν ἀντίον τὸ διεκδικεῖν ἢ ἐνάγειν ἐξ ἐνοχικῶν λόγων καὶ διὰ προσωπικῶν ἀγωγῶν εἰσέτι ἐκφράζεται διὰ τῆς λέξεως «ἀπαιτεῖν» καὶ «ἀναλαμβάνειν» ὡς τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τὰ Βασιλικά, οὕτω π. γ. ἐν

Ἀρμενοπούλῳ 2. 3 καὶ 3. 7.

Ὅθεν δὲν δυνάμεθα, συμφώνως πρὸς τοὺς ἐρμηνευτικοὺς κανόνας, ἢ νὰ ἐννοήσωμεν

τὸ «ἀνακαλεῖσθαι», ὡσαύτως καὶ ἐν τῷ νόμῳ τοῦ Βασιλείου, κατὰ τὴν ἤδη ἐξηγηθεῖσαν ἔννοιαν. Τοῦτο δὲ τίθεται ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας διὰ τῆς ἐν τῷ νόμῳ περαιτέρω προσθήκης:

«ἀνακαλεῖσθαι τοῦτο (τὸ ἴδιον δίκαιον) ἀπὸ

Αὐγούστου καίσαρος».

Τοῦτο δὲ δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἄλλην ἔννοιαν, ἢ ὅτι ἡ διεκδίκησις ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέπηται μέχρι τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου. Ἐνταῦθα δὲ φαίνεται καθ' ἐαυτὴν καθαρῶς ἀνατολική τις ὑπερβολή, ἐμπεριέχουσα οὐχ ἥττον ἀνεκτὴν τινα ἔννοιαν, ὅταν τίς δι' αὐτῆς ἐννοῇ, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἐσκόπει καὶ ἀναδρομικῶς νὰ καταργήσῃ πᾶσαν παρὰ γραφὴν, καὶ ἂν' ἐτέρου ἤθελε νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν διεκδίκησιν τῶν ἀπολεσθέντων δημοσίων κτημάτων, καθόσον τοῦτο ἦτο ἐφικτόν. Ἡ ἔκφρασις ἤθελεν εἶσθαι ὅπως ἀνόητος καὶ πράγματι παιδαριώδης, ἐὰν ἠθέλαμεν ἐννοήσῃ αὐτὴν οὕτω πως, ὅτι δηλ. πᾶσα ἀπαίτησις ἦν τὸ Δημόσιον εἶχεν ἅπαξ ποτέ, καὶ αὐταὶ αἱ ποινικαὶ ἀγωγαὶ καὶ ἕτεραι πρόσκαιροι ἀγωγαὶ «actiones temporales» ἠδύναντο ἀναδρομικῶς νὰ ἐνασκηθῶσι μέχρις Αὐγούστου.

Βεβαίως ὅμως δύναται τις νὰ ἰσχυρισθῇ, τὸνναντίον, ὅτι ὡς πρὸς τὸν δεσποτισμὸν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ὅστις δὲν διείπετο πλέον ὑπὸ τοῦ νομικοῦ πνεύματος τῆς τάξεως τῶν πρώην δεσποτικῶν αὐτοκρατόρων, καὶ ἡ τοιαύτη ἔννοια δὲν ἦτο ὅπως ὁδύνατος, πρὸς τούτοις ὅτι καὶ οἱ λόγοι οὗς μνημονεύει ὁ αὐτοκράτωρ ἀρμόζουσιν ἰδίως ἐπὶ πασῶν τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Δημοσίου, ὅτι αἱ λέξεις

«μὴ εἶναι χρόνον ἀποκλείοντα»

ἐν γένει εἶνε γενικὴ ἔκφρασις, καὶ ὅτι ἐπὶ τέλους ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα ἔκφρασις «ἀνακαλεῖσθαι» δὲν ἦτο ἴσως ἀπόλυτος, καὶ ὅτι ἐν γένει ἐπὶ τῶν νόμων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς δὲν πρέπει νὰ διδῇται τοσούτω βεβαία ἀξία ἀπλῶς εἰς τινὰς λέξεις. Ἀλλ' ὅμως ἡ φράσις

«μὴ εἶναι χρόνον»

μετὰ τῆς ἀντιθέσεώς της

«ἀλλ' ἀνακαλεῖσθαι»

ἀπαρτίζει μίαν μόνην ἔννοιαν, ἐπομένως πρέπει εἰς ταύτην νὰ περιοριζώμεθα.

Ἀλλ' οἱ λόγοι νόμου τινὸς πρέπει νὰ χωρίζονται καθῶς ἀπὸ τοῦ κυρίως ἐμπεριεχομένου, καὶ τῆς κυρίας διατάξεως αὐτοῦ. Οὗτοι συνήθως συνίστανται εἰς γενικὰ νομοθετικὰ σκέψεις καὶ ὑπολογισμοὺς εὐρυτάτης ἐκτάσεως, χωρὶς νὰ σκεφθῇ ὁ νομοθέτης ἐφ' ὅλων τῶν συνεπειῶν, αἵτινες δυνατόν νὰ προέλθωσιν, καὶ αἵτινες πράγματι προεκάλεσαν τὸν νόμον.

Πρβλ. Savigny, Σύστημα Βιβλ. I § 34—36.

Ὅθεν ἡ πραγματικὴ ἔννοια τοῦ νόμου πρέπει πάντοτε νὰ ἐκλαμβάνηται ἐκ τῶν

κυρίως διατακτικῶν λέξεων. Ἐπομένως καὶ ἐπὶ κακῶς συντεταγμένων νόμων ἐν γένει ἔσται πρέπει ν' ἀναχωρῶμεν ἐκ τούτου, ὅτι ὁ Νομοθέτης μετεχειρίσθη τὰς λέξεις αὐτοῦ κατὰ τὴν συνήθη σημασίαν τῆς ἐποχῆς του.

Ἐὰν δέ, ἐναντίον τῶν μνημονευθέντων λόγων, ὑπολείπονται εἰσέτι ἐνδοιασμοὶ περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ νόμου καὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς διατάξεως αὐτοῦ, τότε πρέπει ἐπὶ τέλους ν' ἀποφασίσῃ ὁ γνωστὸς γενικὸς κανὼν τῆς ἐρμηνευτικῆς, ὅτι οἱ διορθωτικοὶ νόμοι πρέπει στενωδὸς νὰ ἐρμηνεύονται, τοῦτέστιν, ἐν ἀμφιβολίᾳ πρέπει νὰ ἐφαρμόζονται εἰς ἐκείνην τὴν ἑκτασιν, ἣτις ἦττον ἀπομακρύνεται τοῦ μέχρι τοῦδε ἰσχύοντος δικαίου, τὴν ὁποίαν λοιπὸν μετὰ πλήρους βεβαιότητος δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ὁ Νομοθέτης αὐτὴν ἠθέλησε καὶ ἐσκόπει, τὸν κανόν, πᾶσα δυνατότης πλατυτέρας τινὸς ἐκτάσεως, ἔστω καὶ ἔταν αὕτη συνεπάγει τὴν πιθανότητα, δὲν πρέπει νὰ ὑψωθῇ εἰς τὴν περιωπὴν νόμου, διότι ὡς πρὸς αὐτὴν δὲν ὑφίσταται οὐδεμία πλήρης ἀπόδειξις τῆς πρὸς τοῦτο νομοθετικῆς θελήσεως.

Πρβλ. *Vangerow*, Ἐγχειρίδιον τοῦ Ρ. Δ. § 24.

Διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς ταύτης δικαιολογεῖται πληρέστατα ὁ περιορισμὸς τοῦ νόμου ἐπὶ τῶν πραγματικῶν ἀγωγῶν, διότι, ὡς ἀπεδείχθη, διὰ τῆς λέξεως ἀνακαλεῖσθαι μόνον ὡς πρὸς αὐτὰς ἀναμφιβόλως ὠρίσθη ἡ κατάργησις τῆς παραγραφῆς.

Ἄλλ' ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς ταύτης ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρὸς τοῦτοις ὑποστηρίζεται ἰδίως καὶ εἰς τὸ ὅτι ἐν τῷ νόμῳ δὲν πρόκειται περὶ ἐλάχιστης τινὸς καὶ ἀσημάντου μεταρρυθμίσεως τοῦ μέχρι τοῦδε ἰσχύοντος δικαίου, ἀλλὰ τὸν κανόν πρόκειται περὶ τῆς ριζικῆς καταργήσεως σπουδαίας τινὸς ἀρχῆς τοῦ Δικαίου, περιεκτικῆς καὶ λίαν εὐεργετικῆς περὶ τὸ Δίκαιον, μάλιστα δὲ σχεδὸν ἀναποφύκτου, καὶ ἣτις ἀρχὴ ἐκράτησε πρὸ ἑκατονταετηρίδων ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ βασιλείῳ καὶ ἀνεπτύχθη λεπτομερῶς καθ' ἅπαντα αὐτῆς τὰ καθέκαστα. Ἐπὶ ταύτης τῆς τοσοῦτω βαθείας τομῆς τοῦ μέχρι σήμερον ἰσχύοντος δικαίου ἔπρεπε ν' ἀποδεχθῶμεν, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἤθελεν ἐκφρασθῇ ὅπωςδῆποτε ἀκριβέστερον περὶ τῆς σημασίας καὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς διατάξεώς του, καὶ ὅτι καθ' ὅποιονδῆποτε τρόπον ἰδίως ἤθελεν ἀναφέρει καὶ κάμει μνείαν, ὅτι οὗτος πράγματι ἤθελεν διὰ τοῦ νόμου αὐτοῦ νὰ καταργήσῃ ἐξίσου ἀπάσας τὰς διαφόρους περιπτώσεις καὶ εἶδη τῆς παραγραφῆς ἐπὶ τοῦ Δημοσίου, τὰ ἐμπεριεχόμενα ἐν τῷ μέχρι τοῦδε ἰσχύοντι δικαίῳ. Ὅτι περὶ τούτου οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον ἔχνος εὐρίσκεται, ἀποδεικνύει ἀρκούντως, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ δὲν ἐσκέφθη ποσῶς τοιοῦτόν τι, καὶ δικαιολογεῖ τοσοῦτω μᾶλλον τὴν μὴ ἀπομάκρυνσίν μας ἐπὶ τοιαύτης ἀμφιβολίας ἀπὸ τῆς στενωτέρας ἐννοίας τοῦ νόμου.

Ἡ δυνάμεθα τέλος πρὸς λύσιν τοῦ ζητήματος νὰ προτάξωμεν καὶ τὸν κανόνα *in dubio contra fiscum*, διότι ὁ αὐτὸς κανὼν ἐν τῇ κατηγορικῇ αὐτοῦ μορφῇ συμπεριελήφθη ἐν τοῖς Βασιλικαῖς 56, 2, 9.

«ἐν τοῖς ἀμφιβόλοις κατὰ τοῦ δημοσίου δεῖ ἀποκρίνεσθαι»
καὶ κατόπιν εὔρηται καὶ ἐν

Μετὰ τὴν Ἀτταλιώτου Κεφ. 52. καὶ ἐν

Πεῖρα 36, 13, 17.

Ἐν τούτοις καὶ εἰς αὐτὸν τὸν κανόνα δὲν πρέπει ν' ἀποδώσωμεν ἐν γένει μεγάλην βαρύτητα, διότι οὗτος δὲν παρελήφθη εἰς τὸν Ἀρμενόπουλον, τούτου δ' ἕνεκα διστάζομεν ἔτι μᾶλλον νὰ λάβωμεν αὐτὸν ὑπ' ὄψιν.

Ἐπὶ τέλους πρέπει νὰ ἐξετάσωμεν τί εὐρίσκουμεν, περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου τούτου τοῦ Βασιλείου ἐν τῇ νεωτέρᾳ Βυζαντινῇ ἐποχῇ μέχρις Ἀρμενοπούλου, καὶ σταθμίσωμεν, ἐὰν ἴσως ἐκ τούτων παράγεται ἄλλο τι πόρισμα διάφορον τοῦ παραχθέντος ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε ἐρμηνείας. Ὁ νόμος εὔρηται πλήρης, καὶ σχεδὸν κατὰ λέξιν ἐν

Σχολίῳ 33, Σύνοψις ἐλάσσων (ἐκδ. ὑπὸ Ζηχαρίου σελ. 20).

Ἀρμενόπουλος 1. 3. 65,

ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν προκύπτει τι ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνείαν ἣν ἔδωκαν αὐτῷ οἱ συγγραφεῖς. Ἀτελεῖς πληροφορίαι εὔρηται ἐν

Πεῖρα 9, 7

«ὅτι τὸ τοῦ Δημοσίου δίκαιον χρόνῳ μὴ ἀποκλείεσθαι, τῆς Νεαρᾶς τετύπεται».

Ψελλός, 1394.

«...ὕπερ τοῦ δημοσίου ἵνα μὴ χρόνος κατ' αὐτοῦ τὸ σύνολον ἰσχύσῃ».

Ἐνταῦθα ἀναφέρεται ἡ ἀποφατικὴ φράσις τοῦ νόμου «μὴ εἶναι χρόνον» κτλ., ἐκ τούτου ἡδυνάτῳ τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι οἱ συγγραφεῖς ἐξέλαβον τὸν νόμον ἐν τῇ γενικωτάτῃ αὐτοῦ ἐννοίᾳ, ἀλλὰ τὰ παρατιθέμενα εἶνε λίαν ἀνεπαρκῆ, ὅπως ἐξαγάγωμεν ἀσφαλές τι πόρισμα.

Οὐσιωδέστερα εἰσὶν δύο σχόλια τῶν

Βασιλ. 60, 49, 2, 3.

Ἐν μὲν τῷ πρώτῳ καθιεροῦται ἡ 20ετής παραγραφὴ καὶ δι' ἅπαντα τὰ ζητήματα τοῦ Δημοσίου, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ σχολίῳ τὸν αὐτὸν αὐτὴ περιορίζεται μόνον εἰς ποινικὰς ἀγωγὰς, κατ' ἀντίθεσιν δὲ λέγει:

«εἰ γὰρ χρηματικὴ ἐστὶν ἐξ ὀρθοῦ ἢ ὑποθηκαρῖα τῇ τεσσαρχικονταετίᾳ κλείεται» ἀλλὰ προστίθεται συνάμα ὅτι

«ἀλλὰ ταῦτα μὲν κατὰ τὸ παλαιόν· σήμερον δὲ ἀπὸ νεαρᾶς τοῦ Βασιλέως κυροῦ Βασιλείου αἱ ἀρμόζουσαι τῷ δημοσίῳ χρηματικαὶ καὶ πραγματικαὶ δίκαι ἀείζωοι εἰσι, καὶ οὐδενὶ χρόνῳ κλείονται».

Κατὰ τὸν Ἀρμενόπουλον (1. 2. 35) ὑπὸ τὴν φράσιν «δίκαι χρηματικαὶ» ἐννοοῦνται αἱ πολιτικαὶ ἀγωγαὶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς «ἐγκληματικὰς» ἢ ποινικὰς, καὶ ὑπὸ

τὴν ἐκφρασιν (πραγματικαὶ) κατὰ τὸν αὐτὸν Ἀρμενόπουλον (1. 3. 22), αἱ πραγματικαὶ ἀγωγαὶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς (προσωπικὰς). "Ὅθεν ὁ συντάκτης τῶν σχολίων ἀπεδέχθη, ὅτι μέχρι τοῦ Βασιλείου Ἰσχυρῆν 40ετῆς τις παραγραφὴ δι' ἀπάσας τὰς πολιτικὰς ἀγωγὰς, προσωπικὰς καὶ πραγματικὰς, ἐξαίρουμένων τῶν ποινικῶν ἀγωγῶν, ἀλλ' ὅτι αὕτη καθηργήθη ὑπὸ τοῦ Βασιλείου.

Ἐνταῦθα βεβαίως περιλαμβάνεται ὁριστικὴ τις καὶ πλήρης θεωρία. Εἶναι δὲ προδήλως παραδεδεγμένον, ὅτι ἅπασαι αἱ *actiones perpetuae* τοῦ Δημοσίου μέχρι τοῦ Βασιλείου δὲν ὑπέκειντο εἰς τὴν 30ετῇ Θεοδοσιανῇ παραγραφῇ, ἀλλ' εἰς τὴν 40ετῇ τοῦ Ἀναστασίου, μόνον δὲ ὁ Βασίλειος ἀπεκατέστησεν ἐκ νέου τὴν ἀρχαίαν πραγματικὴν διηγετὴ παραγραφὴν. Ἐπὶ πασῶν δὲ τῶν *actiones temporales*, ὁ νόμος τοῦ Βασιλείου δὲν ἀναφέρεται οὐ μόνον εἰς τὰς ποινικὰς ἀγωγὰς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς λοιπὰς, καὶ ἀντὶ τούτου προϋποτίθεται ἡ διάρκεια τῆς ἰσχύος τοῦ ἀρχαίου δικαίου.

Ποίαν ἀξίαν θέλει τις δώσει εἰς τὴν γνωμοδότησιν ταύτην ἐν τῇ πράξει τῶν δικαστηρίων τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, τοῦτο δὲν ἐξετάζομεν. Ἐπὶ ζητήματος ὅμως ἐφ' οὗ ἅπασα ἡ ἱστορικὴ καὶ νομοθετικὴ ὕλη πλήρης ἡμῖν προσφέρεται, δὲν δυνάμεθα νὰ παρορμηθῶμεν, συμφώνως πρὸς τὴν κατάστασιν τῆς σήμερον ἐπιστήμης τὴν δι' ἱστορικῆς ἐρεύνης καὶ ἐπιστημονικῆς ἐρμηνείας σχηματισθεῖσαν ἡμετέραν πεποιθήσιν νὰ ὑποτάξωμεν εἰς τὴν δόξαν ἐποχῆς, ἥτις οὔτε ὡς πρὸς τὸν νόμον τοῦ Βασιλείου, οὔτε ὡς πρὸς τὴν Ἰουστινιάνειον Νομοθεσίαν ἐκέκτητο καλλίτερα βοηθήματα τῆς ἡμετέρας ἐποχῆς, καὶ τῆς ὑποίας ἡ ἄλλως τε ἀυθαίρετος καὶ ἄκριτος θεωρία εἶνε ἀρκούντως γνωστή.

Ἐξ ἐκείνης δὲ τῆς θεωρίας δυνάμεθα μόνον τοῦτο ν' ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι ἐάν τις δὲν θέλῃ ν' ἀποδεχθῇ τὴν παρ' ἡμῖν ἐκφρασθεῖσαν γνώμην, τότε βεβαίως πρέπει νὰ προτιμηθῇ μᾶλλον ἡ δόξα ὅτι ὁ Βασίλειος καθήργησεν τὴν παραγραφὴν μόνον διὰ τὰς *actiones perpetuae* τοῦ Δημοσίου, ἀλλ' ὡς πρὸς πάσας τὰς *actiones temporales* ἀφῆκεν ἐν ἰσχύϊ τὰς ἀρχαίας παραγραφάς, ἢ ἡ δόξα ὅτι ἐπῆλθεν γενικὴ κατάργησις πάσης παραγραφῆς δι' ἀπάσας τὰς ἀγωγὰς τοῦ Δημοσίου. Ἀλλ' ἡ μεσάζουσα αὕτη γνώμη δὲν ὑποστηρίζεται μὲν ἀμέσως ὑπ' αὐτῶν τῶν λέξεων τοῦ νόμου τοῦ Βασιλείου, ἀλλὰ καὶ τὸ ἄτοπον, νὰ ἐφοδιαζῇται πᾶσα ἀπαίτησις τοῦ Δημοσίου, π. χ. καὶ αὕτη ἡ ἐκ τινος προμηθείας ἔκπων πρὸς χρῆσιν τοῦ στρατοῦ πηγάζουσα *actio redhibitoria* μὲ τὸ ἀπαράγραπτον, ἤθελεν εἶσθαι τοσοῦτον ὑπέρμετρον, ὥστε τότε ἀναγκαιῶς ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ ἀρχὴ τῆς στενῆς ἐρμηνείας κατὰ τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα τρόπον, καὶ τοῦτο συμφώνως πρὸς τὰς ἱστορικὰς σχέσεις.

Συνεπεία ὅλων αὐτῶν τῶν λόγων ὡς πρὸς ἀμφοτέρω τὰ προτεινόμενα ζητήματα κατὰ τὴν ἡμετέραν νομικὴν πεποιθήσιν ἀποφαινόμεθα ὡς ἑξῆς:

I

Αἱ προσωπικαὶ ἀγωγαὶ τοῦ Δημοσίου κατὰ τρίτων, κατὰ τὸ Ἰουστινιάνειον Δίκαιον, καὶ κατὰ τὸ Δίκαιον τῶν Βασιλικῶν ὑπόκεινται εἰς παραγραφὴν, καὶ δὲν ἐκηρύχθησαν ἀπαράγραπτοι διὰ τοῦ 4ου κεφαλαίου τῆς νεαρᾶς τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου, τοῦ ἔτους 996.

II

Ὡς πρὸς αὐτὰς δὲ τὰς προσωπικὰς ἀγωγὰς δὲν ὑπάρχει ἡ παραγραφὴ τῶν τεσσαράκοντα ἐτῶν, ἀλλ' ἡ συνήθης τῶν τριάκοντα ἐτῶν, ἐκτὸς ἐκείνων τῶν περιπτώσεων, καθ' ἃς ὀρίζονται εἰδικὰ ἐξαιρέσεις δι' εἰδικῶν νόμων.

Ὁ κοσμήτωρ, ὁ πρεσβύτερος, καὶ λοιποὶ καθηγηταὶ καὶ διδάκτορες τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ ἐν Βερολίνῳ Βασιλικοῦ Πρωσσικοῦ Πανεπιστημίου Φριδερίκου Γουλιέλμου.

Κατὰ τὸν μῆνα Αὐγούστου 1865

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ «ΕΠΙΤΟΜΗΣ ΚΑΝΟΝΩΝ» ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ : ΤΑ ΣΧΟΛΙΑ

ΥΠΟ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ

Σε πρόσφατο δημοσίευσμά μου¹ είχα αναφερθῆ σὲ παρασκευαζομένη γενικώτερη ἐργασία μου γιὰ τὶς πηγὲς τῆς 'Επιτομῆς Κανόνων τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου (1345)². Ὅπως ἤδη είχα σημειώσει ἐκεῖ, τὸ ζήτημα ἀφορᾷ κυρίως στὰ «σχόλια» ποὺ περιέχονται στὴν 'Επιτομή³, τῶν ὁποίων ἡ ἄμεση ἢ ἔμμεση προέλευση σπάνια δηλώνεται⁴. ἀντίθετα, ἡ προέλευση τῶν χωρίων («κανόνων») ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ κύριο σῶμα τῆς 'Επιτομῆς εἶναι συνήθως προφανές: εἶναι εἰλημμένα βασικά (σὲ πλήρη ἢ συνεπτυγμένη μορφή) ἀπὸ τὸ αὐτούσιο κείμενο τῶν κανόνων ἢ ἀπὸ τὴν λεγομένη Κανονικὴν Σύνοψιν⁵ (πρόκειται συνήθως γιὰ τὸν κανόνα ποὺ μνημονεύεται, ἢ γιὰ ἓνα ἀπὸ τοὺς κανόνες ποὺ μνημονεύονται στὴν οἰκεία ἐπιγραφή· οἱ ἄλλοι μνημονευόμενοι κανόνες εἶναι συχνὰ ἀπλῶς παράλληλα ἢ συγγενῆ χωρία)⁶ — ἀλλὰ ὁ συντάκτης ἔχει ὑπ' ὄψη, κατὰ δεύτερο λόγο, στὴ διαμόρφωση τοῦ κειμένου καὶ τὶς ἐρμηνεῖες στοὺς καθ' ἕκαστον κανόνας τῶν τριῶν κυρίων βυζαντινῶν ἐρμηνευτῶν, καθὼς καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη (1335), πηγὲς οἱ ὁποῖες, ἄλλωστε, εὐρύτατα χρησιμοποιοῦνται καὶ στὰ σχόλια⁷.

Κατωτέρω γίνεται προσπάθεια ταυτίσεως τῆς πηγῆς τοῦ συνόλου τῶν σχολίων τῆς 'Επιτομῆς⁸· στὸ παρὸν στάδιο περιορίζομαι στὰ σχόλια ποὺ ἔχουν περιληφθῆ στὶς ἑντυπες ἐκδόσεις τῆς συλλογῆς⁹.

1. «Ἀνύπαρκτο "συνοδικὸν ψήφισμα" τοῦ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου», 'Επετηρὶς τοῦ Κέντρου 'Ερευνῆς τῆς 'Ιστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΚΒ' (1975), 60 σημ. 21 (καὶ σὲ ἀνάτυπο, Ἀθῆναι 1977). Ἐπαναλαμβάνω ἐδῶ τὸ περιεχόμενο τῆς σημειώσεως ἐκείνης:

«Ὁ ἴδιος ὁ Ἀρμενόπουλος, στὴν «Προθεωρία» τῆς 'Επιτομῆς, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀδελφὴ «Προθεωρία» τῆς 'Εξαβίβλου, ὅπου μνημονεύει ἢ ὑπαινίσσεται τὶς ἄμεσες πηγὲς ἀπὸ ὅπου ἔχει ἀντλήσει, δὲν μνημονεύει τὶς ἄμεσες πηγές του, περιοριζόμενος νὰ ἀναφερθῇ μόνον στὶς βασικὲς πηγὲς τοῦ κανονικοῦ δικαίου (: κανόνες τῶν συνόδων, «ἀποστολικοὶ» κανόνες καὶ κανόνες τῶν πατέρων), ὅπως εὐστοχα ἔχει παρατηρήσει ἤδη ὁ Ν. Ι. Παναζόπουλος, Τόμος Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1952, 525. Τὶς πηγὲς τῆς 'Επιτομῆς ἐξετάζω, καὶ προσπαθῶ νὰ ἐντο-

πίσω, σὲ γενικώτερη, ὑπὸ σύνταξή, ἐργασία μου· τὸ θέμα βέβαια ἀφορᾷ τόσο στὸ κύριο σῶμα τῶν κανόνων, οἱ πηγὲς τοῦ ὁποίου εἶναι μᾶλλον προφανεῖς (: τὸ κείμενο τῶν κανόνων, ἡ «Κανονικὴ Σύνοψις» τῶν Στεφάνου τοῦ Ἐφεσίου-Συμεὼν τοῦ «Μαχίστου καὶ Λογοθέτου», τὰ ἔργα τῶν ἐρμηνευτῶν Ζωναρᾶ, Βαλααμῶνος καὶ Ἀριστηνοῦ), ὅσο καὶ στὰ σχόλια τῆς Ἐπιτομῆς, γιὰ τὰ ὁποῖα εἶχε ἄλλοτε ὑποστηριχθῇ ὅτι «de plus grand nombre sont anonymes et pourraient bien être d'Harménopule lui-même» (Mortreuil, III, 466) καὶ τὰ ὁποῖα στὴν πραγματικότητα προέρχονται ἐπίσης, ἐξ ὁλοκλήρου — ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς περιπτώσεις —, ἀπὸ προγενέστερες γνωστὲς ἐρμηνευτικὰ καὶ νομολογιακὰ ἐργασίες (ἀντίστοιχη εἰδικὴ ἐργασία τοῦ γιὰ τὰ σχόλια τῆς Ἐξαβίβλου ἔχει ἀναγγεῖλει ὁ Ν. Π. Μάτσας, «Τὰ σχόλια εἰς τὴν Ἐξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου...», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, XXI (1971), 169 κέ. — καὶ σὲ ἀνάπτυξη). Γιὰ τίς ἀνάγκες τοῦ παρόντος δημοσιεύματος θεωρῶ ὡς δεδομένη, χωρὶς ἄλλη ἀνάπτυξη, τὴν ἀπόδοση στὸν ἴδιο τὸν Ἀρμενόπουλο, ὅπως πιστεύω, καὶ ὅχι σὲ ξένη ἐπεξεργασία, τῆς ἐντάξεως τῶν σχολίων στὴν Ἐπιτομή.

Στὸ ἴδιο δημοσίευμα, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὸ σχόλιο Α, 4, [17](b) τῆς Ἐπιτομῆς (=Βλάσταρης, X, 28), εἶχα παρουσιάσει μία πρώτη ἀναγραφὴ τῶν σχολίων τῆς Ἐπιτομῆς ποὺ ἔχουν ἀντληθῇ ἀπὸ τὸν Βλάσταρη (ἐνθ' ἀνωτ., 60 σημ. 22).

2. Γιὰ τὴν συλλογὴ βλ., ἀπὸ τίς παλαιότερες ἐργασίες: Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Βερολῖνο 1892· τοῦ ἴδιου, «Die Synopsis canonum: Ein Beitrag zur Geschichte des Quellen des kanonischen Rechts der griechischen Kirchen», *Sitzungsberichte der königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, II, Βερολῖνο 1887, 1161 κέ.· J.-A.-B. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin*, III, Παρίσι 1846, 464 κέ.· F. A. Biener, «Φιλολογικὸν σχεδιάσμα περὶ τῶν συλλογῶν καὶ κανόνων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας» (= *De collectionibus canonum ecclesiae graecae*, Βερολῖνο 1827), μετ. Π. Κ. ἀλλ. γ. ᾱ, *Μελέται καὶ Λόγοι*, Α', Ἀθήναι 1899· Ν. Milas, *Τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀρατολικῆς Ἐκκλησίας* (= *Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche*, übers. von A. R. v. Plessiē, Mostar 1905), μετ. Με λ. Ἀ π ο σ τ ο λ ο π ο ῦ λ ο υ, Ἀθήναι 1906, 262 - 263 καὶ σημ. 26 — καὶ τὴν αὐτόθι βιβλιογραφία, καθὼς καὶ τίς εἰδικὲς ἐργασίες γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου: πρβλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου: Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξαβίβλος*, Ἀθήναι 1971, passim (γιὰ τὴν Ἐπιτομή βλ. κυρίως κς' σημ. 48 ἀρ. 1) καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν φύση τῆς Ἐπιτομῆς ὡς ἀποπεράρας καθ' ὅλην κωδικοποίησιν τῶν ἱερῶν κανόνων — ἡ ὁποία ἀποτελεῖ αἵτημα ποὺ ἀκόμη, δὲν ἔχει ἐκνοποιηθῇ στίς ἡμέρας μας (πρβλ. ἀρχιμ. Β α ρ θ ο λ ο μ α ῖ ο ς Ν. Ἀ ρ χ ο ν τ ῶ ν η ς, σήμερα μητροπολίτης Φιλαδελφείας, *Περὶ τῆς κωδικοποίησιν τῶν ἱ. κανόνων καὶ τῶν κανονικῶν διατάξεων ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ* [= *Ἀνάλεκτα Βλατάδων* 6], Θεσσαλονίκη 1970, passim, καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία) — βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «(Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου:) Ἀνέκδοτα πραγματεῖα περὶ νηστειῶν», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρευνῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, III' (1971), 225· πρβλ. καὶ Ν. Ι. Πανταζόπουλος, ἐνθ' ἀνωτ. Γενικά, ἡ Ἐπιτομή, εὐρισκομένη ὑπὸ τὴν σκιά τῆς Ἐξαβίβλου, δὲν ἔχει ἰδιαίτερα ἀπασχολήσει τοὺς ἐρευνητάς· ἀντίθετα, τὸ κύρος της κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα (καὶ ἀφοῦ καθ' ὅλη τὴν Τουρκοκρατίαν εἶχε ὡσιαστικὰ παραμερισθῇ ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ Βλάσταρη καὶ ἀργότερα τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ) εἶχε φανῇ νὰ ἐπιβάλλεται: ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς

τὴν εἰσάγει, μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα κύρια κανονικὰ ἔργα, στὸ «νέο διάγραμμα...τῶν ἐλληνικῶν καὶ διδασκαλικῶν βιβλίων ποὺ ἔχουμε στῆς ἐπιστήμης καὶ τέχναις» («Γινώθι σαυτὸν» [1796], *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ἔκδ. Κ. Θ. Δ η μ α ρ ᾱ ς, Ἀθήνα 1976, 159 στὸ κεφάλαιο «Νομικὰ τῆς Ἐκκλησίας»· αὐτόθι, 160 στὸ κεφάλαιο «Νομικὰ τῆς Πολιτείας»· ἡ *Ἐξάβιβλος*· ἰδιαίτερη εἶναι ἡ θέση τῆς στὸ *Πηδάλιον* (1800), ὅπου οἱ παραπομπές, ρητὲς ἢ σιωπηρές, κυρίως στὰ σχόλια τῆς *Ἐπιτομῆς*, εἶναι συγγῆς (π.χ. σχόλια Α,4, [6] Α,4, [17] [b] Α,4, [57] Γ,2, [16] κλπ. = *Πηδάλιον*, 414 στήμ. 1, 31 στήμ. 1, 37 στήμ. 2, 190 στήμ. 2 κλπ., καθὼς καὶ τὰ σχόλια ποὺ ἀναφέρονται σὲ «κανόνες» τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ, ὡς ἀμέσως κατωτέρω), — καὶ ὅπου ἐνίοτε τοὺς ἀποδίδεται ἠρῶν μένος κύρος, ἀκόμη καὶ ἐναντὶ τῶν ἰδίων τῶν πηγῶν τους, τίς ὁποῖες γνωρίζουν ἐν τούτοις καὶ μνημονεύουν, ἀλλὰ δευτερευόντως, οἱ συντάκτες τοῦ *Πηδαλίου* (: σχόλιο Α,5, [7] = *Πηδάλιον*, 470 στήμ. 1 «...κατὰ τὸ σχόλιον τοῦ Ἀρμενοπούλου...Αὐτὸ τοῦτο λέγει καὶ ὁ Βαλσαμών»). Τὴν αὐθεντία τῆς *Ἐπιτομῆς*, μετὰ τὴν ἀλλων, θὰ ἐπικαλεσθῶν οἱ συντάκτες τοῦ *Πηδαλίου*, 698 στήμ. (κ.ε., ὑπὸ τοὺς ἀντίστοιχους «κανόνες») γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴν αὐθεντικότητά τῶν «κανόνων» τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ· τὸ ἴδιο καὶ στὸ *Ἐξομολογητάριον* τοῦ Νικολάου τοῦ Ἀγιορείτου, Βενετία 1868, 113-114 στήμ. (γιὰ τὸν Νικόδημο ὡς κύριον συντάκτη τοῦ *Πηδαλίου* βλ. κατωτέρω στήμ. 8). Προφανῶς στὴν πρόσδοσιν τοῦ παροδικοῦ αὐτοῦ κύρους συνετέλεσε ἡ παρουσία τῆς *Ἐπιτομῆς* ὡς πρώτου κειμένου τοῦ *Jus Graecoromanum* τῶν Leunclavius - Freher, μιᾶς συλλογῆς ἡ ὁποία εὐρέως χρησιμοποιεῖται στὸ *Πηδάλιον* καὶ ἡ ὁποία, γενικώτερα, εἶχε ἀποκτήσει, ἂν καὶ μὲ κάποια βραδύτητα, μεγάλη σπουδαιότητα στὴν Ἀνατολή, ὅπου ἦταν περιζήτητη καὶ διεδίδετο ἀντιγραφόμενη, ἰδίως τὸν 18ο αἰῶνα (βλ. μαρτυρία τοῦ K. E. Zachariä στὸν J. Zhishman, *Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας*, μετ. Μελετ., Ἀποστολὸς οὐλ οὐ, Ἀθήνα 1912, 46 καὶ στήμ. 4)· ἡ θέση τῆς *Ἐπιτομῆς* στὴν κεφαλὴ τῆς συλλογῆς τῶν Leunclavius - Freher δημιουργεῖται προφανῶς στὴν Ρωσία τὴν παρεξήγησιν τῆς ἀποδόσεως στὸν Ἀρμενόπουλο τοῦ συνόλου τῆς συλλογῆς, κατὰ τὴν πληροφορία ποὺ μεταφέρει ὁ K. Τριανταφυλλόπουλος, *Ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἡ νομικὴ σκέψις ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1960 (=I.M.X.A. 34), 17· τὴν ἴδια ὁμοῦς παρεξήγησιν βλ. καὶ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, ὅπου στὸ «Ἐγχειρίδιον περὶ τῶν Συνοικεσιῶν» τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ, ποὺ συνοδεύει στίς ἐκδόσεις τὴν μετάφρασίν του τῆς *Ἐξαβιβλίου* (Βενετία 1744 - 1820), ἡ συλλογὴ τῶν Leunclavius - Freher μνημονεύεται, passim, ὡς «Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου Βιβλίον...τῶν Ἐρωταποκρίσεων» (ἀπὸ τὴν κεφαλίδαν «Liber...Responsorum» τῶν βιβλίων 5 καὶ 6).

3. Δὲν ἀνήκει στοὺς σκοποὺς αὐτοῦ τοῦ δημοσιεύματος νὰ ἐξετάσῃ ἐὰν καὶ κατὰ ποῖο μέτρο ἡ ἐνταξὴ τῶν σχολίων στὴν *Ἐπιτομή* θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ στὸν ἴδιο τὸν Ἀρμενόπουλο. Πιστεύω πάντως ὅτι γιὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σχόλια, τὰ ὁποῖα ἀντλοῦν ἀπὸ γνωστὰς πηγὰς ποὺ χρησιμοποιοῦνται καὶ στὰ χωρία τοῦ κυρίου σώματος τῆς *Ἐπιτομῆς* (: οἱ τρεῖς βυζαντινοὶ ἐρμηνευτὲς καὶ ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης), ἡ ἀπόδοσιν στὸν Ἀρμενόπουλο — μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἐξέτεθη — φαίνεται εὐλόγη, καὶ πάντως δὲν προσκρούει σὲ καμμία ἀντένδειξη. Ὁρισμένες ἀμφιβολίες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ διατυπωθῶν γιὰ μερικὰς κατηγορίας σχολίων (π.χ. σχόλια ποὺ δὲν φαίνεται νὰ συνδέονται ἀμεσα, ἐνίοτε οὔτε ἔμμεσα, μὲ τὸ χωρίο ἢ τὸ θέμα ὑπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν ἐνταχθῇ, ἢ σχόλια ποὺ ἐμφανίζουν ἰδιουτυπίαν στὴν διατύπωση σὲ σχέση μὲ τὰ ὑπόλοιπα, ὅπως: τὸ σχόλιο E,1,[1], τὸ μόνον χωρίο ὅπου γίνεται ρητὴ μνεία τοῦ ἐρμηνευτῆ ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται: ὡς ὁ

τρους καὶ τοῦ Ἰλίου Κρήτης σὲ ἄμεση συνέχεια, πού θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσῃ ἐνδειξη γιὰ τὴν παρούσα ἀλληλοδιαδόχως (ἢ τὴν ἀνάμειξη) τῶν ἀποκρίσεων τῶν δύο ἱεραρχῶν σὲ κάποιο τμήμα τῆς χειρόγραφης παραδόσεώς τους, θὰ ἦταν ἰσως πιθανώτερο νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ ἐσφαλμένη μνεία ἀναφέρεται στὸν Ἰωάννη Κίτρον (contra θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ σχολίου Α,4,[57], πού πράγματι προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κίτρον, ὁ ἱεράρχης μνημονεύεται μόνον μὲ τὸ ὄνομα τῆς ἐπισκοπῆς του: τοῦ Κίτρον)· ἡ σταθερή, ἐξ ἄλλου, μνεία τοῦ Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ στὰ σχόλια τῆς Ἐπιτομῆς μὲ τὸ προσωνόμιο του: ὁ Νηστευτῆς εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους πού φαίνεται νὰ ἀποκλείουν νὰ ἀναφέρεται σ' αὐτὸν ἡ ἐσφαλμένη μνεία τοῦ μακαρίου Ἰωάννου· τὰ ἄλλα πρόσωπα μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ποτὲ δὲν μνημονεύονται στὸν Ἀρμενόπουλο. Φυσικὰ τὸ ζήτημα ἔχει μόνο φιλολογικὴ σημασία, ἀφοῦ ἡ τῶν τῶν τοῦ μακαρίου Ἰωάννου μὲ τὸν Ἰλίου Κρήτης εἶναι ἀσφαλές. — Βεβαίως ἡ γνώμη τοῦ Zachariä, GRR, 43 (§ LXVIII) ὅτι ὁ μακάριος Ἰωάννης εἶναι ὁ σύγχρονος τοῦ Ἀρμενοπούλου οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωάννης ΙΔ' ὁ Καλέκας (1334 - 1347) εἶναι ἐντελῶς πεπλανημένη.

γ) Δ,2,[23] Ἡ τοῦ χαρτοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας κυρίου Πέτρου διάλεξις... Ἀντίθετα τὸ σχόλιο Ε,1,[13](α), προερχόμενο ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἀποκρίσιν τοῦ χαρτοφύλακος Πέτρου, δὲν φέρει ἐνδειξη τῆς προελεύσεώς του.

δ) Ε,1,[1] ...ὥς ὁ Βαλαμὼν λέγει (βλ. στὴν προηγούμενη σημείωση): πρβλ. ὁμοίως καὶ τὴν περίπτωση τοῦ σχολίου Β,3,[44]: ...οὕτω γὰρ ἔν τισι τῶν ἐξηγητῶν εἴρηται (ἔπου ἡ φράση μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται [βλ. κατωτέρω στὸ οἰκεῖο χωρίο] εἴτε στὸ πολυάριθμο τῶν σχετικῶν χωρίων καὶ τίς ἐπ' αὐτῶν ἐρμηνείες τῶν βυζαντινῶν ἐρμηνευτῶν, εἴτε στὴν διαφορὰ πού παρατηρεῖται στὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστηνοῦ στὸν 1 Νεοκαισαρείας, ἀπὸ ἔπου ἀντλεῖται τὸ σχόλιο, σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους αὐτόθι ἐρμηνευτές).

ε) τὸ σύνολο τῶν σχολίων πού προέρχονται ἀπὸ τὴν «σύνοψιν» τοῦ Καροικοῦ τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Βλάσταρη (Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 432 - 445): ὁ Νηστευτῆς Ἰωάννης (σχόλιο Ε,2,[44]), ἀπλῶς ὁ Νηστευτῆς ἐφεξῆς (σχόλια Ε,3,[30] κέ· βλ. στὴν ἐπομένη σημείωση). Ἀπὸ τὴν ἴδια «σύνοψιν» τοῦ Βλάσταρη — ἀλλὰ χωρὶς νὰ συνδέεται μὲ τὸ Καροικὸν τοῦ ψευδο-Ἰωάννου — ἀντλεῖται, χωρὶς μνεία τῆς προελεύσεώς του, καὶ τὸ σχόλιο Ε,4,[1] («ἀδιτύπως» Grumel 430 τοῦ πατριάρχου Μεθοδίου Α'). Διαφορετικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ χωρίου Β,1,[6] πού, προερχόμενο ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἴδια «σύνοψιν» τοῦ Καροικοῦ, ἀποδίδεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή του στὸν Νικηφόρο Κωνσταντινουπόλεως (βλ. στὴν ἐπομένη σημείωση).

Οἱ ἄλλες μνημονεύμενες στὰ σχόλια πηγές (νεαρές Ἰουστινιανοῦ καὶ τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸ αὐτοκράτορων, πατριαρχικὲς καὶ συνοδικὲς πράξεις κλπ.) εἶναι ἑμμεσες μόνον πηγές, γνωστὲς στὸν συντάκτη ἀπὸ τὴν μνεία τους στοὺς βυζαντινοὺς ἐρμηνευτὲς καὶ στὸν Βλάσταρη, ἀπὸ ἔπου ἀπ' εὐθείας ἀντλεῖ. Ἰδιότυπη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ σχολίου Β,4,[7] πού παραπέμπει ὁρθά: ἐν ταῖς λεγομέναις τῶν ἁγίων ἀποστόλων διατάξεσι (= Ἀποστολικὰ διατάγματα, ἀπὸ ἔπου πράγματι προέρχεται), ἀλλὰ προφανῶς ἔχει παραληφθῇ ἀπὸ ἄλλη ἐνδιάμεση πηγή, τὴν ὁποία δὲν ἔχω ἐντοπίσει.

5. Ὁ Ἀρμενόπουλος μνημονεύει στὴν «Προθεωρίαν» τῆς Ἐπιτομῆς τοὺς κανόνες ἀπὸ ἔπου ἀντλεῖ: ἀπὸ τοὺς κανόνες τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἢ τοὺς ἐπικυρωμένους ἀπὸ τὸν κανὼνα 2 τῆς Πενθέκτης κανόνες ἀποσιωπῶνται μόνον ὁ κανὼν τῆς Καρχηδόνας ἐπὶ Κυπριανοῦ, ὁ κανὼν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ Νεκταρίου καὶ οἱ κανόνες Ἀθνασίου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἀμφι-

λογίου, Θεοφίλου και Γεωναδίου, — πηγές που πράγματι δεν περιέχονται στο σώμα της *Ἐπιτομῆς* (ἡ ἐγκύκλιος ἐπιστολή τοῦ Γεωναδίου Α' Κωνσταντινουπόλεως [458-471] ἔτ. 458/459 Grumel 143: Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 368-374 μνημονεύεται στο σχόλιο Α,1,[8], ἀπὸ τὸν Ζωναρχῶν) στοὺς μνημονευομένους στὴν «Προθεωρία» καὶ περιεχομένους στὴν *Ἐπιτομή* κανόνες ἐντάσσονται, κατὰ τὴν σταθερὴ κανονικὴ παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὡς «μερικαὶ» σύνοδοι, ἡ Πρωτοδευτέρα (861) καὶ ἡ τῆς Ἀγίας Σοφίας (879/880), καί, ἀπὸ τοὺς ἀνεπικύρωτους «κανόνες» ποὺ περιλαμβανόμενοι στίς κανονικὲς συλλογὲς θεωρήθηκε ὅτι προσέλαβαν οἰονεὶ γνήξιμένο τυπικὸ κύρος, οἱ «κανόνες» τοῦ (πιθανῶς ψευδο-)Νικηφόρου Α' Κωνσταντινουπόλεως (806-815): Grumel *404-407 = Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 427-431 ι' καὶ τοῦ Νικολάου Γ' Κωνσταντινουπόλεως (1084-1111): Grumel 982 = Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 417-426 — ὅχι ὅμως ἡ ἐπιστολή τοῦ Ταρχασίου Κωνσταντινουπόλεως (784-806) ἔτ. 790: Grumel 364 = Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 375-383 (μνημονεύεται στο σχόλιο Α,4,[17](α), ἀπὸ τὸν Βλάσταρη) οὔτε οἱ «κανόνες» τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ: Grumel **270 (περιέχονται στὰ σχόλια Ε,2,[44] Ε,3,[30] [36] [42] [50] [55] [56] [58] [59] [62] καὶ Γ, [11], ἀπὸ τὴν «σύνοψιν» τοῦ Κατακοικοῦ ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Βλάσταρη). Ἡ διαφορὰ, ἄλλωστε, μεταξὺ πηγῶν μνημονευομένων στὴν «Προθεωρία» καὶ μὴ, εἶναι ὁ βασικὸς τρόπος διακρίσεως μεταξὺ τῶν κυρίως χωρίων τῆς *Ἐπιτομῆς* καὶ τῶν σχολίων τῆς, σὲ ὀρισμένες ὀριακὲς περιπτώσεις: ιδιότυπη εἶναι ἡ περίπτωσις τῶν χωρίων Β,1,[6] καὶ Β,6,[4] τὰ ὁποῖα φέρονται ὑπὸ ἐπιγραφὲς ποὺ τὰ ἀποδίδουν στὸν Νικηφόρο Κωνσταντινουπόλεως, πηγὴ τὴν ὁποία κανονικὰ χρησιμοποιοῦν ὁ Ἀρμενόπουλος στο κύριο σῶμα τῆς *Ἐπιτομῆς* καὶ ἡ ὁποία μνημονεύεται στὴν «Προθεωρία», δὲν ἀνήκουν ὅμως, στὴν πραγματικότητά, στίς ἀποδιδόμενες στὸν πατριάρχη συλλογὲς κανόνων, ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ ἄλλες γνωστὲς καὶ χρησιμοποιούμενες (σ τ ἂ σ χ ὅ λ ι α) πηγές: τὸ χωρίο Β,1,[6] ἀπὸ τὸν ψευδο-Ἰωάννη τὸν Νηστευτὴ κατὰ τὴν «σύνοψιν» τοῦ Βλάσταρη, τὸ χωρίο Β,6,[4] ἀπὸ τὸν Βλάσταρη (Ἰωάννη Κίτρον: ἡ ἐσφαλμένη ἐπιγραφή μπορεῖ νὰ δικαιολογηθῇ ἀπὸ ἀπλὴ παραδρομὴ τῶν γραφέων ἢ τῶν ἐκδοτῶν, δεδομένου ὅτι τὸ πρῶτο χωρίο ἔπεται χωρίου ποὺ κανονικὰ προσγράφεται στὸν Νικηφόρο (Β,1,[5]: *Τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου* = 8 Νικηφόρου: Ράλλης - Ποτλῆς, Δ', 427) καὶ ἀπλῶς φέρει τὴν ἐπιγραφή: *Τοῦ αὐτοῦ*, ἐνῶ τὸ δεύτερο χωρίο προηγεῖται σειρᾶς χωρίων ποὺ κανονικὰ ἐπίσης προσγράφονται, μετὰ τὴν ἐπιγραφή: *Τοῦ αὐτοῦ*, στὸν Νικηφόρο (Β,6,[5] [6] [7] = 1, 5, 9 Νικηφόρου: αὐτόθι), — ἡ καὶ ἀπὸ ἀτέλεια τοῦ χφ ποὺ διέθετε ὁ συντάκτης, ἰδίως ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ κανόνες τοῦ Νικηφόρου ἀνήκουν στο σταθερὸ corpus τῶν κειμένων ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ σύνθετος «παράρτημα» τοῦ *Συντάγματος* τοῦ Βλάσταρη, μαζὶ μετὰ τὴν «σύνοψιν» τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ καὶ τίς «ἀποκρίσεις» τοῦ Ἰωάννου Κίτρον (Mortreuil, III, 461). Μετὰ αὐτὰ τὰ δεδομένα ἡ θέση τῶν χωρίων αὐτῶν στο κείμενο ἢ στὰ σχόλια τῆς *Ἐπιτομῆς* εἶναι ἀμφίβολη: γιὰ τίς ἀνάγκες αὐτοῦ τοῦ δημοσιεύματος τὰ δέχομαι ὡς scholii loco κείμενα, ἂν καὶ ἡ πραγματικὴ λειτουργία τους εἶναι ἀμφισβητήσιμη: τὸ χωρίο Β,1,[6] ἐναρμονίζεται ἀπόλυτα μετὰ τὰ χωρία ποὺ προηγούνται καὶ ἔπονται, σὲ σχέσιν μετὰ τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ κατέχη μία ἰσοδύναμη καὶ αὐτοτελὴ ὀργανικὴ θέση, — ἂν καὶ ἀντίστοιχη θεματικὴ αὐτονομία ἔχουν ἐνίοτε καὶ σχόλια, τῶν ὁποίων ὁ χαρακτήρας δὲν ἀμφισβητεῖται: τὸ χωρίο Β,6,[4] θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελῇ πράγματι σχόλιο εἴτε στο προηγούμενο σχόλιο Β,6,[2] εἴτε στο ἐπόμενο χωρίο Β,6,[5], ἀλλὰ πάντως ὅχι στο χωρίο ὑπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει τεθῇ. Στὴν κατηγορίᾳ αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀνήκει καὶ τὸ χωρίο Γ, [25], ἐπιγραφόμενο ἐπίσης: *Τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου*, τοῦ ὁποίου τὴν προέλευσις δὲν

κατώρθωσα ακόμη να εντοπίσω και το όποιο διατηρώ προσωρινά στη θέση την οποία φαινομενικά τουλάχιστον κατέχει, στο κύριο σώμα των «κανόνων». Έξ' άλλου, όριακή επίσης περίπτωση αποτελεί το χωρίο B,5,[5] *Περὶ ἐφορκιστῶν*, το μόνο χωρίο του κυρίως κειμένου της *Ἐπιτομῆς* που δεν φέρει, τουλάχιστον στις εκδόσεις, επιγραφή με ένδειξη της προελεύσεώς του (=26 Λαοδικείας), του όποιου όμως ή θέση στο σώμα των «κανόνων» (και όχι στα σχόλια, όπως θα μπορούσε να υποθεθῇ) σταθερά θεμελιώνεται, όχι μόνο στην προέλευσή του, στην θεματική του αὐτοτέλεια και στην ανεξαρτησία του από τὰ προηγούμενα χωρία, ἀλλὰ και στην επικεφαλίδα *Περὶ ὑποδιακόνων καὶ ἐφορκιστῶν* της «επιγραφῆς» B,5 (το χωρίο είναι το μόνο αναφερόμενο στους ἐφορκιστές).

6. Ὡς παράρτημα αὐτοῦ τοῦ δημοσιεύματος παρέχονται, στην τελευταία ὑποσημείωση: (α) τὰ χωρία της *Ἐπιτομῆς*, όπου ή αναγκαζομένη στην επιγραφή παραπομπή (ή τμήμα της) δὲν ἀνταποκρίνεται στην ἀρίθμηση τοῦ ἀντιστοίχου κανόνος στην συλλογή των *Ράλλη - Ποτλῆ* (ή δὲν περιέχει οὐκ ἀνδῆποτε ἀρίθμηση τοῦ κανόνος) — εἴτε ἀπὸ λάθος των χφφ ή των εκδόσεων (όποτε το χωρίο σημειώνεται ὡς διορθωτέο) εἴτε ἐπειδὴ ὁ συντάκτης της *Ἐπιτομῆς* ἔχει ὑπ' ὄψη του και ἀκολουθεῖ διάφορη κατανόμῃ και ἀρίθμηση των κανόνων ἀπὸ την υιοθετούμενη στους *Ράλλη - Ποτλῆ* (όποτε παρέχεται ἀπλῶς ή ἀρίθμηση της συλλογῆς αὐτῆς) —, και, κατὰ μείζονα λόγον, τὰ χωρία γιὰ τὰ όποια ή επιγραφή παρέχει ἐντελῶς ἐσφαλμένη ένδειξη προελεύσεως, καθὼς επίσης και τὰ χωρία στὰ όποια ή ένδειξη της επιγραφῆς, ὀρθή καθ' ἑαυτήν, είναι ἑλλιπής, γιὰτὶ ἀποσιωπᾷ και ἄλλη πηγὴ την όποια ἐγνωσμένα χρησιμοποιοῖ επίσης ὁ συντάκτης στην σύνθεση τοῦ χωρίου (σημειώνεται: +): ὁ συνδυασμὸς τοῦ πίνακα αὐτοῦ με τις (ὑπόλοιπες) επιγραφές των χωρίων της *Ἐπιτομῆς* ἐπιτρέπει την εὐχερῇ ταύτιση της προελεύσεως τοῦ συνόλου των χωρίων, — με την έννοια βέβαια που ἐκτίθεται στο κείμενο και στην ἐπομένη σημ. 7 (β) οἱ *loci gemini* της *Ἐπιτομῆς*, οἱ όποιοι, ὡπως και στην *Ἐξάβιβλο*, προέκυψαν κατὰ βάση ἀπὸ την καθ' ὅλην κατὰκτῃ που ἐφαρμόζεται στις συλλογές τοῦ Ἀρμενοπούλου, ή όποια δημιούργησε την ἀνάγκη νὰ περιληφθῇ ή ἴδια διάκτῃ σὲ διάφορα θέματα με τὰ όποια ἐξ ἴσου σχετίζεται (βλ. Κ. Πιτσάκης, *Ἐξάβιβλος*, μτ' σημ. 39) — ή σημασία των *loci gemini* της *Ἐπιτομῆς*, πέρα ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον που ἐνδεχομένως παρουσιάζουν γιὰ την φιλολογικὴ κριτικὴ τοῦ κειμένου (ή κριτικὴ τοῦ κειμένου δὲν ἀποτελεῖ βέβαια συστηματικὸ σκοπὸ αὐτοῦ τοῦ δημοσιεύματος: μεμονωμένες κριτικὲς παρατηρήσεις στις σημειώσεις που ἀκολουθοῦν γίνονται ἀπλῶς ἐπ' εὐκαιρία και ἀφορῶν μόνον σὲ σοβαρὰ σφάλματα τοῦ ἐκδεδωμένου κειμένου), συνίσταται, νομίζω, στην κατάδειξη ἐν πολλοῖς τοῦ τρόπου ἐργασίας τοῦ Ἀρμενοπούλου: τὸ γεγονός ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ ἀμελητέες ἐξαιρέσεις σὲ ἐλάχισσα σημεία, τὸ κείμενο που παρέχεται είναι κατὰ λέξῃ ὅμοιο στὰ διάφορα χωρία όπου ἐπαναλαμβάνονται (τὸ ἴδιο συμβαίνει, σὲ μικρότερη κλίμακα, και στους *loci gemini* της *Ἐξάβιβλου*, όπου ὅμως ή προσήλωση στὸ γράμμα της πρωτότυπης πηγῆς είναι πολὺ στενότερη, και ἐπομένως τὸ φαινόμενο πολὺ περισσότερο «φυσιολογικό»), παρὰ την χρησιμοποίηση διαφόρων πηγῶν και την λιγότερο ή περισσότερο ἐλεύθερη σύνταξη τοῦ τελικοῦ κειμένου κάθε χωρίου, ἴσως μαρτυρεῖ ὅτι προηγήθηκε τὸ ἔργο της «ἐπιτομῆς» αὐτῆς, γιὰ τὸ σύνολο των κανόνων, και ἐπηρεχόυθη ή κατὰ θέματα κατανόμῃ των ἔτσι διαμορφωμένων κειμένων (ἀπὸ την όποια προέκυψαν οἱ *loci gemini*)· την ἐκδοχὴ αὐτὴ ἐνισχύουν, νομίζω, ή διαπίστωση ὅτι συνήθως κάθε χωρίο προέρχεται ἀπὸ ἓνα μόνον κανόνα, τοῦ όποιου ἀποτελεῖ «ἐπιτομὴ» (σπάνια ἓνα χωρίο ἀποτελεῖ πραγματικὰ σύνθεση περισσοτέρων κανόνων), ἐνῶ οἱ ἄλλοι μνημονευόμενοι ἐνίοτε στην επιγραφή των χωρίων

κανόνες αποτελούν συχνά απλώς παράλληλα ή συγγενή χωρία, και το γεγονός ότι πάντως όλοι σχεδόν οι loci gemini της 'Επιτομής είναι χωρία «άπλης» προελεύσεως, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπου όμως στην πραγματικότητα δεν γίνεται «σύνθεση» κανόνων: Γ,2,[42] = Δ,2,[10] (24 Πενθέκτης και 54 Λαοδικείας, αλλά στην πραγματικότητα ή προέλευση μόνον από τον κανόνα της Πενθέκτης), Γ,2,[31] = Δ,2,[8] (18 Δ' Οίκουμηνικής και 34 Πενθέκτης, οι κανόνες ταυτόσημοι): χαρακτηριστικό είναι ότι η παραδρομή στην επιγραφή του πρώτου χωρίου (ό κδ' της α' και β', αντί: της εν Τρούλλω) επαναλαμβάνεται όμοια και τις δύο φορές, στοιχείο σύνθετος που ενισχύει την άποψη ότι τα χωρία ανταλλάσσονται από προδιανομομένο «fonds», όπου και θα είχε σημειωθεί ή εσφαλμένη ένδειξη προελεύσεως: διαφορετική είναι η περίπτωση του «μηχανικού» λάθους της επιγραφής του χωρίου Δ,2,[8] που, όπως συμβαίνει και στις άλλες περιπτώσεις λάθους τέτοιας μορφής, δεν άπαντα στο όμοιο χωρίο Γ,2,[31]. — 'Ο Ν. Η. Μάτσης, «Τὰ σχόλια εις τὴν 'Εξάβιβλον...», ἐνθ' ἀνωτ., 169-170 σημ. 3 ἐντοπίζει τὴν προέλευση, ὅπως δέχεται, ἀπὸ τὴν 'Επιτομὴ δύο σχολίων τῆς 'Εξάβιβλου: σχόλ. Δ,15,14 (Heimbach, 584-585 = Πιτσάκης, 275: σχόλιο ἀπὸ τὸν κώδικα MB τοῦ Heimbach, στὸ κείμενο στὸν νέο κώδικα τῆς μονῆς 'Ομπλοῦ [O]: 'Α γ α μ. Τ σε λ ι κ α ς, 'Αντιβολή τοῦ κειμένου τῆς 'Εξάβιβλου τοῦ 'Αρμενοπούλου κατὰ νέο σύμμικτο κώδικα τῆς μονῆς 'Ομπλοῦ, 'Ο 'Ερανιστής, Η' (1970), 281-301) = 'Επιτομή Ε,3,[26] + [27] (κανόνες 9 καὶ 21 Μ. Βασιλείου) (στὸ σχόλιο διορθωτέα: 'Ο δὲ θ' κανὼν... [ἔτσι καὶ O, 'Επιτομή] ἀντὶ 'Ο δὲ r' κανὼν... καὶ ὑπογράφει: [ὡς 'Επιτομή] < Σύνοψις] ἀντὶ ὑπὸ γυναικός, καὶ ἀθετητὴς ἡ συμπλήρωση πεπορευεκότα <τι> [τὸ τι δὲν ὑπάρχει στὸν O καὶ στὴν 'Επιτομή] <Σύνοψιν> ἀντιθετὰ στὸ σχόλιο ὁρθά: Καὶ κα' κανὼν τοῦτον [τὸ τοῦτον ἐλλείπει στὸν O], ἐνθ' στίς ἐκδόσεις τῆς 'Επιτομῆς: 'Ο κε'...) καὶ σχόλ. Ξ, 6, 3 (Heimbach, 750-751 = Πιτσάκης, 353: σχόλιο ἀπὸ τοὺς κώδικες Η, C καὶ ἐν μέρει MA τοῦ Heimbach: στὸν Η σὲ θέση κειμένου, τὸ ἴδιο καὶ στὸν O [μεταξὺ τῶν χωρίων Ξ, 6, 1 καὶ 2]) = 'Επιτομή Ε,3,[46] + [47] (κανόνες 8 καὶ 43 Μ. Βασιλείου) (στὸ σχόλιο ὁρθά: Καὶ ὁ η' κανὼν..., ἐνθ' στίς ἐκδόσεις τῆς 'Επιτομῆς: 'Ο κ'...). Ἀλλὰ τὸ φαινόμενο εἶναι εὐρύτερο στὰ λίγα χωρία τῆς 'Εξάβιβλου πού ἀναφέρονται στὸ κανονικὸ δίκαιο: ἔτσι:

'Εξάβιβλος Γ,6,7 (Heimbach, 422 = Πιτσάκης, 198: στὸ κείμενο στοὺς κώδικες τοῦ Heimbach, στὸ περιθώριο στὸν O) = 'Επιτομή Γ,2,[7] (20 Ἀποστολικός)

'Εξάβιβλος Δ,15,7 (Heimbach, 578 = Πιτσάκης, 271: στὸ κείμενο στοὺς κώδικες τοῦ Heimbach, ἀλλ' ὅχι στοὺς Η καὶ C: στὸν δεύτερο προστίθεται στὸ περιθώριο ἀπὸ ἄλλον γραφέα: στὸ περιθώριο καὶ στὸν O) = 'Επιτομή Ε,3,[20] (15 Τιμοθέου 'Αλεξανδρείας: ὁρθὴ ἡ ἀναγραφή τῆς προελεύσεως στὴν 'Εξάβιβλο, ἐνθ' στὸ ἐκδεδομένο κείμενο τῆς 'Επιτομῆς ὁ κανὼνας ἀποδίδεται στὸν Πέτρο 'Αλεξανδρείας)

'Εξάβιβλος Ε,4,4 (Heimbach, 614 = Πιτσάκης, 288: στὸ κείμενο στοὺς κώδικες τοῦ Heimbach, ἐκτὸς τοῦ C, ὅπου προστίθεται στὸ περιθώριο ἀπὸ ἄλλον γραφέα: στὸ κείμενο προφανῶς καὶ στὸν O) = 'Επιτομή Δ,1,[3] (στὴν 'Εξάβιβλο ἀντίστροφη παραδρομὴ πρὸς αὐτὴν πού παρατηρεῖται στὴν επιγραφή τῶν χωρίων Γ,2,[42] = Δ,2,[10] τῆς 'Επιτομῆς: Καὶ ὁ ζ' κανὼν τῆς ἐν Τρούλλω ἀγίας συνόδου..., ἐνθ' πρόκειται γιὰ τὸν 6 Πρωτοδευτέρας, ὅπως ὁρθὰ παραπέμπει ἡ 'Επιτομή).

ἄλλως στὰ χωρία: Γ,7,25 (Heimbach, 434 = Πιτσάκης, 204: στὸ κείμενο στοὺς κώδικες τοῦ Heimbach, ἐκτὸς τοῦ C, ὅπου ἀναγράφεται στὸ περιθώριο: στὸ περιθώριο καὶ στὸν O),

σχόλ. Γ, 7,1 (Heimbach, 758 = Πιτσάκης, 356 : σχόλια στους Soar, MA, C και O, ελλείπει στὸν H) καὶ σχόλ. App. 4, 23 (Heimbach, 818 = Πιτσάκης, 385 : σχόλιο στους Salm., H, C και O), — ὅπου τὸ κείμενο (χωρίως παραλληλισμὸς συγγενῶν κανόνων) εἶναι ἐμφανῶς ξένο πρὸς τὴν Ἐπιτομήν, ἀν καὶ ἀναφέρεται σὲ κανόνες ποὺ περιέχονται στὴ συλλογὴ τοῦ Ἀρμενοπούλου. Τὰ χωρία τῆς πρώτης κατηγορίας εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουν παραληφθῇ ἀπὸ τὴν Ἐπιτομήν, ὡς ἀποτελέσματα προφανῶς μεταγενεστέρων ἐπεξεργασιῶν, ἢ νὰ προέρχονται ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ διαμορφωμένο ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο, κατὰ τὴν ἀνωτέρω διατυπωμένη ἀπόψη, κανονικὸ «fonds» ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴ σύνταξη τῆς Ἐπιτομῆς, ὅποτε καὶ ὅα ἐπρεπε νὰ ἀποδοθῇ στὸν ἴδιον τὸν Ἀρμενόπουλο ἢ ἐνταξθῇ τοὺς στὴν Ἐξάβιβλο· ἀντίθετα ἡ ἀπόδοση στὸν Ἀρμενόπουλο τῶν χωρίων τῆς δευτέρας κατηγορίας εἶναι εὐλόγο νὰ θεωρηθῇ ἀπίθανη (ἀν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθῇ, θεωρητικῶς), ἀν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι καὶ στὴν Ἐπιτομήν δὲν ἐπιχειρεῖται παραλληλισμὸς τῆς μορφῆς καὶ τῆς μεταξὺ συγγενῶν κανόνων, παρὰ μόνον κατ' ἐξάφρησιν, σὲ ἐλάχιστα σχόλια (π.χ. Α,1,[2] Δ,1,[1], ὅπου ὁ συσχετισμὸς προέρχεται ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτὰς, καὶ Α,9,[2](b), ὅπου φαίνεται νὰ εἶναι «πρωτότυπος», βλ. ἀνωτέρω σημ. 3· ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτὰς προέρχεται καὶ ὁ συσχετισμὸς ποὺ γίνεται στὴν ἐπιγραφή - σχόλιο Β,4,[8] : ὁ ις' τῆς ἐν Τροῦλλερ ἀναγνώσεως τὸν ιε' τῆς ἐν Καισαρείᾳ). Ὁ πραγματικὸς χαρακτήρας πάντως τοῦ συνόλου τῶν χωρίων αὐτῶν ὡς σχολίων φαίνεται θεμελιωμένος: κανένα ἀπὸ τὰ χωρία δὲν περιέχεται ὁμόφωνα ὡς κείμενο στους κώδικες τῆς Ἐξάβιβλου. Ἀλλὰ, ὅπως ἔχει ἤδη δεχθῇ ὁ Δ. Σ. Γκίνης, «Ὁ "Νέος Ἀρμενόπουλος" τοῦ Κ. Χρυσοεφάλλου», ΕΕΒΣ, ΛΓ' (1964), 192, ἡ διακρίσιμη μεταξὺ σχολίων καὶ κειμένων στὶς ὀρικτικὰ αὐτὲς περιπτώσεις δὲν ἐπηρεάζει (καὶ δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ) τὴν αὐθεντικότητά τῶν χωρίων, μετὰ τὴν ἔννοια τῆς ἀποδόσεως ἢ μὴ τῆς ἐντάξεώς τοὺς στὴν Ἐξάβιβλο στὸν ἴδιον τὸν Ἀρμενόπουλο, ἢ ὅποια διατηρεῖ προέχουσα σημασία (πρβλ. καὶ Πιτσάκης, πλ. σημ. 86).

7. Ὁ τρόπος συνθέσεως τῶν χωρίων («κανόνων») τῆς Ἐπιτομῆς ἀπὸ τίς πηγὰς τῆς μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενο μιᾶς ἄλλης ἐργασίας: ποικίλλει ἀπὸ τὴν αὐτοῦσια ἐπὶ λέξει παράθεση τοῦ κειμένου τοῦ κανόνος ἢ τῆς Σύνθεσος ἢ τὴν ἀπλὴ ἀλλαγὴ τῆς σειρᾶς τῶν λέξεων τῶν πηγῶν αὐτῶν ὡς τὴν ἐλεύθερη σύνταξη τοῦ χωρίου μετὰ βράση φραστικὰ στοιχεῖα εἰλημμένα καὶ ἀπὸ τίς δύο πηγὰς, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτὰς· ἐνδιάμεσες μορφὲς ἀποτελοῦν τὰ χωρία ποὺ ἔχουν συντεθῇ μετὰ συνδυασμὸ φραστικῶν στοιχείων ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ κανόνος καὶ τὴν Σύνθεσιν ἢ ἀπὸ μία ἀπὸ τίς πηγὰς αὐτὲς μετὰ εἰσαγωγὴ στοιχείων ἀπὸ ἕνα (ἢ περισσότερους) ἐρμηνευτὰς κλπ. Ἐνῶς τὸ κείμενο τῶν ἐρμηνευτῶν ἐπικρατεῖ ἀπολύτως. — Γιὰ τὴν γενικώτερη σχέση τῶν ἐργασιῶν τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου μετὰ τὸ ἔργο τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, ἕνα θέμα ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρευνηθῇ ἐξαντλητικῶς καὶ στὴν ἐξέτασιν τοῦ ὁποῖου τὸ δημοσίευμα αὐτὸ ἀποτελεῖ ἴσως μίαν συμβολή, βλ. καὶ Πιτσάκης, «Ἀνὸπαρατὸ "συνθετικὸν ψήφισμα"...», ἐνθ' ἀνωτ., 60-62 σημ. 22 - 24 (βλ. καὶ ἀνωτέρω, σημ. 1).

8. Ἡ πρώτη παραπομπή, καὶ γενικὰ ἡ παραπομπή ποὺ σημειώνεται μετὰ κειμένου καὶ στοιχεῖα, παρέχει τὴν πηγὴν ποὺ θεωρῶ, λόγῳ τῆς φραστικῆς ὁμοιότητος ἢ ἄλλων ἰδιοτυπιῶν, ὡς τὴν ἀμεση πηγὴν τοῦ σχολίου ἢ, μεταξὺ πολλῶν ὑποψηφίων ἀμέσων πηγῶν, τὴν ἐπικρατέστερη· ἡ ἀπώτερη πηγὴ σημειώνεται πάντοτε, ὅπου ἔχει ἐντοπισθῇ· οἱ παραπομπὲς σὲ παράλληλες πηγὰς δὲν εἶναι ἐξαντλητικὲς καὶ πάντως δὲν ἔχουν τὴν ἔννοια τῶν «loci paralleli», ἀλλὰ, συνήθως, τῶν χωρίων ποὺ παρέχουν ἕνα ἀντίστοιχο κείμενο καὶ ποὺ ὅα μπορούσαν νὰ προταθοῦν ἐκεῖνα ὡς πηγὰς τοῦ σχολίου, ἀν δὲν ὑπῆρχε ἄλλη ἀμεσώτερη ἢ φραστικὰ συγγενέστερη πηγὴ· ἔτσι ἡ μανία τῶν

παράλληλων πηγών έχει βασικά τήν έννοια ότι καί τά χωρία αὐτά ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψη, ἀλλ' ὅτι προκρίθηκε ἄλλη πηγή ὡς συγγενέστερη πρὸς τήν διατύπωση τοῦ σχολίου. Ἄν ληφθῇ ὑπ' ὄψη ὅτι ἐν πολλοῖς ὑπάρχει ἐξάρτηση τοῦ κειμένου τοῦ Βλάσταρη ἀπὸ τοῦς ἐρμηνευτῆς καί μεταξὺ τῶν κειμένων τῶν ἐρμηνευτῶν, καί ὅτι ὁ Ἀρμενόπουλος ἐγνωσμένα ἔχει ὑπ' ὄψη καί χρησιμοποιοῖ ὅλα τὰ κείμενα αὐτά, εἶναι προφανές ὅτι σὲ πολλές περιπτώσεις ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀμεσης πηγῆς τοῦ σχολίου ἀναγκαστικά ἔπρεπε νὰ βασισθῇ σὲ μικρὲς φραστικές συγγένειες ἢ διαφορές, καί ἐνίοτε στὴν ἐπιλογή τῆς «χαρκτηριστικώτερης» ὁμοιότητος, ὅποτε ἡ ὑπαισέλευση τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου — ἀλλὰ ὅχι, ἐλπίζω, καί ἡ αὐθαρεσία — ἦταν ἀναπόφευκτη. Σὲ περιπτώσεις πού τελικά οἱ πηγές ἐμφανίζονται «ισότιμες» ἢ πού τὸ κείμενο τοῦ σχολίου προκύπτει ἀπὸ συνδυασμὸ περισσοτέρων πηγῶν, αὐτὸ σημειώνεται ἀνάλογα. — Ὅσες φορές στὰ σχόλια γίνεται μνεῖα νομοθετικοῦ κειμένου ἢ αὐτοκρατορικῆς ἢ πατριαρχικῆς πράξεως σημειώνεται ἡ σχετικὴ ἐνδειξὴ βάσει τῶν ἐν χρήσει ἐκδόσεων, συλλογῶν ἢ καταλόγων.

Οἱ χρησιμοποιούμενες στίς παραπομπές συντομογραφίες εἶναι:

- ΡΠ ἢ Ράλλης - Ποτλῆς = Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων*, Α'-Γ', Ἀθήναι 1852-1859.
- ΖΕΠΟΣ ἢ Ζέπος = Ι. καὶ Π. Ζέπος, *Jus Graecoromanum*, Α' - Β', Ἀθήναι 1931.
- ΓΕΔΕΩΝ ἢ Γεδεών = Μανουὴλ Ι. Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, Α'-Β', Κωνσταντινούπολις 1888-1889.
- Πηδάλιον = Ἀγαπίος ἱερομόναχος καὶ Νικόδημος μοναχός, *Πηδάλιον*, ἔπιμ. Παντελεῖμων Καρνανικόλης, μητροπολίτης Κορινθίας, Ἀθήναι 1970 [Γιὰ τὸν Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη ὡς μόνον στὴν οὐσία συντάκτη τοῦ *Πηδαλίου* βλ. πρόχειρα: Θεόκλητος Διονυσιάτης, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης*, Ἀθήναι 1959, 213 κέ.· Νικόδημος Παυλόπουλος, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης*, Ἀθήναι 1971, 58 - 59, 173 κέ.· Χρ. Γιανναρᾶς, *Ἡ Ἐλευθερία τοῦ Ἠθους*, Ἀθήναι 1970, 144· Timothy Ware, *The Orthodox Church*, Middlesex 1967, 213 — καὶ τὸν πρόλογο τῶν ἐκδοτῶν τῆς ἀνωτέρω ἐκδόσεως τοῦ *Πηδαλίου*. Ἀλλῶς ὁ Ἀν. Π. Χριστοφίλοπουλος, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, Ἀθήναι 1965, 65, ὁ ὅποιος τανίζει κυρίως τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀγαπίου (Λεονάρδου)].
- Εὐχολόγιον = *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐπιμ. ἀρχιμ. Σπυρίδων Ζεβρός, Βενετία 1862, ἀνατ. Ἀθήναι 1970.
- Ἱερατικόν = *Ἱερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διοκονίας, Ἀθήναι 1951.

DÖLGER ᾧ Dölger	= Fr. Dölger, <i>Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches</i> , I-V, Μόναχο-Βερολίνο 1924-1965.
GRUMEL ᾧ Grumel	= V. Grumel, <i>Les registres des actes du patriarchat de Constantinople</i> , I-III, IV (V. Laurent), [Χαλκηδών-Παρίσι] 1932-1971.
ZACHARIAE ᾧ Zachariae	= C. E. Zachariae a Lingenthal, <i>Novellae et Aureae Bullae imperatorum post Justinianum</i> (=Jus Graecoromanum III), Λειψία 1856 (ἀνατ. εἰς: Ζέπος, Α').
NOAILLES-DAIN ᾧ Noailles-Dain	= P. Noailles - A. Dain, <i>Les Nouvelles de Léon VI le Sage</i> , Παρίσι 1944.
PITRA ᾧ Pitra	= J. B. Pitra, <i>Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmense parata - Juris ecclesiastici graecorum selecta paralipomena</i> , VI, ἔκδ. A. Battandier, Παρίσι-Ρώμη 1891.

9. Editio princeps: J. Leunclavius, *Juris graecoromani tam canonici quam civilis tomus duo*, ἔκδ. M. Freher, Φραγκφούρτη 1596, I, 1 κέ. ἡ ἴδια ἔκδοσις ἀνατυπώνεται στὸν J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus, series graeca*, Παρίσι 1857 - 1866, CL, 45 κέ. Ἡ ἐξαγγελλομένη στοὺς Πάλλη - Ποτλῆ, Ε', 47 σημ. 1 δημοσίευσσις, στὸν Γ' τόμο τοῦ Συντάγματος, τῆς Ἐπιτομῆς δὲν πραγματοποιήθηκε τελικὰ, καὶ ὁ τόμος Γ' παρέμεινε ἀφιερωμένος ἀποκλειστικὰ στὸ ἔργο τοῦ Μιχαίου Βλάστρη. — Ἡ Ἐπιτομή, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς Ἐξαβίβλου, μετὰ τὴν εἰσαγωγικὴ «Προθεωρία», διαιρεῖται σὲ 6 «τιμήματα» (Α - Γ), τὰ ὁποῖα ὑποδιαιροῦνται (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 6ο «Περὶ γυναικῶν») σὲ «ἐπιγραφάς» γιὰ τὴν παραπομπὴν στὰ ἐπὶ μέρους χωρία («κινήσεις»), τὰ ὁποῖα δὲν ἀριθμοῦνται στὶς ἐκδόσεις, χρησιμοποιῶ ἀξίονισα ἀρίθμηση κατὰ «ἐπιγραφὴν», ὅπως καὶ σὲ προηγούμενο δημοσίευσμά μου («Ἀνὸν παρὰ τὸν συνδικὸν ψήφισμα»...), ἐνθ' ἄνωτ., 54 σημ. 2): αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἀριθμώσεως ὑπάρχει, ἄλλωστε, «ἀθροεντική» καθιέρωσις στὸ σχόλιο Δ,1,[1] ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁμοία μέθοδο παραπομπῆς (Ζήτει εἰς τὸ περὶ γυναικῶν, κ ε φ ἄ λ α ι ο ν ι γ' = Γ «περὶ γυναικῶν», [13] κ. 18 Μ. Βασιλείου): συνήθως οἱ συγγραφεῖς παραπέμπουν ἀπλῶς στὴν σελίδα τῆς editio princeps ἢ τὴν στήλη τῆς PG ἢ ἀναφέρονται στοὺς κινήσεις ποὺ σημειώνονται στὴν ἐπιγραφὴ καὶ χωρίου. Γιὰ τὰ σχόλια ἀναφέρομαι στὸ χωρίο ὑπὸ τὸ ὁποῖο κάθε σχόλιο δημοσιεύεται.

- A, 1, [2] 'Ο μὲν τῶν ἀποστόλων κανὼν... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 4 Α' Οἰκουμενικῆς (ΠΠ, Β', 122)· ὅχι Βαλσαμῶν ἀντόθι, οὔτε Βλάσταρης X, 1 καὶ 5 (ΠΠ, Γ', 496 καὶ 501)· πρβλ. 'Αριστηνὸς ἀντόθι (ΠΠ, Β', 123-124) καὶ ἐρμηνευτὲς στὸν 1 'Αποστολικὸν (αὐτ., 2-3).
- A, 1, [4] Σχόλιον Φιλοθέου πατριάρχου: Σημειῶσαι τὸ «κανονικῶς» καὶ τὸ «εὐ φιλονείκως»..., καὶ
- A, 1, [6] Σχόλιον Φιλοθέου: Τοντέστιν ἱκανὸς ἔστω καὶ μόνος ὁ μητροπολίτης... = πατριάρχης ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ (1353-1376)· σχόλια προφανῶς εἰδικὰ συντεταγμένα ἐξ ἀφορμῆς τῆς 'Επιτομῆς¹⁰.
- A, 1, [8] Διὰ τὴν τῆς κακίας ὑπερβολήν... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 30 'Αποστολικὸν (ΠΠ, Β', 37-38)· ἡ ἐπιστολὴ Γεωναδίου ποὺ μνημονεύεται στὸ σχόλιο, μνη-

10. Στὴν διατύπωση τῆς ὁποίας (κανονικῶς καὶ εὐ φιλονείκως, ἐκεῖ ὅπου ὁ 6 Α' Οἰκουμενικῆς ἔχει: κατὰ κανόνα ἐκκλησιαστικὸν καὶ δι' οἰκειὰν φιλονεικίαν) ρητὰ ἀναφέρεται. Τὰ μόνα ἴσως πρωτότυπα σχόλια ποὺ περιέχονται στὴν 'Επιτομή: τὸ πρῶτο σχόλιο ὑπεθυμίζει ἀπλῶς τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ζωνάρᾳ στὸν κανόνα (Εἶτα ἐπάγει ὁ κανὼν ὅτι, ἐὰν τῇ ψήφῳ, κανονικῇ οὕσῃ, οἱ πλείονες συμφωνήσωσι καὶ ὁμοφωνομήσωσι, δύο δὲ ἢ τρεῖς ἀντιλέγωσι φιλονείκως, ἀλλ' οὐκ εὐλόγως, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐναντιῶνται, ἡ τῶν πλείονων κρατεῖται ψήφος ΠΠ, Β', 129· πρβλ. Βαλσαμῶνα καὶ 'Αριστηνόν, ἀντόθι, 129-131), ἡ ὁποία ὅμως οὐσιαστικὰ ἀπλῶς ἐπαναλαμβάνει, μὲ ἐλαφρὰ ἐντονώτερο χρωματισμό, τὴν διατύπωση τοῦ κανόνα, χωρὶς καὶ νὰ κατὰλήγῃ στὸ συμπέρασμα τοῦ Φιλοθέου: εἰ γὰρ ἀφιλονείκως καὶ ὀρθῶς ἀντιλέγοιεν, οὐδὲ οἱ δύο πάντως παρορτοῦν τὸ δεύτερο σχόλιο (στὸν κανόνα 6 Σαρδικῆς), τὸ ὁποῖο δὲν φαίνεται νὰ κατὰγεται, καθ' οἷονδ' ὅποτε τρόπο, ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἐρμηνευτὰς, ποὺ περιορίζονται οὐσιαστικὰ νὰ σημειώσουν ὅτι ὁ κανὼν στερεεῖται πλέον πρακτικῆς ἐφαρμογῆς, εὐστοχῶς ἐπιστημαίνει ὅτι, καὶ ὅταν συμβῇ νὰ ἀνήκῃ σὲ ἕνα μόνον ἀρχιερεῖα τὸ δικαίωμα ἐκλογῆς ἐπισκόπου, γιὰ τὴν τέλεση τῆς ἀρχιερατικῆς χειροτονίας τοῦ ἐκλεγέντος δὲν ἀρκεῖ ἕνας μόνον ἀρχιερεὺς (ὁ ἐκλέξας). — Οἱ ἐκδόσεις ἀποδίδουν τὰ σχόλια στὸν πατριάρχη Φιλόθεον Κόκκινον (1353-1355 καὶ 1364-1376), στὸν ὁποῖο ἀποδίδεται καὶ ἡ γνωστὴ 'Ανατροπὴ τῶν ἀναγεγραμμένων ἀναθεματισμῶν (Leunclavius - Freher, I, 288 κέ. = Migne, CXIX, 895 κέ. καὶ CLIV, 821 κέ. = G. E. Heimbach, *Constantini Hermenopolitani: Manuale Legum seu Hexabiblos cum Appendicibus*, Λειψία 1851, 822 = ΠΠ, Ε', 128 κέ.), ἀπάντηση στὴν ἐνταξὴ ἀπὸ τὸν 'Αρμενόπουλο στὸ corpus τῆς 'Εξαβίβλου τῶν λεγομένων «τριῶν τόμων» ποὺ ὑποβάλλουν τοὺς στασιαστὰς κατὰ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καὶ σὲ ἐκκλησιαστικὸ ἀνάθεμα (Migne, CL, 41 κέ. = Heimbach, 822 = ΠΠ, Ε', 127 κέ.), ἡ ὁποία, μὲ τὴν σειρά τῆς, ἐντάχθηκε ἐπίσης στὸ corpus τῆς 'Εξαβίβλου ἴσως σὲ κάποια «τρίτη ἐκδοσὴ» (βλ., πρόχειρα, Κ. Γ. Πίτσας, *Πρόχειρος Νόμος ἢ 'Εξαβίβλος*, passim, κυρίως ιε', κβ' σημ. 27, κγ' σημ. ἀρ. 5, κη'-ν' καὶ τίς ἐκεῖ παραπομπές, στίς ὁποῖες προστίθεται ἔξω: J. Darrouzès, *Recherches sur les ὁφείκια de l'église byzantine* (=Archives de l'Orient Chrétien 11), Παρίσι 1970, 165)· στὴν «ἐκδοσὴ» αὐτὴ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἔχουν ἐνταχθῇ καὶ τὰ δύο σχόλια τοῦ Φιλοθέου στὴν 'Επιτομή, ἐὰν πράγματι ὁ Φιλόθεος εἶναι ὁ συντάκτης τους. — Στὸν

- μονεύεται και από τον Βαλσαμώνα αυτόθι, όχι όμως και η επιβολή της διπλής ποινής διὰ τὴν τῆς κακίας ὑπερβολήν: ἀντίστροφον σὺν Βλάσταρχῃ Ε, 19 (ΠΠ, ζ', 272-273) ἡ ἐπιστολὴ Γενναδίου μνημονεύεται σὺν Βλάσταρχῃ Χ, 28 (ΠΠ, ζ', 511) καὶ σὺν «Προθεωρίᾳ» του (αὐτ., 21). Γιὰ τὴν ἐπιστολὴ βλ. ἀνωτέρω σημ. 5.
- Α, 2, [1] *Ἦρουν, εἰ ἀποκάλυψις περὶ αὐτοῦ...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 80 Ἀποστολικὸν (ΠΠ, Β', 103) > Βαλσαμὼν αὐτόθι (ΠΠ, Β', 104) > Βλάσταρχης, Α, 1 (ΠΠ, ζ', 350).
- Α, 4, [1] *Ὁὐκ ἐπὶ τῷ ἀεὶ τοῖς ἐκεῖ συνεῖναι...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 14 Ἀποστολικὸν (ΠΠ, Β', 18)· contra Βαλσαμὼν, «ἐτέρα ἐρμηνεία», αὐτόθι (ΠΠ, Β', 19-20)· όχι Βλάσταρχης, Α, 9 (ΠΠ, ζ', 84).
- Α, 4, [6] *Ἡ συνοδικὴ τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ...* = GRUMEL 1316 τοῦ πατριάρχου ΜΑΝΟΥΗΛ Β' ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ (1244-1254) τῆς 10.7.1250 (ΠΠ, Ε', 116-118 = ΓΕΔΕΩΝ, Β', 40-43 ἀρ. PMB'/PNA')· σὺν σχολίῳ τὸ ὄνομα διορθωτέον: *Μανουήλ*^{10α}· ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλον σὺν *Πηδάλιον*, 414 σημ. 1, ὅπου ὁ πατριάρχης ταυτίζεται ἐσφαλμένα μὲ τὸν Μιχαήλ Γ' τὸν Ἀγχιλάου. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 4 ὑπὸ στοιχεῖο α.
- Α, 4, [9] *Τὸ δὲ συνοδικὸν σημεῖωμα τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Χ, 17 (ΠΠ, ζ', 505-506) < Βαλσαμὼν εἰς 54 Κερθαγένης (ΠΠ, Γ', 440-444 = ΓΕΔΕΩΝ, Β', 29-33 ἀρ. ΡΑΕ'/ΡΜΔ'): πράξῃ GRUMEL 1118 τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ Γ' τοῦ Ἀγχιλάου (1170-1178) Νοεμβρίου 1170· βλ. καὶ σχολίον Α, 4, [17] (b) καὶ τίς ἐκεῖ παραπομπές.
- Α, 4, [15] *Περὶ δογματικῶν λέγει ζητήσεων...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 34 Ἀποστολικὸν (ΠΠ, Β', 45) > Βαλσαμὼν αὐτόθι > Βλάσταρχης, Ε, 11 (ΠΠ, ζ', 253).
- Α, 4, [17] (a) *Ἡ τοῦ Ταρασίου πρὸς Ἀδριανόν...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Χ, 28 (ΠΠ,

Φιλόθεο εἶχε ἐπίσης ἀποδοθῆ, ἀλλὰ χωρὶς οὐσιαστικὸ ἔρεισμα, ἡ γνωστὴ χρονολογικὴ σημείωσις πρὶν τοποθετεῖ τὴν σύνταξιν τῆς *Ἐξαβίβλου* καὶ τῆς *Ἐπιτομῆς* σὺν ἔτος 1344/1345 (βλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ αὐτόθι, 18^ο κέ. καὶ τοῦ ἴδιου, «(Κωνσταντίνου Ἀρμενοπόλου) Ἀνέκδοτὴ "πραγματεία" περὶ νηστείων», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρευνῆς τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ*, ΙΗ' (1971), 226 κέ. καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφίαν, σὺν ὁποῖα προστίθενται: J. Verpeaux, «Un témoin de choix des œuvres de Constantin Harmenopoulos: Le Vaticanus Ottobonianus gr. 440», *Revue des Études Byzantines*, XXI (1963), 224 σημ. 2 καὶ Α' κ. Ν. Ρ. Ι. Σ. Τ. Ο. Φ. Ι. Λ. Ο. Π. Ο. Υ. Λ. Ο. Ο. Υ., «Π' Ἀντιβασίλειον εἰς τὸ Βυζάντιον», *Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν B.I.E.*, Β' (1970), 109 σημ. 4).

10α. Στὸ ἐκδεδομένο κείμενον τοῦ σχολίου ἡ φράσις: *πάρεξ τοῦ ἐν τῷ ἱερῷ σὺν θρόνῳ* (μετάφρ. «in templo cum throno») ἐγκαθιδρόεσθαι διορθωτέον βέβαια: *πάρεξ τοῦ ἐν τῷ ἱερῷ συνθρόνῳ ἐγκαθιδρόεσθαι* (ἔτσι καὶ τὸ κείμενον τῆς πράξεως).

- ς', 511) < Ζωναρῆς καὶ Βαλσαμῶν εἰς 30 Ἀποστολικὸν (ΠΠ, Β', 37-38)·
 πρβλ. «Προθεωρία» τοῦ Βλάσταρη (ΠΠ, ς', 25). Γὰρ τὴν ἐπιστολὴν Ταρασίου
 βλ. ἀνωτέρω σημ. 5.
- Α, 4, [17] (b) Τὸ δὲ χρυσόβουλλον τοῦ βασιλέως Ἰσαακίου... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, X,
 28 (ΠΠ, ς', 514-515) < Βαλσαμῶν εἰς Νομοκάνονα, Α', 34 (ΠΠ, Α', 75-76):
 νεαρά Dölger 943 + 944 = ZACHARIAE coll. IV, 1 Ἰσαακίου Α' Κομνηνοῦ
 (1057-1059) (ΖΗΝΟΣ, Α', 275-276) καὶ πράξη GRUMEL 942 τοῦ πατριάρχου
 Νικολάου Γ' τοῦ Γραμματικοῦ (1084-1111) τῆς 15.11.1086 ἢ 1101 (ΠΠ, Ε',
 60-62)· τὸ μνημονευόμενον στὸ σχόλιο, ἀπὸ τὸν Βλάσταρη, «συνοδικὸν ψήφι-
 σμα τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ», τὸ ὁποῖο εἶχε νομισθῆ ὅτι εἶναι, ἄγνωστη ἀπὸ
 ἄλλου, πράξη τοῦ Πατριάρχου Μιχαήλ Α' Κηρουλαρίου (1043-1058): GRUMEL
 *880 (ΠΠ, Ε', 47 σημ. 1 καὶ 280 σημ. 2), εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ πρά-
 ξη GRUMEL 1118 τοῦ Μιχαήλ Γ' (ἀνωτέρω, σχόλιο Α, 4, [9])¹¹· ἀπὸ τὸν Ἀρ-
 μενόπουλο στὸ *Πηδάλιον*, 31 σημ. 1.
- Α, 4, [49] Τότε ὁ πρότερος χειροτονηθεὶς... = ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ εἰς 86 Καρθαγέ-
 νης (ΠΠ, Γ', 517)· πρβλ. Ζωναρῆς καὶ Βαλσαμῶν ἀντίθ. (ἀντ., 515-516)·
 ὅχι Βλάσταρη. Πρβλ. σχόλιο Β, 1, [16].
- Α, 4, [57] Σχόλιον τοῦ Κίτρου: Ὁ μητροπολίτης ἐνδόσει μὲν τοῦ ἐπ' αὐτὸν
 ἐπισκόπου... = ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΙΤΡΟΥΣ, «κανονικὴ ἀποκρίσις» (I) (PITRA, VI,
 635-636 ἀρ. 160/7: Εἰ συμβῇ ἱεροεργῆσαι... = M. I. Γεδεών, «Συλλογῆς
 κανονικῆς ἐφ' ὅλκων», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Ας' (1916), 1 = Ἀ. Πάβλωφ,
 «Περὶ τοῦ τίνα προσήκουσιν αἱ κανονικαὶ ἀποκρίσεις ἃς ἀποδίδουσιν Ἰωάννη
 τῷ Κίτρου ἐπισκόπῳ», *Vizantijskij Vremennik*, I (1894), 498: Ἐὰν συμ-
 βαίῃ μητροπολίτην ἱεροεργῆσαι... ἀπὸ τὴν περίληψιν Βλάσταρη)¹².

11. Βλ. εἰδικὸν δημοσίευμα γὰρ τὸ χωρίο: Κ. Γ. Πίτσας, «Ἀνόπαρτο "συνοδικὸν
 ψήφισμα"...», ἐνθ' ἀνωτ. (σημ. 1), καὶ τίς ἐκεῖ παραπομπή.

12. Ἡ πεποίθησις ποῦ εἶχε δημιουργηθῆ, κυρίως μετὰ τὸ δημοσίευμα τοῦ Ἀ. Πάβλωφ,
 ἐνθ' ἀνωτ., ὅτι οἱ ἀποδιδόμενες στὸν Ἰωάννη Κίτρου ἀποκρίσεις ἀνήκουν στὴν πραγματικότητά
 στὸν Δημήτριο Χωματινὸν (βλ. κυρίως: Aem. Herman, *introduction* εἰς Is. Croce,
Textus selecti ex operibus commentatorum byzantinorum iuris ecclesiastici, Βατικανὸν
 1939, 28 - 30 § 24: Ἀν. Π. Χριστοφίλοπουλος, «Δημήτριος Χωματινός», *Θεο-
 λογία*, Κ' (1949), 741 - 749, ἥδη στὸν τόμον *Δίκαιον καὶ Ἱστορία*, Ἀθήναι 1973, 156· τοῦ ἴδιου,
Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον, Ἀθήναι 1965, 52· M. Πέτροβιτς, *Ὁ Νομοκάνων*
εἰς ἰδ' τίτλους καὶ οἱ βεζαντινοὶ σχολιασταί, Ἀθήναι 1970, 101 σημ. 84· πρβλ. καὶ Βαρθολο-
 μαῖος Ἀρχοντάκης, ἐνθ' ἀνωτ., 84 σημ. 1 — βλ., παλαιότερα, J. Zhishman,
 ἐνθ' ἀνωτ., Β', 314 σημ. 43 [533 σημ. 3 τῆς πρωτότυπης ἐκδόσεως· ἡ παρατήρησις εἶναι προγε-
 νέστερη τοῦ δημοσιεύματος τοῦ Πάβλωφ, ὁ ὁποῖος τὴν μνημονεύει, 495 σημ. 1], ὅπου καὶ

Α, 5, [7] 'Εντεῦθεν ὁ πατριάρχης Λουκᾶς... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Δ, 8 (ΠΗ, 5', 222) < Βαλσαμών εἰς 12 Καρθαγένης (ΠΗ, Γ', 324 = ΓΕΔΕΩΝ, Β', 17 ἀρ. ΡΚΓ'/ΡΑΒ'): πράξη GRUMEL 1097 τοῦ πατριάρχου Λουκᾶ Χρυσοβέργου (1157-1170): ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο κυρίως, καὶ δευτερευόντως ἀπὸ τὸν Βαλσαμών (αὐτὸ τοῦτο λέγει καὶ ὁ Βαλσαμών), στὸ *Πηδάλιον*, 470 στήμ. 113.

ταυτοσημῆ γνώμη τοῦ Μ. Π ο τ λ ῆ: contra ὁ μεταφραστὴς τοῦ Zhishman Μελ. Ἀποστολόπουλος, αὐτόθι, Α', 96-97 στήμ. καὶ Β', 315 στήμ.), κλονίσθηκε μετὰ τὶς σχετικὰς ἐργασίες τοῦ J. Darrouzès, *Recherches...*, ἐνθ' ἄνωτ., 172 καὶ («Les réponses canoniques de Jean de Kitros») καὶ «Les réponses canoniques de Jean de Kitros», *Revue des Études Byzantines*, XXXI (1973), 319 - 334: στὸ τελευταῖο δημοσίευμα γίνεται διαχωρισμὸς τῶν «ἀποκρίσεων» ποῦ, κατὰ τὴν γνώμη τοῦ συγγραφέα, ἀνήκουν σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο κανονολόγους (μεταξὺ τῶν θεωρουμένων ὡς αὐθεντικῶν «ἀποκρίσεων» τοῦ Ἰωάννου Κίτρος περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἀνωτέρω): ὁ συγγραφέας εἰκάζει ὅτι ὁ Ἰωάννης Κίτρος μπορεῖ νὰ ταυτισθῇ μετὰ τὸν μνημονεύμενο μεταξὺ τῶν πατριαρχικῶν ἀρχόντων τὸ 1191 λογοθέτη Ἰωάννη Χωματηνὸ, ὁ ὁποῖος θὰ ἦταν δυνατόν νὰ εἶναι συγγενὴς τοῦ Δημητρίου, ὅποτε καὶ ἡ συγγένεια τῶν ἀπόψεων τῶν δύο κανονολόγων θὰ ἦταν δικαιολογημένη.

13. Γὰρ τὴν ὑπόθεσιν τῆς καθαιρέσεως τοῦ Ἀμαθύντος Ἰωάννου, στὴν ὁποία ἀναφέρεται τὸ σχόλιο, ἀπὸ ἀπόψεως ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, σὲ σχέση κυρίως μετὰ τὸν θεσμό τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Κυπριακῆς ἐκκλησίας, βλ. πρόσφατα Ἀ. Ν. Μιτσίδη, «Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου», *ΙΕ' Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Ἀθῆναι 1976, 13-14 (αὐτόθι καὶ προφορικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Γ. Γ. Κονιδάρη, ποῦ δὲν περιέχεται στὴν ἐντυπὴ εἰσήγησή του στὸ ἴδιο θέμα) καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία: ὁ Ἀ. Ν. Μιτσίδης δὲν βλέπει θιγόμενον τὸ αὐτοκέφαλο ἀπὸ τὴν, σύμφωνα, ὅπως δέχεται, πρὸς τοὺς κανόνες, ἀπόφαση τῆς ἀκυρώσεως τῆς καθαιρέσεως, πολὺ περισσότερο ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι δὲν πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ συνοδικὴ ἀπόφαση, ἀλλὰ, ὅπως ὑποστηρίζει στηριζόμενος στὴν ἀφήρησιν τοῦ Βαλσαμώνος, γιὰ ἀπόφαση τοῦ βασιλικοῦ δικαστηρίου, μετὰ συμμετοχὴν τοῦ πατριάρχου, τῆς συνόδου καὶ τῆς συγκλήτου (πρβλ. καὶ Γεδεών, ἐνθ' ἄνωτ., ὅπου ἐκφράζεται ἀντίστοιχη σκέψη): ὁ Γ. Κονιδάρης ἐμμένει περισσότερο στὴν ὀρθότητά τῆς ἀποφάσεως ἀπὸ πλευρᾶς ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου (ἐκκλησιολογικὴ σημασία τοῦ ἀριθμοῦ 1-12 σ: τὴν συγκρότησιν τῶν συνόδων, ἀρχὴ τῆς ἀποδοχῆς τῆς ἐπισκοπικῆς πάντοτε γιὰ τὸν κατηγορούμενο ἐρμηνείας, ἡ ὁποία πρέπει νὰ διέπῃ, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο, τὸ ἐκκλησιαστικὸ ποινικὸ δίκαιον): βλ., παλαιότερα, contra: Φιλ. Γεωργίου, *Εἰδήσεις ἱστορικαὶ περὶ τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου*, Ἀθῆναι 1875, φωτ. ἀνατύπωση Λευκωσία 1975, 38 (αὐτόθι: στὸ «γενικὸν εὐρετήριο» ὑπὸ Μεν. Χριστοδούλου, ἰε', παραπομπὴ στὸν ἀρχιεπίσκοπο Κύπρου Ἰωάννη Α', ἐνθ' ὅπου πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Β' τὸν Κρητικὸ 1156 - 1169). Ὁ μητροπολίτης Σάρδεων Μάξιμος, *Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐν τῇ Ὁρθόδοξῃ Ἐκκλησίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1972, 287 θεωρεῖ τὸ περιστατικὸ ὡς ἐνάσκησιν τῶν δικαιωμάτων ποῦ ἀνγνωρίζονται στὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην ἀπὸ τὰ γνωστὰ χωρία Ἐπαναγωγῆς, Γ', 9-10 κλπ. Προφανῶς ἡ νομολογία αὐτὴ ἔχει ἐμπνεύσει τὸ ἄρθρο περὶ καθαιρέσεως ἐπισκόπων τοῦ καταστατικοῦ χάρτη τῆς Κυπριακῆς Ἐκκλησίας τοῦ ἔτους 1929 (ἄρθρ. 23), σὲ ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἀντίστοιχο ἄρθρο τοῦ καταστατικοῦ χάρτη τοῦ 1914 (ἄρθρ. 14): βλ. Βαρνάβας Τζωρτζιάνος, μητροπολίτης

- A, 7, [9] schol. marg. *Ἡρῆσει οὗτος ὁ κανὼν* [sc. 39 Πενθέκτης]. Πρβλ. ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, E, 11 (PΠ, ζ', 258-259) < Ζωναρᾶς, Βαλσαμών, Ἀριστηνὸς στὸν κανόνα (PΠ, B', 396-397)¹⁴.
- A, 8, [3] *Ὁ Μάκρης Θεόδουλος...* = ΒΛΑΣΑΜΩΝ, «ἐτέρα ἐρμηνεία» εἰς 16 Πρωτοδευτέρως (PΠ, B', 700 = ΓΕΔΕΩΝ, B', 27-28 ἀρ. ΡΑΓ'/PMB'): πράξεις GRUMEL 1095 τοῦ Λουκᾶ Χρυσοβέργη καὶ 1138 τοῦ Μιχαήλ Γ' τοῦ Ἀγχιάλου· ὅχι Βλάσταρης· ἀπὸ τὸν Βαλσαμὼνα στὸ *Πηδάλιον*, 181 σημ. Στὸ κείμενο τοῦ σχολίου ἀποκαθίσταται τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχῃ: <Λουκᾶ>, ὅπου οἱ ἐκδόσεις ἔχουν lacunam. Ἐπιγραφὴ τοῦ σχολίου: *Πρᾶξις Συνοδική*.
- A, 8, [5] *Οὗτος κυρικὸς ὢν φιλόσοφος...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, A, 2 (PΠ, ζ', 70) < Ζωναρᾶς εἰς 4 B' Οἰκουμενικῆς (PΠ, B', 177)· πρβλ. Βαλσαμών αὐτόθι· τὸ σχόλιο δυνάτῃ νὰ ἔχῃ ληφθῇ καὶ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτές.
- A, 8, [7] *Ἀρειανίσαντος Κωνσταντίνου...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 5 B' Οἰκουμενικῆς (PΠ, B', 178)· πρβλ. Βαλσαμών αὐτόθι (αὐτ., 179)· βλ. ἐπίσης Ζωναρᾶς > Βαλσαμών (PΠ, Γ', 227) > Βλάσταρης (PΠ, ζ', 12) > Ἀρμενόπουλος, «Προθεωρία» τῆς Ἐπιτομῆς, περὶ τῆς συνόδου τῆς Σαρδικῆς: ἀλλ' ἐκεῖ δὲν γίνεται ρητὰ λόγος περὶ τοῦ τόμου ποὺ μνημονεύεται στὸ σχόλιο.
- A, 9, [2] (a) *Χωρεπίσκοποι, οἱ νῦν λεγόμενοι ἔξαρχοι...* = συνδυασμὸς ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, E, 30 εἰς 57 Αἰσχυρῆς (<Βαλσαμών καὶ Ἀριστηνὸς στὸν ἴδιον κανόνα: PΠ, Γ', 223-224· πρβλ. Ζωναρᾶς αὐτόθι) + ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, E, 31 εἰσαγ. (πρβλ. Βαλσαμών καὶ Ἀριστηνὸς εἰς 13 Ἀγκύρας: PΠ, Γ', 47-48 καὶ Βαλσαμών εἰς 10 Ἀντιοχείας: PΠ, Γ', 142): τὰ δύο χωρία τοῦ Βλάσταρη σὲ στενὴ γειτνίαση (PΠ, ζ', 286).
- A, 9, [2] (b) *Ἐτερον: ὁ δὲ ἰδ' τῆς ζ'*... = 14 Ζ' Οἰκουμενικῆς (πρβλ. Γ, 2, [45] = Δ, 2 [11]). Τὸ σχόλιο προφανῶς στὸ χωρίο A, 9 [1]. Βλ. ἀνωτέρω, σημ. 3.
- B, 1, [2] *Δίγαμός ἐστιν...* = συνδυασμὸς χωρίων στὸν ΒΛΑΣΤΑΡΗ, Γ, 15 (PΠ, ζ', 179-182): σ.182 (< Βαλσαμών εἰς 69 Μ. Βασιλείου: PΠ, Δ', 226) +

Κίτρος, *Οἱ βασικοὶ θεσμοὶ διοικήσεως τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου*, Ἀθῆναι 1974 37, 79. — Τὸ περιστατικὸν καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ νομολογία ἀπέκτησαν πρόσφατα νέα ἐπικαιρότητα στὴν ὑπόθεσις τῆς «καθαίρεσως» ἀπὸ τοὺς τρεῖς συνοδικούς ἀρχιερεῖς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Μακαρίου Γ' (1950 - 1977), ἡ ὁποία κινήθηκε ἀναπόσπαστα ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν· βλ. σχετικὰς δηλώσεις στὸν τύπο (Μάρτιος 1973 κέ.).

14. Γιὰ τὴν θέσιν τοῦ κανόνα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κύπρου βλ. passim στὴν βιβλιογραφίαν τῆς προηγουμένης σημειώσεως, στὴν ὁποία προστίθεται: Βα ρ ν ἄ β α ς Τ ζ ω ρ - τ ζ ἄ τ ο ς, μητροπολίτης Κίτρος, *Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς ἐκκλησίας τῆς Κύπρου* (ἀνακοίνωσις εἰς τὸ 1Ε' Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν), Ἀθῆναι 1976, 8-9.

- σσ. 179-180 (= 98 Πενθέκτης· πρβλ. καὶ 69 Μ. Βασιλείου, αὐτόθι)· πρβλ. καὶ ψευδο-Ἰωάννης ὁ Νηστευτής, «περὶ μοιχείας», in fin. (ΠΗ, Δ', 439). Τὸ χωρίο βελτιώνεται ἂν συμπληρωθῇ: καὶ ὁ τήν ἐτέρω μνηστευθεῖσαν ἀγόμενος <μοιχός>.
- B, 1, [6] κείμενο: Τοῦ αὐτοῦ [sc. Τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου]: Ὁ δημοσίον κλοπῆς ἐαλωκώς... Ἰσως σχόλιο = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, «Περὶ κλοπῆς» (ΠΗ, Δ', 444 = Πηδάλιον, 714 κκν. 28)· βλ. ἀνωτέρω σημ. 5.
- B, 1, [7] Ἡ πᾶν ἁμάρτημα ψυχικὸν λέγεται... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 2 Α' Οἰκου-μενικῆς (ΠΗ, Β', 117-118)· πρβλ. Βαλσαμών αὐτόθι (αὐτ., 119).
- B, 1, [16] Ἵνα τούτων ἐμφανιζόμενον... Πρβλ. ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 89 Καρθαγένης (ΠΗ, Γ', 519)· πρβλ. καὶ Βαλσαμών, Ἀριστηνὸς αὐτόθι: ὅχι Βλάσταρης. Πρβλ. σχόλιο Α, 4, [49].
- B, 2, [1] Οὐχ ὡς θυσία ταῦτα... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 3 Ἀποστολικὸν (ΠΗ, Β', 5)· πρβλ. Βαλσαμών, Ἀριστηνὸς αὐτόθι > Βλάσταρης, Κ, 8 (ΠΗ, ς', 318-319).
- B, 3, [3] Περὶ τούτων καὶ οἱ πολιτικοὶ νόμοι... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 6 Ἀποστολικὸν (ΠΗ, Β', 9)· πρβλ. Ἀριστηνὸς αὐτόθι: ν. 123 c. 5 = Βασιλικὰ Γ, 1, 11.
- B, 3, [5] schol. marg. μόνον στήν editio princeps: Ἀπὸ τοῦ ἀστρατιωτικὰ πρά-γματα διοικεῖν = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Κ, 32 (ΠΗ, ς', 342) < ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 83 Ἀποστολικὸν πρβλ. Βαλσαμών αὐτόθι (ΠΗ, Β', 107).
- B, 3, [9] Ἀδεκτός ἐστιν ὁ μὴ δεχόμενος... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 12 Ἀποστολικὸν (ΠΗ, Β', 16)· πρβλ. Ἀριστηνὸς αὐτόθι καὶ Βαλσαμών ὑπὸ 13 Ἀποστολικὸν (ΠΗ, Β', 17) > Βλάσταρης, Α, 9 (ΠΗ, ς', 91-92). Πρβλ. σχόλιο Γ, 2, [57].
- B, 3, [18] Οὐ περὶ ἄλλης ἐνορίας ἐπισκόπον φησὶν... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 32 Ἀπο-στολικὸν (ΠΗ, Β', 42-43)· πρβλ. Βαλσαμών, Ἀριστηνὸς αὐτόθι > Βλάσταρης, Α, 18 (ΠΗ, ς', 107) καὶ ἐρμηνεῖα Βαλσαμῶνος στήν «ἀπόκρισιν» 7 Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (ΠΗ, Δ', 424).
- B, 3, [19] Περὶ τούτων καὶ οἱ πολιτικοί... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Α, 18 (ΠΗ, ς', 111-112) < Βαλσαμών εἰς Νομοκάνονα, Θ', 9 (ΠΗ, Α', 182-183) καὶ 4 Ζ' Οἰκουμενικῆς (ΠΗ, Β', 569): ν. 123 c. 11 = Βασιλικὰ Γ, 1, 21 (ἀνακριβὴς ἢ παραπομπὴ τῶν ἐκδόσεων στὸ c. 2).
- B, 3, [21] Ἡ δὲ ὁκγ' Ἰουστινιάνειος νεαρά... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Κ, 35 (ΠΗ, ς', 346) < Νομοκάνων, Θ', 27 (ΠΗ, Α', 202) καὶ σχόλιο Βαλσαμῶνος αὐτόθι (αὐτ., 203): ν. 123 c. 10 = Βασιλικὰ Γ, 1, 20¹⁵.

15. Στὸ σχόλιο ἡ φράση καὶ μοναστηρίων ἐκβάλλει διορθωτέα: καὶ μοναστηρίων ἐμβάλλει· ἔτσι καὶ στὸ ὅμοιο σχόλιο Γ, 2, [9], καθὼς καὶ στοὺς Βαλσαμῶνα (καὶ μοναστηρίων ἐμβάλλεσθαι)

- B, 3, [22] *Ἐπιτιμῶν δηλονότι...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 39 Ἀποστολικὸν (ΠΠ, Β', 54)· πρβλ. Βαλσαμών, Ἀριστηνὸς αὐτόθι > Βλάσταρης, K, 18 (ΠΠ, Γ', 330).
- B, 3, [26] *Ἀναβαπτίζειν μὲν τὸν βεβατισμένον...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 47 Ἀποστολικὸν (ΠΠ, Β', 62) > Βλάσταρης, B, 1 (ΠΠ, Γ', 112).
- B, 3, [44] *Ἦγουν τῆς μὲν ἱερωσύνης μετακτείσθω...* = ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ εἰς 1 Νεοκαισαρείας (ΠΠ, Γ', 71)· πρβλ. Ζωναρᾶς, Βαλσαμών αὐτόθι (αὐτ. 70-71) > Βλάσταρης, Π, 15 (ΠΠ, Γ', 435)· βλ. 3 Πενθέκτης (κυρίως ΠΠ, Β', 313) καὶ τοὺς ἐκεῖ ἐρμηνευτὲς (αὐτ., 314-315)· πρβλ. ἐπίσης τοὺς ἐρμηνευτὲς εἰς 6 Πενθέκτης (ΠΠ, Β', 319), 26 Πενθέκτης (αὐτ., 362-364), 21 Πενθέκτης (αὐτ., 352-354), 27 M. Βασιλείου (ΠΠ, Δ', 161-165) καὶ 9 Νεοκαισαρείας (ΠΠ, Γ', 84-87) > Βλάσταρης Γ, 2, Γ, 9, Π, 16 K, 1 passim: οὕτω γὰρ ἔν τισι τῶν ἐξηγητῶν εὐρεῖται (βλ. ἀνωτέρω σημ. 4 ὑπὸ στοιχεῖο δ)^{15α}· πρβλ. καὶ ν. 79 Λέοντος (ΖΕΠΟΣ, Α', 148 = NOAILLES-DAIN, 271-273).
- B, 3, [47] *Ἦγουν τὴν καθ' αἶμα τιχὸν προσήκουσαν...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Γ, 9 (ΠΠ, Γ', 165) < Ζωναρᾶς, Βαλσαμών εἰς 27 M. Βασιλείου (ΠΠ, Δ', 162-163).
- B, 3, [49] *Τοῦτο διὰ τὸ ἀπαρῆς αὐτῶν...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ εἰς 30 Πενθέκτης (ΠΠ, Β', 370)· πρβλ. τὸ κείμενο τοῦ κανόνα καὶ Ζωναρᾶς, Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 369-371) > Βλάσταρης, Γ, 17 (ΠΠ, Γ', 191).
- B, 3, [67] (a) *Ἡ ἐπὶ τῷ ἀεινάφ [ἀγίῳ leg.?] μύρω...* — *Ἦγουν λύσις τοῦ ἐπιτιμίου...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 6 Κερθαγέννης (ΠΠ, Γ', 309-310)· πρβλ. Βαλσαμών, Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 311-313) > Βλάσταρης, M, 9 (ΠΠ, Γ', 370).
- B, 3, [67] (b) *Ἀπηγόρευται καὶ τοῖς ἱερεῦσι...* = ΗΛΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ (ἀπόκρισις) 4

καὶ Βλάσταρη (καὶ μοραστηρίῳ ἐμβάλλεται): καὶ μοραστηρίῳ ἐμβάλλεσθαι καὶ τὸ κείμενο τῆς νεαρᾶς = Βασιλείων.

15α. Ἡ φράση, μοναδική (μαζὶ μὲ τὸ σχόλιο E, 1, [1]) περίπτωσις ρητῆς παραπομπῆς στοὺς βυζαντινοὺς ἐρμηνευτὰς, μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται εἴτε στὸ πολυάριθμο τῶν σχετικῶν χωρίων καὶ τίς διάφορες ἐρμηνεῖες τους, εἴτε, εἰδικώτερα, στὴν διαφορά πρὸς παρατηρεῖται στὴν ἐρμηνεία τοῦ 1 Νεοκαισαρείας μεταξὺ τοῦ Ἀριστηνοῦ, τὸν ὁποῖο ἀκολουθεῖ τὸ σχόλιο, καὶ τῶν ἄλλων ἐρμηνευτῶν: ὁ Ἀριστηνὸς θεωρεῖ ὅτι ὁ ὅρος τῆς τάξεως μετατίθεσθαι τοῦ κανόνας σημαίνει ὅτι τῆς μὲν ἱερωσύνης μετακτείνεται, τῆς δὲ τιμῆς καὶ τῆς καθέδρας μετέχει, ἐνῶ ὁ ὅρος ἐξωθεῖσθαι τέλειον ὅτι τέλειον ἐξωθεῖται [προφανῶς τῆς ἱερωσύνης]: ἀντίθετα οἱ Ζωναρᾶς καὶ Βαλσαμών θεωροῦν ὅτι ὁ πρῶτος ὅρος σημαίνει καθίρρεσις, ἐνῶ ὁ δεύτερος ὅτι, πλὴν τῆς καθιρέσεως, τελείως ἐξωθεῖται τῆς ἐκκλησίας, τῆς μετὰ τῶν πιστῶν κοινωνίας ἐκβληθήσεται (πρόκειται στὴν πρώτη περίπτωσις γιὰ τὸν πρεσβύτερο πρὸς νομφεῖται μετὰ τὴν χειροτονίαν, στὴν δεύτερη γιὰ τὸν πρεσβύτερο πρὸς «πορνείαν» ἢ «μοιχεύει»), ὥστε κατ' αὐτοὺς νὰ πρᾶξιζέται, στὴν δεύτερη περίπτωσις, ἡ ἀρχὴ non bis in idem, θέμα πρὸς δὲν ἀνγκύπτει μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἀριστηνοῦ.

(PH, E', 379)¹⁶· γὰρ τὴν τελευταία περίοδο: ὅτι τὰ τῶν ἐπεξοισίων ἀμαρτήματα τοῖς δεσπόταις αὐτῶν ἀναφέρεται βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (PH, E', 444) [τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ ΗΛΙΑ: οὔτε οὖν τοῦ πατρὸς ζῶντος, οὔτε τοῦ δεσπότη, οἱ συνιόντες ἀνεύθυνον αἱ γὰρ συνήθηαι τῶν ἐπεξοισίων οὐδὲν ἔχουσι βέβαιον < 32 M. Βασιλείου].

B, 3, [78] schol. marg. *Ἦγουν μέχρι τοῦ φιληῖται... = ΖΩΝΑΡΑΣ > ΒΑΛΣΑΜΩΝ εἰς 70 M. Βασιλείου (PH, Δ', 228-229). Παράλειπεται στήν ἐκδ. Migne.

B, 3, [81] (a) Διὰ συγκατάβασιν τῶν τότε... = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 3 Πενθέκτης (PH, B', 314)· πρβλ. Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 315)· ἀόριστα Βαλσαμῶν αὐτόθι (αὐτ., 314)· ὅχι Βλάσταρης, Γ, 4 (PH, Γ', 155). Γὰρ τὴν τελευταία φράση: πάντων σχεδὸν παανομησάντων πρβλ. τὸ κείμενο τοῦ κανόνα: καὶ μάλιστα τοῦ ἐξ ἀγνοίας πτώματος εἰς οὐκ ὀλίγων ἀνδρῶν πλῆθος διήκοντος.

B, 3, [81] (b) Οὔτε ἱερεὺς λουθεῖς... = ΒΑΛΣΑΜΩΝ, «κανονικὴ ἀπόκρισις» 12 (PH, Δ', 457-458).

B, 3, [82] Ὑπὸ νεκρῶν ἢ μὲν τῶν προηγιασμένων ἄρτων... [σχόλιο, καίτοι δὲν χαρακτηρίζεται ρητὰ σὺν ἐκδόσεσι] = πατριάρχης ΜΑΝΟΥΗΛ Β' ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ (1244-1254) «λύσις ἐρωτήσεων τινῶν», 2 (GRUMEL 1315: PH, E', 114-115 = ΓΕΔΕΩΝ, B', 38-39 ἀρ. PMA'/PN').

B, 4, [2] Ἰστέον ὅτι μόνῃ τῇ χαρτοφύλακι... = ΒΑΣΤΑΡΗΣ, Δ, 5 (PH, Γ', 210) < Βαλσαμῶν εἰς 18 Α' Οἰκουμενικῆς (PH, B', 156)· πρβλ. καὶ «Μελέτη χάριν τῶν δύο ὁρφικίων» (PH, Δ', 536-539): νεαρὲς Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (1081-1118) DÖLGER 1278 = ZACHARIAE coll. IV, 42 (ΖΗΝΟΣ, Α', 359-361) καὶ DÖLGER 1175 = J. Nicole, *Byzantinische Zeitschrift*, III (1894), 18-20 (ΖΗΝΟΣ, Α', 649-650) Αὐγούστου 1094· ὁ Βαλσαμῶν παρὰθέτει, ἐνθ' ἀνωτ., τὸ κείμενο τῆς πρώτης νεαρᾶς, ἀλλὰ προφανῶς ἔχει ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ κείμενο τῆς δευτέρας, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦν, χωρὶς νὰ τὴν μνημονεύῃ, στήν «Μελέτη». Στὸ κείμενο τοῦ Βλάσταρη ἀντὶ Ἀλεξίου: Μανουήλ· στὸ σχόλιο: Μιχαήλ¹⁷.

16. Γὰρ τὸν Ἡλία Κρήτης (11ος - 12ος αἰ.) βλ. Aem. Herman, ἐνθ' ἀνωτ., § 13· Ἀν. Χρυσόστομος, ἐνθ' ἀνωτ., 52) ὡς πηγὴ τῶν σχολίων τοῦ Ἀρμενοπόλου πρὸς παραπέμπουν στὸν μακάριο Ἰωάννη (ἔτσι καὶ ἐδῶ: ὡς φησιν ὁ μακάριος Ἰωάννης), βλ. ἀνωτέρω σημ. 4 ὑπὸ στοιχεῖο β.

17. Ἦδη οἱ Ράλλης-Ποτλῆς, Γ', 210 σημ. 1 εἶχαν ὑποδείξει, μὲ κάποιον ἀδικαιολόγητο δισταγμὸν, τὴν διόρθωσιν τοῦ χωρίου τοῦ Βλάσταρη: «ἴσως, Ἀλεξίου». Ὁ J. Darrouzès, *Recherches...*, ἐνθ' ἀνωτ., 57 καὶ σημ. 1, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸ σχόλιο τοῦ Ἀρμενοπόλου ὡς αὐτόνομη μαρτυρία (στήν ὁποία ὑποτάσσει τὸ χωρίο τοῦ Βλάσταρη, ἀντιστρέφοντας τὴν σχέση τῶν κειμένων) καὶ τὸ ἀναδημοσιεύει στὸ παράρτημα κειμένων τῆς μελέτης του, 548, ἀποκρούει καὶ

- B, 4, [7] 'Εν ταῖς λεγομέναις τῶν ἀγίων ἀποστόλων διατάξεσι... = ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΓΑΙ, Η', XXVIII, 6 (ἐκδ. Fr. Funk, «Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἑκκλησιαστικῶν Συγγραφέων» Ἀποστολικῆς Διακονίας τόμ. 2, Ἀθήναι 1955, 162)· ἀπὸ ποῦ ἀντλεῖ ἀμέσως τὸ σχόλιο;
- B, 4, [8] «σχόλιο» ἐνσωματωμένο στὴν ἐπιγραφή: 'Ο ἰς' τῆς ἐν Τρούλλῳ ἀνατρεπὼν τὸν ἰε' τῆς ἐν Καισαρείᾳ = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Δ, 5 (ΡΠ, 5', 209) < Ζωναρᾶς, Βαλσαμῶν, Ἀριστηνὸς εἰς 16 Πενθέκτης (ΡΠ, Β', 340-343)· προβλ. τοὺς ἐρμηνευτὲς στὸν 15 Νεοκαισαρείας (ΡΠ, Γ', 94-95).
- B, 6, [2] 'Η δὲ ἰε' ρεαρά τοῦ βασιλέως κυρίου Λέοντος... = ΒΑΛΣΑΜΩΝ, «καλονική ἀπόκρισις» 14 (ΡΠ, Δ', 458-459): ν. 4 καὶ 15 Λέοντος (ΖΕΠΟΣ, Α', 59-60 καὶ 73 = NOAILLES-DAIN, 21-25 καὶ 59-61)· στὸ σχόλιο ἔχει παραλειφθῆ ἢ ἐκπέσει ἡ μνεία τῆς δ' ρεαράς (ἴσως λόγῳ τῆς γειτνιασεως τοῦ δέ: ἢ < δ' > δὲ < καὶ > ἰε' ἢ ἢ δὲ < δ' καὶ > ἰε')· αὐτόθι ὀβελιστέο τὸ καὶ στὴ φράση: διὰ λειψάνων [καὶ] ἀγίων ἐνσωματισμοῦ. Προβλ. Βαλσαμῶν εἰς 31 Πενθέκτης (ΡΠ, Β', 372) κ.ά.

τὴν γραφὴ τοῦ χωρίου τοῦ Βλάσταρη καὶ τὴν διόρθωσιν τῶν Ράλλη-Ποτλῆ, ἀποδεχόμενος τὴν γραφὴ τοῦ σχολίου: Μιχαὴλ (τὸν ὁποῖο ταυτίζει μετὰ τὸν Μιχαὴλ Γ' τὸν Στρατιωτικὸν [1056 - 1057] ἢ τὸν Μιχαὴλ Ζ' Δούκα τὸν Παρκερινάκη [1071 - 1078])· ὡς κύριο ἐπιχειρήμα ἐπικαλεῖται ὅτι «si Manuel ou Alexis [=Μανουὴλ ἢ Ἀλέξιος Κομνηνός] avaient légiféré en ce sens, leur acte n'aurait pas échappé à Balsamon»: εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἔχει βρεθεῖ ἐδῶ σὲ κάποια σύγχυση, δεδομένου ὅτι ἔχει μόνον γνωρίζει τίς δύο νεαροὺς (προστάγματα) τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (στὶς ὁποῖες εὐρέως ἀναφέρεται, 53-58: «Les lois d'Alexis I Comnène») καὶ τὴν χρησιμοποίησίν τούς ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα («Balsamon lui-même ne retiendra que les actes impériaux... il a reproduit le premier deux fois et il utilise le second dans sa dissertation sur le chartophylax», 55 καὶ σημ. 1), ἀλλὰ καὶ ἔχει ρητὰ παρατηρήσει «le rapport littéral entre ce texte [la scolie d'Harménopoulos] et celui du prostagma» (σ. 57). — Ὅπως δὲ ποτε, δὲν τίθεται στὴν πραγματικότητα θέμα αὐτοτελοῦς εἰδήσεως τοῦ Ἀρμενοπόλου: πρόκειται γιὰ τὴν εἶδησιν τῶν Βαλσαμῶνος) Βλάσταρη, ὅπου, στὸ κείμενον τοῦ τελευταίου (ἢ σὲ τμήμα τῆς παραδόσεώς του), τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου μεταβλήθη σὲ Μανουὴλ (προφανῶς λόγῳ τῆς συγνῆς χρησιμοποίησεως ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα πράξεων τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ὁποῖου συντάσσει, ἄλλωστε, τὴν ἐρμηνευτικὴν ἐργασίαν του καὶ τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα ὑπονοεῖται συνήθως ὅταν ὁ Βαλσαμῶν δὲν μνημονεύει ρητὰ ἄλλο ὄνομα βασιλέως — ἔχει πάντως ἐδῶ, ὅπου ἡ μνεία τοῦ Ἀλεξίου εἶναι ρητῇ), γιὰ νὰ ἐπακολουθήσῃ, στὸ σχόλιον τοῦ Ἀρμενοπόλου ἢ στὶς ἐκδόσεις του, ἡ εὐκολὴ μεταβολὴ ἢ παρακλίση: Μ(ανου)ήλ > Μ(ιχα)ήλ (προβλ. τὴν περίπτωσιν τοῦ σχολίου Α, 4, [6]). — Γιὰ τὰ χρονολογικὰ τῶν δύο νεαρῶν τοῦ Ἀλεξίου βλ. Grumel 970 καὶ Darrouzès, ἐνθ' ἄνωγ., 55, οἱ ὁποῖοι δέχονται ὡς προγενέστερη τὴν ἡμερολογητὴ νεαρά Dölger 1278, καίτοι ἡ ἀποσιώπησις τῆς Dölger 1175 ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα (ὁ ὁποῖος ἐν τούτοις τὴν ἔχει προφανῶς ὑπ' ὄψιν του) ὅλ' ἀποδοῦσε νὰ ὀδηγήσῃ στὴν ἀντίθετη ἐκδοχή.

- B, 6, [4] κείμενο: *Τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου: Τὰ ἀντιμύσια, ἔνθα ἂν χορεία γένηται τούτων...* Ἰσως σχόλιο (πιθανῶς στὸ προηγούμενο σχόλιο B, 6, [2] ἢ στὸ ἐπόμενο χωρίο B, 6, [5]) = ΒΑΣΤΑΡΗΣ, Α, 8 (ΠΠ, Γ', 80-81) καὶ E, 12 (αὐτ., 262) < Ἰωάννης Κίτρου (18) (ΠΠ, Ε', 413-415 = Pitra, VI, 659-662 ἀρ. 175/21) + Βαλσαμὼν εἰς 7 Ζ' Οἰκουμενικῆς (ΠΠ, Β', 581-582)· ἡ ἐσφαλμένη ἐπιγραφή προφανῶς ἀπὸ τὰ ἐπόμενα χωρία B, 6, [5] - [7]. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 5.
- B, 6, [7] *Ὁ δὲ μακάριος Ἰωάννης οὕτω φησί...* = ΗΛΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ «ἀπόκρισις» 1 (ΠΠ, Ε', 375-376)¹⁸.
- B, 6, [8] *Τὸ μὴ χρίειν τὰ προηγουμένα...* = ΗΛΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, ἐκδ. Μ. Ι. Γεδεών, «Συλλογῆς κανονικῆς ἐφόδου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ΛΓ' (1916), 18¹⁹.
- B, 6, [18] (a) *Οἱ πεποιηότες γαμικὰς ἱερολογίας...* = πατριάρχης ΜΑΝΟΥΗΛ Β' «λύσεις ἐρωτήσεων τινῶν», 6 (GRUMEL 1315: ΠΠ, Ε', 116 = ΓΕΔΕΩΝ, Β', 40 ἀρ. PMA'/PN').
- B, 6, [18] (b) *Πρὸ τῆς ἐορτῆς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων...* = ΒΑΣΑΜΩΝ, «κανονικὴ ἀπόκρισις» 55 (ΠΠ, Δ', 488) καὶ εἰς Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως «ἀπόκρισις» 3 (αὐτ., 420) > [ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ:], Πρα-

18. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 4 ὑπὸ στοιχεῖο β. — Ἡ φαινόμενη ἀντίφαση τοῦ σχολίου: *Τοῖς ἐξασθενήσασιν τέλει καὶ λεπτὰ μὲν εἰσέτι ἐμπνέουσιν (γὰρ τὴν φράση βλ. καὶ «ἀπόκρισις» 6 τοῦ ἴδιου: Ράλλης-Ποτλῆς, Ε', 380) ἀναίσθητοισι δὲ ὅλως... οὐ δεῖ τῶν ἀγιασμάτων μετὰ διόρυγι, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐπαφῆς καὶ τῆς ἐπιχρίσεως τούτων τὰ τε χεῖλη καὶ τὴν γλῶσσαν αὐτῶν ἐπισφραγίζεσθαι, δὲν ὑπάρχει στὴν «ἀπόκρισιν», ὅπου, παρὰ τὸν ἐμφανῆ διαταγμὴν τῆς, δὲν διατυπώνεται ρητὰ ἡ γνώμη: οὐ δεῖ τῶν ἀγιασμάτων μεταδιδοῖναι, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ γενέσει τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ βυζαντινοῦ κανονολόγου, ἔσως λόγω τῆς ἀναφορᾶς τοῦ στὸν 83 Πενθέκτης: Μηδεὶς τοῖς σώμασι τῶν τελευτώντων τῆς εὐχαριστίας μεταδιδοῖται.*

19. Διάφορη σήμερα ἡ λειτουργικὴ πρακτικὴ, ὅπως ἤδη παρατηρεῖ σημείωση στὸ χφ ἀπὸ ὅπου ἐκδίδει τὴν «ἀπόκρισιν» ὁ Γεδεών: ἀλλὰ νῦν ἐν τῇ μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ πανταχοῦ τὸ α' ἐπεκράτησε γίνεσθαι [=τὸ «χρίειν»] βλ. *Πηδάλιον*, 268 σημ. καὶ α' Ερμηνεία τῆς θείας λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων» στὰ ἐν χρήσει λειτουργικὰ βιβλία (*Εὐχολόγιον*, 105 - 106· *Ἱερατικόν*, 145), καθὼς καὶ Ἰω. Μ. Φουρτοῦλης, *Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων* (=Κείμενα Λειτουργικῆς 8), Θεσσαλονίκη 1971, 10. Ἄλλωστε καὶ ἡ ἴδια ἡ «ἀπόκρισις» στὴν πραγματικότητά κυμαίνεται μεταξὺ τῶν δύο λύσεων. — Βλ. ἀνωτέρω σημ. 4 ὑπὸ στοιχεῖο β: ἡ «ἀπόκρισις» δὲν περιλαμβάνεται στὴν συλλογὴ «ἀποκρίσεων» τοῦ Ἡλία Κρήτης ποὺ ἔχει δημοσιευθῇ στὰ διάφορα ἐντυπα νομοκανονικὰ συλλεκτικὰ ἔργα· ἡ διαπίστωση ὅτι πρόκειται καὶ ἐδῶ γὰρ γνώμη τοῦ Ἡλία Κρήτης ἐπιβεβαιώνει τὴν ταύτιση τοῦ κανονολόγου αὐτοῦ μετὰ τὸ πρόσωπο ποὺ ὡς μακάριος Ἰωάννης ἀναφέρεται ὡς πηγὴ σχολίων τοῦ Ἀρμενοπούλου (ἐδῶ: ἀκριβέστερόν φησιν ὁ μακάριος Ἰωάννης).

- γματεία περὶ Νηστειῶν, ἔκδ. Κ. Γ. Πιτσάκη, *Ἐπετηοὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦ-
νης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, ΙΗ'
(1971), 238.
- Γ, 2, [7] *Εἰ δὲ αἰσχροκέρδειαν...* Βλ. ἐρμηνευτὲς εἰς 20 Ἀποστολικὸν (ΡΠ, Β',
27-29), κυρίως Ζωναρᾶς καὶ Ἀριστηνὸς (πρβλ. καὶ Βαλσαμῶν ἀντόθι) > Βλά-
σταρης, Ε, 1 (ΡΠ, ζ', 240)²⁰.
- Γ, 2, [8] *Ἰουστινιάνειος νεαρὰ κελεύει...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Α, 6 (ΡΠ, ζ', 80)
πρβλ. Βαλσαμῶν εἰς Νομοκάνονα, Α', 28 (ΡΠ, Α', 66) καὶ 15 Πενθέκτης (ΡΠ,
Β', 338): ν. 123 c. 13 = Βασιλικὰ Γ, 1, 25²¹.
- Γ, 2, [9] *Ἡ δὲ ὁκγ' νεαρὰ Ἰουστινιάνειος...* = σχόλιο Β, 3, [21].
- Γ, 2, [16] *Περὶ τούτου καὶ ὁκγ' νεαρὰ...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Κ, 32 (ΡΠ, ζ',
344-345) < Νομοκάνων, Θ', 32 καὶ σχόλιο Βαλσαμῶνος ἀντόθι (ΡΠ, Α', 223-
224) + Βαλσαμῶν > Ἀριστηνὸς εἰς 7 Δ' Οἰκουμενικῆς (ΡΠ, Β', 233-234),
Βαλσαμῶν εἰς 21 Πενθέκτης (αὐτ., 353): ν. 123 c. 15 = Βασιλικὰ Γ, 1, 28
καὶ ν. 7 καὶ 8 Λέοντος (ΖΗΡΟΣ, Α', 65-67 = NOAILLES - DAIN, 37-41) ἀπὸ
τὸν Ἀρμενόπουλο *Πηδάλιον*, 190 σημ. 2.
- Γ, 2, [35] *Ὁ πατριάρχης Λουκᾶς...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Κ, 32 (ΡΠ, ζ', 343) <
Βαλσαμῶν εἰς Νομοκάνονα, Η', 13 (ΡΠ, Α', 159) καὶ 16 Καρθαγένης (ΡΠ, Γ',
344): (α) GRUMEL 1092 πατρ. Λουκᾶ Χρυσοβέργη (ΡΠ, Γ', 344 = ΓΕ-
ΔΕΩΝ, Β', 19 ἀρ. ΡΚΕ'/ΡΑΔ') (β) GRUMEL 1048 πατρ. Λουκᾶ Χρυσοβέργη
(ΡΠ, Γ', 345-348 = ΓΕΔΕΩΝ, Β', 13-16 ἀρ. ΡΚΒ'/ΡΑΑ') τῆς 8.12.1157
(γ) GRUMEL 1119 πατρ. Μιχαὴλ Γ' τοῦ Ἀγχιάλου (ΡΠ, Γ', 349 = ΓΕΔΕΩΝ,

20. Στὴ φράση τοῦ σχολίου: *εἰ δὲ δι' ἀνάγκην, καὶ ἐπὶ κληρικῶν, ἐπαινετός, ἡ προϋπόθεσις:*
καὶ ἐπὶ κληρικῶν, ἡ ὁποία δὲν περιέχεται στοὺς ἐρμηνευτὲς, ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ τὸ σχόλιο, ἔχει τεθῇ
κατ' ἀναλογία τοῦ καὶ ἐπὶ *τελωνῶν* (ἀπὸ τὸν Ζωναρᾶ), ποὺ ἔχει προηγηθῇ, καὶ προέρχεται προ-
φανῶς ἀπὸ τὸ περιστατικὸ τοῦ 30 Δ' Οἰκουμενικῆς, τὸ ὁποῖο ἐπιμαχθεῖται στὴν ἐρμηνεία τοῦ 20
Ἀποστολικοῦ καὶ οἱ τρεῖς ἐρμηνευτὲς.

21. Τὸ σχόλιο ἀκολουθεῖ τὴν περὶ τοῦ τοῦ γραφῆς ἡ' (μὴ γίνεσθαι τινα ἀναγνώστην, εἰ μὴ
ἡ' ἐτῶν γένοιτο), τὴν ὁποία παρέχει καὶ τὸ καίμενο τῶν Βασιλικῶν ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὑπάρχει
παράλληλη παράδοση στὰ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ὑποτιθεμένη, τοῦλάχισ-
τον, ἀρχικὴ γραφὴ τῆς νεαρᾶς ἡ': Ροπαί, Α', 1: Ζέπος, Γ', 323· Ψελλός, στ. 726 (725): ἔκδ.
G. Weiss, *Fontes Minores II*, Hrsg. D. Simon (=Forschungen zur byzantinischen
Rechtsgeschichte 3), 189 = Ζέπος, Ζ', 394· Ἐξάβελος, App. 4, 9: Heimbach, 810
= Πιτσάκης, 382· πρβλ. Ἐπαναγωγὴ, Η', 10: Ζέπος, Β', 252. Βλ. Βαλσαμῶν εἰς Νο-
μοκάνονα, ἐνθ' ἀνωτ. καὶ Zachariae σημ. στὸ χωρίο τῶν Ροπῶν, καθὼς καὶ τὴς σημ.
τῶν ἐκδοτῶν τῶν Ἰουστινιανέων νεαρῶν στὸ οἰκτεῖο χωρίο.

- B', 25 ἀρ. ΡΑΑ'/PM') τῆς 13.1.1171· στὰ χωρία τῶν Βαλσαμῶνος > Βλάσταρη, ἀλλ' ἔχει στὸ σχόλιο τοῦ Ἀρμενοπούλου, μνημονεύεται καὶ ἡ πράξις (δ) GRUMEL 999 τοῦ πατρ. Ἰωάννου Ἡ' Ξιφιλίνου (1064-1075) ἢ Ἰωάννου Θ' Ἀγαπητοῦ (1111 - 1134) (ΡΠ, Γ', 348 - 349 = ΓΕΔΕΩΝ, Β', 25 σημ.) τῆς 16.2.1070 ἢ 1115²². ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο (καὶ τὸν Βαλσαμῶνα) *Πηδάλιον*, 226 σημ. 1. Γ, 2, [48] *Ἦγουν τῶν ἀπὸ κανόνος...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 15 Λαοδικεῖας (ΡΠ, Γ', 184)· πρβλ. Βαλσαμῶν καὶ Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 185)· ἀλλὰ διάφορη ἡ ἐρμηνεία τοῦ *διφθέρας* στὸν Ἀριστηνόν²³.
- Γ, 2, [54] *Πρὸς θάνατον ἁμαρτία ἐστίν...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 32 Μ. Βασιλείου (ΡΠ, Γ', 173)· contra Βαλσαμῶν (αὐτ., 174)· ἄλλως Ἀριστηνός (αὐτ., 175)· πρβλ. Βλάσταρης, Δ, 9 (ΡΠ, ς', 233-234)²⁴.

22. Ἡ πράξις εἶχε ἀποδοθῇ ἀπὸ τὸν Bonafidius, II, 53, τὸν ὁποῖο ἀκολούθησαν οἱ Leunclavius-Freher, I, 214 καὶ νεώτεροι συγγραφεῖς (Mortreuil, III, 384 § C ἀρ. 1), ἀδιστακτικὰ στὸν Ἰωάννη Ξιφιλῖνο. Πρῶτος, ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω, ὁ Γεδεών, ἐνθ' ἄνωτ., παρατήρησε ὅτι τὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα τῆς πράξεως (*μηρὶ φεβρουαρίῳ 15' ἡμέρᾳ τρίτῃ, ἰνδικτιῶνος η'*) ἰσχύουν ἐξ ἴσου γιὰ τὰ ἔτη 1070 καὶ 1115, καὶ ἐπομένως καὶ γιὰ τὸν πατριάρχη Ἰωάννη Θ' τὸν Ἀγαπητό· ἔτσι πλέον καὶ ὁ Grumel, ὁ ὁποῖος προκρίνει συμβατικά, προκειμένου νὰ ἐντάξῃ τὴν πράξιν στὸν κατ'ἀλογό του, τὸν Ἰωάννη Θ', μὲ βάση μία ἀόριστη ἐνδειξή (ποῦ παρέχει ἡ χρῆσις ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα τῶν ἐκφράσεων *μακαρίτου, ἐκείνου*) ὅτι πρόκειται γιὰ πατριάρχη σχεδὸν σύγχρονο τοῦ Βαλσαμῶνος. — Ἡ ἀποσιώπηση τῆς πράξεως τοῦ Ἰωάννου στὸ σχόλιο τοῦ Ἀρμενοπούλου, ποῦ κατὰ τὰ λοιπὰ ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸν Βλάσταρη, θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ σὲ συνειδητὴ ἐνέργεια, ὀφειλομένη ἴσως σὲ γνώση τῆς νεώτερης ἀντίθετης νομολογίας γιὰ τὸ θέμα τῶν διακόνων-συνηγέρων, ποῦ διαμορφώνεται μὲ ἀφορμὴ τὸ περιστατικὸ ποῦ περιγράφει ὁ Βαλσαμῶν στὸ ἴδιο σχόλιο στὸν Νομοκάνονα: Ράλλης-Ποτλῆς, Α', 159-160 (Grumel 1099 καὶ 1100 πατρ. Λουκᾶ Χρυσόβεργη);

23. ...εἰμὴ μετὰ διφθέρας, ἢ τ ο ι φ ε λ ω ρ ί ο υ. Τὸ λάθος τοῦ Ἀριστηνοῦ ὀφείλεται βέβαια στὴν χρησιμοποίησιν τῆς *Συνόψεως*, ὅπου ὁ κανὼνας ἀποδίδεται: *Εἰμὴ μετὰ διφθέρας οὐδεὶς ἀμβονίζεται* ἂν ὁ Ἀριστηνὸς ἐργαζόταν στὸ κείμενο τοῦ κανόνα (καὶ ἀπὸ διφθέρας *παλλόντων*), περιθώριο τέτοιας παρερμηνείας δὲν θὰ ὑπῆρχε.

24. Στὸ σχόλιο παρερμηνεία τῆς φράσεως τοῦ Ζωναρά: *Πρὸς θάνατον μὲν οὐκ ἁμαρτία λέγεται εἶναι ἢ μέχρι πράξεως προχωρήσασα, ἢ δὲ μέχρι τοῦ βουληθῆναι καὶ συγκαταθέσθαι οὐ πρὸς θάνατον, ὁ ἡ λ ο ρ ὅ τ ι τ ὁ ρ ψ ψ χ ι κ ὁ ρ*. Ἡ τελευταία ἐπεξηγήσις, ἀναφερομένη ἀποκλειστικὰ στὴν λ. *θάνατον*, ἐκλαμβάνεται ἀπὸ τὸν σχολιαστή, ἀπὸ κακὴ παράδοσις, ἀνάγκη ἢ κατανόηση τοῦ κειμένου ποῦ ἔχει ὑπ' ὄψιν του, ὡς γενικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὅρου «πρὸς θάνατον ἁμαρτία» (σὰν νὰ ἦταν ἡ γραφή: *δηλονότι ἢ ψυχική*, ἢ ἴσως: *τὸ ψυχικὸν μὲ σημασία οὐσιαστικῶν* [καίτοι ἡ διατύπωση στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ ἦταν ἀρκετὰ *κακόζηλη*], καὶ συγχρόνως ἡ φράσις ἢ δὲ *μέχρι* τοῦ βουληθῆναι ...οὐ πρὸς θάνατον νὰ ἦταν παρενθετικὴ ἢ ἡ λ. *δηλονότι* νὰ εἰσήγε νέον κῶλον) καὶ τίθεται σὲ ἀνάλογη θέσις: *Πρὸς θάνατον ἁμαρτία ἐστίν ἢ ψ ψ χ ι κ ῆ*, δηλαδή... Πρβλ. σχόλιο Β, 1, [7].

- Γ, 2, [57] *Εἰρηνικαί εἰσιν ἐπιστολαί...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 11 Δ' Οἰκουμένης (ΡΠ, Β', 243)· πρβλ. Βαλσαμών καὶ Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 244-246) > Βλάσταρης, Α, 9 (ΡΠ, Γ', 90 - 92)²⁵.
- Γ, 3, [5] *Εἰ μὴ ποῦ τις δι' ἄσκησιν...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 66 Ἀποστολικὸν (ΡΠ, Β', 84)· πρβλ. Βαλσαμών αὐτόθι (αὐτ., 85) > Βλάσταρης, Κ, 37 (ΡΠ, Γ', 346).
- Γ, 3, [9] *Βασιλέα μὲν ὑβρίζειν κεκώλνται...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 84 Ἀποστολικὸν (ΡΠ, Β', 108)· πρβλ. Βαλσαμών αὐτόθι (αὐτ., 108-109) καὶ εἰς Νομοκάνονα, Θ', 36 (ΡΠ, Α', 227-228) > Βλάσταρης, Β, 7 (ΡΠ, Γ', 124-125): Βασιλικὰ Ξ, 36, 13 = Cod. 9, 7, 1 (Ἐξαβ. Γ, 14, 1)· στὸ κείμενο διορθωτέο: ὁ δὲ λς' τίτλος ἀντί: ὁ δὲ τς' τίτλος.
- Γ, 3, [13] *Ἐν ταῖς μεγίσταις τῶν πόλεων...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 51 Πενθέκτης (ΡΠ, Β', 425) > Βλάσταρης, Θ, 1 (ΡΠ, Γ', 303)· πρβλ. καὶ Βαλσαμών αὐτόθι (ΡΠ, Β', 426).
- Δ, 1, [1] *Ὁ μὲν ἡ' κανὼν τοῦ μεγάλου Βασιλείου...* = ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ εἰς 40 Πενθέκτης (ΡΠ, Β', 401)· πρβλ. Ζωναρᾶς καὶ Βαλσαμών αὐτόθι (αὐτ., 399 - 400) > Βλάσταρης, Μ, 15 (ΡΠ, Γ', 382)· ἡ παραπομπὴ στὸ τέλος: Ζήτει εἰς τὸ περὶ γυναικῶν, κεφάλαιον γ' ἀναφέρεται στὸ χωρίο Γ, [13] τῆς Ἐπιτομῆς (18 Μ. Βασιλείου) — βλ. ἀνωτέρω σημ. 3 καὶ 9.
- Δ, 1, [3] *Ἡ δὲ ργ' νεαρά...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 6 Πρωτοδευτέρως (ΡΠ, Β', 668-669)· πρβλ. Βαλσαμών αὐτόθι (αὐτ., 670-673) καὶ εἰς Νομοκάνονα, ΙΑ', 1(ΡΠ, Α', 248 - 249) : v. 123 c. 38 = Βασιλικὰ Δ, 1, 9· τὸ χωρίο, ποὺ νοσεῖ στὴς ἐκδόσεις, διορθωτέο: Ἡ δὲ ργ' [edd. ργ'] νεαρά ἢ κειμένη ἐν βιβλίῳ τῶν βασιλικῶν < δ' > τίτλῳ α'.
- Δ, 2, [23] *Ἡ τοῦ χαρτοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας...* = ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΤΟΦΥΛΑΞ, ξτ. 1092 (ΡΠ, Ε', 370).
- Ε, 1, [1] *Οἱ τῶν Ἀγαθῶν παῖδες βαπτίζονται...* = ΒΛΑΣΑΜΩΝ εἰς 84 Πενθέκτης (ΡΠ, Β', 498) > ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Β', 3 (ΡΠ, Γ', 120) (προφανῶς ὁ συντάκτης ἔχει ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ δύο κείμενα, ἀπὸ τὰ ὅποια χρησιμοποιοῖ λλ.

25. Στὴν φράση: τοῖς κληρικοῖς θέλονσι δι' ἑνδεκα εἰς ἐτέραν ἀπελθεῖν πόλιν τοῦ σχολίου, οἱ λλ. δι' ἑνδεκα ἀποτελοῦν προσθήκη στὸ κείμενο τοῦ Ζωναρᾶ, προφανῶς γιὰ νὰ συνδυασθῇ τὸ σχόλιο μὲ τὸ κείμενο τοῦ χωρίου στὸ ὅποιο ἀναφέρεται (...οἱ πένητες ἀδενέτωσαν). Πρβλ. στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου τοῦ Ζωναρᾶ: Οὕτως ἔχουσιν τῶν ἐπιστολῶν τούτων, φησὶν ὁ κανὼν τοῖς πένησι καὶ δεομένοις βοηθείας...· ἀλλὰ ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο χωρίων εἶναι ἀσφαλῶς ἀσάφιστος ἢ ὑφεύεται σὲ παρερμηνεία. — Μὲ τὸ σχόλιο ἀδολοκληρῶνεται καὶ ὁ ὅρισμός τῶν σαστατικῶν ἐπιστολῶν τοῦ σχολίου Β.3.[9] ὁ ὅποιος ἔχει μεταφερθῇ ἑλλειπῶς ἀπὸ τὴν πηγὴν τοῦ (Ζωναρᾶς εἰς 12 Ἀποστολικόν).

καὶ φραστικὰ σχήματα· τὸ σχόλιο περιέχει καὶ τὴν μόνη ρητὴ μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ Βαλσαμῶνος στὴν Ἑπιτομή): GRUMEL 1088 πατρ. Λουκᾶ Χρυσοβέργη.

- E, 1, [13] (a) *Τὸ νοσοῦν παιδίον ἐνδέδοται...* = ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΤΟΦΥΛΑΞ (PΠ, E', 369).
- E, 1, [13] (b) *Ὁ μακάριος δὲ Ἰωάννης οὕτω φησὶν...* = ΗΛΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, «ἀπόκρισις» 6 (PΠ, E', 380-381)· ἀντὶ τοῦ διορθωτέου: διὰ τῆς τριττῆς μόνον καταδόσεως, ἀντὶ... τῆς τρίτης... καὶ: ἀφορισμοὺς (ἔτσι καὶ στὸν Νομοκάνονα τῆς Λίνδου, ἔκδ. Σπ. Ν. Τρωιάνου, ἀνάτ. ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖον Ἑκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου, Ἀθῆναι 1969, 22 κεφ. ζζ', ὅπου μεταφέρεται τὸ σχόλιο τῆς Ἑπιτομῆς) ἢ ἐφορισμοὺς (ἔτσι στοὺς PΠ), ἀντὶ: ἀφορισμοὺς.
- E, 2, [13] *Ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Θεοδοσίου...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Γ', 12 (PΠ, Γ', 174-175) < Βαλσαμῶν εἰς 72 Πενθέκτης (PΠ, B', 473 = ΓΕΔΕΩΝ, B', 10 ἀρ. PK'/PKΘ'): GRUMEL 1036 πατρ. Θεοδότου B' (1151/1152-1153/1154)· στὸ σχόλιο τὸ ὄνομα διορθωτέου: Θεοδότου²⁶.
- E, 2, [19] *Εὐλαβοῦμενοί τινες δῆθεν...* = ΖΩΝΑΡΑΣ, ΒΛΑΣΑΜΩΝ, ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ (καὶ Σύνοφης) εἰς 101 Πενθέκτης (PΠ, B', 547-549) > Βλάσταρης, K, 31 (PΠ, Γ', 341).
- E, 2, [21] *Ἀκούβιτα στρωμνὰς μεγάλας λέγει...* = ΖΩΝΑΡΑΣ > Βαλσαμῶν εἰς 74 Πενθέκτης (PΠ, B', 476-478) > Βλάσταρης, A, 3 (PΠ, Γ', 76). Ἀντὶ τοῦ, στὴν editio princeps μόνον, schol. marg. στὴ φράση τοῖς κυριακοῖς: ἤγουν ταῖς ἐκκλησίαις (πρβλ. Ζωναρᾶς, Βαλσαμῶν, Βλάσταρης ἀντὶ τοῦ).
- E, 2, [40] *Οἱ ἀπὸ τῶν οἰκείων ἀναχωρήσαντες γυναικῶν...* = πατριάρχης ΜΑΝΟΥΗΛ B' «ὡλύσις ἐρωτήσεων τινῶν», 1 (GRUMEL 1315: PΠ, E', 115 = ΓΕΔΕΩΝ, B', 39 ἀρ. PMA'/PN')· πρβλ. Βαλσαμῶν εἰς 93 Πενθέκτης (PΠ, B', 526-527) κ. ἀ.: ν. 22 c. 7 = Βασιλικὰ ΚΗ, 7, 4.
- E, 2, [44] *Ὁ δὲ Νηστευτῆς Ἰωάννης οὕτω φησὶν...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗ-

26. Ὁ συντάκτης τοῦ σχολίου προσθέτει στὸ κείμενο τῆς πηγῆς τοῦ τὴν κρίσις: ὅπερ ἐστὶν ἐναντίον τῷ κανόνι τούτῳ (=72 Πενθέκτης), ἡ ὁποία ἄλλωστε εἶναι σύμφωνη πρὸς τὸ πνεῦμα ὑπὸ τὸ ὁποῖο καὶ ὁ Βλάσταρης μνημονεύει τὸ περιστατικὸν (Πέπεισμαι δὲ ὅτι τῆς ἀρχῆς ἦν ταῦτα καὶ τῶν προοιμίων τοῦ κηρύγματος· τὸ δὲ σήμερον ἔχον πῶς οἶόν τε... σεντοικεῖν...): ἄλλως ὁ Βαλσαμῶν, ὁ ὁποῖος, ἐρμηνεύοντας διασταλτικὰ τὸν κανόνα (τοῦ ὁποίου τὸ γράμμα ἀρκεῖται γιὰ τὴν διατήρησιν τοῦ γάμου στὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἢ τῆς «ἀπίστου»: εἶδοκεῖ δὲ τῷ πιστῷ ἢ ἀπιστος σεντοικεῖν ἢ τὸ ἔμπαλιν ὁ ἀπιστος τῇ πιστῇ), θεωρεῖ ὅτι εἰσάγει δικαίωμα τοῦ μὴ βουλομένου συζύγου, εἴτε τοῦ νεοφωτίστου «πιστοῦ» εἴτε τοῦ παραμένοντος «ἀπίστου», πρὸς διάζευξιν, καὶ ἐπομένως δέχεται ὅτι ἡ λύσις πρὸς δόθηκα στὴν ὑπόθεσιν εἶναι σύμφωνη μὲ τὸν κανόνα.

- ΣΤΕΥΤΗΣ²⁷, κκν. 6, 8, 11 καὶ 7 *Πηδαλίον*, 703-704 (ΠΠ, Δ', 436-437).
 E, 3, [1] *Δύο τῶν κατηχουμένων ἦσαν τάξεις...* = ΖΩΝΑΡΑΣ, ΒΑΛΣΑΜΩΝ, ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ εἰς 5 *Νεοκαισαρείας* (ΠΠ, Γ', 77-78) (πρβλ. καὶ Ἀριστηνός εἰς 14 Α' *Οἰκουμενικῆς* [ΠΠ, Β', 145]) > Βλάσταρχης, Κ, 10 (ΠΠ, ς', 323). ἔλαφρά συγγενέστερο πρὸς τὸ σχόλιο τὸ κείμενο τοῦ Ζωναρᾶ²⁸.
 E, 3, [11] schol. marg. *Τουτέστιν ἔγνωσαν ποιήσει* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 25 Ἀγκύρας (ΠΠ, Γ', 68)· πρβλ. Βαλσαμών αὐτόθι (αὐτ., 69).
 E, 3, [13] *Ὁ πολιτικός νόμος σφόδρα κολάζων...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 22 Μ. Βασιλείου (ΠΠ, Δ', 152)· πρβλ. Βαλσαμών καὶ Ἀριστηνός αὐτόθι (αὐτ., 152 - 153) κ. ἀ. καὶ ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 27 Δ' *Οἰκουμενικῆς* (ΠΠ, Β', 279) > Βλάσταρχης Α, 13 (ΠΠ, ς', 103) : ν. 143 pr. = Βασιλικὰ Ξ, 58, 4.
 E, 3, [20] *Ἡ δὲ τοῦ βασιλέως κυρίον Λέοντος νεαρά...* = ΒΑΛΣΑΜΩΝ εἰς 15 Τιμοθέου (ΠΠ, Δ', 340)· πρβλ. καὶ εἰς Νομοκάνονα Π', 30 καὶ ΙΔ', 7 (ΠΠ, Α', 331, 335) > Βλάσταρχης, Γ, 26 (ΠΠ, ς', 26) : ν. 111 Λέοντος (ΖΕΠΟΣ, Α', 180-182 = NOAILLES-DAIN, 361-367) πρβλ. καὶ 112 (183-185 = 367-373).
 E, 3, [22] *Ὁ τῆς ἐνώσεως λεγόμενος τόμος...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Γ, 4, (ΠΠ, ς', 159-160) < ὁ «τόμος τῆς ἐνώσεως» τῆς 9.7.920 GRUMEL 669 πατρ. Νικολάου Α' τοῦ Μυστικοῦ (901-907, 912-925) : ZACHARIAE coll. III, 1 Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογεννήτου (ΠΠ, Ε', 3 - 10 = ΖΕΠΟΣ, Α', 192 - 197).
 E, 3, [29] *Ἦγουν...* [ἐρμηνεία τῆς ὁρολογίας περὶ τῶν τεσσάρων «τόπων τῆς μετανοίας» στὴν 58 Μ. Βασιλείου] = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Μ, 6 (ΠΠ, ς', 363) <

27. Γιὰ τὸ χωρίο, καὶ τὰ ἐπόμενα, τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ στὰ σχόλια τῆς Ἐπιτομῆς, βλ. ἀνωτέρω σημ. 2 καὶ 4 - 5.

28. Στὸ σχόλιο, ὅπως παραδίδεται στίς ἐκδόσεις, προφανῆς παρανόηση στὴν τελευταία περίοδο: εἰ δὲ τῶν ἀκροωμένων, ἔξω στήτω τῆς ἐκκλησίας· καὶ οἱ ἀκροώμενοι γὰρ ἐκτός ἴσταντο τῆς ἐκκλησίας, μέχρι τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου. Τὸ σχόλιο καὶ ὁ κανὼνας στὴν ὁποία ἀναφέρεται (5 *Νεοκαισαρείας*) ἀφοροῦν στὰ ἐπιτίμια τῶν κατηχουμένων, οἱ ὅποιοι ἐὰν ἀνήκουν στὴν τάξη τῶν «γόνων κληόντων» ὑποβιβάζονται στὴν τάξη τῶν «ἀκροωμένων», ἐὰν δὲ ἀνήκουν στὴν τάξη τῶν «ἀκροωμένων», ἐξωθοῦνται τῆς ἐκκλησίας μετὰ τῶν προσκλαίωντων· ἐν τούτοις ἡ δικτύπωση τοῦ σχολίου ἐξομοιώνει τὴν θέση τῶν ὑπὸ ἐπιτίμιον «ἀκροωμένων» (ἔξω τῆς ἐκκλησίας «μετὰ τῶν προσκλαίωντων») μετὰ τὴν θέση τῶν ἀνεπιτιμήτων «ἀκροωμένων» γιὰ τοὺς ὁποίους ἐπίσης δέχεται ὅτι ἐκτός ἴσταντο τῆς ἐκκλησίας, καὶ μάλιστα γιὰ περιορισμένο χρόνον (μέχρι τῆς ἀναγνώσεως...), ἐνῶ ὁ περιορισμὸς αὐτὸς δὲν τίθεται οὔτε γιὰ τοὺς ὑπὸ ἐπιτίμιον! Ἡ ἀνωμαλία τοῦ χωρίου διορθώνεται ἂν γίνη δεκτὴ ἡ γραφή: ἐν τούτοις ἴσταντο τῆς ἐκκλησίας μέχρι τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου (πρβλ. Ζωναρᾶς: τῶν ἁγίων γραφῶν ἤκουον καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ εὐαγγελίου ἀτήρεσαν).

- Σύνοψις (ΠΠ, Δ', 405) < 11 (ψευδο-)Γρηγορίου Νεοκαισαρείας^{28α}, 56-84 Μ. Βασιλείου *passim*, 11 καὶ 12 Α' Οἰκουμενικῆς, 4 - 9 Ἀγκύρας καὶ ἐρμηνευτὲς αὐτόθι: κυρίως 11 (ψευδο-)Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, 56 καὶ 75 Μ. Βασιλείου, Ἀριστηνὸς εἰς 56 Μ. Βασιλείου καὶ Ζωναρᾶς εἰς 11 Α' Οἰκουμενικῆς.
- Ε, 3, [30] *Τὸν πόρρον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, *κην.* 12 + 13 *Πηδαλίον*, 706 - 707 (ΠΠ, Δ', 438 - 439).
- Ε, 3, [32] *schol. marg. μόνον στήν editio princeps: "Ἦγουν ἀλόγοις ζώοις συμ-
φθερεῖς* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Α, 3 (ΠΠ, ς', 78) < Ζωναρᾶς, Βαλσαμῶν εἰς 16 Ἀγκύρας (ΠΠ, Γ', 53-54).
- Ε, 3, [36] *Τὸν δὲ τοιοῦτον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, *κην.* 14 + 15 + 16 *Πηδαλίον*, 707 (ΠΠ, Δ', 439 - 440).
- Ε, 3, [42] *Τὸν τοιοῦτον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, *κην.* 18 *Πηδαλίον*, 709 (ΠΠ, Δ', 442).
- Ε, 3, [45] *Λεπρὸς ὢν, ἤρουν ἀκάθαρτος...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 17 Ἀγκύρας (ΠΠ, Γ', 56 - 57)· *πρβλ.* Βαλσαμῶν, Ἀριστηνὸς αὐτόθι (αὐτ., 57 - 58) > Βλάσταρης Α, 5 (ΠΠ, ς', 79).
- Ε, 3, [48] *Ἐπὶ τοῦ παιριώρχου Λουκᾶ...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Μ, 7 (ΠΠ, ς', 366) < Βαλσαμῶν εἰς 74 Μ. Βασιλείου (ΠΠ, Δ', 237 = ΓΕΔΕΩΝ, Β', 22-23 ἀρ. ΡΚΗ/ΡΑΖ): GRUMEL 1071 *πατρ.* Λουκᾶ Χρυσοβέργη, *περὶ τὸν Ἀπρίλιο 1166*²⁹.
- Ε, 3, [50] *Τοὺς φορεῖς ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, *κην.* 20 *Πηδαλίον*, 710 (ΠΠ, Δ', 442 in appar.).

28α. Τὴν γνησιότητα τοῦ 11 κ. τοῦ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας ὑποστηρίζει πρόσφατα ὁ πρωτοπρ. Κωνστ. Μ. Φούσικας, «Γρηγορίου Θεωματοργου, Ἡ Κανονικὴ Ἐπιστολὴ (κριτ. ἐκδ.)», *Ἐκκλησιαστικὸς Φῶρος*, Ξ' (1978) καὶ σὲ ἀνάτυπο, Ἀθήνα 1978, 24-27. Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς γνησιότητος ἦταν ὡς τώρα σχεδὸν ὁμόφωνη· βλ. σχετικὰς παραπομπὰς αὐτόθι, 25 σημ. 1 καὶ 2 (ἀλλὰ *πρβλ.* 26-27 σημ. 3). Ἀντίθετα, ἡ γνησιότης τῶν ὑπολοίπων κανόνων (κανονικῆς ἐπιστολῆς) τοῦ Γρηγορίου δὲν ἀμφισβητεῖται. *Πρβλ.* καὶ C. De Clercq, *Fontes iuridici ecclesiarum orientalium*, Ρώμη 1967, 13-14.

29. Ἡ χρονολόγηση κατὰ τὸν Grumel, ὁ ὁποῖος βραδύται στήν μικτορία τοῦ Βαλσαμῶνος: λέγεται δὲ ὅτι καὶ διὰ τὴν τοιοῦτον στρατιώτην ἐπὶθετο ὁ κραταιὸς καὶ ἄγιος ἡμῶν βασιλεὺς τὴν περὶ τῶν ἐκουσίων φορέων *τεσάρων* (εἰς 74 Μ. Βασιλείου, ἐνθ' ἄνωτ. ἀποσπάσματα παρέχει αὐτόθι καὶ στὸν 8 Μ. Βασιλείου: Ράλλης-Ποτλῆς, Δ', 116 - 119)· *πρόκειται* γὰρ τὴν νεκρὰ Dolger 1467 = coll. IV, 68 τοῦ Μηνουῆλ Κομνηνοῦ (Ζέπος, Α', 403 - 408), ἡ ὁποία φέρει ἀσφαλῆ χρονία Ἀπριλίου 1166. — Στὸ σχόλιο τὸ κείμενο τοῦ Βλάσταρη <Βαλσαμῶνος, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὸν 74 Μ. Βασιλείου (τὸν παρόντα κανόνα προέτεινε), ἔχει προσαρμολοθῇ γὰρ νὰ τεθῇ ὑπὸ τὸν 54 Μ. Βασιλείου (τὸν κανόνα προέτεινε, ὅς τοις ἐπισκόποις ἐπιτρέπεται τὴν ἐξουσίαν...): ἀνάλογη προσαρμολογὴ βλ. καὶ κατωτέρω στὸ σχόλ. Ε, 3, [53].

- E, 3, [53] *Ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντίνου τοῦ Χλιαρηνοῦ...* = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Α, 7 (ΠΠ, Γ', 353-354) ὑπὸ «συνήθειαν» καὶ «νόμοι» < Βαλσαμῶν εἰς 55 Μ. Βασιλείου (ΠΠ, Δ', 213-214 = ΓΕΔΕΩΝ, Β', 11-12 ἀρ. ΡΚΑ'/ΡΑ') + Βαλσαμῶν εἰς 43 Μ. Βασιλείου (ΠΠ, Δ', 191): (α) GRUMEL 1037 πατρ. Κωνσταντίνου Δ' Χλιαρηνοῦ (1154 - 1157) τῆς 15.5.1155 (β) πράξη ἄγνωστου πατριάρχου, γνωστὴ μόνον ἀπὸ τὴν ἀχρονολόγητη μνεία τοῦ Βαλσαμῶνος. Τὸ κείμενο τοῦ Βλάσταρη < Βαλσαμῶνος ἔχει προσαρμολογῆσαι προκειμένου νὰ ἀποτελέσῃ ἐδῶ σχόλιο πρὸς ἄλλον κανόνα (13 Μ. Βασιλείου)· πρβλ. ἀνωτέρω σημ. 29.
- E, 3, [55] *Τὸν τοιοῦτον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 27 *Πηδαλίον*, 713 (ΠΠ, Δ', 444).
- E, 3, [56] *Τοῦτον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 31 *Πηδαλίον*, 744 (ΠΠ, Δ', 444 - 445).
- E, 3, [58] *Ὁ δὲ Νηστευτής τοὺς γόητας...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 32 *Πηδαλίον*, 715 (ΠΠ, Δ', 435).
- E, 3, [59] *Τοῦτον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 29 *Πηδαλίον*, 714 (ΠΠ, Δ', 444).
- E, 3, [62] = [61] *Τὸν τοιοῦτον ὁ Νηστευτής...* = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ, καν. 30 καὶ 34 + 35 *Πηδαλίον*, 714- 716 (ΠΠ, Δ', 444 - 445)· τὸ σχόλιο, δημοσιεύμενο ὑπὸ τὸ χωρίο E, 3, [62]: *Ὁ τοιχωρῆχος...* (Migne: *Ὁ τυμβωρύχος...*) ἀνῆκει προφανῶς στὸ χωρίο E, 3, [61]: *Ὁ ἱερόσυλος...*· τὸ ἀναφερόμενο ἐπιτίμιο προβλέπεται γιὰ τὸν ἱερόσυλο καὶ ὄχι γιὰ τὸν κλέφτη («τοιχωρῆχον») ἢ γιὰ τὸν τυμβωρύχο (κατὰ τὴν ἀτυχή διόρθωση τοῦ Migne).
- E, 4, [1] *Ἡ τοῦ πατριάρχου Μεθοδίου διατύπωσης...* = ΜΑΘΑΙΟΣ ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, σύνοψις ἐκ τοῦ Κανονικοῦ τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ (ΠΠ, Δ' 433-434)· πρβλ. *Πηδαλίον*, 138 σημ. 2 καὶ 698-699 σημ. 2: πατρ. Μεθοδίου Α' (843 - 847) GRUMEL 430 ἔτ. 845/846 εἰς *Εὐχολόγιον*, 591 κέ. «ἀκολουθία Μεθοδίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, περὶ τῶν ἀπ' ἀρνήσεως διαφόρων προσώπων καὶ ἡλικιῶν πρὸς τὴν ὁρθόδοξον καὶ ἀληθῆ πίστιν ἐπιστρέφόντων».
- E, 4, [40] *Φασί τινες οὕτω μετὰ τὸ γενέσθαι ἐξαετέις...* = ΒΑΛΣΑΜΩΝ, «κακονομικὴ ἀπόκρισις» 50 (ΠΠ, Δ', 484).
- E, 5, [1] *Ὡς ἔοικεν ὕφ' Ἑλλήνων συνεγγραφῆσαν τινα...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 63 Πενθέκτης (ΠΠ, Β', 452)· πρβλ. Βαλσαμῶν, Ἀριστηνὸς ἀντόθι (ἀντ., 452 - 453) > Βλάσταρης, Β, 11 (ΠΠ, Γ', 146). Ἡ ἀντικατάσταση στὸ σχόλιο τοῦ ὑπὸ ἀπίστων τοῦ Ζωναρᾶ μετὰ τὸ ὕφ' Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν Σύνοψιν καὶ τὸν Ἀριστηνόν.
- E, 5, [4] *Αἰρεσις ἥρ' παλαιά...* = ΖΩΝΑΡΑΣ εἰς 35 Λαοδικεῖας (ΠΠ, Γ', 201)· πρβλ. Βαλσαμῶν, Ἀριστηνὸς ἀντόθι (ἀντ., 202 - 203) > Βλάσταρης, Α, 2 (ΠΠ,

ς', 69). 'Η προσθήκη δι' ελάβεωσιν ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα (κατὰ τρόπον δὴθεν ελάβεας).

E, 5, [5] "Ἦγουν οὗς οἱ ἐτερόδοξοι... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Α, 2 (ΡΠ, ς', 73) < Βαλσαμῶν εἰς 9 Λαοδικεῖας (ΡΠ, Γ', 180)· πρβλ. Ζωναρῆς καὶ Βαλσαμῶν εἰς 34 Λαοδικεῖας (αὐτ., 200-201).

ς, [11] (a) 'Η ἀκουσίως ἀποβαλοῦσα τὸ βρέφος... = ψευδο-ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΝΗΣΤΕΥΤΗΣ: ΡΠ, Δ', 443 (= καν. 22 + 23 καὶ 24 Πηδαλίον, 711 - 712· ἀλλὰ τὸ χωρίο 'Η καταφρονήσασα τοῦ κομήματος (<33 καὶ 52 Μ. Βασιλείου· πρβλ. Βλάσταρης, Γ, 29 = ΡΠ, ς', 200-201), ποὺ περιέχεται στὸ σχόλιο καὶ στὴν ἔκδοση ΡΠ τοῦ Νηστευτοῦ, ἐλλείπει στὴν ἔκδοση τοῦ Πηδαλίου).

ς, [11] (b) Περὶ δὲ τῶν ἐκτιθεμένων τὰ οἰκεία βρέφη... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Γ, 29 (ΡΠ, ς', 201) < Βαλσαμῶν εἰς 33 Μ. Βασιλείου (ΡΠ, Δ', 176)· πρβλ. καὶ εἰς 52 Μ. Βασιλείου (αὐτ., 208)· βλ. καὶ ψευδο-Ιωάννης ὁ Νηστευτὴς καν. 26 Πηδαλίον, 713 (ΡΠ, Δ', 443): ἄγνωστες οἱ μνημονεύμενες (ἡχρονολόγητες) συνοδικαὶ πράξεις ποὺ δὲν περιγράφονται εἰδικώτερα καὶ δὲν ἀποδίδονται σὲ συγκεκριμένους πατριάρχες ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα > Βλάσταρη.

ς, [24] "Ἦγουν ἐν καταμερήσις... = ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, Α, 16 (ΡΠ, ς', 106) < Ζωναρῆς καὶ Βαλσαμῶν εἰς 2 Διονυσίου (ΡΠ, Δ', 7-9)³⁰.

30. Παράρτημα. — Βλ. ἀνωτέρω σημ. 6.

(α) Χωρία τῆς 'Επιτομῆς: στὰ ὅποια ἡ παραπομπὴ τῆς ἐπιγραφῆς δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀρίθμηση Ράλλη-Ποτλῆ

A,1,[7] : ὁ κε' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ = 57 Λαοδικεῖας (τὸ κείμενο τοῦ 'Αρμενοπούλου ἀπὸ τὸν 'Αριστηνὸν, αὐτόθι [ΡΠ, Γ, 224] < 6 Σαρδικῆς, in fin.)

A,1,[10] : ...καὶ ὁ ζ' καὶ ἡ' τῆς ἐν 'Αντιοχείᾳ = 17 καὶ 18 'Αντιοχείας (διορθωτέοι: ιζ' καὶ ιη')

A,1,[11] : οἱ τοῦ μεγάλου Βασιλείου = 10 Μ. Βασιλείου (τυπογραφικὸ λάθος: ὁ ι')

(μόνον στὴν ἔκδ. Migne)

A,2,[3] : ὁ οζ' αὐτῶν [sc. τῶν 'Αποστόλων] = 78 'Αποστολικὸς (ἐσφαλμένη ἐπανάλυψις τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ προηγούμενου χωρίου A,2,[2]· διορθωτέοι: ὁ οη' αὐτῶν)

(μόνον στὴν ἔκδ. Migne)

A,2,[6] : ὁ ιβ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ = 2 Ζ' Οἰκουμενικῆς (ἡ ἐπιγραφή διορθωτέα ἴσως: ὁ β' τῆς ζ' καὶ ὁ ιβ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ, ἐκτὸς ἂν ἔχη ἐκπέσει ἄλλο χωρίο ποὺ ἀπέδιδε τὸν 12 Λαοδικεῖας)

A,3,[4] : ὁ κς' τῆς τετάρτης } (l.g.) + 11 Ζ' Οἰκουμενικῆς (ἀπὸ τὴν Σύνονον)

A,3,[2] : ὁ κς' τῆς δ'

A,3,[7] : ὁ κγ' τῆς αὐτῆς [sc. ἐν Καρθαγένη] + 52 'Αποστολικὸς

- A,3,[8] : *ὁ δ' τοῦ μεγάλου Βασιλείου* } = 74 M. Βασιλείου καὶ 75 Καρθαγέννης ἀντιστοι-
 A,3,[9] : *ὁ ε' τῆς ἐν Καρθαγένῃ* } χα (τὸ λάθος ἀπὸ τὴν γεινίανση τοῦ ἄρθρου ὁ
 πρὸς τὸ ἀριθμητικὸν ο': ὁ οδ', ὁ οε')
- A,3,[10] : *ὁ ρδ' ταύτης* = 56 Καρθαγέννης (διορθωτέον: ρς')
- A,4,[1] : *...καὶ ὁ ιε' τῆς α' καὶ β' λεγομένης* 'Ο 15 Πρωτοδευτέρης δὲν εἶναι σχετικὸς με-
 τὸ θέμα (ἴσως ιε' τῆς α' [Οἰκουμενικῆς])
- A,4,[3] : *...καὶ ὁ α' τῆς ἐν Καρθαγένῃ* = 71 Καρθαγέννης (ἀπὸ τὴν γεινίανση τοῦ ἄρ-
 θρου πρὸς τὸ ἀριθμητικόν: ὁ οα')
- A,4,[8] : *ὁ κα' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ* = 17 Σαρδικῆς (πρὸς βλ. καὶ 18 Ἀντιοχείας· ἡ
 μείρα τοῦ 21 Ἀντιοχείας ἔχει μεταφερθῆ
 ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ A,4,[3])
- A,4,[10] : *...καὶ ὁ ιβ' τῆς ἐν Σαρδικῇ* = 15 Σαρδικῆς
- A,4,[12] : *ὁ κδ' τῆς δ'* = 20 Δ' Οἰκουμενικῆς (τὸ δ' προφανῶς παρεισ-
 ῆχθη ἀπὸ τὴν ἀριθμηση τῆς συνόδου: ὁ κ'
 τῆς δ')
- A,4,[16] : *ὁ αὐτὸς [sc. λδ' τῶν Ἀποστόλων*
καὶ θ' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ] = 81 Ἀποστολικός· πρὸς βλ. 6 Ἀποστολικόν
- A,4,[19] : *ἐκ τῆς πρὸς τοὺς ἐπ' αὐτὸν*
ἐπισκόπους [sc. ἐπιστολῆς]
τοῦ μεγάλου Βασιλείου 'Η ἐπιγραφὴ ὁρθῇ = 90 M. Βασιλείου
- A,4,[23] : *ὁ κζ' τῆς ἐν τῷ Τροῦλλῳ* = 7 Ζ' Οἰκουμενικῆς (διορθωτέον: ὁ ζ' τῆς ζ')
- A,4,[24] : *ὁ κη' ταύτης* = 12 Ζ' Οἰκουμενικῆς (ἡ λ. εὐπροσόδων στὸ
 χωρίον A,4,[24] ἀποτελεῖ γλῶσσαν ἀπὸ τὸν
 Ζωνναξ, αὐτόθι: [PII, B', 593])
- A,2,[19] : *ὁ κη' τῆς ἐν Τροῦλλῳ* } (l.g.)
(ση' ἀπὸ τυπογραφικὸ
λάθος στήν ἐκδ. Migne)
- A,4,[27] : *...καὶ ὁ α' τῆς ἐν Καρθαγένῃ* = 71 Καρθαγέννης (ἀπὸ τὴν γεινίανση τοῦ ἄρ-
 θρου μετὰ τὸ ἀριθμητικόν: ὁ οα')
- A,4,[30] : *ὁ ιβ' τῆς ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ* = 2 Ἀγίας Σοφίας (διορθωτέον: ὁ β')
- A,4,[37] : *...καὶ ὁ ργ' [v.l. ρς'] τῆς ἐν*
Καρθαγένῃ = Πιθανῶς 73 Καρθαγέννης (ὁπόταν: ογ'· ἔμμεση ἡ
 σχέση μετὰ τὸ θέμα τοῦ χωρίου· πρὸς βλ. 95 Καρ-
 θαγέννης (πέρα ἀπὸ τὸν ὁρθά μνημονεύμενον
 76 Καρθαγέννης). ἴσως ἀπὸ τὸ A,6,[5]
- A,4,[41] : *...καὶ ὁ ιθ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ* = 9 Καρθαγέννης (διορθωτέον: ὁ θ')
- A,4,[55] : *ὁ ρλγ' [v.l. ρλς'] ταύτης*
[sc. τῆς ἐν Καρθαγένῃ] 'Αθροιστὴς ἡ δευτέρα γραφὴ: 133 Καρθαγέννης
- A,4,[56] : *ὁ β' τοῦ ἁγίου Κυρίλλου* = 3 Κυρίλλου
- A,4,[57] : *ὁ ε' τοῦτου* = «Εὐλόγιον Ἀλεξανδρείας» (PII, Δ', 398)
- A,4,[58] : *ὁ ς' τῶν Ἀποστόλων καὶ ὁ κδ'*
τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ = 76 Ἀποστολικός (ἀπὸ τὴν γεινίανση τοῦ ἄρ-
 θρου μετὰ τὸ ἀριθμητικόν: ὁ ος') καὶ 23 Ἀντιο-
 χείας
- A,4,[59] : *ὁ λα' τῆς ἐν Τροῦλλῳ* = 35 Πενθέκτης (διορθωτέον: ὁ λε')

- Α,5,[2] : ὁ κδ' τῆς δ' = 21 Δ' Οἰκουμενικῆς (:ὁ κα')
- Α,5,[3] : ὁ η' καὶ ὁ θ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ = 8 Καρθαγένῃς· ὁ 9 Καρθαγένῃς δὲν φαίνεται νὰ ἔχη σχέση μετὰ τὸ θέμα: ἴσως 129 Καρθαγένῃς (ὅποτε: ρκθ')· πρβλ. 128 καὶ 130 τῆς ἰδίας (μήπως: ὁ η' καὶ ὁ ρκη' καὶ ὁ ρκ)θ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ;)
- Α,6,[5] : ὁ ρζ' καὶ ὁ ιη' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ = ὁ ρζ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ καὶ ὁ ιη' καὶ ὁ ργ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ (57 Λαοδικείας, 98 Καρθαγένῃς· πρβλ. 53 Καρθαγένῃς)
- Α,7,[1] : ...καὶ ὁ β' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ = 20 Ἀντιοχείας· (διορθωτέο: ὁ κ')
- Α,7,[10] : ὁ ρη' ταύτης [sc. τῆς ἐν Τρούλλῳ] = 39 Καρθαγένῃς
- Α,7,[11] : ὁ αὐτὸς = 55 Καρθαγένῃς
- Α,9,[2] : ὁ θ' τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ = 8 Ἀντιοχείας
- Β,1,[5] : Τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου = ψευδο-Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως 8(ΠΙ, Δ', 427)
- Β,1,[6] : Τοῦ αὐτοῦ [sc. τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου] = ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ (ΠΙ, Δ', 444)· ἴσως σχόλιο (βλ. ἀνωτέρω)
- Β,1,[9] : ὁ ργ' τῆς ἐν τῷ Τρούλλῳ = 12 Νεοκαισαρείας (τὸ λάθος στὸ ὄνομα τῆς συνόδου ἴσως ἀπὸ τὸ προηγούμενο χωρίο, ὅπου οἱ κληόνες 4 Πενθέκτης καὶ 11 Νεοκαισαρείας, μετὰ μεσολάβηση κάποιας ἀρχικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ παρόντος χωρίου: τῆς αὐτῆς, ποὺ μετέπειτα ἀναπτύχθηκε ἐσφαλμένα μετὰ ἀναφορά στὴν Πενθέκτη ἀντὶ τῆς Νεοκαισαρείας)
- Β,1,[10] : ὁ ργ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ = 3 Λαοδικείας (διορθωτέο: ὁ γ')
- Β,1,[11] : ὁ ε' τῆς ἐν Τρούλλῳ = 5 Λαοδικείας (διορθωτέο: τῆς αὐτῆς· τὸ λάθος ἴσως ἀπὸ ἀλλαγὴ τῆς σειρᾶς τῶν χωρίων καὶ ἐσφαλμένη ἀνάπτυξη τοῦ: τῆς αὐτῆς)
- Β,3,[1] : ...καὶ ὁ ργ' τῆς δ' = 13 Πενθέκτης (διορθωτέο: τῆς δ' ἢ μᾶλλον τῆς ἐν Τρούλλῳ, ὡς συνήθως)
- Β,3,[2] : ὁ πθ' [v.l. μθ'] τῆς ἐν Καρθαγένῃ = συνέχεια τοῦ 13 Πενθέκτης· πρβλ. 25 Καρθαγένῃς
- Β,3,[4] : ὁ κδ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ = 16 Καρθαγένῃς
- Β,3,[16] : ὁ ι' τῆς ἐν Καρθαγένῃ = ἐπιγραφή τοῦ 11 Καρθαγένῃς (Β,3,[17])
- Β,3,[19] : ὁ θ' τοῦ πατριάρχου Νικολάου = «ἀπόκρισις» 7 Νικολάου (ΠΙ, Δ', 423)
- Β,3,[22] : ...καὶ ὁ μβ' τῶν αὐτῶν [sc. τῶν Ἀποστόλων] = Ὁ 42 Ἀποστολικὸς δὲν φαίνεται νὰ ἔχη σχέση μετὰ τὸ θέμα τοῦ χωρίου (ἡ ἐπιγραφή ἔχει προφανῶς μεταφερθῇ ἀπὸ τὸ προηγούμενο χωρίο Β,3,[21])
- Β,3,[23] : ὁ μγ' τῶν αὐτῶν... ὁ ι' τῆς δ'... = 44 Ἀποστολικὸς καὶ 10 Πενθέκτης, ἀντίστοιχα

B,3,[24] : $\delta \mu\delta'$ τῶν Ἀποστόλων	= 45 Ἀποστολικός
B,3,[26] : $\delta \mu\zeta'$ τῶν αὐτῶν	+ 49 Ἀποστολικός
B,3,[28] : $\delta \gamma'$ τῆς ἐν Καρθαγένῃ	+ 4 Καρθαγένῃς (τὸ χωρίο ἀπὸ τὴν Σένογην)
B,3,[42] : ...καὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ λε'	= 3 Ἀντιοχείας ἢ 15 Ἀποστολικός (ἴσως: ...καὶ <γ> τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ <καὶ> ιε' <τῶν Ἀποστόλων>)
B,3,[58] : $\delta \gamma'$ ταύτης [sc. τῆς ἐν Καίσαρειᾳ]	Ἡ τελευταία φράση: Ὡσαύτως καὶ διάκονος ἀνέκει στὸ προηγούμενο χωρίο B,3,[57]: $\delta \theta'$ καὶ $\delta \iota'$ ταύτης = 9 καὶ 10 Νεοκαισαρείας
B,3,[59] : $\delta \theta'$ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ	= 8 Ἀντιοχείας
B,3,[66] : $\delta \iota\zeta'$ τῆς ἐν Σαρδικῇ	= 16 Σαρδικῆς
B,3,[82] : $\delta \gamma'$ [v.l. γ'] τοῦ πατριάρχου Νικολάου	= «ἀποκρισις» 5 Νικολάου (ΠΗ, Δ', 421-422)
B,4,[1] : $\delta \eta'$ τῆς α'	= 18 Α' Οἰκουμενικῆς (διορθωτέο: η')· ἀντὶ διορθωτέο: τῆς διακορίας ἀντὶ τῆς κοινορίας
B,4,[5] : $\delta \gamma'$ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου	= 3 Μ. Βασιλείου (διορθωτέο: γ')
B,4,[7] : $\delta \iota\delta'$ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου	= 44 Μ. Βασιλείου (διορθωτέο: $\mu\delta'$)
B,5,[3] : $\delta \kappa\epsilon'$ ταύτης [sc. τῆς ἐν Λαοδικείᾳ]	Ἡ ἀρχικὴ φράση: Μηδὲ τὰς θύρας ἐγκαταλιμπανέτω ἀνέκει στὸν 22 Λαοδικείας (προηγούμενο χωρίο B,5,[2]: $\delta \kappa\beta'$ ταύτης)
B,5,[5] : περὶ ἐφορκιστῶν	= 26 Λαοδικείας
B,6,[4] : τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου	= Βλάσταρης, Α,8 + Ε,12 (ΠΗ, Γ', 80-81 + 262) < Ἰωάννης Κίτρους (ΠΗ, Ε', 413-415)· ἡ ἐπιγραφή προφανῶς ἀπὸ παραδρομῆς, λόγω τῶν ἐν συνεχείᾳ κανόνων. Ἰσως σχόλιο (βλ. ἀνωτέρω)
B,6,[5] } B,6,[6] } B,6,[7] }	= ψευδο-Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως 1, 5, 9 ἀντίστοιχα (ΠΗ, Δ', 427-428)
B,6,[13] : $\delta \xi'$ ταύτης [sc. τῆς ἐν Λαοδικείᾳ]	= 17 Λαοδικείας (διορθωτέο: $\iota\zeta'$)
B,6,[14] : $\delta \iota\zeta'$ ταύτης	= 59 Λαοδικείας (ἡ ἐπιγραφή ἀνέκει προφανῶς στὸ προηγούμενο χωρίο)
B,6,[15] : $\delta \kappa\delta'$ [v.l. $\kappa\zeta'$] τῆς ἐν Καρθαγένῃ	Ἡ δευτέρα γραφὴ ἀθετητέα: 24 Καρθαγένῃς
B,6,[18] : $\delta \nu\alpha'$ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ	+ 12 Λαοδικείας
B,6,[19] : $\delta \iota\alpha'$ τοῦ ἁγίου Κυρίλλου	= 2 Κυρίλλου
Γ,1,[3] : $\delta \kappa\gamma'$ αὐτῶν [sc. τῶν Ἀποστόλων]	Ὁρθὴ ἡ παραπομπή. Ἀλλὰ τὸ ὀρθό: καθαιρεῖσθαι ἀντὶ ἀφοριζέσθαι
Γ,1,[10] : $\delta \gamma'$ τοῦ ἁγίου Κυρίλλου	= 4 Κυρίλλου
Γ,2,[4] : $\delta \theta'$ τῆς ἐν Σαρδικῇ	= 19 Σαρδικῆς (διορθωτέο: $\iota\theta'$)
Γ,2,[5] : $\delta \kappa'$ τῶν Ἀποστόλων	= πιθανῶς 17 Πενθέκτης· πρβλ. καὶ 54 Καρθαγένῃς (ἡ ἐπιγραφή προφανῶς μεταφέρεται ἀπὸ τὸ μεθεπόμενο χωρίο Γ,2,[7])

- $\Gamma, 2, [6]$: $\acute{o} \zeta'$ τῆς ἐν Καρθαγένῃ = 90 Καρθαγένης (διορθωτέο: ζ')
 $\Gamma, 2, [28]$: $\acute{o} \iota \zeta'$ τῆς ἐν Τροούλλῳ = 16 Ζ' Οἰκουμενικῆς (διορθωτέο: τῆς ζ')
 $\Gamma, 2, [42]$ } : $\acute{o} \kappa \delta'$ τῆς α' καὶ β' ... (l.g.) = 24 Πενθέκτης (διορθωτέο: τῆς ἐν Τροούλλῳ)
 $\Delta, 2, [10]$ }
 $\Gamma, 2, [47]$: $\acute{o} \epsilon'$ τῆς ἐν Τροούλλῳ = 75 Πενθέκτης (ἀπὸ τὴν γειτνίασιν τοῦ ἄρθρου μὲ τὸ ἀριθμητικόν: $\acute{o} \sigma \epsilon'$)
 $\Gamma, 3, [26]$: $\acute{o} \eta'$ τῆς α' καὶ β' = 8 Πρωτοδευτέρας (διορθωτέο: η')
 $\Gamma, 3, [27]$: $\acute{o} \kappa \zeta'$ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ + 55 Λαοδικεῖας (ἡ τελευταία περίοδος)· ἐκτὸς ἂν πρέπει νὰ ἀποτελέσῃ νέο χωρίο $\Gamma, 3, [28]$
 $\Gamma, 5, [3]$: $\acute{o} \xi \theta'$ αὐτῆς [sc. τῆς ἐν Καρθαγένῃ] = 99 Καρθαγένης (διορθωτέο: $\zeta \theta'$)
 $\Delta, 1, [6]$: $\acute{o} \delta'$ ταύτης [sc. τῆς ἐν Καρθαγένῃ] = 4 Δ' Οἰκουμενικῆς (διορθωτέο: τῆς δ')
 $\Delta, 1, [9]$: $\acute{o} \kappa \zeta'$ τῆς ἐν Καρθαγένῃ = 126 Καρθαγένης (διορθωτέο: $\rho \kappa \zeta'$)
 $\Delta, 1, [10]$: $\acute{o} \kappa \epsilon'$ τῆς ἐν Τροούλλῳ = 45 Πενθέκτης (διορθωτέο: $\mu \epsilon'$)
 $\Delta, 2, [7]$: $\acute{o} \eta'$ τῆς ζ' = 18 Ζ' Οἰκουμενικῆς (διορθωτέο: η' · ὁρθὰ στὸ χωρίο $\Lambda, 4, [22]$ ποὺ ἀποτελεῖ l.g. τοῦ παρόντος)
 $\Delta, 2, [8]$: $\acute{o} \kappa \alpha'$ τῆς ζ' , $\acute{o} \eta'$ τῆς ἐν Καρθαγένῃ καὶ $\acute{o} \iota \delta'$ τῆς ἐν Τροούλλῳ = 18 Δ' Οἰκουμενικῆς καὶ 34 Πενθέκτης (: $\acute{o} \eta'$ τῆς δ' καὶ $\acute{o} \lambda \delta'$ τῆς ἐν Τροούλλῳ· ὁρθὰ στὸ χωρίο $\Gamma, 2, [31]$ ποὺ ἀποτελεῖ l.g. τοῦ παρόντος). 'Η μνεία τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς ἴσως ἀπὸ τὸ προηγούμενο χωρίο
 $\Delta, 2, [9]$: $\acute{o} \kappa \gamma'$ ταύτης = 23 Δ' Οἰκουμενικῆς (ἔτσι, ὁρθὰ, καὶ στὸ χωρίο $\Gamma, 2, [33]$, l.g. τοῦ παρόντος, ὅπου τὸ ταύτης ἀναφέρεται στὸ προηγούμενο χωρίο $\Gamma, 2, [32]$: 14 Δ' Οἰκουμενικῆς· ὁπωσδήποτε ἡ ἐδῶ ἐπιγραφὴ, ὡς ἔχει, ἀποτελεῖ ἐπιβεβαιώσιν τῆς προηγούμενης διορθώσεως)
 $\Delta, 2, [10]$ = $\Gamma, 2, [42]$
 $\Delta, 2, [11]$: $\acute{o} \delta'$ τῆς ζ' = 14 Ζ' Οἰκουμενικῆς (διορθωτέο: $\iota \delta'$ · ὁρθὰ στὸ χωρίο $\Gamma, 2, [45]$, ποὺ ἀποτελεῖ l.g. τοῦ παρόντος)
 $\Delta, 2, [13]$: $\acute{o} \sigma \delta'$ τῆς ἐν Καρθαγένῃ = 4 Πρωτοδευτέρας (διορθωτέο: $\acute{o} \delta'$ τῆς α' καὶ β')
 $\Delta, 2, [15]$: $\acute{o} \iota \delta'$ τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου = ψευδο-Νικηφόρου 15 (ΠΠ, Δ', 428) καὶ 6 καὶ 7 ἐκ τῶν 7 (κώτθι, 431)
 $\Delta, 2, [16]$: $\acute{o} \delta'$ τοῦ πατριάρχου Νικολάου = «ἀπόκρισις» 6 Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (ΠΠ, Δ', 422-423)· παρανόησις τοῦ κειμένου καὶ στὸ χωρίο τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ στὴν μετάφρασιν τοῦ Leunclavius· στὴν τελευταία φράσιν: τῆς μονῆς μὴ ἐξερχέσθω, τὸ μὴ ὀβελιστέο

- Δ,2,[19] = Α,4,[24]
 Δ,2,[21] : *ὁ κβ' τῆς ἐν Τρούλλῳ* = 42 Πενθέκτης (διορθωτέο: *μβ'*)
 Δ,3,[2] = Α,3,[4]
 Ε,4,[8] : *ὁ η' τῆς ἐν Τρούλλῳ* }
 Ε,4,[9] : *ὁ με' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ* }
 Ε,4,[12] : *...καὶ ὁ ζ' τῆς ἐν Καρθαγένῃ*
 Ε,4,[13] : *τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου*
 Ε,2,[14] : *ὁ λα' τῆς ἐν Καρθαγένῃ*
 Ε,2,[26] : *τῆς ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ*
 Ε,2,[35] : *ὁ ζ' ταύτης* [sc. *τῆς ἐν Καρθαγένῃ*]
 Ε,2,[39] : *ὁ ξξ' ταύτης*
 Ε,2,[45] : *ὁ ζ' Τιμοθέον Ἀλεξανδρείας*
 Ε,2,[46] : *ὁ δ' Διονυσίου Ἀλεξανδρείας*
 Ε,2,[47] : *ὁ ις' τούτου* [sc. *Διονυσίου*]
 Ε,2,[48] : *ὁ β' τοῦ πατριάρχου Νικολάου*
 Ε,2,[50] : *ὁ ζ' τοῦ πατριάρχου Νικολάου*
 Ε,2,[53] : *ὁ λ' αὐτοῦ* [sc. *τοῦ μεγάλου Βασιλείου*]
 Ε,6,[3] : *ὁ λ' τοῦ μεγάλου Βασιλείου* } (l.g.) = 29 Μ. Βασιλείου
 Ε,2,[54] : *ὁ λα' αὐτοῦ* }
 Ε,3,[1] : *ὁ κε' τῆς ἐν Καισαρείᾳ*
 Ε,3,[3] : *ὁ θ' τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ*
 Ε,3,[5] : *...καὶ ὁ β' τοῦ μεγάλου Βασιλείου*
 Ε,3,[7] : *ὁ β' τοῦ Νέσσης*
 Ε,3,[12] : *ὁ οδ' τῆς ἐν Καισαρείᾳ*
 = 78 Πενθέκτης (ἀπὸ τὴν γεινίαιση τοῦ ἄρθρου μετὰ τὸ ἀριθμητικὸ: *ὁ οη'*)
 = 46 Λαοδικείας (τὸ ὅμοιο κείμενο τῶν δύο κανόνων διασπᾶται στὰ δύο χωρία, μετὰ ἀθέλητη κατανομή τῶν ἐπιγραφῶν: τὰ δύο χωρία πρέπει προφανῶς νὰ ἐνοποιηθοῦν ὑπὸ κοινῇ ἐπιγραφῇ μετὰ τοὺς δύο κανόνες)
 = 72 Καρθαγένης
 = ψευδο-Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως 7 ἐκ τῶν 7 (ΠΙ, Δ', 431)
 = 31 Λαοδικείας (διορθωτέο: *ὁ λα' τῆς αὐτῆς*)
 = 3 Ἀγίας Σοφίας
 = 60 Καρθαγένης (διορθωτέο: *ξξ'* τὸ λάθος προφανῶς λόγω τῆς ὁμοιότητος τῶν γραμμάτων)
 = 96 Καρθαγένης (διορθωτέο: *45'* τὸ λάθος λόγω τῆς ὁμοιότητος τῶν γραμμάτων)· στὴ μετάφραση τοῦ χωρίου σοβαρὴ παρανόηση: *αἰρετικοῖς* (= *αἰρετοῖς*) *δικασταῖς* = «apud haereticos (!) judices»
 = 12 Τιμοθέου
 = 13 Τιμοθέου
 = 16 Τιμοθέου
 = «ἀπόκρισις» 4 Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (ΠΙ, Δ', 421)
 = «ἀπόκρισις» 10 Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (ΠΙ, Δ', 425)
 = 45 Μ. Βασιλείου
 = 5 Νεοκαισαρείας (διορθωτέο: *ε'*)
 = 19 Ἀγκύρας (διορθωτέο: *ιθ'*)
 = 72 Μ. Βασιλείου (ἀπὸ τὴν γεινίαιση τοῦ ἄρθρου μετὰ τὸ ἀριθμητικὸ: *ὁ οβ'*)· ἀντὶ τοῦ: *γῆ-τενται* ἀντὶ *γυτενται* («Gyteutae»!)
 = 3 Γρηγορίου Νύσσης
 = 4 Νεοκαισαρείας (ἀπὸ τὴν γεινίαιση τοῦ ἄρθρου, κατ' ἀντίστροφον τρόπο πρὸς τὴν προηγούμενες περιπτώσεις: *ὁ δ'*)

- E,3,[20] : ὁ ιε' Πέτρου Ἀλεξανδρείας = 15 Τιμοθέου (διορθωτέος: Τιμοθέον· ὁρθὰ στήν Ἐξάβιβλο Δ,15,7 ὅπου τὸ χωρίο ἐπαναλαμβάνεται — βλ. ἀνωτέρω, σημ. 6)
- E,3,[21] : ὁ ε' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ = 1 Λαοδικείας (διορθωτέος: ὁ α')
- E,3,[27] : ὁ κε' τοῦ μεγάλου Βασιλείου = 21 Μ. Βασιλείου (διορθωτέος: κα'· τὸ σφάλμα, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο, προφανῶς λόγῳ τῆς ὁμοιότητος τῶν γραμμάτων: ὁρθὰ στήν Ἐξάβιβλο σχόλ. Δ,15,14 ὅπου τὸ χωρίο ἐπαναλαμβάνεται — βλ. ἀνωτέρω, σημ. 6)
- E,3,[31] : ὁ γ' τοῦ Νύσσης }
E,3,[32] : ὁ δ' τοῦ Νύσσης } = 4 Γρηγορίου Νύσσης
- E,3,[40] : ὁ θ' τοῦτου [sc. τοῦ μεγάλου Βασιλείου] = 79 Μ. Βασιλείου (ἀπὸ τῆς γειννίας τοῦ ἄρθρου μὲ τὸ ἀριθμητικόν: ὁ σθ')
- E,3,[46] : ὁ κ' τοῦ μεγάλου Βασιλείου = 8 Μ. Βασιλείου (διορθωτέος: η'· τὸ λάθος προφανῶς ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῶν γραμμάτων: ὁρθὰ στήν Ἐξάβιβλο σχόλ. Γ,6,3, ὅπου τὸ χωρίο ἐπαναλαμβάνεται — βλ. ἀνωτέρω, σημ. 6)
- E,3,[51] : ὁ ε' τοῦ Νύσσης = ὁρθὰ 5 Γρηγορίου Νύσσης· ἀλλὰ τὸ χωρίον νοσεῖ: τὸ δεύτερον κῶλον ὁ δὲ ἐκούσιος ἐν τῷ τέλει τοῦ βίου ἔχει μεταφερθῆ ἔδω ἀπὸ τὸ ἐπόμενο χωρίον E,3,[52]· στὸ πρῶτον κῶλον ὁ ἀκούσιος ἀντὶ ὁ ἐκούσιος τοῦ κανόνα
- E,3,[52] : ὁ κβ' τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ + 23 Ἀγκύρας
- E,3,[62] : ὁ ις' τοῦτου [sc. τοῦ Νύσσης] = 6 Γρηγορίου Νύσσης (διορθωτέος: ὁ ε'). Τὸ χωρίον διορθωτέον ἀπαρατήτως: ὁ τοιχωρὺς ἀντὶ ὁ τεμβωρὺς (ἡ ἐσφαλμένη γραφή στήν ἐκδ. Migne· στήν ed. pr. ἡ ὁρθὴ γραφή, ἀλλὰ μετέφραση: sepulcri violator)· τὸ ἐπιτίμιον πρὸς μνημονεύεται εἶναι τὸ προβλεπόμενον γιὰ τὴν τοιχωρήσιαν, ὅσο πρὸς χρησιμοποιεῖ ὁ κανὼνας γιὰ τὴν κλοπήν· πρὸς δὲν ἀποτελεῖ ληστείαν· οἱ κανόνες περὶ τῶν τεμβωρῶν, κυρίως 7 Γρηγορίου Νύσσης καὶ 66 Μ. Βασιλείου, δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸ χωρίον
- E,4,[1] : ...καὶ ὁ α' τοῦ Νύσσης = 2 Γρηγορίου Νύσσης
- E,4,[18] : ὁ ε' τοῦτου } [sc. Πέτρου
E,4,[19] : ὁ ζ' τοῦτου } Ἀλεξανδρείας] = 7 καὶ 6 Πέτρου, ἀντίστοιχα
- E,4,[29] : ὁ δ' τοῦτου }
E,4,[30] : ὁ θ' τοῦτου } [sc. τοῦ ἁγίου
E,4,[31] : ὁ ι' τοῦτου } Γρηγορίου = 6, 7, 8, 9, 10 Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, ἀντί-
E,4,[32] : ὁ ια' τοῦτου } τοῦ Θανατονοργοῦ] στοίχα
E,4,[33] : ὁ ιβ' τοῦτου }

- E,4,[34] : ὁ ιγ' τοῦτον = 13 Α' Οἰκουμενικῆς (καθ' ἑλξῆ τῶν προηγούμενων διορθωτέοι: τῆς α')
- E,4,[35] : τοῦ μεγάλου Βασιλείου = 86 Μ. Βασιλείου
- E,4,[37] : ὁ θ' τοῦ Νέσσης = 8 Γρηγορίου Νύσσης in fin. ἡ μάλλον 4 Γρηγορίου Νύσσης (κατὰ τὸ κείμενο τῆς Σινοφίτου): τὸ δεύτερο τμήμα τοῦ χωρίου, γὰρ τοὺς «τόπους τῆς μετανοίας», τὸ ὅποιο δὲν προέρχεται ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τοὺς ἐρμηνευτὲς σ' αὐτούς, ἀποτελεῖ προσθήκη εἰλημμένη ἀπὸ τὰ πολλὰ σχετικὰ κείμενα (πρβλ. E,3,[29] καὶ σχόλ.). ἀλλὰ τὸ χωρίο ἴσως νοσεῖ: μνημονεύει τρεῖς μόνον «τόπους μετανοίας», ἀντὶ τῶν συνήθων τεσσάρων (ὅπως καὶ οἱ κανόνες 11 καὶ 12 Α' Οἰκουμενικῆς καὶ οἱ ἐκεῖ ἐρμηνευτὲς, οἱ ὅποιοι ὅμως ἀποσιωποῦν τὸ στάδιο τῶν «προσκληνόντων», τὸ ὅποιο ἐδῶ μνημονεύεται). ἴσως διορθωτέοι: εἰς τέσσαρας μερίζειν ἀντὶ εἰς τρεῖς... καὶ: καὶ εἶτα συνίστασθαι ἀντὶ καὶ οὕτω συνίστασθαι ἐκτὸς ἅν, σύμφωνα καὶ μὲ ὠρισμένες ἐνδείξεις ἀπὸ ἄλλων χωρίων, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ συντάκτη τὸ στάδιο τῶν «συνεστώτων» δὲν συμπεριλαμβάνεται στὸν χρόνον τοῦ ἐπιτιμίου
- E,4,[39] : ὁ δ' τοῦ ἁγίου Κυρίλλου = Κυρίλλου ἀπρὸς Γεννάδιον Ἁρχιεπίσκοπον (ΡΠ, Δ', 398)
- E,4,[41] : ὁ ε' τοῦ πατριάρχου Νικολάου = «ἀπόκρισις» 11 Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (ΡΠ, Δ', 425)
- E,5,[22] : ὁ ι' ταύτης
E,5,[23] : ὁ ιδ' ταύτης
E,5,[24] : ὁ ιε' ταύτης
E,5,[25] : ὁ ις' ταύτης
E,5,[26] : ὁ ιζ' ταύτης
E,5,[27] : ὁ ιθ' ταύτης
- [sc. τῆς ἐν Γάγγραι] = 12, 16, 11, 18, 19, 20 Γάγγραι, ἀντίστοιχα
- E,5,[28] : ὁ ζ' τοῦ πατριάρχου Νικολάου = «ἀπόκρισις» 2 Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (ΡΠ, Δ', 418)
- E,5,[31] : ὁ πε' ταύτης [sc. τῆς ἐν Τρούλλῳ] = 89 Πενθέκτης
- E,5,[35] : τοῦ πατριάρχου Νικολάου = «ἀπόκρισις» 3 Νικολάου Κωνσταντινουπόλεως (ΡΠ, Δ', 419)
- E,6,[3] = E,2,[53]
- Σ,[23] : τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου = ψευδο-Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως 38 (ΡΠ, Δ', 431)

$\zeta, [25]$: τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου	= ἀτάκτιστη προέλευση· πρβλ. 2 Διονυσίου, 7 Τιμοθέου
$\zeta, [30]$: ὁ ια' τῆς ἐν Ἀγκύρῃ	= 13, 14, 15, 17 Γάγγρας, ἀντίστοιχα
$\zeta, [31]$: ὁ ιβ' ταύτης	
$\zeta, [32]$: ὁ ιγ' ταύτης	
$\zeta, [33]$: ὁ ιδ' ταύτης	
$\zeta, [34]$: ὁ β' τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ	= 1 Γρηγορίου Νεοκαισαρείας

(3) Loci gemini

$A, 3, [4]$ = $\Delta, 3, [2]$	
$A, 4, [22]$ = $\Delta, 2, [7]$	
$A, 4, [24]$ = $\Delta, 2, [19]$: ἡ «γλῶσσα» ἐνπροσόδου (βλ. στὸν πίνακα α) μόνον στὸ πρῶτο χωρίο	
$A, 4, [31]$ = $B, 3, [43]$: στὸ δεύτερο χωρίο προστίθεται ἡ ἐποδιάκονος	
$A, 4, [32]$ = $B, 3, [29]$	
$A, 4, [39]$ = $\Gamma, 2, [18]$ in fin. = $\Gamma, 2, [23]$	
$A, 4, [44]$ = $\Gamma, 2, [24]$	
$A, 4, [47]$ = $\Gamma, 2, [25]$	
$A, 4, [48]$ = $\Gamma, 2, [29]$	
$A, 5, [7]$ = $B, 3, [83]$	
$B, 3, [11]$ = $\Gamma, 2, [37]$	
$B, 3, [60]$ = $\Gamma, 2, [39]$	
$B, 3, [61]$ = $\Gamma, 2, [40]$	
$B, 3, [62]$ = $\Gamma, 2, [38]$	
$B, 4, [3]$ = $\Gamma, 2, [41]$	
$\Gamma, 2, [31]$ = $\Delta, 2, [8]$	
$\Gamma, 2, [33]$ = $\Delta, 2, [9]$: τῇ Κωνσταντινουπόλει/τῇ Κωνσταντίνου (καὶ οἱ δύο γραφεῖς ἀπαντοῦν στὶς πηγές)	
$\Gamma, 2, [42]$ = $\Delta, 2, [10]$	
$\Gamma, 2, [45]$ = $\Delta, 2, [11]$	
$\Gamma, 2, [53]$ = $\Delta, 2, [4]$	
$\Gamma, 3, [8]$ = $E, 5, [33]$	
$E, 2, [11]$ = $E, 6, [2]$	
$E, 2, [53]$ = $E, 6, [3]$: τῶν ἀρχομένων / τοῖς ἀρχομένοις, διδασκέσθω / ἐπιτιμάσθω· στὸ πρῶτο χωρίο προστίθεται· καὶ διὰ μετανοίας λυέσθω [ὁ ὅρκος]	
σχόλ. $B, 3, [21]$ = σχόλ. $\Gamma, 2, [9]$	

Πέρα ἀπὸ τίς διορθώσεις ποὺ γίνονται, ἐπ' εὐκαιρίᾳ, ἀνωτέρω, μποροῦν ἐδῶ νὰ σημειωθοῦν, πρόχειρα, οἱ ἐξῆς οὐσιαστικοῦ περιεχομένου πρόσθετες κριτικές ὑποδείξεις: $A, 8, [4]$: ἀρχιεπισκόπου ἀντὶ ἐπισκόπου $B, 3, [9]$: τὸ χωρίο νοσεῖ συντακτικὰ, ἀλλὰ ἡ ἀτέλεια ἔχει προκύψει προφανῶς ἀπὸ κακοτεχνία τοῦ συντάκτη, ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ μετατρέψῃ τίς ὑποθετικές προτάσεις τοῦ

κανόνα σὲ ἑναρθρες ἐπιθετικές μετοχές B,3,[48] *ἐβδόμης ἐβδομάδος*: οἱ πηγές ἔχουν ἑστέρας *ἐβδομάδος*, ἀλλ' ἡ γραφή τοῦ χωρίου δὲν δημιουργεῖ ἀνακρίβεια Γ,4,[61]: *πιστὸς ὅχι πιστοῖς* Γ,3,[16]: *Μαρτίου ἀντὶ Μαΐου* Δ,2,[23]: *θεοφόβου ἀντὶ θεοφόρου* (ἀλλὰ καὶ ἡ γραφή τοῦ κειμένου ἀπαντᾷ σὲ ἐκδόσεις τῶν πηγῶν) E,3,[6]: *ἐπὶ ἀνευρέσει ἀντὶ ἀναιρέσει* E,3,[13]: *τετραετίαν μᾶλλον ἀντὶ τριετίαν* E,4,[21]: τοὺς διωκομένους ἀντὶ καὶ διωκομένους. Γιὰ τὴν γραφή δωδεκαετοῦς στὸ χωρίο E,4,[40] βλ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῶν Ράλλη-Πότλη, Δ', 341 στὸν 18 Τιμοθέου· ἐξ ἄλλου τὸ φανερὰ ἤτοπο τῆς διχτυπώσεως τοῦ χωρίου Γ,3,[1] *Κληρικὸς ἅπας ἢ λαϊκός... ἢ διορθοῦσθω ἢ καθαιρεῖσθω* προῆλθε ἀπὸ τὴν ἑνταξὴ στὴν πρώτη περίδου τοῦ κανόνα (51 'Αποστολικὸς) τῆς δεύτερης περιόδου: *Ῥσαύτως καὶ λαϊκός* (παρалаίπεται ἐντελῶς στὴν Σύνοψιν). Ἡ παρεφθαρμένη γραφή τοῦ A,8,[1] *ὁ Κοροβδελεδέου ἀποδίδει βέβαια τὸ ὄνομα Κοροδβονλιδέος* (Quodvult-deus) τοῦ ἐπισκόπου τοῦ 87 Καρθαγένης, τὸ ὁποῖο ἐδῶ μάλιστα μετατρέπεται καὶ σὲ ὄνομα ἐπισκοπῆς. Φυσικὰ οἱ ἐπ' εὐκαιρίᾳ αὐτὰς παρατηρήσεις δὲν εἶναι κατὰ κανόνα τρόπο ἐξαντλητικές, καὶ πολὺ περισσότερο δὲν ἐπιδιώκουν νὰ θίξουν τὸ εὐρὺ θέμα τῆς σχέσεως τοῦ κειμένου τοῦ Ἀρμενοπούλου μετὰ τὴν πηγὴν του, πὺλ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἀντικείμενο ἰδιαίτερης ἐργασίας (βλ. ἀνωτέρω σημ. 7).

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟΝ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΕΠΙ ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑΣ *

ΥΠΟ
ΙΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΥ

"Όταν ένας Έλλην έρχεται από τόν έλλαδικόν χῶρον εἰς τήν Κύπρον, αἰσθάνεται δύο φορές "Έλλην. Διότι, μόλις πατήσῃ τὸ ἡρωϊκὸν χῶμα τῆς Κύπρου, αὐτομάτως φέρει εἰς τὸν νοῦν τὸν ἑλληνικὸν παλμὸν καὶ τοὺς ἑλληνικοὺς ἀγῶνας τῶν Κυπρίων, ἐπὶ αἰῶνας μακροὺς, καθὼς καὶ τὴν ἄφατον δόξαν ποὺ τοὺς στεφανώνει. "Όταν δ' ὁ "Έλλην τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου συμβαίνει νὰ εἶναι ἱστορικός, αὐτομάτως ἀναπολεῖ ἐδῶ τὴν περασμένην καὶ τὴν πρόσφατον αἵματοβαμμένην κυπριακὴν ἱστορίαν. Καὶ ὅταν, ἀκόμη εἰδικώτερον, ὁ "Έλλην αὐτὸς συμβαίνει νὰ εἶναι νομικός καὶ μὲ διάθεσιν ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου, τότε δὲν ἡμπορεῖ νὰ μὴ ἐνθυμηθῇ, ὅτι εἰς τὸ νησί αὐτό, τὸ μαγευτικὸν καὶ γλυκύτατον νησί τῶν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων θρύλων, τὸ ἐγγύριον δίκαιον εἶχε πάντοτε τὴν δύναμιν ν' ἀντισταθῇ εἰς κάθε λογῆς ἐπιβουλὴν τῶν προσκαίρων ἢ καὶ πολυκαίρων κατακτητῶν του.

Ὡς "Έλλην τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἀποτίνω φόρον βαθυτάτου σεβασμοῦ καὶ θαυμασμοῦ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν Κύπρον. Καὶ ὡς ταπεινὸς ἀνιχνευτὴς τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, τολμῶ νὰ ἐπαναφέρω εἰς τὴν μνήμην μας μίαν περίοδον ἰσχυρᾶς ἀντιστάσεως τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ δικαίου κατὰ τοῦ δικαίου τοῦ φράγκου κατακτητοῦ, εἰς περασμένους, ἀλλ' ὅχι καὶ λησμονημένους χρόνους. Θλιβερά, ἀλλὰ καὶ διδακτικὴ, διὰ τὴν ἀσάλευτον δύναμιν τοῦ "Ελληνισμοῦ εἶναι ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ ἀναδρομή. Μία ἱστορικὴ ἀναδρομή, ἡ ὁποία καλύπτει τρία σημαίνοντα κεφάλαια, ἥτοι τὰς Ἀσσίζας τῆς Κύπρου, τὴν λεγομένην Κυπρίαν Διάταξιν, τέλος καὶ τοὺς ἀποκαλουμένους "Ελληνικοὺς Νόμους, τρία κεφάλαια, εἰς τὴν ἀνερεύνησιν τῶν ὁποίων δὲν ὑπῆρξε μικρὰ ἢ συμβολὴ καὶ τῶν κυπρίων ἱστορικῶν διὰ τὴν ἀποσαφήνισιν τῶν συναφῶν προβλημάτων.

I

Προκειμένου περὶ τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Κύπρου, ἥ, κατὰ τὸν πλήρη τίτλον των,

* Διλέξις γενομένη εἰς Λευκωσίαν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἑλληνικῆς Πρεσβείας, τὴν 2 Ὀκτωβρίου 1978.

τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῆς Κύπρου, δὲν εἶναι, ὡς ὑποθέτω, ἀναγκαστὸν νὰ μακρηγορήσω σήμερον. Περὶ τῶν Ἀσσιζῶν αὐτῶν εἶχον ἐπαπειλημένως τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὁμιλήσω διεξοδικώτερον ἀπὸ μακρῶν ἐτῶν, πρῶτον μὲν εἰς διάλεξίν μου εἰς Ἀθήνας δημοσιευθεῖσαν κατὰ τὸ 1956, ἐν συνεχείᾳ εἰς ἀδημοσίευτον διάλεξίν μου εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Bologna κατὰ τὸ 1961, κατόπιν δὲ καὶ εἰς ἀνακοινώσεις μου εἰς τὸ ΙΓ' καὶ εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον, ἀντιστοίχως εἰς Oxford κατὰ τὸ 1966 καὶ εἰς Ἀθήνας κατὰ τὸ 1976, ἐνῶ καὶ εἰς ἄλλην μελέτην μου, δημοσιευθεῖσαν κατὰ τὸ 1953, περὶ τῶν σχέσεων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου πρὸς τὸ δίκαιον τῶν Φράγκων εἰς τὴν Ἀνατολήν, εἶχον ἐπίσης τὴν εὐκαιρίαν ν' ἀναφερθῶ καὶ εἰς τὰς Ἀσσιζὰς τῆς Κύπρου¹.

Εἰς ὅλας τὰς μελέτας, διαλέξεις ἢ ἀνακοινώσεις αὐτὰς προσεπάθησα ν' ἀποδείξω, ὅτι ἡ εἰσβολὴ βυζαντινῶν ἰδεῶν εἶναι σαφὴς ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὸ τὸ κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν, κείμενον, τὸ ὁποῖον, ὡς γνωστόν, ἀποδίδει τὸ καθ' ἑαυτὸ «κλειστόν» δίκαιον τῶν φράγκων κατακτητῶν ἀπὸ τοῦ 12ου καὶ ἐπέκεινα αἰῶνος.

Ἐν ὅψει τῶν μελετῶν, διαλέξεων ἢ ἀνακοινώσεων αὐτῶν, τῶν ὁποίων αἱ περισσότεραι εἶναι δημοσιευμέναι, θὰ περιορισθῶ σήμερον εἰς ἀπλὴν ὑπόμνησιν τῶν κυριωτέρων σημείων τῆς ἐπιχειρηματολογίας μου ἐν σχέσει πρὸς τὰς Ἀσσιζὰς τῆς Κύπρου. Μιᾶς ἐπιχειρηματολογίας, τῆς ὁποίας αἱ θέσεις δύνανται, ὡς φρονῶ, νὰ ἐνισχυθῶν δι' ὅσων ἐν συνεχείᾳ θὰ ἐκθέσω περὶ τῆς Κυπριακῆς Διατάξεως καὶ περὶ τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων τῆς Κύπρου.

Ὡς πρὸς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, δὲν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναλύσω λεπτομερῶς τὴν γνωστὴν ἱστορίαν, ὅτι δηλαδὴ ἡ βυζαντινὴ Κύπρος κατελήφθη ὑπὸ τοῦ Ριχάρδου Λεοντοκάρδου κατὰ τὸ 1191, ὁ ὁποῖος τὴν ἐπώλησεν εἰς τοὺς Ναῦττας καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸν Guy de Lusignan, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1192 ἐθεμελίωσε τὴν δυναστείαν

1. Π. Ζήπου, Τὸ δίκαιον εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Ἀσσιζὰς τῆς Κύπρου, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», 25, 1955 (ἐκδ. 1956) σσ. 306-330, ἐπίσης εἰσηγήσεις μου εἰς Πρακτικὰ τοῦ ΙΓ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Oxford, 1966) καὶ εἰς Πρακτικὰ τοῦ ΙΕ' ὁμοίου Συνεδρίου (Ἀθήναι, 1976). Βλ. ἐπίσης P. Zepos, Quelques remarques sur les rapports entre le droit byzantin et le droit des latins en Orient (ἀνακοινώσεις εἰς τὸ Θ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη, 1953), «Festschrift H. Lewald, 1953», σσ. 209-215. Πρβλ. καὶ τὰς μελέτας μου: α) Τὸ δίκαιον εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», ΙΗ', 1948, σσ. 202-220, καὶ β) Τὸ δίκαιον εἰς τὰς Ἀσσιζὰς τῆς Ἀντιοχείας, «Ἐρᾶνιον πρὸς Γ. Μαρτινάκη», Α', 1962, σσ. 111-119. Εἰς ὅλας τὰς μελέτας αὐτὰς σημειοῦται ἡ κατὰ τὴν δημοσίευσίν των ὑφισταμένη διεθνὴς βιβλιογραφία. Ἀδημοσίευτος εἶναι εἰσέτι ἡ σχετικὴ πρὸς τὸ δίκαιον τῶν Φράγκων εἰς τὴν Ἀνατολήν διάλεξις μου, ἡ ἐκφωνηθεῖσα εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Bologna κατὰ τὸ 1961.

του, μίαν δυναστείαν, ἣ ὁποία ἐδέσποσε τῆς Κύπρου μέχρι τοῦ ἔτους 1489, ὅτε ἡ νῆσος ὑπὲρβη ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας, πρὶν ἢ καταληφθῇ ὑπὸ τῶν ὀθωμανῶν κατὰ τὸ ἔτος 1571.

Ἀπὸ τοῦ 1191 καὶ ἐφεξῆς, ἡ ἱστορία τῆς Κύπρου ὑπῆρξεν ἱστορία ὑποδουλώσεως καὶ δακρύων. Ὅμως, κατὰ τοὺς μακροὺς αὐτοὺς αἰῶνας τῆς ὑποταγῆς, οἱ τρεῖς αἰῶνες τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως (1192 - 1489) ὑπῆρξαν αἰῶνες ἀπῆλ-λαγμένοι πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν ἢ ἀποτόμων ἀναρρυθμίσεων. Καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπέτρεψεν εἰς τὸ φραγκικὸν Βασίλειον τῆς Κύπρου νὰ διοργανωθῇ κατὰ τὰ φραγκικὰ δυτικὰ πρότυπα καὶ πάντως μὲ τὴν ἀνάμνησιν τοῦ ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων κατα-λυθέντος, κατὰ τὸ 1187, Βασιλείου τῆς Ἱερουσαλὴμ.

Ἡ διοργάνωσις τῆς Κύπρου κατὰ τὰ φραγκικὰ πρότυπα κατέλαβεν οὕτως, ἀπὸ τοῦ 1192, τὴν ὅλην πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν τῆς νήσου, εἰδικώτερον εἰς ὅ,τι ἀφεώρα τὴν διοίκησιν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν νομοθεσίαν. Ἡ φραγκικὴ νοστορία ἐδέσποσεν οὕτω καὶ εἰς τοὺς τρεῖς αὐτοὺς σημαίνοντας τομεῖς. Εἰς τοὺς τρεῖς αὐτοὺς τομεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους ὅμως ἡ βυζαντινὴ παράδοσις δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐξαλειφθῇ, ἀλλὰ τουναντίον ἐπέζησεν ἀκμαία καὶ ζωντανὴ μέχρι τέλους.

Εἰς τὴν διοίκησιν, οὕτως, ὑπῆρξε βεβαίως ἐμφανὴς ἡ κατὰ τὰ φραγκικὰ πρό-τυπα ἐπελθοῦσα μεταβολή. Οἱ Lusignans διένειμαν φέουδα εἰς τοὺς ἱππότες των, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν σειράν των ἐξησφάλισαν τὴν στρατιωτικὴν των ἀρωγὴν καὶ τὸ ἀπαραίτητον διοικητικὸν προσωπικὸν εἰς τὸν βασιλέα των. Παρὰ ταῦτα ὅμως, ἡ βυζαντινὴ ἀνάμνησις δὲν ἐξέλιπε. Εἰς τὴν ὑπαιθρον ἐξηκολούθησεν ἡ βυζαντινὴ παράδοσις τῶν ὁρκωτῶν δικαστῶν, οἱ δὲ χωρικοὶ ἐξηκολούθησαν νὰ πληρώνουν τοὺς φόρους των καὶ νὰ καταβάλλουν τὴν ἐργασίαν των εἰς τοὺς νέους δεσπότες των καθ' ὃν τρόπον ἐνῆργουν αὐτὰ καὶ εἰς τοὺς παλαιούς βυζαντινοὺς ἄρχοντας. Οἱ φράγκοι, ὅπως καὶ εἰς τὰς ἄλλας γόρας ποὺ κατέκτησαν εἰς τὴν Ἀνατολήν, οὕτω καὶ εἰς τὴν Κύπρον, ἠνέχθησαν τὸν τρόπον ζωῆς τῶν κατακτηθέντων, μέχρι τοῦ σημείου, ὅπου ὁ τρόπος ζωῆς αὐτὸς δὲν ἀντετίθετο εἰς τὰς πολιτικὰς ἢ διοικητικὰς ἐπιδιώξεις των².

2. Πρβλ. τελευταίως τὰς ἀνακρινώσεις εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθῆναι, 1976) τοῦ C. Mango (Chypre, carrefour du monde byzantin), τοῦ Th. Papadopoulos (Chypre, Frontière ethnique et socio-culturelle du monde byzantin, μετὰ βιβλιογραφίας), τοῦ J. Richard (Le droit et les institutions franques dans le royaume de Chypre) κ. ἄ. βλ. καὶ J. Richard, Une économie coloniale? Chypre et ses ressources agricoles au Moyen-Age, «Byzantinische Forschungen», V (1977) σσ. 331-352 (ἐνθα καὶ ἄλλη βιβλιογραφία). Γενικῶς βλ. G. Hill, A History of Cyprus (I - III, 1940 - 1948), K. Ἀμάντου, Σύνοτομος ἱστορία τῆς Κύπρου (1956), K. Σπυριδάκι, Σύν-

Τὸ φαινόμενον αὐτὸ τῆς διατηρήσεως τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως εἰς τὴν διοικητικὴν ὀργάνωσιν ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὴν διοικητικὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, ὅσα ἀνέκυψαν μετὰ τὴν φραγκικὴν κατάρτησιν τῆς Κύπρου. Διότι καὶ εἰς τὰ θέματα τῆς Ἐκκλησίας, οἱ Φράγκοι, φανατικοὶ καθολικοὶ, εἶχον ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν ἰσχυρῶς καὶ ἀπ' αἰώνων θεμελιωμένην ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου. Θὰ ἴδωμεν δὲ μετ' ὀλίγον, ὅταν ὁμιλήσωμεν διὰ τὴν λεγομένην Κυπρίαν Διάταξιν τοῦ Πάπα Ἀλεξάνδρου Δ', τοῦ ἔτους 1260, πῶς ἀντεμετώπισαν τὸ πρόβλημα. Δύναται, ὅμως, ἀπὸ τώρα νὰ λεχθῇ, ὅτι καὶ εἰς τὸ πρόβλημα αὐτό, τελικῶς ἐπεκράτησε κάποιος συμβιβασμός, ἓνας συμβιβασμός, ὁ ὁποῖος ἐπέτρεψεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου νὰ συνεχίσῃ τὸν δρόμον τῆς, παρ' ὅλας τὰς ἀντιθέσεις καὶ παρ' ὅλας τὰς διωξεις³.

τομος ἱστορία τῆς Κύπρου (Λευκωσία, 1972), G. Ténékidès, Chypre, 1954 (μετὰ συνοπτικῆς βιβλιογραφίας). Πρβλ. καὶ N. Jorga, France de Chypre (1931), F. G. Maier, Cypern (Stuttgart, 1964).

3. Διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς Κύπρου βλ. ἐν γένει J. Hackett, History of the Orthodox Church of Cyprus (London, 1901) καὶ τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν μετὰ συμπληρώσεων, Ἰ. Χάκκετ - Ν. Παπαϊωάννου, Ἱστορία τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, I - III (1923 - 1932), Ἀ. Μιτσίδου, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου (1972), Φ. Κορυζοῦ, Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν Κύπρῳ ἐπὶ Φραγκοκρατίας (Λευκωσία, 1975) κ. ἄ. Βλ. ἐπίσης τὰς ἀνακρινώσεις τοῦ Γ. Κονιδάρη, τοῦ Ἀμ. Ἀλιβεζάτου κ. ἄ. εἰς τὸ Α' Διεθνὲς Κυπριολογικὸν Συνέδριον (Λευκωσία, 1972), «Πρακτικὰ» (1973), ὡς καὶ τὰς ἀνακρινώσεις τοῦ Γ. Κονιδάρη καὶ τοῦ Ἀ. Μιτσίδου εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθῆναι, 1976), ἰδίως διὰ τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου. Διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια βλ. ἐκ τῶν νεωτέρων Φ. Ζαννέτου, Ἱστορία τῆς Κύπρου ἐν Λάρνακι (1910), Κ. Χατζηψάλτη, Ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια Κύπρου ἐπὶ φραγκοκρατίας, «Κυπριακὰ Σπουδὰς», ΙΘ', 1953 (ἐκδ. 1956) σσ. 25 - 34, καὶ Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου κατὰ τὴν φραγκοκρατίαν, αὐτόθι KB' (1958) σσ. 13 - 26, Δ. Σερεμέτη, Ἡ ἀπονομή τῆς Δικαιοσύνης ἐν Κύπρῳ κατὰ τὴν βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν περίοδον, «Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου, Λευκωσία, 1972», Γ' I (Λευκωσία, 1973) σσ. 309 - 317 (μετὰ βιβλιογραφίας), C. T. Tornaritis, Influence of Greek Law on Contemporary Cypriot Institutions, «Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου», Γ' I (1973), σελ. 385 ἐπ., καὶ The Ecclesiastical Courts especially in Cyprus (πολυγραφ., Λευκωσία, 1976, μετὰ βιβλιογραφίας), ὡς καὶ Τὸ Χάρτωμαν στὶς Ἀσπίδες τῆς Κύπρου (πολυγραφ., Λευκωσία, 1978). Γενικώτερον βλ. καὶ Ἀ. Χριστοφορίδου, Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, «Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», ΙΗ' (1948) σσ. 192 ἐπ., Σπ. Τρωιάνου, Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ (1964), καὶ Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία μεταξὺ 565 καὶ 1204, «Ἐπετηρίς Κέντρου Ἑρεῖνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Ἀθῆνῶν», τόμ. 13, 1966 (ἐκδ. 1969),

Ἐπέζησεν οὕτω ἡ βυζαντινὴ παράδοσις καὶ εἰς τὴν Διοίκησιν ὅπως καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν.

Ἐπέζησεν ὅμως ἡ βυζαντινὴ παράδοσις καὶ εἰς τὴν Νομοθεσίαν τῆς φραγκοκρατίας. Καὶ αὐτὸ ὑπῆρξεν ἐπίτευγμα σημαντικώτατον τοῦ ἑλληνοβυζαντινοῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖον πάντοτε εἶχε καὶ ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ἐπιβιώνῃ, ἀκόμη καὶ ὑπὸ τὰς μᾶλλον ἀντιζήτους περιστάσεις.

Διὰ τὴν φραγκικὴν νομοθεσίαν, ἡ ἱστορία τῆς ἀνατρέχει εἰς τὸ φραγκικὸν βασιλεῖον τῆς Ἱερουσαλὴμ, ὅπου, ἤδη κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα καὶ πρὶ τῆς ἀλώσεως τῆς ἀγίας πόλεως ὑπὸ τοῦ Saladin, συνετάχθη τὸ κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν εἰς δύο κώδικας, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν πρῶτος, αἱ Ἀσσιζαί τῆς Ὑψηλῆς Αὐλῆς (Assises de la Haute Cour) ἐρρύθμιζε τὰς μεταξὺ ἡγεμόνος καὶ τιμαριωτῶν σχέσεις, ὁ δὲ δεύτερος, αἱ Ἀσσιζαί τῆς Κάτω Αὐλῆς ἢ τῆς Αὐλῆς τῆς Βουργησίας (Assises de la Basse Cour, de la Cour des Bourgeois) ἐρρύθμιζε τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀστών. Ἀντιστοίχως πρὸς ἐκάτερον τῶν δύο αὐτῶν κωδίκων, ἰδρύθησαν τότε καὶ δύο δικαστήρια, ἐξ ὧν τὸ μὲν πρῶτον προεδρευόμενον ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἐδίκαζε τὰς μεταξὺ τῶν τιτλούχων διαφοράς, τὸ δὲ δεύτερον προεδρευόμενον ὑπὸ βασιλικοῦ ἐπιτρόπου (τοῦ «βισκόντη», viscomte) ἐδίκαζε τὰς διαφοράς μεταξὺ τῶν ἀστών.

Τὸ ἀρχικὸν κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν αὐτῶν τοῦ 12ου αἰῶνος ἀπωλέσθη ὑπὸ συνθήκας ἀβεβαίας. Κατὰ τὸν 12ον ὅμως ἢ καὶ κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, αἱ Ἀσσιζαί ἀμφοτέρων τῶν κωδίκων (ἤτοι τῆς Ὑψηλῆς Αὐλῆς καὶ τῆς Βουργησίας) ἀνασυνετάχθησαν εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ εἰς τὴν παλαιογαλλικὴν γλῶσσαν καὶ βραδύτερον ἀπετέλεσαν ἐκεῖ ἰσχύον δίκαιον. Τὰ κείμενα αὐτὰ μετεφράσθησαν ἐν περιλήψει εἰς τὴν ἀρμενικὴν γλῶσσαν κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα εἰς τὴν Ἀντιόχειαν καὶ ἀπετέλεσαν τὰς «Ἀσσιζαί τῆς Ἀντιοχείας». Εἰς τὴν Κύπρον δὲ ἰσχυσαν ἐπίσης αἱ «Ἀσσιζαί τῆς Ἱερουσαλὴμ». Ἀλλ' εἰς τὴν Κύπρον μετεφράσθησαν εἰς τὴν ἑλληνοκυπριακὴν διάλεκτον, (πιθανῶς κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὑπὸ τινος ἀγνώστου μεταφραστοῦ, Ἕλληνας γαλλομαθοῦς ἢ Γάλλου ἑλληνομαθοῦς), μόναι αἱ «Ἀσσιζαί τῆς Βουργησίας» διότι αὐταὶ μόνον ἐνδιέφερον τοὺς Ἕλληνας ἀστούς, ἐνῶ ἡ μετάφρασις τῶν «Ἀσσιζῶν τῆς Ὑψηλῆς Αὐλῆς» δὲν ἦτο δι' αὐτοὺς ἀναγκασία⁴.

Ν. Παναγιώπου, «Ἐκκλησίαι καὶ Δίκαιον εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἵμου ἐπὶ τουρκοκρατίας, «Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου» (Θεσσαλονίκη, 1960 - 1963). Πρβλ. καὶ Π. Ζέπου σολ. εἰς ἀπόφ. Ἐφετερίου Ναυπλίου 10/1942, «Ἐφημερίς Ἑλλήνων Νομικῶν», 10 (1943) σσ. 274 ἐπ., ἰδίως σ. 276 (ἐνθα καὶ παλαιότερα βιβλιογραφία).

4. Περὶ πάντων τούτων βλ. τὰς ἀνωτ. σημ. 1 σημειωθείσας ἡμετέρας μελέτας, ὅπου καὶ ὅλη ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία. Ἐκ τῆς βιβλιογραφίας αὐτῆς, βλ. τὰς ἐκδόσεις τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλὴμ ὑπὸ P. Canciani, *Barbarorum Leges Antiquae* (Βενετία, τόμ. II,

1783, σσ. 479 - 539, σσ. 540 - 565, τόμ. V, 1792 σσ. 107 - 309, F. Kausler, Les Livres des Assises et des Usages de reume de Jérusalem, τόμ. 1 (Stuttgart, 1839), εἶτα ὑπὸ V. Foucher, Assises du royaume de Jérusalem, τόμ. 1 - 2 (Rennes, 1839 - 1840, γαλλιστὶ καὶ ἰταλιστὶ), ἀρτιώτερον δ' ὑπὸ Beugnot, Assises de Jérusalem κλπ., τόμ. 1 - 2 (Paris, 1841 - 1843). Τὸ ἐλληνικὸν κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας ἐξεδόθη ὑπὸ Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 6 (1877), σσ. 1 - 497, ἐκ δύο κωδίκων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, τρίτον δὲ κώδικα τῶν ἐλληνικῶν Ἀσσιζῶν αὐτῶν, ἐκ τῆς μονῆς Ἀγ. Λαύρας τοῦ Ἀθῶ, περιέγραψε καὶ ἐδημοσίωσεν ἀποσπασματικῶς ὁ Zachariae, Historia Juris Graeco-Romani Delineatio (1839) σελ. 139 - 190 (τοῦ τρίτου τούτου κώδικος ἀρνεῖται ἡ τύχη βλ. Σάθα, ε. ἀ., πρόλογον σελ. πδ' ἐπ., 4 στ' ἐπ.). Ἐκ τῆς συναφῆς πρὸς τὰς Ἀσσιζὰς τῆς Ἱερουσαλὴμ βιβλιογραφίας βλ. μετὰ τὸ ἄλλων C.W.E. Heimbach ἐν Ersch und Gruber, Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste, τόμ. 87 (1869) σελ. 1 ἐπ., Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη 6 (1877) σελ. η' ἐπ. (πρόλογος), Γ.Ν. Καράτζα, Ἀσσιζαί τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τῆς Κύπρου κλπ., «Νέα Σιών», τόμ. 6 (1907) σσ. 897 ἐπ., H.L. Zeller, Das Seerecht in den Assisen von Jerusalem nach der Handschrift Venedig, R. Biblioteca Nazionale di S. Marco, Cod. franç. App. VI (Katalognummer 31) κλπ., «Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philos. - Hist. Klasse, 16. Abhandlung, 1916), Ν. Ζυγαδίνος, Zur Frage des Assisenrechts, 1099 - 1517 (Ἀθῆναι, 1928), Μ. Grandclaude, Etude critique sur les livres des Assises de Jérusalem (1923) καὶ ἄλλην μελέτην εἰς «Mélanges P. Fournier» (1929), σσ. 329 ἐπ., H. Mitteis, Zum Schuld- und Handelsrecht der Kreuzfahrerstaaten, «Festgabe E. Heymann» (1931), σσ. 229 ἐπ., καὶ Ueber den Liber Consentudinum Imperii Romaniae, «Studi di Storia e Diritto in onore di E. Besta» (1938), J.L. La Monte, Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1100 - 1291 (1932), καὶ μελέτην εἰς «Βυζαντινὰ - Μεταβυζαντινὰ», 1 (1946), σσ. 201 ἐπ., Κ. Χρυσάκης, Εὑρίσκας καὶ ποιῶνς ἱερῶν κατὰ τὰς Ἀσσιζὰς τῆς Κύπρου, «Κυπριακὰ Σπουδαία», τόμ. IB' (1948) σσ. 175 ἐπ., J. Richard, Le royaume latin de Jérusalem (1953), καὶ Une lettre de Benjamin Guérard et l'édition des Assises de Jérusalem, «Bibliothèque de l'Ecole des chartes», τόμ. 129 (1971) σσ. 129 - 133, ὡς καὶ τὰς ἀνωτ. σημ. 2 ἀναγραφόμενὰς μελέτας του, J. Prawer, L'établissement des coutumes du marché à Saint Jean d'Arc et la date de composition du Livre des Assises des Bourgeois, «Revue historique de droit français et étranger» (1951) σσ. 329 ἐπ., Étude préliminaire sur les sources et la composition du Livre des Assises des Bourgeois, αὐτόθι: (1954) σσ. 198 ἐπ., 358 ἐπ., Les premiers temps de la féodalité dans le royaume latin de Jérusalem, une reconsideration, «Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis», 22 (1954) σσ. 401 ἐπ., The Fall of the Latin Kingdom of Jerusalem, «Israel Arjosey», 4 (1956) σσ. 178 ἐπ., La noblesse et le régime féodal du royaume latin de Jérusalem, «Le Moyen-Age» (1959), σσ. 41 ἐπ., Histoire du royaume latin de Jérusalem, I-II (1969 - 1970). Βλ. καὶ τὴν ὑπὸ Π. Ζέπου, Τὸ δίκαιον εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Ἀσσιζὰς τῆς Κύπρου (ὡς ἀνωτ. σημ. 1) σημειουμένην βιβλιογραφίαν. Διὰ τὸ δίκαιον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἀντιοχείας βλ. L. Alishan, Assises d'Antioche, reproduites en français et publiées au sixième centenaire de la mort de Sempad le connétable, leur ancien traducteur arménien (Βενετία, 1876), Cl. Cahen, La Syrie du Nord à l'époque

Τὸ ἐλληνικὸν κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας ἐδημοσιεύθη, ὡς γνωστόν, ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Σάθα ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀσσιζαί τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῆς Κύπρου», τοῦ κειμένου δ' αὐτοῦ ὁ διάσημος ἱστοριοδίφης προσέταξε μακρὰν εἰσαγωγικὴν μελέτην⁵. Ὁ δ' ὁμιλῶν, εἰς τὰς μελέτας ἢ διαλέξεις ἢ ἀνακοινώσεις, περὶ τῶν ὁποίων ἔγινε λόγος προηγουμένως, εἶχον ἐπανειλημμένως τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὑποστηρίξω, ὅτι εἰς τὸ καθ' ἑαυτὸ «κλειστόν» δίκαιον τῶν Ἀσσιζῶν τούτων εἶναι ἐμφανὲς ἡ εἰσβολὴ βυζαντινῶν νομικῶν ἰδεῶν, αἱ ὁποῖαι εἰς πλεῖστα θέματα διαγινώσκονται εὐχερῶς, ὡς καὶ ὅτι, κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, ἀποδεικνύεται ἡ δύναμις τοῦ ἐλληνοβυζαντινοῦ δικαίου ὅπως νοθεύη τὸ δίκαιον τοῦ δυνάστου καὶ ὅπως τὸ ἐμπλουτίσῃ μὲ τὴν ἀκατάλυτον βυζαντινὴν παράδοσιν καὶ νομικὴν νοστροπίαν⁶.

Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ καὶ ἀναφέρονται τόσον εἰς τὸ περιουσιακόν, ὅσον καὶ εἰς τὸ οἰκογενειακόν καὶ τὸ κληρονομικόν δίκαιον.

Εἰς τὸ περιουσιακόν οὕτω δίκαιον, ὁ θεσμὸς καὶ ἡ λειτουργία τοῦ ἀρραβῶνος

des croisades et la principauté franque d'Antioche (1940), σσ. 28 ἐπ., 441 ἐπ., ὡς καὶ Π. Ζέπου, Τὸ δίκαιον εἰς τὰς Ἀσσιζὰς τῆς Ἀντιοχείας (ὡς ἀνωτ. σημ. 1), ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Διὰ τὰς Ἀσσιζὰς τῆς Ρωμανίας, τὰς πηγὰς, τὴν χρονολογίαν, τὴν γλῶσσαν κλπ. αὐτῶν βλ. ἤδη D. Jacoby, La Féodalité en Grèce Médiévale, Les Assises de Romanie, sources, application et diffusion (1971), ἐνθα καὶ ὅλη ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία, ἐξ ἧς ἰδιαίτερος ἀξιοσημεῖωτος εἶναι αἱ μελέται τοῦ G. Recoura, Les Assises de Romanie κλπ. (1930), τοῦ J. Longnon, Les Assises de Romanie, «Journal des Savants» (1953) σσ. 13 - 26, J. Longnon - P. Topping, Documents sur le régime des Terres dans la Principauté de Morée au XIVe siècle (1969), P. Topping, Feudal Institutions as revealed in the Assises of Romania κλπ. (1949), καὶ The Formation of the Assises of Romania, «Byzantion», 17 (1944 - 1945) σσ. 304 ἐπ., A. Bon, La Morée franque κλπ. (1969) : : ἂ. Πρβλ. καὶ ἀνακοινώσιν τοῦ D. Jacoby εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθῆναι, 1976). Γενικώτερον δὲ βλ. καὶ J. Longnon, L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée (1949), D.J. Geanakoplos, Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258 - 1282, A Study in Byzantine-Latin Relations (1959), D. Zakynthinos, Le despotat grec de Morée, I - II (β' ἐκδ. ὑπὸ Χρ. Μαλτέζου, 1975). Διὰ τὸ συναφὲς πρὸς τὰς Ἀσσιζὰς τῆς Ρωμανίας Χρονικὸν τοῦ Μορέως, βλ. J. Schmitt, Die Chronik von Morea (1889), J. Longnon, Chronique de Morée, 1204 - 1305 (1911), Π. Κωνσταντίνου, Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (1940), ὡς καὶ τὰς μελέτας Ἀδ. Ἀδαμαντίου, Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως, «Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος», τόμ. 6 (1906), σσ. 453 ἐπ., Π. Ζέπου, Τὸ δίκαιον εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (ὡς ἀνωτ. σημ. 1), παρ' οἷς καὶ ἡ παλαιότερα διεθνὴς βιβλιογραφία.

5. Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 6, 1877, σσ. 1 - 97, μετὰ προλόγου, ἐξ οὗ βλ. σσ. μβ' - ςβ'.

6. Βλ. τὰς ἀνωτέρω σημ. 1 παραπεμπομένας ἡμετέρας μελέτας.

ἐπὶ πωλήσεως, ἡ σημασία τοῦ ἐγγράφου κατὰ τὴν σύνταξιν συμβολαίων, τὸ δικαίωμα προτιμήσεως κατὰ τὴν πώλησιν ὑπὲρ τῶν συγγενῶν ἢ γειτόνων τοῦ πωλητοῦ, ἡ ἀπόκτησις νομῆς ἐπὶ τοῦ πωλουμένου πράγματος μετὰ πάροδον προθεσμίας (ἐνὸς ἔτους καὶ μιᾶς ἡμέρας, κατὰ τὰ φεουδαλικά πρότυπα), ἀκόμη καὶ τὸ δικαίωμα ἀναστροφῆς τῆς πωλήσεως ὅταν τὸ πωληθὲν πρᾶγμα ἔχει ἐλαττώματα κ.ἄ., εἶναι διατάξεις τῶν Ἀσσιζῶν προδήλως ἐμπνευσμέναι ἀπὸ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον.

Εἰς τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον ἡ ἱερολογία καὶ τὸ ἐγγραφον τῆς μνηστείας («*χάριτωμα*»), αἱ συνέπειαι τοῦ φιλήματος τοῦ μνηστῆρος, αἱ συνέπειαι τῆς παραβάσεως τοῦ πενθίμου ἐνιαυτοῦ καὶ αἱ συνέπειαι τῆς δευτερογαμίας, ἡ ἀναγνώρισις τοῦ θεσμοῦ τῆς προικὸς παραλλήλως πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς κοινοκτημοσύνης τῶν συζύγων, ἡ ἀπαγόρευσις τῶν δωρεῶν ἐν ζωῇ μεταξὺ συζύγων, ἀκόμη καὶ ἡ λέπρα ἢ ἄλλη «*κακὴ ἀσθένεια*» ὡς λόγοι διαζυγίου κ.ἄ., ἀποπνέουν ἐπίσης βυζαντινὸν δίκαιον εἰς τὸ κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας.

Τέλος, εἰς τὸ κληρονομικὸν δίκαιον εἶναι ἐπίσης πολλαὶ αἱ διατάξεις τῶν Ἀσσιζῶν ποὺ ἔχουν ἐμπνευσθῆ ἀπὸ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, ὅπως οἱ περὶ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου καὶ τῆς ἀναγκαστικῆς διαδοχῆς, αἱ περὶ ἀναξιώτητος κ.ἄ., ὅπου προδήλουν εἶναι τὸ πρότυπον τῶν Νεαρῶν 115 καὶ 118 τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἢ ἡ Ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων ἢ οἱ Συριακοὶ Κώδικες.

Πράγματι, αἱ τελευταῖαι αὐταὶ πηγαὶ θὰ πρέπει σχεδὸν μὲ βεβαιότητα νὰ θεωρηθοῦν, ὅτι ὑπῆρξαν τὰ πρότυπα τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίησεν ὁ συντάκτης τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας διὰ νὰ ἐμπλουτίσῃ ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ νοθεύσῃ τὸ φραγκικὸν δίκαιον τῶν Ἀσσιζῶν αὐτῶν.

Κατὰ τοὺς 13ον καὶ 14ον αἰῶνας ἡ χρῆσις τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων ὑπὸ τὴν ἡρῆζμένην διατύπωσιν τῆς, ἐπίσης τῶν Συριακῶν Κωδίκων, ἀκόμη καὶ τοῦ Ἀρμενικοῦ Κώδικος τοῦ βασιλέως Σεμπάντ, ἦτο τρέχουσα καὶ συνήθης. Ἐκ τῶν συλλογῶν δ' αὐτῶν, οἱ Συριακοὶ Κώδικες, ἡ ἐπηρῆζήμενη δηλαδὴ παραλλαγή τῆς Συρορρωμαϊκῆς Νομοβίβλου τοῦ 5ου αἰῶνος, ἡ ἐμπλουτισμένη μὲ πολλὰ ἑλληνικὰ καὶ ἀνατολικά στοιχεῖα, ὑπῆρξαν ἡ κατ' ἐξοχὴν πηγὴ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου κατὰ τοὺς 13ον καὶ 14ον αἰῶνας εἰς ὁλόκληρον τὸν χῶρον τῆς Ἑγγρῆς Ἀνατολῆς. Καὶ ἡ παραβολὴ τῶν βυζαντινοκρατουμένων διατάξεων τῶν Ἀσσιζῶν πρὸς τὰς ἀντιστοίχους διατάξεις τῶν Συριακῶν Κωδίκων παρέχει, ὡς φρονοῦμεν, ἄν ὅχι ἀπόλυτον βεβαιότητα, τουλάχιστον ἰσχυροτάτην πιθανολόγησιν, ὅτι ἐκ τῶν Συριακῶν Κωδίκων αὐτῶν ἦντλησε κυρίως ὁ συντάκτης τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας τὰς πληροφορίας του διὰ τὴν διατύπωσιν τῶν βυζαντινίζουσῶν διατάξεων των.

Ἐπὶ τοῦ θέματος ὁμως αὐτοῦ δὲν δύναμαι νὰ ἐκταθῶ περισσότερον, διότι ἄλ-

λως κινδυνεύω νὰ ἐπαναλάβω ὅσα ἐπανειλημμένως ὑπεστήριξα ἄλλοτε εἰς τὰς σημειωθεῖσας μελέτας, διαλέξεις ἢ ἀνακρινώσεις μου⁷.

Σπεύδω, λοιπόν, νὰ ἀναφερθῶ εἰς τὸ δεύτερον οὐσιῶδες κεφάλαιον τῆς ὁμιλίας μου, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν λεγομένην Κυπρίαν Διάταξιν, τῆς ὁποίας ἡ σημασία ὑπῆρξεν ὄντως ἰδιάζουσα καὶ διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καὶ διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν τῆς φραγκοκρατουμένης Κύπρου.

II

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία εἰς τὴν Κύπρον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς φραγκοκρατίας δεσπόζεται ἀπὸ τὴν ἀντίθεσιν τῆς ἐγγυωρίου ὀρθοδόξου πρὸς τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν, τὴν ἐκκλησίαν δηλαδή, τὴν ὁποίαν ἔφερον μαζὶ τῶν εἰς τὴν νῆσον οἱ κατακτηταί. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη, ἀληθὲς ἀγὼν ἐπιβιώσεως διὰ τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν, ἐγνώρισε περιόδους ἄλλοτε μικροτέρας καὶ ἄλλοτε μεγαλυτέρας ἐντάσεως, ἀναλόγως τοῦ ἱστορικοῦ κλίματος ἐκάστης ἐποχῆς, ἀκόμη καὶ ἀναλόγως τοῦ δυναμισμοῦ τῶν ἡγετῶν ἐκάστου δόγματος εἰς τὴν συγκεκριμένην περίοδον. Ἡ δ' ἀντίθεσις αὕτη ἔχει ἐπανειλημμένως περιγραφῇ εἰς περισσοτέρας παλαιὰς ἢ προσφάτους ἐργασίας, εἰς τρόπον, ὥστε νὰ μὴ παρίσταται ἀνάγκη νὰ ὑπομνησθῇ, ἔστω καὶ συντόμως⁸.

Τὸ οὐσιῶδες εἶναι, ὅτι, κατὰ τὴν διαδρομὴν τῶν φραγκοκρατουμένων αἰώνων, ἡ ὁρμὴ καὶ ἡ ἐπιθετικότης τοῦ ἱερατείου τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας συχνὰ ἀνεκόπτετο ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν φράγκων βασιλέων, οἱ ὅποιοι, περισσότερον διορατικοὶ πολιτικῶς, διέβλεπον, καθολικοὶ οἱ ἴδιοι, ὅτι δὲν συνέφερε νὰ ἐξουθενωθῇ ἡ ἐγγύριος ὀρθοδοξία, διότι ἡ τυχὸν ἐξουθένωσις αὐτῆς θὰ ἐσήμαινεν ἐνδυνάμωσιν τῶν πολιτικῶν παθῶν καὶ ἐξέγερσιν τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ τῶν κατακτηθέντων. Οἱ δὲ φράγκοι βασιλεῖς ἐνδιέφεροντο μὲν διὰ τὴν θρησκείαν των, κυρίως ὅμως ἐνδιέφεροντο διὰ τὴν ὁμαλότητα καὶ τὴν ἡσυχίαν τῆς χώρας τὴν ὁποίαν ἐκυβέρνην. Οἱ φράγκοι βασιλεῖς ἦσαν καὶ διορατικοὶ καὶ νουνεχεῖς. Ἐθετον δ' εἰς δευτέραν μοῖραν τὸν θρησκευτικὸν των φανατισμὸν καὶ ἐφρόντιζον κυρίως διὰ τὴν ἰσοστάθμησιν τῶν ἀντιτιθεμένων συμφερόντων, ἀλλὰ καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεολογιῶν, ὡς καὶ τὴν ἀπάμβλυσιν ἢ καὶ τὴν πρόληψιν τῶν ἐνδεχομένων ὀξυτήτων.

Ἀποτέλεσμα τῆς συνετῆς αὐτῆς πολιτικῆς τῶν φράγκων βασιλέων ὑπῆρξεν, ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς κατακτήσεως τῆς νήσου, ἡ ἀναμφισβήτητος μὲν εὐνοια πρὸς τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ ἡ συντήρησις τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου

7. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 1, ὡς καὶ τὴν προηγουμένην σημ. 6.

8. Βλ. τὰς ἀνωτέρω σημ. 3 παραπεμπομένας μελέτας.

καὶ τῆς ἀποστολῆς του εἰς θέματα πίστεως καὶ ὁργανώσεως, μέχρι τοῦ σημείου ἐκείνου, ποῦ ὁ ὀρθόδοξος αὐτὸς κληρὸς δὲν θὰ καθίστατο ἐπικίνδυνος εἴτε διὰ τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν εἴτε διὰ τὴν πολιτικὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας⁹.

Ἦτο, λοιπόν, πολιτικὴ συμβιβασμοῦ καὶ ἀνοχῆς ἡ πολιτικὴ τῶν ὑπευθύνων κυβερνητῶν, ἥδη ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ὑπ' αὐτῶν κατακτήσεως τῆς νήσου. Ἐφ' ὅσον δ' οἱ χρόνοι παρήρχοντο, ἡδραιώνετο διαρκῶς περισσότερον ἡ πολιτικὴ αὐτή, δεδομένου ὅτι βαθμηδὸν ἠϋζανεν ὁ συγχρωτισμὸς τῶν κατακτητῶν πρὸς τοὺς κατακτηθέντας καὶ γενικώτερον ἐδυνάμυνεν ἡ ἐξοικειώσις τῶν κατακτητῶν πρὸς τὸν κατακτηθέντα τόπον. Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ἡ πολιτικὴ τοῦ συμβιβασμοῦ καὶ τῆς ἀνοχῆς ἀπέκτα καὶ κοινωνικὰ καὶ ψυχολογικὰ ἐρείσματα. Τὴν ἀποκορύφωσιν δὲ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ θέματα ἐσήμανεν ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1260 ἐκδοσις τῆς περιφήμου Κυπρίας Διατάξεως τοῦ Πάπα Ἀλεξάνδρου, τοῦ Δ', διὰ τῆς ὁποίας ἀπεσαφηνίσθησαν αἱ σχέσεις τῆς λατινικῆς πρὸς τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου.

Ἡ «Διάταξις Κυπρία», ἡ *Constitutio Cypria* τοῦ Πάπα Ρώμης Ἀλεξάνδρου τοῦ Δ', ἡ ἄλλως καὶ «Κυπριακὴ Βούλλα» ἢ καὶ «Ἀλεξανδρινὴ Βούλλα» ἀποκαλουμένη, ἐξεδόθη λατινιστὶ τὴν 9 Ἰουλίου 1260 καὶ μετεφράσθη ἑλληνιστὶ δὲ, τὸ πρῶτον μὲν πιθανῶς σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκδόσιν τῆς καὶ εἴτα κατὰ τὸ ἔτος 1287. Τὸ λατινικὸν κείμενον μετὰ τῆς δευτέρας ταύτης ἑλληνικῆς μεταφράσεως ἐξεδόθη τελικῶς εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Migne, προταχθείσης καὶ συντόμου ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς ὑπὸ τοῦ Βικεντίου Ρικκάρδου. Τὸ δὲ κείμενον τῆς πρώτης ἑλληνικῆς μεταφράσεως ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Κ. Σάθα ὡς εἰσαγωγὴ τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων οἱ ὁποῖοι ἐξεδόθησαν ὑπ' αὐτοῦ περαιτέρω αὐτόθι, ἐκ τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου κώδικος ὑπ' ἀριθμ. 1391¹⁰.

Δὲν ἐνδιαφέρουν τὴν σημερινὴν ἀνακοίνωσιν περισσότεραι λεπτομέρειαι περὶ τοῦ περιφήμου αὐτοῦ παρισινοῦ χειρογράφου κώδικος. Τὰς λεπτομερείας αὐτὰς ἀνευρίσκει εὐχερῶς ὁ ἐνδιαφερόμενος εἰς τὸν πρόλογον τῆς ἐκδόσεως τοῦ Κ. Σάθα, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅσα μεταγενέστερα δημοσιεύματα οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς ἡσχολήθησαν μὲ τὸν παρισινὸν αὐτὸν κώδικα¹¹.

9. Βλ. ἀνωτ. σημ. 3, ὡς καὶ τὴν προηγουμένην σημ. 8.

10. Βλ. Migne, *Patrologia Graeca*, τόμ. 160 (1887), στ. 1533 ἐπ. (πρβλ. καὶ Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, τόμ. 23, στ. 1037 ἐπ.), Κ. Σάθα, ἔ. ἀ., τόμ. 6, σσ. 501 - 513 (Κυπρία Διατάξις) καὶ σσ. 514 - 585 (Ἑλληνικοὶ Νόμοι).

11. Βλ. οὕτω Κ. Σάθα, ἔ. ἀ., πρόλογος σσ. ρβ' - ρε', ὡς καὶ Κ. Zachariae von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts* (γ' ἔκδ., 1892),

Εἰς τὴν σημερινὴν ἀνακοίνωσιν ἐνδιαφέρει κυρίως νὰ ὑπομνήσωμεν τὸ περιεχόμενον τῆς Κυπρίας Διατάξεως τοῦ 1260, διὰ νὰ ἡμπορέσωμεν νὰ συναγάγωμεν μερικὰ συμπεράσματα, ὡς πρὸς τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ὀρθοδόξου κατὰ τὴν σχέσιν της πρὸς τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν. Ἐπὶ τῶν θεμάτων δ' αὐτῶν ἡ Κυπρία Διάταξις εἶναι ὡποσδήποτε καὶ ἐν τῷ συνόλῳ της σαφής.

Ὁρθῶς οὕτως ἔχει παρατηρηθῆ¹², ὅτι μὲ τὴν Κυπρίαν Διάταξιν, τῆς ὁποίας ἡ ἰσχὺς διετηρήθη ἀμετάβλητος μέχρι τοῦ τέλους τῆς φραγκοκρατίας, κατ' οὐσίαν κατηργήθη τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου καὶ τὰ κυπριακὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ὀργανώθησαν κατὰ τρόπον προνομιακὸν διὰ τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν.

Κατὰ τὴν Κυπρίαν Διάταξιν ἀνωτάτη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ κατέστη ὁ λατῖνος Ἀρχιεπίσκοπος Λευκωσίας, ὁ ὁποῖος εἶχεν ὑπὸ τὴν διοίκησιν του τρεῖς ἀκόμη λατίνους ἐπισκόπους, τὸν τῆς Πάφου, τὸν τῆς Λεμεσοῦ καὶ τὸν τῆς Ἀμμοχώστου. Ἀνεγνώρισεν ὅμως ἡ Κυπρία Διάταξις καὶ τέσσαρας ὀρθοδόξους ἐπισκόπους, τὸν Σολίας, τὸν Ἀρσινόης, τὸν Λευκάρων καὶ τὸν Καρπασίου, τῶν ὁποίων ἔργον ἦτο νὰ ποιμαίνουν τὸν ὀρθόδοξον ἑλληνικὸν λαόν. Ἀλλ' οἱ τέσσαρες ὀρθόδοξοι αὐτοὶ ἐπίσκοποι διοικητικῶς ὑπῆγοντο εἰς τοὺς ἀντιστοίχους λατίνους ἐπισκόπους τῆς ἐνορίας των. «Ὅταν δ' ἐχῆρνε κάποιος ὀρθόδοξος ἐπισκοπὴ, οἱ κληρικοὶ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς ἐξέλεγον τὸν νέον ἐπίσκοπον. Τὴν ἐκλογὴν ὅμως ταύτην ἔπρεπε νὰ ἐπικυρώσῃ ὁ λατῖνος ἐπίσκοπος τῆς αὐτῆς ἐνορίας, διὰ νὰ καταστῇ ἔγκυρος ἡ ἐκλογὴ καὶ διὰ νὰ χειροτονηθῇ ὁ νέος ἐπίσκοπος, ἀφοῦ προηγουμένως «παράσχῃ ἐνόμοτον ὁμολογίαν», ὅτι θὰ ὑπακούῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης καὶ εἰς τὸν λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Λευκωσίας, ὡς καὶ ὅτι θὰ τηρῇ τοὺς ἀγίους κανόνας κλπ.

Ἀνεγνώριζετο κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ἡ ὑπόστασις τῆς ὀρθοδοξίας, ἀλλ' οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι ἦσαν κατ' οὐσίαν ὑποτελεῖς τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας. Τὸ σχῆμα δ' αὐτὸ τῆς ὀργανώσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἦτο κάποιος λύσις

παρ. 94 (σ. 390 ἐπ.), παρ. 96 (σ. 399 ἐπ.), N. Svoronos, La Synopsis Major des Basiliques et ses Appendices (1964), σ. 86 ἐπ., καὶ ἀνακοίνωσις αὐτοῦ εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθῆναι, 1976), Dieter Simon, Zyprische Prozessprogramm (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Rechtsgeschichte, τεύχος 65, 1973), ὅπου λεπτομερὲς περιγραφὴ καὶ ἱστορικὴ ἀνάλυσις τοῦ χφ. κώδ. 1391, ἐκδιδομένου μετὰ γερμανικῆς μεταφράσεως ὑπὸ ἐπιτελείῳ συνεργατῶν, ἀλλὰ μὲ τὴν καθοδήγησιν καὶ τὴν εὐθύνην τοῦ συγγραφέως.

12. Βλ. οὕτω Κ. Χατζηψάλτην, Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν, «Κυπριακὰ Σπουδὰς», τόμ. KB' (1958), σ. 13 ἐπ. Πρβλ. καὶ τοὺς ἀνωτ. σημ. 3 σημειούμενους.

συμβιβαστική τῶν ἐπιδιώξεων τῶν δύο ἀντιμαχομένων ἐκκλησιῶν, μὲ ἀποφασιστικῶς μὲν προνομιακὴν μεταχειρίσιν τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ πάντως καὶ μὲ διάσωσιν ἀπὸ τὴν πλήρη καταστροφὴν τῆς ὀρθοδοξίας, ἔστω καὶ βαρύντατα τραυματισμένης.

Ἡ συμβιβαστικὴ αὐτὴ λύσις ἦτο βεβαίως πλήγμα καὶ κόλαφος κατὰ τῆς αὐτοκεφάλου ὀρθοδόξου ἐκκλησίας τῆς Κύπρου. Ἦτο ὅμως λύσις, ἡ ὁποία ἐπέτρεψε τὴν ἐπιβίωσιν τῆς ὀρθοδοξίας εἰς χρόνους χαλεπούς καὶ ἡ ὁποία ἡμπόρεσε νὰ προετοιμάσῃ τὴν ἐκ τῆς τέφρας μεταγενεστέραν ἀναγέννησίν της. Ἦτο ἀκόμη λύσις, ἡ ὁποία διέσωσε τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἀλώβητον, παρὰ τὴν, ἄλλως ἐξωτερικὴν καὶ τεχνικὴν, διοικητικὴν ἐποπτεῖαν τῶν λατίνων. Ἦτο τέλος καὶ ὄντως λύσις συμβιβαστικῆς, ἡ ὁποία, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Θ. Παπαδόπουλλος¹³, ἐπέτρεψε κάποιον λαυθάνοντα συγκρητισμὸν τῶν λειτουργικῶν ἐκδηλώσεων τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Διότι ὄντως ἐνίοτε, ἂν ὄχι συχνά, παρετηρήθη τὸ φαινόμενον, ὅ αὐτὸς ἱερεὺς νὰ λειτουργῇ ἄλλοτε κατὰ τὸ ὀρθόδοξον καὶ ἄλλοτε κατὰ τὸ λατινικὸν λειτουργικόν, ἢ ἡ λειτουργία ἀμφοτέρων τῶν δογμάτων νὰ γίνεται εἰς τὸν αὐτὸν ναὸν εἰς χρόνον βεβαίως διάφορον, ἢ οἱ ὀρθόδοξοι καὶ λατῖνοι λαῖκοι νὰ συμπανηγυρίζουν κατὰ τὰς μεγάλας θρησκευτικὰς ἐορτὰς ἐκατέρου τῶν δογμάτων, ἢ ἀκόμη καὶ ν' ἀποδέχονται οἱ ὀρθόδοξοι τὴν οἰκοδόμησιν τῶν ναῶν των ἢ καὶ ἄλλων ἐλληνικῶν κτηρίων μὲ τὸν γοθθικὸν ρυθμὸν τῶν λατίνων, συχνὰ προσαρμοζόμενον ἢ καὶ ἐνσωματούμενον εἰς τὸν κατὰ παράδοσιν βυζαντινὸν ρυθμὸν.

Συμβιβαστικὴ ὑπῆρξε, κατὰ ταῦτα, ἡ Κυπρία Διάταξις εἰς τὰ θέματα τῆς ὀργάνωσης τῆς διοικήσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ἔστω καὶ μὲ πρόδηλον τὴν προνομιακὴν μεταχειρίσιν τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας.

Συμβιβαστικὴ ὅμως ὑπῆρξεν ἡ Κυπρία Διάταξις καὶ εἰς τὰ θέματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας. Διότι καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον αὐτό, ἡ Κυπρία Διάταξις παρεῖχε μὲν ἰσχυρὰν τὴν πρωτοδυναμίαν εἰς τὴν λατινικὴν ἐκκλησίαν, δὲν ἔσβηνεν ὅμως μὲ μίαν ἀπλὴν μονοκονδυλίαν τὴν ἀπ' αἰώνων κρατοῦσαν καὶ ὑπὸ βυζαντινὴν παράδοσιν διαμορφωθείσαν ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν.

Πράγματι, ἡ Κυπρία Διάταξις¹⁴, ἀνεγνώρισεν, ἢ ἀκριβέστερον ἐπεκύρωσε τὴν ἤδη ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων καθιερωμένην ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν¹⁵.

13. Θ. Παπαδόπουλλος, ἀνακοίνωσις εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθῆναι, 1976) σσ. 24 ἐπ. Βλ. καὶ τοὺς ἀνωτ. σημ. 3 σημειούμενους.

14. Βλ. τὸ κείμενον τῆς Κυπρίας Διατάξεως εἰς ἐκδ. Migne, στήλη 1549 καὶ εἰς ἐκδ. Σάθλ, σσ. 508 ἐπ.

15. Διὰ τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν βλ. τὰς ἀνωτ. σημ. 3 σημειούμενας μελέτας τοῦ Ἀν. Χριστοφίλοπούλου, τοῦ Σπ. Τρωιάνου, τοῦ Ν.

Τὰ ἐκκλησιαστικά ὅμως δικαστήρια τῶν ὀρθοδόξων κατέστησαν διὰ τῆς Κυπρίας Διατάξεως ἀρμόδια διὰ τὰς διαφορὰς τὰς ἀνακυπτούσας μόνον μεταξύ (αἰρηκῶν) καὶ μόνον εἰς πρῶτον βαθμὸν. Εἰς δεύτερον βαθμὸν ἀρμόδιος ἦτο ὁ λατῖνος ἐπίσκοπος, ὁ ὁποῖος ἄλλως τε ἐδίκαζε καὶ τὰς μεικτὰς διαφορὰς μεταξύ (αἰρηκῶν καὶ λατίνων). Ἡ Κυπρία ὅμως Διάταξις προέβη ἐν συνεχείᾳ καὶ εἰς ἄλλην παρὰ τὴν ὑπὲρ τῶν ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων. Ὄρισεν οὕτω κατ' ἀρχήν, ὅτι εἰς ἐκάστην ἐλληνικὴν ἐπισκοπὴν θὰ ἐλειτούργει μόνον ἐν δικαστήριον, ἀλλὰ προσέθεσεν, ὅτι κατ' ἐξαίρεσιν θὰ διετηροῦντο καὶ ὅσα τυγχὼν ἄλλα δικαστήρια, ὑφιστάμενα (ἐξ ἀρχῆς) (a principio), ἐλειτούργουν εἰς τινα ἐκκλησιαστικὴν περιφέρειαν, (ἀρχιεπισκοπικὴν) ἢ (ἁλλης ἐξουσίας) τῆς Ἐκκλησίας, ὅποτε, αἱ ἐφέσεις κατὰ τῶν ἀποφάσεων τῶν δικαστηρίων αὐτῶν θὰ ὑπεβάλλοντο πρὸς κρίσιν εἰς δεύτερον βαθμὸν εἰς τὸν (αἰρηκῶν) ἐπίσκοπον τῆς περιφέρειας τῶν.

Ὁ ἀναγνώστης τῶν διατάξεων αὐτῶν δὲν δύναται ν' ἀρνηθῇ τὴν ἔκτασιν τοῦ διὰ τῆς Κυπρίας Διατάξεως καθιερωθέντος συμβιβασμοῦ εἰς τὰ θέματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας. Ὁ δ' ἀναγνώστης τῶν διατάξεων αὐτῶν εἶναι ὑποχρεωμένος, ὡς φρονοῦμεν, νὰ δεχθῇ, ὅτι ἡ Κυπρία Διάταξις παρὰ τὴν κακομεταχείρισιν τῆς ὀρθοδόξου καὶ τὴν προνομιακὴν ἀναγνώρισιν τῆς θέσεως τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας, διέσωσε πάντως τὴν οὐσίαν τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας καὶ τῆς δικαιοδοσίας τῆς, ἔστω καί, ὅπως εἶπον προηγουμένως, βαρέως τραυματισμένης. Ἡ Κυπρία Διάταξις, λατινοφρόνως συμβιβάζουσα τὰς δύο ἐκκλησίας καὶ φροντίζουσα (ἐπὲρ εἰρήρης ἐκατέρας ἐκκλησίας), κατὰ τὸ κείμενόν της¹⁶, διέσωσε μὲν τὴν ζωὴν καὶ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, ἀλλὰ κολοβωμένην καὶ τραυματισμένην.

Θλιβερόν οὕτως ὑπῆρξεν ἐν τέλει διὰ τὴν Ὀρθοδοξίαν τὸ κεφάλαιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ δικαιοδοσίας τῶν χρόνων τῆς φραγκοκρατίας.

Τὸ κεφάλαιον ὅμως αὐτό, εἰδικώτερον δὲ τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας δὲν δύναται νὰ ἐκτιμηθῇ πλήρως, ἂν δὲν παραλληλισθῇ καὶ πρὸς ἄλλας διατάξεις τοῦ εἰς τὴν φραγκοκρατουμένην Κύπρον ἰσχύσαντος δικαίου. Διὰ τούτων δ' ἐννοῶ διατάξεις ἀφορώσας καὶ εἰς τὴν ὅλην δικαστηριακὴν ὀργάνωσιν

Πανταζοπούλου, ἐπίσης τοῦ Δ. Σερεμέτη καὶ τοῦ Κρ. Τορναρίτου κ. ἄ., ὡς καὶ ἡμέτερον σχόλιον εἰς ἀπόφ. Ἐφετ. Ναυπλίου 10/1942, σημειούμενον ἐπίσης ἀνωτ. σημ. 3. Εἰς τὰς μελέτας ταύτας σημειοῦνται καὶ αἱ συναφεῖς πρὸς τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν πηγαί.

16. Βλ. Κυπρίαν Διάταξιν εἰς ἐκδ. Migne, στήλη 1544 καὶ εἰς ἐκδ. Σάθα, σ. 505, στίχ. 25.

καὶ εἰς τὴν ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων τηρουμένην διαδικασίαν, εἰλημμένης δ' εἴτε ἐκ τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας εἴτε ἐκ τῆς Κυπρίας Διατάξεως εἴτε τέλος καὶ κυρίως ἐκ τῶν λεγομένων Ἑλληνικῶν Νόμων τῆς Κύπρου, ὅπως πάντα ταῦτα ἐκτίθενται εὐθὺς κατωτέρω.

III

Ὡς πρὸς τὴν δικαστηριακὴν ὀργάνωσιν, τὸ μὲν κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας γνωρίζει τὴν καὶ προηγουμένως σημειωθεῖσαν «*Αὐλὴν τῆς Βουργησίας*», ἀλλὰ πλὴν ταύτης καὶ τὴν λεγομένην, «*Αὐλὴν τοῦ Φούντικος*» (Cour de Fondique), ἡ ὁποία ἦτο εἰδικὸν δικαστήριον διὰ τὴν ἐκδίκασιν ἐμπορικῶν διαφορῶν μεικτῶν, ἀναφουμένων δηλαδὴ μεταξὺ ἑτεροθρήσκων ἢ ἄλλοφύλων ἐμπόρων, ἤτοι ἐλλήνων, σύρων, ἀρμενίων, ἐβραίων, σαρακηνῶν, νεστοριανῶν, ἀκουβιτῶν καὶ ἄλλων, συντεθειμένον δ' ἀπὸ τὸν «*ἐμπαλῆν*» (bailli) ὡς πρόεδρον καὶ ἀπὸ ἑξ ἀκόμῃ μέλη, ἑξ ὧν τέσσαρες σύροι καὶ δύο φράγκοι¹⁷.

Ἐξ ἐτέρου, ἡ Κυπρία Διάταξις γνωρίζει, ὡς ἐσημειώθη, τὰ ἐλληνικὰ ὀρθόδοξα καὶ τὰ λατινικὰ ἐπισκοπικὰ δικαστήρια, ἐπὶ πλέον δὲ κατ' ἐξαίρεσιν καὶ τὰ «*ἐξ ἀρχῆς*» ὑφιστάμενα «*ἀρχιδιακονικά*» ἢ «*ἀλλῆς ἐξουσίας*» τῆς Ἐκκλησίας δικαστήρια, τῶν ὁποίων αἱ ἀποφάσεις ἠδύναντο νὰ ἐκκληθεῖν καὶ νὰ κριθοῦν εἰς δεύτερον βαθμὸν ὑπὸ τοῦ «*γραικοῦ*» ἐπισκόπου τῆς περιφερείας τῶν. Ὅπως δ' ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Ν. Σβορώνος¹⁸, τὰ δικαστήρια αὐτὰ σημειοῦνται καὶ εἰς τὸ κείμενον τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων τῆς Κύπρου, ὅπου ἀναφέρονται ὡς προεδρευόμενα ἄλλοτε μὲν ὑπὸ τινος «*κριτοῦ*», σαφῶς διαστελλομένου ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον, ἄλλοτε δ' ὑπὸ τινος ἐκπροσώπου τοῦ ἐπισκόπου, ἀξιωματοῦχου ὅμως τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ εἶναι ὅλως ἀξιοσημείωτον, ὅτι διὰ τὰ δικαστήρια αὐτὰ προβλέπονται μὲν καὶ γραμματεῖς («*νοτάριοι*») καὶ ἄλλα βοηθητικὰ τῆς δίκης πρόσωπα, πρὸ πάντων ὅμως προβλέπεται καὶ ἡ ἐκδοσις τόσον προδικαστικῆς («*μέσης*») ὅσον καὶ ὀριστικῆς («*πληρεστάτης*») ἀποφάσεως, εἰς τὰς ὁποίας ὁ δικάζων ἀποφαίνεται, πλὴν ἄλλων, «*ἔχων καὶ βουλὴν λογίμων ἀνδρῶν*»¹⁹, οἱ

17. Βλ. τὸ κείμενον τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας, ἐκδόσεως Σάθλα, ἔ. ἀ. Α. σπῆ' ἐπ. Β. σπ στ' ἐπ. (σσ. 233 ἐπ., 483 ἐπ.), ὡς καὶ τὸν πρόλογον τοῦ αὐτοῦ, αὐτόθι, σσ. να' ἐπ.

18. Ν. Σβορώνος, εἰς τὴν ἡδῆ ἀνωτ. σημ. 11 σημειωθεῖσαν ἀνακοίνωσίν του εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθῆναι, 1976).

19. Βλ. τοὺς Ἑλληνικοὺς Νόμους εἰς τὴν ἐκδοσιν μὲν Κ. Σάθλα, ἔ. ἀ., σσ. 519, 523, 533, 534, 547, 549, 561, 563, 575, 576 κ. ἀ., εἰς τὴν ἐκδοσιν δὲ Dieter Simon, ἔ. ἀ. (βλ. ἀνωτ. σημ. 11), σσ. 19 (στίχ. 96 ἐπ.), 25 (στίχ. 203), 33 (στίχ. 93 ἐπ.), 37 (στίχ. 138), 43 (στίχ. 91), 47 (στίχ. 152 ἐπ.), 57 (στίχ. 109 ἐπ.), 61 (στίχ. 180 ἐπ.), 69 (στίχ. 104 ἐπ.), 73 (στίχ. 159 ἐπ.) κ. ἀ.

ὅποιοι προδήλως ἠδύναντο νὰ εἶναι καὶ λαϊκοί, ἤτοι καὶ μὴ κληρικοὶ ἄνδρες. Καὶ τὸ τελευταῖον αὐτό, ἦτοι ἡ ἀνάμειξις καὶ λαϊκῶν προσώπων κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς δίκης, ἐπιτρέπει, ὡς φρονῶ, τὴν βάσιμον πιθανολόγησιν, ὅτι ἐν προκειμένῳ ὑπάρχει κάποια ἐπιβίωσις τῶν ὁρκωτῶν δικαστῶν, τοὺς ὁποίους εἶχε γνωρίσει ἡ βυζαντινὴ δικαστηριακὴ ὁργάνωσις, κάποια ἐπιβίωσις δηλαδὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν «εἰς ὄρκους ἐμβιβαζομένων» δικαστῶν, τοῦ θεσμοῦ, τὸν ὅποιον ἀνεκαίνισεν ἐκ «παλαιοῦ ἔθους» ὁ Ἀνδρόνικος Β' διὰ θεσπίσματος τοῦ 1296 καὶ διεμόρφωσεν ὁριστικῶς ὁ Ἀνδρόνικος Γ' Παλαιολόγος διὰ τῶν προσταγμάτων τοῦ 1329 περὶ «καθολικῶν κριτῶν»²⁰.

Τὸ τελευταῖον ὅμως τοῦτο ἀποτελεῖ ἀπλῶς ὑπόθεσιν ἢ ἔστω βάσιμον πιθανολόγησιν, ὡς ἐλέχθη.

Τουναντίον, βέβαιον εἶναι, ὅτι πλὴν τῆς Αὐλῆς τῆς Βουργησίας, — ὅπου ἐφηρμόζοντο αἱ ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου διαβρωθεῖσαι διατάξεις τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Βουργησίας, — εἰς τὰ λοιπὰ σημειωθέντα δικαστήρια ἐφηρμόζετο διὰ τοὺς Ἕλληνας τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, τὸ πάτριον δηλαδὴ δι' αὐτοὺς δίκαιον. Καὶ τοῦτο κατ' ἐφαρμογὴν τῆς ἀρχῆς τῆς προσωπικότητος τοῦ δικαίου, ἡ ὁποία ἔσχυσεν εἰς ὅλας τὰς ὑπὸ τῶν φράγκων κατακτηθείσας περιοχάς, τόσον τῆς Ἀνατολῆς ὅσον καὶ τῆς Δύσεως. Ἡ ἀρχὴ αὕτη προσδιώριζε βεβαίως καὶ εἰς τὴν Κύπρον τὸ ἐφαρμοστέον δίκαιον ἐπὶ συγκρούσεως τῶν νόμων ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐβίουν οἱ διάφοροι ξένοι, ἀλλόθρησκοι ἢ ἀλλόφυλοι²¹. Ἡ αὕτη ὅμως ἀρχὴ τῆς προσωπικότητος καθώριζε καὶ τὸ ἐφαρμοστέον δίκαιον εἰς τὰς δίκας μεταξὺ Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι οὕτως, εἰς ὅλα τὰ κατὰ τὴν φραγκοκρατίαν λειτουργήσαντα δικαστήρια, πλὴν, ὡς ἐλέχθη, τῆς Αὐλῆς τῆς Βουργησίας, ἐδικάζοντο κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον. Αὐτὸ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὰς περὶ τῆς Αὐλῆς τοῦ Φούντικος διατάξεις τῶν Ἀσσιζῶν καὶ ὑπὸ τὴν Κυπρίαν Διάταξιν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ὀλίγα διασωθέντα ἔγγραφα, τινὰ τῶν ὁποίων ἐξέδωκε μὲν παλαιότερον ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, προσφάτως δ' ἀνεδημοσίευσεν μὲ σχόλια καὶ παρατηρήσεις ὁ Κ. Χατζηψάλτης²². Αὐτὸ δ' ἐπίσης προκύπτει εἰδικῶ-

20. Βλ. Jus Graecoromanum, Νεαράϊ, Coll. V, nov. 38, 42, 43, ἐκδ. Zachariae, III σσ. 660 ἐπ., 690 ἐπ., ἐκδ. Ζέπων, I σσ. 558 ἐπ., 581 ἐπ.

21. Βλ. ἡμετέραν μελέτην Quelques remarques sur les rapports entre le droit byzantin et le droit des latins en Orient, ἔ. ἀ. (βλ. ἀνωτ. σημ. 1).

22. Κ. Χατζηψάλτης, Ἑκκλησιαστικὰ δικαστήρια Κύπρου ἐπὶ φραγκοκρατίας, «Κυπριακὰ Σπουδαῖα», ΙΘ' (1956) σσ. 25 - 34, καὶ Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Ἑκκλησίας Κύπρου κατὰ τὴν φραγκοκρατίαν, αὐτόθι KB' (1958) σσ. 13 - 26. Ὡς πρὸς τὴν ἀπονομὴν τοῦ δικαίου εἰς Κύπρον ἐπὶ φραγκοκρατίας βλ. τὰς ἀνωτέρω (σημ. 3, 4, 13, 15, 16) σημειουμένας μελέτας, ἐξ ὧν ἰδίως τοῦ Δ. Σερεμέτη, τοῦ Κρ. Τορνάριτου, τοῦ Ν. Σβορώνου

τερον καὶ διὰ τὰς σχέσεις οἰκογενειακοῦ δικαίου ἀπὸ τοὺς λεγομένους Ἑλληνικοὺς Νόμους τῆς Κύπρου, τοῦ σημαντικωτάτου αὐτοῦ κειμένου, πλὴν ἄλλων, καὶ διὰ τὴν πληροφόρησιν τῆς διαδικασίας ἢ ὑποία ἠκολουθεῖτο κατὰ τὴν ἐκδίκασιν ὑποθέσεων ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων.

Οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου διεσώθησαν εἰς τὸν περίφημον παρισινὸν κώδικα ὑπ' ἀριθμ. 1391, τὸ κείμενον δ' αὐτῶν ἐξεδόθη κατὰ τμήματα καὶ παλαιότερον, εἴτα ὅμως ὁλόκληρον ὑπὸ τοῦ Κ. Σάθα καὶ τελευταίως ὑπὸ τοῦ Dieter Simon καὶ τῶν συνεργατῶν του μετὰ γερμανικῆς μεταφράσεως. Πολλοὶ ὑπῆρξαν οἱ συγγραφεῖς οἱ ὅποιοι ἠσχολήθησαν μὲ τοὺς Ἑλληνικοὺς αὐτοὺς νόμους. Ἀναφέρω δ' ἐνδεικτικῶς τὸν Pardessus, τὸν Zachariae von Lingenthal, τὸν Dieter Simon καὶ τοὺς συνεργάτας του, ἐκ τῶν ἡμετέρων δὲ τὸν Κ. Σάθαν, τὸν Ἀχ. Αἰμιλιανίδη, τὸν Κ. Χατζηψάλτην, τὸν Θ. Παπαδόπουλλον, τὸν Κρ. Τορναρίτην καὶ τὸν Ν. Σβορώνον²³.

Ὅλοι οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ ἐτόνισαν τὴν σημασίαν τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς διαδικασίας ἢ ὑποία ἠκολουθεῖτο εἰς Κύπρον ἐνώπιον τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων. Μιᾶς διαδικασίας, ἢ ὑποία, ὅπως ὀρθῶς ἔχει σημειωθῇ, ἂν δὲν ἦτο ταυτόσημος, πάντως τὸ πιθανότερον εἶναι, ὅτι προσήγγιζε τὴν ἐνώπιον τῶν βυζαντινῶν δικαστηρίων ἀκολουθουμένην διαδικασίαν.

Οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι περιγράφουν λεπτομερῶς τὴν διαδικασίαν ἢ ὑποία ἔπρεπε ν' ἀκολουθηθῇ ἀπὸ τῆς ὑπὸ τοῦ ἐνάγοντος καταθέσεως καὶ κοινοποιήσεως τοῦ «λιβέλλου» κατὰ τοῦ ἐναγομένου μέχρις ἐκδόσεως τῆς ὀριστικῆς ἀποφάσεως ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου. Οἱ Νόμοι περιγράφουν τοὺς ἐνδεχομένους ἰσχυρισμοὺς τοῦ ἐνάγοντος καὶ τὰς ἐνδεχομένας ἐνστάσεις τοῦ ἐναγομένου καὶ ἀνταπαντήσεις τοῦ ἐνάγοντος, ἀναφέρουν περαιτέρω τὴν ἐκδουσίαν «μέσης», ἥτοι προδικαστικῆς ἀποφάσεως, ὡς καὶ τὰ ἀποδεικτικὰ μέσα, μάρτυρας κλπ. καὶ ὅρκον, τέλος δὲ καὶ

καὶ τοῦ Θ. Παπαδόπουλλου (ἀνακοίνωσις, σελ. 32 σημ. 90 περὶ τῆς σημασίας τοῦ ὅρου «Φούντικός»), ὡς καὶ τὰς ἡμετέρας μελέτας (ὡς ἀνωτ. σημ. 1).

23. Βλ. J.M. Pardessus, *Collections des lois maritimes antérieures au XVIIIe siècle*, I (Paris, 1828) σ. 163 καὶ IV σ. 482, Κ. Zachariae von Lingenthal *Geschichte* κλπ. παρ. 94, σσ. 390 ἐπ., παρ. 96, σσ. 399 ἐπ., Dieter Simon, *ἔ. ἀ.* (βλ. ἀνωτ. σημ. 11), Κ. Σάθαν, *ἔ. ἀ.* σσ. 514 - 585 (καὶ πρόλογος, σσ. ββ' ἐπ., ρστ' ἐπ.), Α. Emilianides, *The «Hellenic Laws» of Cyprus and the «Hexabiblos» of Armenopoulos*, εἰς *Ἑκκλ. Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ 600ετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ 1345 - 1945* (Θεσσαλονίκη, 1952), σσ. 33 - 38, Κ. Χατζηψάλτην, *ἔ. ἀ.* (ἀνωτ. σημ. 22), Θ. Παπαδόπουλλον, *ἔ. ἀ.* (ἀνωτ. σημ. 13), Κρ. Τορναρίτην, *The Ecclesiastical Courts* κλπ. (ἀνωτ. σημ. 3), Ν. Σβορώνον, *ἔ. ἀ.* (ἀνωτ. σημ. 11).

τὴν ἔκδοσιν τῆς «πληρεστάτης», ἤτοι τῆς ὀριστικῆς ἀποφάσεως τοῦ δικαστηρίου. Ἡ λεπτομερὴς δ' αὕτη περιγραφή γίνεται ὑπὸ τὴν μορφήν ἀκολουθητέου τυπικοῦ εἰς πέντε θέματα, τὰ ἐξῆς: α) ἀδικαιολόγητος λύσις τῆς μνηστείας, β) ἀνικανότης πρὸς συνουσίαν τοῦ συζύγου, γ) ἐγκατάλειψις τῆς συζύγου, δ) λύσις τοῦ γάμου ἢ τῆς μνηστείας λόγῳ βαπτίσματος, καὶ ε) συνέπειαι δευτερογαμίας. Θέματα δηλαδὴ ὅλα εἰλημμένα ἐκ τοῦ δικαίου τῆς μνηστείας, τοῦ γάμου καὶ τοῦ διαζυγίου, διὰ τὰ ὅποια οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι σημειοῦν λεπτομερῶς καὶ τὰς ἀντιστοίχους βυζαντινὰς διατάξεις. Διὰ τὸν λόγον δ' αὐτόν, ὁ Ἀχ. Αἰμιλιανίδης ὑπεστήριξεν, ὅτι οἱ Νόμοι αὐτοὶ ἔπρεπε νὰ εἶχον ἀποκληθῇ Ἑλληνικοὶ περὶ τοῦ γάμου Νόμοι τῆς Κύπρου²⁴. Ὅπως ὅμως τελευταίως ἀπέδειξεν ὁ Ν. Σβορώνος²⁵ οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου δὲν περιέχουν μόνον οἰκογενειακοῦ δικαίου διατάξεις, ἀλλὰ καὶ διατάξεις εἴτε κληρονομικοῦ εἴτε ἀκόμη καὶ περιουσιακοῦ δικαίου, εἰς τρόπον ὥστε μᾶλλον δικαιολογημένος φαίνεται ὁ τίτλος «Ἑλληνικοὶ Νόμοι» τῆς Κύπρου.

Οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι τοῦ παρισινοῦ Κώδικος ἀριθ. 1391 προτάσσουν τοῦ κειμένου των εἰσαγωγικὸν ποίημα, εἰς τὸ ὅποιον ἀναφέρεται ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὡς συντάκτης τῶν νόμων καὶ τῆς διαδικασίας τῆς δίκης. Εἰς τὰ ἀναγραφόμενα δὲ τυπικὰ τῶν λιβέλων, τῆς «μέσης» καὶ τῆς «πληρεστάτης» ἀποφάσεως, ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως τὸ ὄνομα «τοῦ ἐπισκόπου Ἀρσινόης, προέδρου πόλεως καὶ ἐνορίας Πάφου», ἐνώπιον τοῦ ὁποίου, ἢ τῶν ἐκπροσώπων του, διεξάγεται ἡ διαδικασία.

Καὶ ὅτι μὲν τὸ κείμενον τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων συνετάχθη διὰ τὴν ἐπισκοπὴν Πάφου εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅπως πιθανώτατον εἶναι, ὅτι ἀνάλογα κείμενα θὰ ὑπῆρξαν καὶ διὰ τὰς ἄλλας ἐλληνικὰς ἐπισκοπὰς τῆς Κύπρου. Συναφῶς δὲ δύναται νὰ ὑπομνησθῇ, ὅτι ἀπὸ τοῦ 13ου καὶ ἰδίως ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος, ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων Παλαιολόγων, εἰς ὁλόκληρον τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, σχεδὸν κάθε δικαστὴς εἶχε συντάξει ἢ ἀντιγράψει μίαν συλλογὴν νόμων, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας ἀπένεμε τὸ δίκαιον,—συλλογὴν νόμων ἰδιωτικὴν, συνταχθεῖσαν μὲ πηγὰς τὰ τότε κυκλοφοροῦντα ἰδιωτικὰ ἐγχειρίδια, Συνόψεις, Ἐπιτομὰς ἢ Ἐκλογὰς κ.ἄ., δεδομένου, ὅτι ἡ ὑγκώδης συλλογὴ τῶν Βασιλικῶν εἶχεν ἀποβῇ δύσχρηστος, ἔστω καὶ ἂν τυπικῶς ἴσχυεν ἀκόμη²⁶.

24. Α. Emilianides ἑ. ἀ.

25. Ν. Σβορώνος, εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν του εἰς τὸ ΙΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (πολυγραφημένην).

26. Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. προχείρως Κ. Πιτσάκη, Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Πρὸχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος (1971) σ. ι' (τοῦ προλόγου).

Ὡς πρὸς τὸν Μιχαὴλ Ψελλὸν ὅμως δυσχερῶς δύναται νὰ πιστευθῇ, ὅτι αὐτὸς ὑπῆρξεν ὁ συντάκτης τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων, ὅπως ἰσχυρίζεται τὸ προτασσόμενον τῶν Νόμων αὐτῶν ποίημα. Ἡ μνεία τοῦ ὀνόματός του μᾶλλον πρέπει ν' ἀποδοθῇ εἰς τὴν συνήθη ἀρχαϊστικὴν τάσιν, νὰ συνδέεται μία συλλογὴ πρὸς τὸ ὄνομα παλαιότερου ἀνδρὸς διασήμευ. Ὁ συντάκτης τῶν «Ἑλληνικῶν Νόμων» παραμένει ἀγνωστος, τὸ πιθανώτερον δ' εἶναι, ὅτι ὑπῆρξε κάποιος νομικὸς ἢ μοναχὸς ἢ ἱερωμένος τῆς ἐπισκοπῆς Πάφου, συλλέκτης καὶ συμπιλητὴς βυζαντινῶν κειμένων, τὰ ὅποια ὑπῆρξαν καὶ αἱ κύριαι πηγαι τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων του.

Πράγματι, ὡς πρὸς τὰς πηγὰς τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων, ἡ προσεκτικὴ των ἀνάγνωσις ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ συντάκτης των ἐχρησιμοποίησε πολλὰ ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἰδιωτικὰ ἐγχειρίδια τῶν μετὰ τὰ Βασιλικά χρόνων, ὅπως λ.χ. τὴν Ἐπιτομήν, τὴν Ὑψιζήμενὴν Ἐκλογήν, τὸν Ὑψιζήμενον Πρόχειρον, τὴν Μεγάλην Σύνοψιν τῶν Βασιλικῶν μὲ τὴν Ἐκλογήν τῶν Νεαρῶν τοῦ Λέοντος ΣΤ', ἴσως καὶ τὸ Πόνημα τοῦ Ἀτταλειάτου, ἀλλὰ καὶ ἄλλας ἀγνώστους εἰς ἡμᾶς βυζαντινὰς ἰδιωτικὰς συλλογὰς. Εὐνόητον εἶναι, ὅτι ὁ συντάκτης τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων προσήρμοσεν, ὡς ὤφειλε, τὸ κείμενόν του καὶ πρὸς τὴν δικονομίαν τῶν λατινικῶν ἐπισκοπικῶν δικαστηρίων, τὰ ὅποια, συμφώνως πρὸς τὴν Κυπρίαν Διάταξιν, εἶχον τὴν τελευταίαν λέξιν κατὰ τὴν ἀπονομήν τοῦ δικαίου εἰς τὴν Κύπρον. Τοῦτο, ὅμως, ἀσφαλῶς δὲν ἀνήρесе τὸν ἄλλως πρόδηλον βυζαντινογενῆ χαρακτήρα τοῦ κειμένου τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων²⁷.

Ἐξ ἐτέρου, ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς συντάξεως τῶν Νόμων αὐτῶν, ἤδη ὁ Pardessus ὑπέθεσεν, ὅτι οὗτοι συνετάχθησαν διαρκούντος τοῦ 13ου αἰῶνος. Ὁρθότερον ὅμως ὁ Zachariae von Lingenthal ὑπεστήριξεν ὡς χρόνον τῆς συντάξεώς των τὸ

27. Βλ. Zachariae von Lingenthal, Geschichte κλπ., ἔ. ἀ., N. Svoronos, La Synopsis Major κλπ., σσ. 86 ἐπ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, ἀνακοίνωσις εἰς τὸ ἸΕ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ὡς καὶ Dieter Simon, ἔ. ἀ., σσ. 6 ἐπ. Ὁ τελευταῖος οὗτος συγγραφεὺς ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ ἐλληνοκύπριος συντάκτης τῶν «Ἑλληνικῶν Νόμων» εἶχε χρησιμοποίησει ὡς κυρίαν πηγὴν μίαν ἐκ τῶν πολλῶν Summae, αἱ ὅποια ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος, ἐκυκλοφόρουσαν εἰς τὴν Δύσιν. Ἡ λατινικὴ αὕτη Summa ἐφθάσε καὶ εἰς τὴν Κύπρον ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Lusignans, εἶχε χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς εἰς τὴν Κύπρον καθιερωθείσης δικονομίας καί, ἀφοῦ μετεφράσθη, προσηρμώσθη εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς κυπριακῆς ἐκκλησιαστικῆς διαδικασίας. Ἡ γνώμη αὕτη εἶναι εὐστοχος ὑπόθεσις, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχουν σαφεῖς ὑπὲρ αὐτῆς ἀποδείξεις. Βέβαιον εἶναι πάντως, ὅτι ὁ ἐλληνοκύπριος συντάκτης τῶν «Ἑλληνικῶν Νόμων» προσήρμοσεν, ὡς ὤφειλε, τὸ κείμενόν του πρὸς τὴν εἰς τὴν Κύπρον κρατοῦσαν λατινικὴν δικονομίαν, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναιρέσῃ τὸν βυζαντινὸν χαρακτήρα τοῦ κειμένου του.

τέλος τοῦ 13ου ἤ, ὅπως πιστεύουν καὶ ἄλλοι νεώτεροι συγγραφεῖς, τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος²⁸.

Οἱ Ἑλληνικοὶ Νόμοι τῆς Κύπρου εἶναι σπουδαιότατον κείμενον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς διαδικασίας ἐνώπιον τῶν κυπριακῶν ἐλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἢ καὶ λαϊκῶν, δικαστηρίων. Εἶναι, ὅμως, σπουδαιότατον κείμενον καὶ διότι πιθανολογεῖ τὴν ἀντίστοιχον ἐφαρμογὴν τῆς περιγραφομένης διαδικασίας καὶ διὰ τὰ βυζαντινὰ δικαστήρια. Εἶναι, τέλος, σπουδαιότατον κείμενον καὶ διότι ἀποδεικνύει κατὰ τρόπον ἀνάγλυφον τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς φραγκοκρατίας εἰς Κύπρον. Τὴν ἐπιβίωσιν, ἣ ὁποία μὲ τὴν σειρὰν τῆς ἀποδεικνύει, ὅτι τὸ ἐλληνικὸν στοιχεῖον εἶχε τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἀντοχὴν νὰ ἐπιβάλλεται καὶ νὰ ἐπιζῇ εἰς χρόνους δυσχερεῖς καὶ ἀντιζόους.

Ἡ διάβρωσις τοῦ δικαίου τῶν Ἀσσιζῶν ἀπὸ βυζαντινὰς νομικὰς ιδέας, ἣ ἀναγνώρισις τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως εἰς τὰ ἐλληνικὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια τῆς Κυπρίας Διατάξεως, τέλος καὶ τὸ εἰς τοὺς Ἑλληνικοὺς Νόμους κατεστρωμένον βυζαντινὸν δίκαιον, — ὅλα αὐτὰ μαζὶ εἶναι μαρτύρια καὶ τεκμήρια, ὅτι εἰς τὴν φραγκοκρατουμένην Κύπρον ἐπέζησεν ὁ βυζαντινὸς ἐλληνισμὸς καὶ διετήρησε τὸν χαρακτῆρα του, ἀκόμη καὶ ὅταν, ὅπως εἰς τὸν κόσμον τοῦ δικαίου, ὁ βυζαντινὸς αὐτὸς ἐλληνισμὸς εἶχε ν' ἀντιμετωπίσῃ ὡς σκληρὸν ἀντίπαλον τὸ φραγκικὸν φεουδαλικὸν δίκαιον.

Εἰς τὸ πλέγμα τοῦ ἐλληνοφραγκικοῦ συγχρωτισμοῦ τῶν νομικῶν ιδεῶν, ὅπως ὁ συγχρωτισμὸς αὐτὸς προκύπτει ἀπὸ τὴν παράλληλον ἰσχὺν τῶν Ἀσσιζῶν, τῆς Κυπρίας Διατάξεως καὶ τῶν Ἑλληνικῶν Νόμων, τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, πληγωμένον, ἀλλ' ὅχι ἐξουθενωμένον, διετήρησεν ἰσχυρὰν τὴν θέσιν του. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἀπόδειξις τῆς δυνάμεως τοῦ δικαίου αὐτοῦ, καθὼς καὶ τῆς ἰσχύος τῆς ὅλης βυζαντινῆς παραδόσεως.

28. Βλ. Pardessus, ξ. ἀ., Zachariae von Lingenthal, Geschichte κλπ., ξ. ἀ., N. Svoronos, ξ. ἀ., Dieter Simon, ξ. ἀ., (σσ. 5 ἐπ.).

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙ
ΤΟΥ ΑΤΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΙΣ ΤΑΣ ΠΕΡΙ ΜΟΙΧΕΙΑΣ
ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ἀφιερῶνται εἰς τὸν Καθηγητὴν
ΓΕΩΡΓΙΟΝ Σ. ΜΑΡΙΔΑΚΗΝ

ΥΠΟ

ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΑΛ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

Σημαντικώτατος σταθμὸς εἰς τὴν ποινικὴν νομοθεσίαν τῶν Ρωμαίων διὰ τὰ ἐγκλήματα κατὰ τῶν ἡθῶν ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως ὁ Ἰούλιος νόμος. Διὰ τῶν ριζικῶν καινοτομιῶν του ἐν σχέσει πρὸς τὸ προῖσχύσαν εἰσάγει δίκαιον, τὸ ὁποῖον καθιεροῦνται ὡς θεμελιῶδες καὶ μέλλει νὰ ἰσχύσῃ ἕκτοτε μὲ ἐπουσιώδεις τροποποιήσεις καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ δικαίου¹. Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὴν μοιχείαν, ἣ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς παρούσης ἐρεύνης, ἡ νομοθετικὴ μέριμνα διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς πᾶν ἄλλο ἢ ἐπιτακτικῇ ἐνεφανίζετο εἰς τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν δίκαιον. Τάυτην καθίστων σχεδὸν περιττὴν ἡ αὐστηρότης τῶν ἡθῶν τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ρώμης καὶ ὁ σεβασμὸς, διὰ τοῦ ὁποίου περιεβάλλετο ἡ ἰερότης τοῦ γάμου.

Ἡ ἐπελθοῦσα ὁμῶς προϊόντος τοῦ χρόνου χαλάρωσις τῶν ἡθῶν, ἣ ὁποία μετεβλήθη εἰς ἀληθῆ διαφθοράν περὶ τὰ τέλη τῆς δημοκρατίας, ἐδημιούργησε τὴν ἀνάγκην ἀναδιοργανώσεως τῆς οἰκογενείας καὶ λήψεως εἰδικῶν νομοθετικῶν μέτρων διὰ τὴν καταστολὴν τῆς μοιχείας. Οὕτω τὸ ἔτος 17 π.Χ. ἐξεδίδετο ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου ὁ περίφημος Ἰούλιος νόμος (lex Julia, de adulteriis coercendis), διὰ τοῦ ὁποίου τὸ πρῶτον ἡ μοιχεία καθίστατο δημόσιον ἐγκλημα.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν μοιχείαν διατάξεις τοῦ ἀττικοῦ δικαίου συγκρινόμεναι πρὸς ἐκεῖνας τοῦ ρωμαϊκοῦ παρουσιάζουν διαφοράς². Εἶναι ὁμῶς ἐξ ἴσου ἀληθὲς ὅτι ἡ σύγκρισις ἱκανῶν διατάξεων, ἀφορωσῶν εἰς τὴν μοιχείαν, τοῦ ρωμαϊκοῦ Ἰουλίου νόμου εἰδικώτερον πρὸς τὰς ἀντιστοίχους τοῦ ἀττικοῦ δικαίου

1. Πρβλ. Th. Mommsen, Le droit pénal romain (μετάφρ. J. Duquesne), τ. 2, Paris 1907, σ. 417.

2. Πρβλ. καὶ U. E. Paoli, Il reato di adulterio (μοιχεία) in diritto attico, «Studia et Documenta Historiae et Juris», XVI, 1950, σ. 125.

εμφανίζει ομοιότητας των δύο τούτων δικαίων. Αι ομοιότητες αὐταὶ ὀφείλονται ἄραγε εἰς τὸ ὅτι "Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι νομοθέται εὐρέθησαν ἀπλῶς ἀντιμέτωποι παρομοίων καταστάσεων ἢ μήπως οἱ τελευταῖοι νομοθετοῦντες εἶχον ὑπ' ὄψιν των 'Ἑλληνικὰ πρότυπα, πρᾶγμα οὐχὶ ἀσύνηθες εἰς τοὺς Ρωμαίους νομοδιδασκάλους³; Αἱ ἀκολουθοῦσαι παρατηρήσεις ἐπὶ ὀρισμένων περὶ μοιχείας διατάξεων τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου δεικνύουν, ὡς νομίζω, ὅτι αὐταὶ φέρουν ἐπιδράσεις ἑλληνικοῦ, ἰδίᾳ δὲ ἀττικοῦ δικαίου.

1. Περὶ τοῦ ὅρου «μοιχεία».

Κατὰ τὸ ἀττικὸν δίκαιον διὰ τοῦ ὅρου μοιχεία δὲν ἐχαρακτηρίζετο μόνον ἡ παράβασις τῆς συζυγικῆς πίστεως ὑπὸ γυναικὸς ἐγγάμου. Ὁ ὅρος ἐχρησιμοποιεῖτο πολὺ εὐρύτερον, ἀφοῦ δι' αὐτοῦ ἐδηλοῦτο καὶ ἡ φθορὰ χήρας ἢ παρθένου⁴. Προσέτι ὡς μοιχὸς ἐδιώκετο καὶ ὁ ἐλθὼν εἰς σαρκικὴν συνάφειαν μετὰ παλλακῆς⁵, τὴν ὁποίαν εἶχεν οὐχὶ ἀπλῶς πρὸς «καθ' ἡμέραν θεραπείαν»⁶, ἀλλὰ πρὸς ἀπόκτησιν ἐλευθέρων παίδων⁷.

Ὁ ρωμαϊκὸς Ἰούλιος νόμος σαφῶς ἐπηρεασμένος ἐν προκειμένῳ ἐκ τῆς ὁρολογίας τοῦ ἀττικοῦ δικαίου ἐχρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους φθορὰν (stuprum), διὰ τοῦ

3. Βλ. P. Collinet, La genèse du Digeste, du Code et des Institutes de Justinien, Paris 1952, σ. 328. II. Σ. Φωτιάδου, Συμβολαὶ εἰς τὸ Ἀττικὸν δίκαιον, «Αθηνᾶ», τ. 17, Ἀθήνησιν 1905, σ. 35, σημ. 1. Πρβλ. καὶ Fritz Pringsheim, Geltungsbereich und Wirkung des Altgriechischen Rechtes, Ἀρχεῖον Ἰδιωτ. Δικαίου, τ. ΙΕ', σ. 65 ἐπ. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου εἶναι ἐμφανὴς ὅταν εἰς νομοθετικὰ κείμενα τῆς περιόδου τῆς ἡγεμονίας ἢ τῆς ἀπολύτου μοναρχίας ἀπαντοῦν διατάξεις ἀποπνέουσαι ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον ξέναι ἢ καὶ διάφοροι ἐκείνων τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ δικαίου. (L. Wenger, Sur le droit romain, le droit comparé et l'histoire des droits antiques, Recueil d'études en l'honneur d'Edouard Lambert, I (1938), § II, σ. 143.

4. Δημοσθ. κ. Ἀριστοκρ., 55, κ. Νεαίρας, 64 ἐπ.. J. Thonissen, Le droit pénal de la république Athénienne, Bruxelles - Paris 1875, σ. 336 ἐπ.. L. Beauchet, Histoire du droit privé de la république Athénienne, I, Paris 1897, σ. 233, σημ. 2. II. Σ. Φωτιάδου, Συμβολαὶ εἰς τὸ ἀττικὸν δίκαιον, «Αθηνᾶ», τ. 17 (1905), σ. 37, σημ. 3.

5. Ἡ μοιχεία μετὰ παλλακῆς προϋπέθετεν ὅτι αὕτη ἦτο ἐλευθέρη. Πρβλ. U. E. Paoli, ἐνθ' ἄν., σ. 138.

6. «Τὰς μὲν γὰρ ἐταίρας ἡδονῆς ἔνεκ' ἔχομεν, τὰς δὲ παλλακὰς τῆς καθ' ἡμέραν θεραπείας τοῦ σώματος, τὰς δὲ γυναῖκας τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν». (Δημοσθ. κ. Νεαίρας, 122).

7. «ἐπὶ παλλακῇ ἦν ἂν ἐπ' ἐλευθέρους πασιὴν ἔχῃ» (Δημοσθ. κ. Ἀριστοκρ., 55). Λυσίας Ι, 31. II. Σ. Φωτιάδου, Λυσιακοῦ χωρίου ἐρμηνεία καὶ διόρθωσις, «Αθηνᾶ», τ. 16 (1904), σ. 631 ἐπ.. J. Thonissen, ἐνθ' ἄν., σ. 312).

ὁποῖον ἐδηλοῦτο κυρίως ἡ φθορά παρθένου, *χήρας ἢ παιδός*⁸, καὶ *μοιχείαν* (*adulterium*) «ἀδιαφόρως», χωρὶς νὰ κάμνῃ διάκρισιν⁹. Τοῦτο συνάγεται ἀδιστακτικῶς ἐκ τῆς σαφεστάτης διατάξεως τῶν Πανδεκτῶν κατὰ τὴν ὁποίαν: *Inter «stuprum» et «adulterium» hoc interesse quidam putant, quod adulterium in nuptam, stuprum in viduam¹⁰ committitur. sed lex Julia de adulteriis hoc verbo indifferenter utitur¹¹.*

Βραδύτερον μόνον οἱ Ρωμαῖοι νομοδιδάσκαλοι, ἐρμηνεύοντες τὸν Ἰούλιον νόμον, ἐδέχθησαν ὅτι ἡ ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποίησις τοῦ ὅρου *μοιχεία*, ὑπὸ τὴν προαναφερθεῖσαν εὐρύτητα, ἐγένετο «*καταχρηστικῶς*», διότι οὗτος ἀφεώρα κυρίως εἰς τὴν ὑπανδρὸν γυναῖκα¹². Ὁ δὲ σχολιαστὴς τῆς εἰς τὰ Βασιλικὰ¹³ ἐμπεριεχομένης παρομοίας πρὸς ἐκείνην τῶν Πανδεκτῶν διατάξεως σημειοῖ χαρακτηριστικῶς τὰ ἐξῆς: «Ὁ μὲν νόμος Ἰούλιος ἀναμειγμένως καὶ καταχρηστικῶς καὶ τὸ στρουπτον, καὶ τὴν μοιχείαν καλεῖ. κυρίως δὲ ἡ μοιχεία μὲν ἐπὶ τῆς γεγαμημένης γυναικὸς ἀμαρτάνεται, καὶ σύγκειται τὸ ὄνομα τὸ ἀδουλτέριον παρὰ τοῦ ἐξ ἄλλου τινὸς συλλαβεῖν τὴν μοιχευομένην γυναῖκα. στρουπτον δὲ

8. Dig. 48.5.35 § 1 = Βασ. 60.37.35.

9. Πρβλ. καὶ U. E. Paoli (ἐνθ' ἀν., σ. 126, σημ. 2), ὅστις ὑποθέτει ὅτι εἰς ἐν ἀρχαῖον στάδιον τὸ *adulterium* τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου διεμορφώθη κατὰ τρόπον παρόμοιον πρὸς τὴν ἀττικὴν μοιχείαν.

10. «*χήραν*» δέ, κατ' ἄλλην διάταξιν τῶν Πανδεκτῶν, ἐθεωρεῖτο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἀττικὸν δίκαιον κατὰ τὸ ὅποιον ἡ κατάστασις τῆς χηρείας ἤρχετο μετὰ τὴν πῦσιν τῆς συνοικήσεως αὐτῆς μετὰ τοῦ συζύγου (U. E. Paoli, ἐνθ' ἀν., σ. 127, σημ. 7), ἔχι μόνον ἡ διατελέσασα ὑπανδρὸς γυνὴ ἀλλὰ καὶ ἐκείνη ἡ ὁποία δὲν ἔσχεν ἄνδρα: «*Viduam non solum eam, quae aliquando nupta fuisset, sed eam quoque mulierem, quae virum non habuisset, appellari ait Labeo...*» (Dig. 50.16.242 § 3). Πρβλ. ὁμοίως καὶ Σύνοψιν τῶν Βασιλικῶν: «*χήρα* λέγεται οὐ μόνον ἡ διαζευχθεῖσα, ἀλλὰ καὶ ἡ μηδὲ ὅλως ἄνδρα ἐσχηκυῖα». (Synopsis Basilicorum, P.I.174, J.G.-R., τ. 5, σ. 507. Αἱ ἐνταῦθα παραπομπαὶ μου εἰς τὸ J.G.-R. νοοῦνται πάντοτε κατὰ τὴν ἐκδόσιν τῶν Ἰω. Ζέπου καὶ Παν. Ζέπου, Jus Graecoromanum τ. 1 - 8, Ἀθήναι 1931).

11. Dig. 50.16.101. Ἡ διάταξις αὕτη τῶν Πανδεκτῶν περιελήφθη καὶ εἰς τὰ Βασιλικὰ: «*Μεταξὺ φθορᾶς καὶ μοιχείας τοῦτο διαφέρειν τινὲς δοξάζουσιν, ὅτι ἡ μοιχεία εἰς τὴν γεγαμημένην, ἡ δὲ φθορά εἰς τὴν χήραν πλημμελεῖται, ὁ δὲ περὶ μοιχείας νόμος «ἀδικοφῶς» τούτῳ τῷ λόγῳ χρῆται»* (Βασ. 2.2.98). Synopsis Basilicorum P. I. 169, J.G.-R., τ. 5, σ. 506. Πρβλ. καὶ «*Νομικόν*» τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας (ἐκδ. Δ. Γκίνη, σ. 318, 67), ἐνθα ἡ ἀνωτέρω διάταξις τῶν Βασιλικῶν αὐτοουσίως ἐπαναλαμβάνεται.

12. Dig. 48.5.6. § 1. Πρβλ. καὶ σχόλιον τῶν Βασιλικῶν (60.37.14): «*...οἱ κυρίως μοιχοί, ἡγοῦν οἱ εἰς ὑπανδρὸν γυναῖκα ἀμαρτάνοντες...*».

13. 60.37.8.

ἐπὶ παρθένου καὶ χήρας ἀμαρτάνεται¹⁴. τὸ δὲ στροῦπτον οἱ "Ελλήνες καλοῦσι μοιχεῖαν».

Μοιχεία διεπράττετο ὁμοίως κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, ὡς καὶ εἰς τὸ ἀττικόν, εἰς τὴν περίπτωσιν ὑπάρξεως σχέσεως παλλακείας¹⁵, ἡ ὁποία ἀνεφάνη ὡς νομικὸς θεσμὸς μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου θέσπισιν τῆς ἀφορώσης εἰς τὸν γάμον νομοθεσίας του¹⁶.

2. Μὴ ἐφαρμογὴ τῶν περὶ μοιχείας διατάξεων.

Εἰς τὰς περὶ μοιχείας διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ Ἰουλίου νόμου ὑπέκειντο αἱ «ἐλεύθεραι» μόνον γυναῖκες, αἱ ὁποῖαι ὑπήγοντο εἰς τὸ καθῆκον τῆς ἀγνότητος καὶ τῆς τιμιότητος (*matrona, mater familias*)¹⁷, αἱ «οἰκοδέσποινα» κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῶν Βασιλικῶν¹⁸, διὰ τὰς ὁποίας ἐζητεῖτο «ὁ τῆς σωφροσύνης λογισμός»¹⁹. Ἀντιθέτως αἱ διατάξεις αὗται δὲν ἐφηρμόζοντο διὰ τὰς εἰς τὴν τάξιν τῶν δούλων ἀνηκούσας²⁰ καὶ δι' ὅσας ἄλλας γυναῖκας, ἐξ αἰτίας τοῦ βίου τὸν ὁποῖον διῆγον ἢ καὶ τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτῶν, δὲν ἦτο δυνατόν ν' ἀπαιτῆται τιμιότης²¹.

14. «Μοιχεία λέγεται μὲν καταχρηστικῶς καὶ ἡ τῆς παρθένου ἢ χήρας φθορά, κυρίως δὲ ἡ τῆς ὑπάνδρου». (Ἀρμενόπουλος 6.2.1). Βασ. 60.37.14 (σχόλιον). *Synopsis minor*, Lit. K c. 47, J.G-R, τ. 6, σ. 456. *Epitome XLIX* c. 15, J.G-R, τ. 4, σ. 584. Πόνημα Ἀτταλειώτου, τ. ΑΕ', ρθ', J.G-R, τ. 7, σ. 473. *Prochiron auctum XXXIX*, 125, J.G-R, τ. 7, σ. 292.

15. Si uxor non fuerit in adulterio, concubina tamen fuit, iure quidem mariti accusare eam non poterit, quae uxor non fuit, iure tamen extranei accusationem instituere non prohibebitur, si modo ea sit, quae in concubinatum se dando matronae nomen non amisit, ut puta quae patroni concubina fuit. (Dig. 48.5.14). Βλ. καὶ Dig. 25.7.3 § 1. *Prochiron auctum XXXIX*, 123, J.G-R, τ. 7, σ. 292. Πόνημα Ἀτταλειώτου, τ. ΑΕ', ρε', J.G-R, τ. 7, σ. 473.

16. Théod. Mommsen, ἐνθ' ἀν., τ. 2, σ. 420.

17. Dig. 47.10.15, 15 — 48.5.14. Cod. 9.9.28.

18. 60.37.12.

19. 60.37.67 (σχόλιον).

20. «Ἐλευθέρων μόνων γυναικῶν μοιχευομένων ἢ στροῦπτον ὑπομεινασῶν, χώραν ἔχει ὁ νόμος ὁ Ἰούλιος. Ὅσον δὲ εἰς δούλας ἀνήκει, καὶ ὁ Ἀκουίλιος νόμος κινεῖσθαι δύναται». (Βασ. 60.37.8 (σχόλιον). Dig. 48.5.6. *Epitome XLIX* c. 14, J.G-R, τ. 4, σ. 584. Πρβλ. καὶ Βασ. 60.21.24 (= Dig. 47.10.25). *Ecloga ad Prochiron mutata*, t. XXXVII, 38, J.G-R, τ. 6, σ. 301.

21. «...αὗται δὲ ἀλειτούργητοι ἀπὸ τῆς δικαστικῆς ἀστυρίας παρέχονται, ἅς ἡ οἰκτρότης τῆς ζωῆς ἀξίας τῆς τῶν νόμων φυλακῆς οὐχ ἡγήσατο...» (Βασ. 60.37.67, σχόλιον). «...τῶν γὰρ εὐνοπήτων γυναικῶν σωφροσύνης οἱ νόμοι προσηνέσσαντο, τῶν δὲ εὐτελῶν καὶ χαμηλῶν καταπερφονήσαντο». (Ἀρμενόπουλος 6.2.21). «Εἰδέναι δὲ δεῖ, ὅτι εἰς πρόσωπα ἀμαρτάνοντα καὶ οὐκ εὐθύνονται, οἷον ὁ μοιχεύων τὴν γυναῖκα τοῦ ἀποδούλου αὐτοῦ, καὶ ὁ μοιχεύων προῖσταμένην καὶ δουλεύουσαν εἰς κατηλῆιν. οἱ γὰρ νόμοι περὶ τῶν εὐνοπήτων γυναικῶν σωφροσύνην προσηνέ-

Τοιαῦται κατὰ τὰς ρωμαϊκὰς καὶ τὰς βυζαντινὰς νομοθετικὰς πηγὰς ἦσαν π.χ. αἱ πόρναι²², αἱ προαγωγοί, αἱ «σκηνηκαί»²³, καὶ αἱ ἐν «ἐργαστηρίῳ» ὑπηρετοῦσαι²⁴.

Ἐλευθέρας γυναῖκας προϋπέθετεν ἤδη τὸ ἀττικὸν δίκαιον ὡς συστατικὸν στοιχείον διὰ τὴν στοιχειοθέτησιν τῆς μοιχείας²⁵. Αἱ κατηγορίαι τῶν γυναικῶν, ἡ μετὰ τῶν ὁποίων σαρκικὴ συνάφεια δὲν ἐχαρκτηρίζετο ὡς μοιχεία κατὰ τὰς ρωμαϊκὰς καὶ τὰς βυζαντινὰς διατάξεις, μνημονεύονται ρητῶς εἰς τὰς πηγὰς τοῦ δικαίου τούτου. Οὕτω κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἀττικοῦ δικαίου μοιχεία δὲν διεπράττετο μετὰ δούλης²⁶, οὐδ' ἐπεβάλλοντο κυρώσεις ἐπὶ σαρκικῆς συναφείας μετὰ γυναικὸς «καθημένης ἐπ' ἐργαστηρίου» ἢ ἀγρευούσης ἐραστὰς. «τόν τε νόμον... ὃς οὐκ ἐῖς ἐπὶ ταύτῃσι μοιχὸν λαβεῖν ὁπόσας ἂν ἐπ' ἐργαστηρίου καθῶνται ἢ πωλῶνται ἀποπεφασμένως²⁷».

σαντο, οὐδένα λόγον θέμενοι τῶν οἰκτρῶν καὶ εὐτελῶν γυναικῶν. καὶ ὁ μοιχέων πολύφθορον καὶ πολυκόινον ὑπανδρον τῷ τῆς μοιχείας ἐγκλήματι οὐχ ὑπόκειται, εἰ μὴ τῷ τῆς πορνείας. εἰδέναι δεῖ, ὅτι ὁ ἀνὴρ τιμωρεῖται ὡς μοιχός, ἡ δὲ γυνὴ οὐκ εὐθύνεται, ὅταν ἄκουσαν αὐτὴν καὶ βεβιασμένη χειρὶ κρατήσῃ, κἂν αὐτὴ ἐρυθριῶσα τὸ γεγονός εὐθὺς οὐκ ἀνήγγειλε τῷ ἀνδρὶ παραχρῆμα» (Prochiron Auctum, XL, 101, J.G-R, τ. 7, σ. 329). Synopsis Minor, Lit. M c 112, J.G-R, τ. 6, σ. 465. Πρβλ. καὶ Π.Ι. Ζέππου, Μ. Φωτεινοπούλου, Νομικὸν Πρόχειρον, Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου, τ. ΙΖ', Ἀθήναι 1959, σ. 201, 78α. Ὁμοίως Κ. Γαργαλιάνου, Τὸ ἐγκλήμα τῆς μοιχείας ἐν τῷ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας δικαίῳ, Ἀθήναι 1925, σ. 9.

22. «Si ea quae tibi stupro cornita est passim venalem formam exhibuit ac prostituta meretricio more vulgo se praebuit, adulterii crimen in ea cessat» (Cod. 9.9.22). «Εάν τις μοιχείαν ἀμαρτήσῃ πρὸς ἐκείνην, πρὸς ἣν ἤδη πολλοὶ ἐπόρνευσαν, οὐκ ἐγκαλεῖται περὶ μοιχείας» (Βασ. 60.37.62). Ὁ δὲ σχολιαστὴς τῆς διατάξεως ταύτης σημειοῖ: «Ὁ μοιχέων τὴν ὑπὸ πολλῶν διὰ κέρδος ἀφανίζομένην, οὐ κατέχεται τῷ περὶ μοιχείας ἐγκλήματι... Σημειώσαι, ὅτι καὶ ἐάν ἡ ὑπανδρὸς χύδην μίγνυται πολλοῖς, οὐ πλημμελεῖται πρὸς αὐτὴν μοιχεία, ἀλλ' οὐδὲ πρὸς δούλην ὑπανδρον οὖσαν». Πρβλ. Ἀρμενόπουλον 6.2.20. Πόνημα Ἀτταλειώτου τ. ΑΕ', ρακ'. J.G-R, τ. 7, σ. 474. Ecloga ad Prochiron mutata, t. XIX, 10, J.G-R, τ. 6, σ. 267. «Εάν τις μοιχείαν ἀμαρτήσῃ πρὸς ἐκείνην, πρὸς ἣν ἤδη πολλοὶ ἐπόρνευσαν, οὐκ ἐγκαλεῖται μοιχείας» (Synopsis minor, Lit. E c. 56, J.G-R, τ. 6, σ. 396).

23. Dig. 48.5.11,2 — Βασ. 60.37.12.

24. C. Th. 9.7.1. Cod. 9.9.28. Βασ. 60.37.67. «...οὐδὲ μοιχέων τὴν ἐν ἐργαστηρίῳ ὑπηρετοῦσαν ἐνέχεσαι» (τῷ περὶ μοιχείας ἐγκλήματι). Βασ. 60.37.62 (σχόλιον). Ἀρμενόπουλος 6.2.21.

25. «Γυναῖκας τοίνυν τῶν πολιτῶν τοιοῦτος ὢν μοιχεύειν καὶ διαφθεῖρειν ἐλευθέρας ἐπεχειρήσε, καὶ ἐλήφθῃ μοιχός· καὶ τούτου θάνατος ἡ ζημία ἐστίν». (Λυσίας κ. Ἀγορ., 68). Πρβλ. καὶ U. E. Paoli, ἐνθ' ἂν, σ. 137.

26. U. E. Paoli, ἐνθ' ἂν, σ. 137 καὶ 144.

27. Δημόσιος. Νεκίρας, 67. Παρομοία διατάξεις ἀπενεχθῆ καὶ εἰς τοὺς νόμους τοῦ Σό-

Ὁ σύζυγος ὁ καταλαμβάνων ἐπ' αὐτοφώρῳ τὸν συνευρεθέντα μετὰ τῆς ἀποζώσεως ἐκ τῶν θελήτρων τῆς συζύγου του καὶ φονεύων αὐτὸν ἐθεωρεῖτο φονεὺς καὶ ἐπομένως δὲν ἀπηλλάσσετο τῆς ποινῆς τοῦ φόνου.

Τὸ ἀττικὸν δίκαιον, ὡς καταφαίνεται ἐκ τῶν πηγῶν, ἀπεστέρει ὁμοίως τὸν σύζυγον τοῦ δικαιώματος νὰ φονεύῃ ἐνδεχομένως τὸν μοιχὸν καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποίαν πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως τὸν ἐκδικηθῇ, τὸν ἐπαγίδευε. Ἡ διατάξις αὕτη τῆς ἀττικῆς ποινικῆς νομοθεσίας συνάγεται εὐχερῶς ἐκ τῶν ὅσων γράφει ὁ Λυσίας εἰς τὸν λόγον τοῦ «Ἵπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία». Εἰς τὸν λόγον τοῦτον μὲ μεγάλην δεξιότητι καὶ μὲ ὄχι τυχαίαν ἐπιχειρηματολογίαν προσπαθεῖ ὁ ρήτωρ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Εὐφίλητος, ὁ ὁποῖος ἐφόνευσε τὸν μοιχευθέντα μετὰ τῆς συζύγου τοῦ Ἐρατοσθένη, οὐδὲν μέτρον εἶχε προηγουμένως λάβει διὰ νὰ τὸν καταλάβῃ ἐπ' αὐτοφώρῳ. Κατ' ἀκολουθίαν δὲν ἐχρησιμοποίησε πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τοῦ πανουργίαν, ρίπτων τὸν Ἐρατοσθένη ἐντέχνως εἰς παγίδα²⁸.

Ἡ διάταξις αὕτη τοῦ ἀττικοῦ ποινικοῦ δικαίου δὲν ἀφῆκεν, ὡς φαίνεται, ἀνεπιδέκτον τὴν βυζαντινὴν νομοθεσίαν. Οὕτως εἰς τὴν μεγάλῃν νομοθετικὴν συλλογὴν τῶν Μακεδόνων, τὰ Βασιλικά, ἀπαντᾷ ἡ χαρακτηριστικὴ διάταξις: «Ἐὰν ὁ ἀνὴρ ὑποβάλλῃ τὸν μοιχόν, καὶ αὐτός, καὶ ἡ γυνὴ ὑπόκεινται» (τῷ Ἰουλίῳ νόμῳ)²⁹. Ὁ δὲ σχολιαστὴς τῆς διατάξεως ταύτης τῶν Βασιλικῶν ἐρμηνεύει τὴν λέξιν «ὑποβάλλῃ» ὡς ἐξῆς: «Διεγείρῃ, ὑποδέξῃ, παρασκευάσῃ πρὸς αὐτὴν τὴν πρᾶξιν τοῦ ἀποπήματος».

3. Ἄνισος ἀντιμετώπισις τῆς ἀπιστίας τῶν συζύγων.

Ἐκ τῶν διατάξεων τοῦ ἀττικοῦ δικαίου καθίσταται σαφές ὅτι βαρύνουσιν σημασίαν εἶχεν ἡ ἀπιστία τῆς γυναικός. Αὕτη εἶχεν ὡς ἐπακόλουθον νομικὰς δι' αὐτὴν συνεπείας ἐξ ἐπόψεως τόσον ποινικοῦ ὅσον καὶ ἀστικοῦ δικαίου. Ἡ ἀπιστία τοῦ ἀνδρὸς ἐδημιουργεῖ ἐνδεχομένως ποινικὰ δι' αὐτὸν ἐπακολουθήματα θεωρουμένου τούτου ὡς συνεργοῦ, ἐφ' ὅσον ἡ μοιχεία διεπράττετο μετ' ἐγγάμου ἢ παλλακῆς ἢ καὶ μετὰ μὴ ἐγγάμου ὑπὸ ὀρισμέναις προϋποθέσεσι. Ἡ ἀνισότης αὕτη περὶ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν συζύγων ὑπὸ τοῦ νόμου ἐθεμελιώθη εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀπι-

λωνος (Λυσίας X, 19). Πρὸς. καὶ Π. Σ. Φωτιάδου, Συμβολαὶ εἰς τὸ ἀττικὸν δίκαιον, ἐνθ' ἀν., σ. 41. L. Beauchet, ἐνθ' ἀν., σ. 236.

28. Λυσίας I, 37 ἐπ. Βλ. ὁμοίως Δημόσθ. κ. Νεκίρας, 41 καὶ 65 ἐπ. Σημειώτεον ὅτι καὶ εἰς τὸν νόμον τῆς Γόρτυνος ἀπαντᾷ παρομοία διάταξις. Κατ' αὐτὴν ὁ συλλαβὸν τὸν μοιχὸν ὑπεχρεοῦτο ἐνδεχομένως νὰ ὀρκισθῇ ὅτι κατέλαβε τοῦτον ἐπ' αὐτοφώρῳ καὶ ὅτι δὲν μετέλθε πρὸς τοῦτο δόλον (II, 44 - 45).

29. Βασ. 60.37.16.

στία τοῦ συζύγου δὲν ἡδύνατο νὰ συνεπιφέρῃ τὰ σοβαρὰ ἐπακόλουθα τῆς μοιχείας τῆς συζύγου. Ἀφοῦ διὰ τῆς ἀπιστίας τῆς τελευταίας ἡδύνατο νὰ ὑπεισέλθουν εἰς τὴν οἰκογένειαν τέκνα μὴ νόμιμα ἀνήκοντα εἰς ξένον αἷμα³⁰. Περὶ τῶν ἀντιλήψεων τούτων διαφωτιστικὰ εἶναι τὰ ὅσα ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ Λυσίου εἰς τὸν λόγον του «Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία»: «ἡγούμενος τοὺς μὲν διαπραττομένους βίᾳ ὑπὸ τῶν βιασθέντων μισεῖσθαι, τοὺς δὲ πείσαντας οὕτως αὐτῶν τὰς ψυχὰς διαφθείρειν, ὥστ' οἰκειοτέρας αὐτοῖς ποιεῖν τὰς ἀλλοτρίας γυναικας ἢ τοῖς ἀνδράσι, καὶ πᾶσαν ἐπ' ἐκείνοις τὴν οἰκίαν γεγονέναι, καὶ τοὺς παῖδας ἀδελφούς εἶναι ὁποτέρων τυγχάνουσιν ὄντες, τῶν ἀνδρῶν ἢ τῶν μοιχῶν...»³¹.

Αἱ αὐταί, ὡς εἰς τὸ ἀττικὸν δίκαιον, ἀντιλήψεις, διατρέχουν καὶ τὰς διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Κατ' αὐτὰς ἡ γυνὴ μόνον ὑπέκειτο εἰς τὴν ὑποχρέωσιν τῆς ἀποχῆς ἀπὸ οἰανδῆποτε σαρκικῆς συνάφειας πρὸ τοῦ γάμου, μετὰ δὲ τὸν γάμον δὲν τῆς ἦτο ἐπιτρεπτὴ συνάφεια μετ' ἄλλου πλὴν τοῦ συζύγου τῆς. Τὸ ἀντίθετον συνέβαινεν ὡς πρὸς τὸν ἄνδρα, ὁ ὁποῖος μόνον ἐν περιπτώσει σχέσεώς του μετ' ἐγγάμου ἐχαρκτηρίζετο ὡς συνεργὸς μοιχείας. Βραδύτερον ὁ Ἰούλιος νόμος ἐθεώρησεν ὡς μοιχείαν καὶ τὴν προσβολὴν τοῦ μὴ νομίμου γάμου (*matrimonium injustum*) ὡς καὶ τὴν παλλακαίαν³².

Ἡ ἄνισος ἀντιμετώπισις τῶν συζύγων ἐπὶ μοιχείας κυριαρχεῖ καὶ εἰς τὰς διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου³³. Τοῦτο ἦτο ἐπόμενονον ἀφοῦ αἱ διατάξεις τοῦ Ἰουλίου νόμου ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν κατὰ βάσιν καὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν νομοθεσίαν. Εἰς τὴν μεγάλην νομοθετικὴν συλλογὴν τὰ Βασιλικά, καὶ εἰς τὸν τίτλον 37 τοῦ ἐξηκοστοῦ αὐτῆς βιβλίου, περιελήφθη ὁ «Νόμος Ἰουλίου περὶ τῶν ἐν μοιχείᾳ ἐνεχομένων, καὶ περὶ φθορᾶς παρθένων καὶ χηρῶν». Οὕτω καὶ εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον ἡ ἀπιστία μόνον τῆς συζύγου ἔχει, ὡς εἰς τὸ ἀττικὸν δίκαιον, σημασίαν, διότι μόνη αὐτὴ δύναται νὰ ἔχῃ ὡς ἐπακόλουθον τὴν «ἀμφιβαλλομένην σποράν» κατὰ τὴν

30. Πρβλ. L. Beauchet, ἐνθ' ἄν., σ. 233. Κ. Γαρδικα, Τὸ ἔγκλημα τῆς μοιχείας, ἐν Ἀθήναις 1923, σ. 9. Γ. Ἀποστολίδου, Λυσίου ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ φόνου μοιχοῦ, ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 58—59. U. E. Paoli, ἐνθ' ἄν., σ. 140. A. R. W. Harrison, *The law of Athens*, Oxford 1968, σ. 32.

31. Λυσίας I, 33.

32. Théod. Mommsen, ἐνθ' ἄν., σ. 421.

33. Ἀξία μνείας εἶναι ἡ διάταξις κατὰ τὴν ὁποίαν «τὴν ἐκ τοῦ ἀνδρὸς μοιχείαν οὕτε οἰκεία γυνὴ οὕτε ἀλλοτρία δύναται, ὡς ἔγκλημα ἐπὶ δικαστηρίῳ κινεῖν· οὐδὲ ἐάν εἰς αὐτὴν ἀμαρτάνειν λήγῃται ὁ ἀνὴρ» (Ἀρμενόπουλος 6.2.2. Βασ. 60.37.46).

ἐκφρασιν τοῦ σχολιαστοῦ τῶν Βασιλικῶν³⁴. Ὁ δὲ Μιχ. Ψελλὸς εἰς τοὺς εὐσυνόπτους στίχους τῆς Συνόψεως τοῦ τῶν Νόμων γράφει : « Ἡ γὰρ μοιχεῖα νόθευσις καὶ παρὰ γάμους τινος »³⁵. Ἀξίον μνείας ὁμοίως εἶναι ὅτι καὶ εἰς τὴν «Πεῖραν» τοῦ Εὐσταθίου τὰ περισσότερα χωρία τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν μοιχείαν ἔχουν περιληφθῇ εἰς κεφάλαιον φέρον τὸν τίτλον «Περὶ γυναικῶν ἰδικῶς»³⁶. Ἀντιθέτως ἡ ἀπιστία τοῦ συζύγου μετ' ἀγάμου γυναικὸς ἐχαρακτηρίζετο ὡς πορνεία καὶ οὐχὶ ὡς μοιχεία³⁷.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι καὶ ἡ Ἐκκλησία, παρὰ τὴν ἐκδηλωθεῖσαν ὑπὸ τῶν Πατέρων αὐτῆς ἀποδοκιμασίαν διὰ τὴν ὑφισταμένην ἀνισότητά των δικαιωμάτων των συζύγων καὶ τὸν χαρακτηρισμὸν ὑπ' αὐτῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ νόμου ὡς ἀνίστου καὶ μεροληπτοῦντος ὑπὲρ τῶν ἀνδρῶν³⁸, εὐθυγραμμίσθη πλήρως ἐν προκειμένῳ πρὸς τὸν πολιτικὸν νόμον, θεωρήσασα ὡς ἔνοχον μοιχεύειν μόνην τὴν σύζυγον τὴν ἀθετοῦσαν τὴν περὶ τὸν γάμον πίστιν, ἐνῶ τὴν συνάφειαν τοῦ συζύγου μετὰ γυναικὸς μὴ ἐγγάμου δὲν ἐχαρακτήρισεν ὡς μοιχείαν, ἀλλ' ὡς πορνείαν³⁹.

4. Φόνος ὑπὸ τοῦ συζύγου τῶν ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλαμβανομένων μοιχῶν.

Κατὰ τὸ ἀττικὸν δίκαιον ὁ συλλαμβανόμενος ἐπ' αὐτοφώρῳ μετ' ἐγγάμου γυναικὸς μοιχὸς ἠδύνετο νὰ θανατωθῇ ὑπὸ τοῦ ὑβρισθέντος συζύγου αὐτῆς, χωρὶς ὁ τελευταῖος νὰ ὑποστῇ ποινικὴν κύρωση διὰ τὸν φόνον⁴⁰.

Περὶ τοῦτου μαρτυρεῖ καὶ ὁ νόμος τοῦ Δράκοντος, μνημονευόμενος ὑπὸ τοῦ

34. 60.37.13 (σχόλιον).

35. J.G-R, τ. 7, σ. 388, 466.

36. τίτλος KE', J.G-R, τ. 4, σ. 93. Bl. Joëlle Beaucamp, La situation juridique de la femme à Byzance, ἐν τῷ τόμῳ La femme dans les civilisations des Xe - XIIIe siècles, Centre d'Etudes Supérieures de Civilisation Médiévale, VIII, Poitiers 1977, σ. 66 [156].

37. Βασ. 60.37.83.

38. Bl. Jos. Zhishman, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου (μετάφρ. Μελ. Ἀποστολοπούλου), τ. 2, ἐν Ἀθήναις 1914, σ. 413.

39. « Ἄνὴρ γυναικὶ συνοικῶν, ἐπειδὴν μὴ ἀρκεσθεῖς τῷ γάμῳ, εἰς πορνείαν ἐκπέσῃ, πόρνον κρίνομεν τὸν τοιοῦτον, καὶ πλεῖον αὐτὸν παρκατείνομεν ἐν τοῖς ἐπιτιμίαις. Οὐ μέντοι ἔχομεν κανόνα, τῷ τῆς μοιχείας αὐτὸν ὑπαγαγεῖν ἐγκλήματι, ἐὰν εἰς ἐλευθέρῳ γάμῳ ἡ ἀμαρτία γένηται... » (Κανὼν ΚΑ' Μεγ. Βασιλεῖου. Γ. Α. Ράλλη καὶ Μ. Πουτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τ. 4, Ἀθήνησιν 1854, σ. 149).

40. Κατὰ τὴν E. Cantarella (« Moicheia » e omicidio legittimo in diritto attico, LABEO, XVIII, 1972, σ. 80) εἰδικῶς διὰ τὸ ἀτιμώρητον τοῦ φονέως δὲν ἦτο ἀρκετὴ ἡ ἐπ' αὐτοφώρῳ σύλληψις τοῦ μοιχοῦ ἀλλὰ ἔδει νὰ συντρέχῃ ὡς ἑτέρα προϋπόθεσις καὶ ἡ παραβίασις τῆς συζυγικῆς οἰκίας. Bl. ἀντιθέτως J. Thonissen, ἐνθ' ἀν., σ. 319.

Δημοσθένους, ὅστις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ πρὸ αὐτοῦ ἰσχύσαν δίκαιον, κατὰ τὸ ὅποιον ὁ φονεὺς τοῦ μοιχοῦ ὑπεβάλλετο εἰς ἐξορίαν, καθιερώνει τὸ ἀτιμώρητον τοῦ φονέως. «Ἐάν τις ἀποκτείνῃ ἐν ἄθλοις ἄκων ἢ ἐν ὁδῷ καθελὼν ἢ πολέμῳ ἀγροσῆσας, ἢ ἐπὶ δάμαρι ἢ ἐπὶ μητρὶ ἢ ἐπ' ἀδελφῇ ἢ ἐπὶ θυγατρὶ, ἢ ἐπὶ παλλακῇ ἢν ἂν ἐπ' ἐλευθέρῳις παισὶν ἔχῃ, τούτων ἕνεκα μὴ φεύγειν κτείναντα»⁴¹.

Ὁ φόνος τοῦ μοιχοῦ ἦτο νόμιμος, μόνον ἐὰν οὗτος κατελαμβάνετο «ἐν ἔργῳ»⁴². Ὁ φονεὺς δὲ τοῦ μοιχοῦ ἐνεφανίζετο πλέον ὥς τὸ ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ πολιτεία ἐπέβαλλεν ἐπὶ τοῦ ἐνόχου τὴν προβλεπομένην ὑπὸ τοῦ νόμου ποινὴν. Οὕτως εἰς τὸν λόγον τοῦ Λυσίου «Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία» ὁ Εὐφίλητος συλλαβὼν ἐπ' αὐτοφώρῳ τὸν μοιχὸν τῆς συζύγου τοῦ Ἐρατοσθένη καὶ ἀπορρίψας τὰς ἱκεσίας τούτου παρουσιάζεται νὰ λέγῃ: «οὐκ ἐγὼ σε ἀποκτενῶ, ἀλλ' ὁ τῆς πόλεως νόμος, ὃν σὺ παραβαίνων περὶ ἐλάττονος τῶν ἡδονῶν ἐποιήσω, καὶ μᾶλλον εἵλου τοιοῦτον ἀμάρτημα ἐξαμαρτάνειν εἰς τὴν γυναικὰ τὴν ἐμήν καὶ εἰς τοὺς παῖδας τοὺς ἐμοὺς ἢ τοῖς νόμοις πείθεσθαι καὶ κόσμος εἶναι»⁴³.

Τὸ δικαίωμα ὅμως τοῦ συζύγου νὰ φονεύσῃ τὸν μοιχὸν δὲν ἐπεξετείνεται καὶ εἰς τὴν μοιχαλίδα σύζυγον αὐτοῦ, ἡ ὁποία ὑπεβάλλετο μόνον εἰς ἀτιμωτικὰς ποινάς⁴⁴.

Κατὰ τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν δίκαιον ὁ σύζυγος εἶχε τὸ δικαίωμα φόνου πλὴν τοῦ μοιχοῦ καὶ τῆς ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλαμβανομένης μοιχαλίδος συζύγου αὐτοῦ⁴⁵. Τὸ δικαίωμα ὅμως τοῦτο ἀνῆρέθη ὑπὸ τῆς νομοθεσίας τοῦ Αὐγούστου, ἐπηρεασθείσης ἐκ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου⁴⁶.

Οὕτως αἱ διατάξεις τοῦ Ἰουλίου νόμου παρεῖχον, ὑπὸ ὁρισμέναις προϋποθέ-

41. Δημοσθ. κ. Ἀριστοκρ., 53. «Ἀκούετε, ὦ ἄνδρες, ὅτι αὐτῷ τῷ δικαστηρίῳ τῷ ἐξ Ἀρείου πάγου, καὶ πάτριόν ἐστι καὶ ἐφ' ἡμῶν ἀποδέδεται τοῦ φόνου τὰς δίκας δικάζειν, διαρρήδην εἴρηται τούτου μὴ καταγινώσκειν φόνον, ὅς ἂν ἐπὶ δάμαρτι τῇ ἐκυτοῦ μοιχὸν λαβὼν ταύτην τὴν τιμωρίαν ποιήσῃται» (Λυσίας, Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθ. φόνου ἀπολογία, 30. Πρβλ. καὶ § 49).

42. «καὶ μοιχὸς ἕλῳ ποτέ, ὥς ὁ ἄξων φησὶν, ἄρθρα ἐν ἄρθροις ἔχων» (Λουκιαν., Εὐνοῦχ. κ. 10).

43. Λυσίας I, 26. Βλ. ὁμοίως καὶ § 47: «Ἐγὼ μὲν οὖν, ὦ ἄνδρες, οὐκ ἰδίαν ὑπὲρ ἐκυτοῦ νομίζω ταύτην γενέσθαι τὴν τιμωρίαν, ἀλλ' ὑπὲρ τῆς πόλεως ἀπάσης» Πρβλ. L. Beauchet, ἐνθ' ἄν., σ. 236 καὶ J. Thonissen, ἐνθ' ἄν., σ. 313.

44. Γ. Σ. Μαριδάκης, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαρχαῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορίων, Ἀθήναι 1922, σ. 115, σημ. 3.

45. Th. Mommsen, ἐνθ' ἄν., σ. 340. Γ. Σ. Μαριδάκης, ἐνθ' ἄν., σ. 115. Κ. Γαρδίκας, ἐνθ' ἄν., σ. 19.

46. Γ. Σ. Μαριδάκης, ἐνθ' ἄν., σ. 115.

σεις, μόνον εἰς τὸν πατέρα, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὸν σύζυγον⁴⁷, δικαίωμα φόνου τῆς μοιχαλίδος θυγατρὸς αὐτοῦ. Ἐπρεπε ὅμως κατ' αὐτὴν τὴν αἰσχροουργίαν νὰ συνελάμβανε τὴν θυγατέρα τοῦ μοιχευομένην. Τὴν προϋπόθεσιν δὲ ταύτην οἱ Ρωμαῖοι νομικοί, ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὰς ἀντιστοίχους διατάξεις τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ δικαίου, ἐταύτιζον πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ὁ Σόλων καὶ ὁ Δράκων ἔλεγον «ἐ ν ἔ ρ γ ω». «Quod ait lex» in filia adulterum deprehenderit «non otiosum videtur: voluit enim ita demum hanc potestatem patri competere, si in ipsa turpitudine filiam de adulterio deprehendat. Labeo quoque ita probat, et Pomponius scripsit in ipsis rebus Veneris deprehensum occidi: et hoc est quod Solo et Draco dicunt ἐν ἔργῳ»⁴⁸.

Ὁ Ἰουστινιανὸς ὅχι μόνον διετήρησεν, ὡς φαίνεται, διὰ τὸν σύζυγον τὸ δικαίωμα φόνου τοῦ ἐπ' αὐτοφώρῳ ὑπὸ τούτου συλλαμβανομένου μοιχοῦ ἀλλὰ καὶ ἐνομοθέτησεν ἐπὶ τὸ αὐστηρότερον διὰ τῆς 117 Νεαρχῆς του. Οὕτως εἰς τὸ κεφάλαιον 15 αὐτῆς ὥρισεν ὅτι ὁ σύζυγος δικαιοῦται νὰ φονεύσῃ τὸν μοιχόν⁴⁹ καὶ ἐὰν ἀκόμη «εὗροι

47. Βλ. Κ. Γ α ρ δ ί κ α, ἐνθ' ἀν., σ. 21. Ἡ φερομένη εἰς τοὺς Πανδέκτας αἰτιολογία διὰ τὸν ἀποκλεισμόν τοῦ συζύγου ἀπὸ τοῦ δικαίωματος νὰ φονεύσῃ τὴν ἐπ' αὐτοφώρῳ συλληφθεῖσαν μοιχαλίδα σύζυγον αὐτοῦ συνίστατο εἰς τὸ ὅτι τὸ πάθος καὶ ἡ ὁρμὴ τοῦ εὐχερῶς ἐξαπτομένου συζύγου ἔδει νὰ χαλινωθῇ («mariti calor et impetus facile decernentis fuit refrenandus») Dig. 48.5.23 § 4. Ἐὰν ὅμως, παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν, ὁ σύζυγος ἐφόνευε τὴν μοιχαλίδα σύζυγον, ἐθεωρεῖτο μὲν φονεὺς ἀλλὰ δὲν ἐπεβάλλετο εἰς αὐτὸν ἡ ἐσχάτη τῶν ποινῶν, τὴν ὅποιαν προέβλεπεν ὁ Κορνήλιος νόμος ἀλλὰ ἐλαφροτέρα, ἐφαρμοσμένη ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν τάξιν εἰς τὴν ὅποιαν οὗτος ἀνῆκε (Dig. 48.5.39 § 8, 48.8.1 § 6). Πρβλ. καὶ Μ ε ν. Τ ο υ ρ τ ο γ λ ο υ, Κοινωνικαὶ τινες ἐπιδράσεις ἐπὶ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, Ἐπετ. Κέντρου Ἑρευν. Ἰστ. Ἑλλήν. Δικαίου, τ. 12, ἐν Ἀθήναις 1968, σ. 175 - 176. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δικαίωμα νὰ φονεύσῃ τὸν μοιχὸν τῆς συζύγου του, τοῦτο ὑπέκειτο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἐκεῖνο τοῦ πατρὸς αὐτῆς, εἰς περιορισμούς. Οὕτως ὁ σύζυγος εἶχε τὸ ἀτιμώρητον τοῦ νόμου, ἐὰν ὁ φόνος ἐγίνετο μόνον εἰς τὴν συζυγικὴν κατοικίαν, ὁ δὲ μοιχὸς ἦτο προκαγωγὸς ἢ σκληνὸς ἢ καταδικασθεὶς εἰς δημοσίαν δίκην καὶ μὴ εἰς ἀκέραιον ἀποκατασταθεὶς ἢ ἐὰν ἦτο ἀπελεύθερος τοῦ ἀνδρὸς ἢ τῆς γυναικὸς ἢ τῶν γονέων κ.λπ. ἢ ἐὰν ἦτο δοῦλος. (Dig. 48.5.25).

48. Dig. 48.5.24.

49. «εἶναι ἄδειον τῷ ἀνδρὶ ταῖς οἰκείαις χερσὶ τὸν τοιοῦτον (τὸν μοιχόν) ἀνελεῖν οὐδέναι κίνδυνον ἐντεῦθεν εὐλαβομένῳ». Πρβλ. καὶ F. G o r i a, Studi sul matrimonio dell' adultera nel diritto Giustiniano e Bizantino, Torino, 1975, σ. 162. Τὸ ἀτιμώρητον τοῦ νόμου παρείχετο καὶ διὰ τοὺς παῖδας ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ὁ φόνος τοῦ μοιχοῦ ἐγένετο «ἐν νυκτί». Σημειωτέον ὅτι ἡ κατὰ τὴν νύκτα ἐπ' αὐτοφώρῳ σύλληψις καὶ θανάτωσις μοιχοῦ, τοῦ ὁποίου ὁ φόνος δὲν ἦτο νόμιμος, ἐπειδὴ ἀνῆκεν εἰς «ἐντιμον» κοινωνικὴν τάξιν, παρείχεν εἰς τοὺς φονεῖς αὐτοῦ (σύζυγον ἢ παῖδας) συγγνώμην ἀπὸ τοῦ ἐγκλήματος τῆς ἀνδροφονίας. Οὗτοι διέφευγον τὴν ἐσχάτην τῶν ποινῶν ἐξοριζόμενοι. («...ἐὰν τὰ μέγιστα ἀνδροφονία ἡμαρτήθῃ, ὅμως, ἐπειδὴ καὶ ἡ νύξ, καὶ ἡ

αὐτὸν συντυγχάνοντα τῇ ἑαυτοῦ γαμετῇ» εἴτε εἰς τὸν ἴδιον οἶκον ἢ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ ἢ τοῦ μοιχοῦ εἴτε «ἐν προπίναις ἢ προαστείσις», καὶ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι οὗτος ὑποπτευθεὶς ὅτι ὁ μοιχὸς ἐπεβουλεύετο τὴν σωφροσύνην τῆς γυναικὸς του εἶχε προηγουμένως πέμψει πρὸς αὐτὸν «παραγγελίαν ἐγγράφους τρεῖς ἐχούσας μαρτυρίας ἀνδρῶν ἀξιολύτων».

Τὸ αὐτὸ ὅμως δικαίωμα φόνου δὲν παρέχεται ὑπὸ τῆς αὐτῆς Νεαρᾶς εἰς τὸν σύζυγον, προκειμένου περὶ τῆς μοιχαλίδος γυναικὸς αὐτοῦ. Ὁ σύζυγος δύναται μόνον νὰ διώξῃ τὴν μοιχαλίδα καθ' ὃν θὰ προετίμα τρόπον⁵⁰.

Τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰουλείου νόμου, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου, ἀφαιρεθὲν δικαίωμα ἀπὸ τὸν ὑβρισθέντα σύζυγον νὰ φονεύῃ τὴν ἐπ' αὐτοφώρῳ συλληφθεῖσαν μοιχαλίδα γυναῖκα του δὲν φαίνεται νὰ ἐπανέκαμψεν εἰς αὐτὸν μετὰ τὸν Ἰουστινιανόν. Τὴν εἰκόνα τοῦλάχιστον ταύτην παρέχουν τὰ μέχρι σήμερον γνωστὰ μεταγενέστερα βυζαντινὰ νομοθετικὰ κείμενα, εἰς τὰ ὅποια παρατηρεῖται ἡ ἀπουσία θετικῆς διατάξεως, παρεχούσης εἰς τὸν φονέα τῆς μοιχαλίδος συζύγου του τὸ ἀτιμώρητον⁵¹.

ὁδὸν αὐτοῦ ἡ δικαία τὸ φάκτον αὐτοῖς ἐπικουφίζει, δύναται εἰς ἐξορίαν δοθῆναι» (Βασ. 60.37.48 σφάλιον. Cod. 9.9.4).

50. «ἄδειαν δὲ εἶναι τῷ ἀνδρὶ ὡς ἂν βούληται τῆς ἰδίας γαμετῆς κατηγορεῖν καὶ κατὰ τοὺς νόμους τῷ ἐγκλήματι ἐπεξίεναι». Ἀποκλεισμός τοῦ δικαιώματος φόνου τῆς μοιχαλίδος ὑπὸ τοῦ συζύγου αὐτῆς προκύπτει καὶ ἐκ τῆς Νεαρᾶς 134. Βλ. F. Goria, ἐνθ' ἀν., σ. 162. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω νομιζόμενα ὅτι δὲν εἶναι ὁρθὸν τὸ ὑποστηριζόμενον ὑπὸ τοῦ Mommsen (ἐνθ' ἀν., σ. 340), ὅτι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀπεδόθη πάλιν εἰς τὸν σύζυγον τὸ ἀφαιρεθὲν ὑπὸ τῆς νομοθεσίας τοῦ Αὐγούστου δικαίωμα αὐτοῦ νὰ φονεύῃ τὴν μοιχαλίδα σύζυγον. Τοιοῦτόν τι οὐδαμῶς προκύπτει ἐκ τῆς Νεαρᾶς 117.

51. Ἡ ἐκλογὴ τῶν Ἰσχυρῶν οὐδεμίαν περιέχει διάταξιν, δίδουσιν εἰς τὸν σύζυγον δικαίωμα φόνου τῆς μοιχαλίδος γυναικὸς του. Ὁμοίως καὶ τὰ νομοθετήματα τῶν Μακεδόνων χρηγοῦν εἰς τὸν πατέρα, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὸν σύζυγον, τοιοῦτον δικαίωμα, ἐπαναλαμβάνοντα εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διατάξεις τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας. (Βασ. 60.37.22 - 24). Πρβλ. καὶ Ἀρμενόπουλον 6.2.10. Prochiron auctum 107, 126. J.G-R, τ. 7, σ. 292. Πόνημα Ἀτταλειώτου ΑΕ', 114. J.G-R, τ. 7, σ. 474). Ὁ σύζυγος ἠδύνατο νὰ φονεύσῃ μόνον τὸν ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλαμβανόμενον μοιχόν, ὑπὸ ὥρισμένης ὅμως προϋποθέσεως (Βασ. 60.37.23 καὶ 25, 60.37.48, 28.7.7. Πρόχειρος Νόμος 39, μβ', J.G-R, τ. 2, σ. 221. Ἐπαναγωγὴ 40, μς', καὶ μζ'. J.G-R, τ. 2, σ. 363. Prochiron auctum 107, 119 καὶ 126. J.G-R, τ. 7, σ. 292. Πόνημα Ἀτταλειώτου ΑΕ', 114. J.G-R, τ. 7, σ. 474. Ἀρμενόπουλος 6.2.10, 11 καὶ 13. Ἐκλογὴ Νόμων ΜΕ', πς'. J.G-R, τ. 4 σ. 580). Πάντως, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ Ἀρμενόπουλου, ἐπεκράτει γενικώτερον ἀμφισβήτησις ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς περιορισμούς τοῦ δικαιώματος τοῦ συζύγου νὰ φονεύῃ ὥρισμένης μόνον κοινωνικῆς τάξεως μοιχόν καὶ εἰς ὥρισμένον τόπον. Διὰ τοῦτο ὁ Ἀρμενόπουλος (6.2.12) παραθέτων τὴν σχετικὴν νομοθεσίαν ἐπιλέγει: «Ταῦτα μὲν περὶ μοιχῶν οἱ ἀκριβέστεροι νομοθεταὶ ἕτεροι δὲ ἐνδιδοῦσι τῷ

Παρά ταῦτα, ὡς φαίνεται, ὁ σύζυγος εἶχε δικαίωμα, παρόμοιον πρὸς ἐκεῖνο τοῦ πατρὸς, νὰ φονεύῃ καὶ τὴν μοιχαλίδα σύζυγον αὐτοῦ. Ἀρκεῖ μόνον νὰ ἐφόνευσεν ταυτοχρόνως καὶ τοὺς δύο μοιχοὺς⁵².

5. Ἀτιμωτικαὶ ποιναὶ ἐπιβαλλόμεναι εἰς τὴν μοιχαλίδα.

Αἱ διατάξεις τοῦ ἀττικοῦ δικαίου αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν μοιχαλίδα δὲν ὕστερον εἰς αὐστηρότητα. Πλὴν τοῦ ὅτι ἀπεγυμνοῦτο αὕτη ἐκ σημαντικῶν ἀστικῶν δικαιωμάτων, ὁ ὕβρισθεις σύζυγος ὑπεχρεοῦτο νὰ τὴν ἐκδιώξῃ τοῦ συζυγικοῦ οἴκου, ἄλλως ἐχαρακτηρίζετο ἄτιμος⁵³.

Ἀπηγορεύετο ἡ εἰσοδὸς τῆς εἰς τὰ δημοτελῆ ἱερὰ ὡς καὶ ὁ στολισμὸς τῆς. Ἐὰν δὲ παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν εἰσῆρχετο εἰς αὐτὰ ἡ ἐτόλμα νὰ κοσμηθῇ, ὁ οἰοσδήποτε Ἀθηναῖος εἶχε πλῆρες δικαίωμα νὰ τῆς ἀποσπάσῃ τὰ κοσμήματα, νὰ τῆς σχίσῃ τὰ ἐνδύματα, ἀκόμη καὶ νὰ τὴν κτυπήσῃ, ἀρκεῖ μόνον ὅτι δὲν θὰ τῆς ἐπέφερεν ἀναπηρίαν ἢ θάνατον⁵⁴. Γενικῶς ἡ θέσις τῆς μοιχαλίδος ἦτο κατωτέρα οὐχὶ μόνον τῆς ξένης γυναικὸς ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ἐστὶ τῆς δούλης⁵⁵. Ὁ δὲ Αἰσχίνης πιστεύει ὅτι ὁ νομοθέτης θεσπίσας τοιαύτην ἀτιμωτικὴν μεταχειρίσιν κατέστησε «τὸν βίον αὐτῆς ἀβίωτον»⁵⁶.

Παρομοίᾳ, ἐνίοτε δὲ καὶ χειροτέρα, ἀτιμωτικὴ μεταχειρίσις τῆς μοιχαλίδος ἀπαντᾷ πανταχοῦ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος. Οὕτω π.χ. εἰς τὴν Κύμην «τὴν ἐπὶ μοιχείᾳ

ἀνδρὶ πανταχοῦ καὶ πάντα, ὃν ἂν καταλάβοι μοιχόν, ἀκολούτως φονεύειν». Βλ. καὶ *Synopsis minor*, Lit. M c. 52. J.G-R, τ. 6, σ. 458.

52. Τοῦτο συνάγεται ἐκ σχολίων τῶν Βασιλικῶν (Βασ. 60.37.30.1 καὶ 60.39.1.6). Βλ. καὶ Bernhard Sinogowitz, *Studien zum Strafrecht der Ecloges*, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 21, ἐν Ἀθῆναις 1956, σ. 84. Ὁμοίως καὶ ἐκ τῆς Μικρᾶς Συνόψεως (Lit. M c. 54. J.G-R, τ. 6, σ. 458): «ὅδ'. Εἰ δὲ τῆς γυναικὸς ὁ ἀνὴρ ἴδῃ ταύτην συνομιλοῦσαν ἢ καὶ προσπαίζουσαν ἑτέρῳ τινί, καὶ ἐπιφωνήσεται τῷ τοιοῦτῳ ἀνδρὶ καὶ τῇ γυναικὶ ἀλλήλων ἀπέχειν, ὕστερον δὲ πάλιν εὖρη τούτους τὰ αὐτὰ πράττοντας, ἔξεστι τῷ ἀνδρὶ ἐνθα ἂν ἴδῃ καὶ διάγωσιν, ἀμφοτέρους φονεύειν».

53. «Ἐπειδὴν δὲ ἔλθῃ τὸν μοιχόν, μὴ ἐξέστω τῷ ἐλόντι συνοικεῖν τῇ γυναικί· ἐὰν δὲ συνοικῇ, ἄτιμος ἔστω». (Δ η μ ο σ θ. κ. Νεαίρας, 87).

54. «Τὴν γὰρ γυναῖκα ἐφ' ἣ ἂν ἄλῳ μοιχὸς οὐκ ἐξ κοσμεῖσθαι, οὐδὲ εἰς τὰ δημοτελῆ ἱερὰ εἰσεῖναι, ἵνα μὴ τὰς ἀναμαρτήτους τῶν γυναικῶν ἀναμειγρμένη διαφθείρῃ· ἐὰν εἰσὶν ἢ κοσμηταί, τὸν ἐντυχόντα κελεύει καταρρηγνύναι τὰ ἱμάτια καὶ τὸν κόσμον ἀφαρεῖσθαι καὶ τύπτειν, εἰργόμενον θανάτου καὶ τοῦ ἀνάπῃρον ποιῆσαι» (Αἰσχίνης κ. Τιμάρχου, 183. Δ η μ ο σ θ. κ. Νεαίρας, 85 - 87).

55. Δ η μ ο σ θ. κ. Νεαίρας, 85.

56. Αἰσχίνης κ. Τιμάρχου, 183. Πρβλ. J. Thonissen, ἐνθ' ἀν., σ. 317.

ληφθεῖσαν ἀγαγόντες εἰς ἀγορὰν ἐπὶ λίθου τινὸς ἐμφανῆ πᾶσι καθίστασαν· εἴθ' οὕτως ἀνεβίβαζον ἐπ' ὄνον, καὶ τὴν πόλιν κύκλῳ περιαχθεῖσαν ἔδει πάλιν ἐπὶ τὸν αὐτὸν λίθον καταστῆναι καὶ τὸ λοιπὸν ἄτιμον διατελεῖν, (ὀνοβάτιν) προσαγορευομένην»⁵⁷.

Ὁ κατὰ τὸ ἀρχαῖον ἐλληνικὸν δίκαιον στιγματισμὸς τῆς μοιχαλίδος καὶ αἱ ἐπιβαλλόμεναι εἰς αὐτὴν ἀτιμωτικαὶ ποιναὶ ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὸ ρωμαϊκόν, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον. Κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ἐστιγματισμένη ἐθεωρεῖτο ἡ μοιχαλὶς, ἀνεξαρτήτως ἐὰν αὕτη κατεδικάσθῃ διὰ τὴν πρᾶξιν τῆς. Καὶ τοῦτο, διότι ὁ νόμος ἀπέβλεπε εἰς τὸν στιγματισμὸν αὐτοῦ τοῦτου τοῦ γεγονότος⁵⁸.

Τὸ βυζαντινὸν δίκαιον ἐμφανίζεται κατ' ἐξοχὴν ἐπηρεασμένον ἐκ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ δικαίου. Ὡς κατὰ τὸ ἀττικὸν δίκαιον ὁ σύζυγος ἐπὶ ποινῇ ἀτιμίας ὑπεχρεοῦτο νὰ ἐκδιώξῃ τὴν μοιχαλίδ⁵⁹, οὕτω καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν νομοθεσίαν «ὁ τὴν ἐπὶ μοιχείᾳ φωραθεῖσαν μὴ ἀποπεμψάμενος» ἐθεωρεῖτο ἔνοχος καὶ ἐνέπιπτεν εἰς τὸν περὶ μοιχείας νόμον⁶⁰. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι, παρὰ τὴν ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἡπιωτέραν ποινικὴν μεταχείρισιν τῶν κάτω τῶν εἴκοσι πέντε ἐτῶν νέων, εἰδικῶς ἐπὶ τῆς μοιχείας «οὐ συγγινώσκειται» ὁ νέος ὅστις «μοιχευομένην τὴν γυναῖκα εὐρὼν οὐκ ἀπέλυσεν»⁶¹.

Ἐξ ἄλλου ἡ βυζαντινὴ ποινικὴ νομοθεσία ἐπιβάλλει τὴν ἀτιμωτικὴν ποινὴν τῆς κουρᾶς καὶ τῆς πομπεύσεως ἐπὶ τῶν κρινομένων ὡς ἐνόχων ἐγκλημάτων κατὰ τῶν ἡθῶν⁶², ἰδίᾳ δέ, ὡς εἰς τὸ ἀρχαῖον ἐλληνικὸν δίκαιον, ἐπὶ τῶν μοιχῶν. Οἱ μοιχοί, πλὴν τῆς ἐπιβαλλομένης εἰς αὐτοὺς βαρείας ποινῆς τῆς ρινοκοπίας, πρὸς γενικὸν παραδειγματισμὸν, προηγουμένως ἐτύπτοντο καὶ ἐκουρεύοντο⁶³. Τὴν εὐρύτητα δὲ

57. Πλουτάρχου 'Αθ. 291. Βλ. πλείονα Κ. Γ' α ρ δ ι κ α ν, ἐνθ' ἄν., σ. 15 - 16 καὶ Λεξικὸν Daremberg - Saglio ἐν λ. adulterium.

58. Dig. 23.2.43 § 12 καὶ 13.

59. Πρβλ. A.R.W. Harrison, ἐνθ' ἄν., σ. 35.

60. Βασ. 60.37.4 § 2.

61. Βασ. 10.4.37.

62. Βλ. σχετικῶς τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1306 ἐκδοθεῖσαν Νεαράν 26 τοῦ αὐτοκράτορος 'Ανδρονίκου Β' κατὰ ζήτησιν τοῦ Πατριάρχου 'Αθανασίου καὶ τῆς Συνόδου του (J.G-R, τ. 1, σ. 535, γ'. 'Αρμενόπουλος (ἐκδ. Heimbach), Praefatio, XXIV, γ' καὶ 6.3.8. Γ.Α. Ράλλης καὶ Μ. Π ο τ λ η, Σύντ., ἐνθ' ἄν., τ. 5, σ. 124). 'Η Νεαρά αὕτη ἐπιβάλλει εἰς τὴν «ἀβιάστως» φθαρθεῖσαν παρθένον τὴν ποινὴν τῆς κουρᾶς καὶ τῆς πομπεύσεως. («...εἰ δὲ ἐκδῶ ἐαυτὴν ἀβιάστως κουρᾶ καὶ πομπῇ σωφρονίζεσθαι»). Πρβλ. Μ ε ν. Τ ο υ ρ τ ὅ γ λ ο υ, Παρθενοφθορία καὶ εὐρεσις θησαυροῦ, 'Αθήναι 1963, σ. 33.

63. «Οἱ μοιχοὶ τυπτόμενοι καὶ κουρευόμενοι ρινοκοπίεσθωσαν» (Βασ. 60.37.72. 'Αρμενόπουλος 6.2.19. Πρόχειρος Νόμος, τ. 39, με'. J.G-R, τ. 2, σ. 222. Synopsis minor, Lit. M c. 60.

τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ποινῶν τούτων, ἰδίως ἐπὶ τῶν μοιχαλίδων, κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ τὴν ἀπῆχῃσιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἡ ἐπιβολὴ αὐτῶν εἰς τὸν Ἑλληνικὸν λαόν, μαρτυρεῖ ἡ διατήρησις τῶν ἀτιμωτικῶν ποινῶν, κουρᾶς καὶ διαπομπεύσεως, καὶ εἰς τὸ μεταβυζαντινὸν δίκαιον⁶⁴.

J.G-R, τ. 6, σ. 459). «...τοῖς μὲν γὰρ ἄλλοις μοιχοῖς αἰκίαι καὶ τριχῶν ἀποκοπαί, καὶ ρινοκοπαὶ ἐπίκεινται» (Βασ. 60.37.73 σχόλιον).

64. Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ παροιμία: «Τὸν ἐβάνανε στὸ γαῖδοῦρι», ἀποτελοῦσα λείψανον τῆς διαπομπεύσεως τῶν μοιχῶν διὰ τῆς περικωγῆς αὐτῶν ἐπὶ ὄνου ἀνὰ τὰς ὁδοὺς. (Βλ. Μεν. Τ ο υ ρ τ ὅ γ λ ο υ, Στοιχεῖα Ποινικοῦ Δικαίου καὶ Ἑγκληματολογίας εἰς τὰς παροιμίας καὶ τὰ ᾄσματα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἐπετηρίς τοῦ Λαογρ. Ἀρχείου, τ. 5, ἐν Ἀθήναις 1950, σ. 143). Περὶ τῆς διαπομπεύσεως κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους, βλ. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 184 - 208, ἐνθα καὶ ἐκτενὲς βιβλιογραφία.

ΚΕΙΤΟΥΚΕΙΤΟΣ — ΤΙΠΟΥΚΕΙΤΟΣ *

Ἀφιέρωμα εἰς Γεώργιον Σ. Μαριδάκη

ΥΠΟ

ΙΑΝ. Ι. ΖΗΠΟΥ

Ὁ καθηγητὴς κ. Γεώργιος Σ. Μαριδάκης εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν εἰς τοὺς «Δειπνοσοφιστάς» τοῦ Ἀθηναίου — εἰς τὸ φιλολογικὸν καὶ γαστρονομικὸν αὐτὸ ἔργον τοῦ τέλους τοῦ 2ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰῶνος — ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων συνδαιτημόνων ἐμφανίζεται καὶ ὁ σχολαστικὸς νομικὸς Οὐλπιανός, φέρων τὸ παρωνύμιον «Κεϊτούκειτος». Ὁ Κεϊτούκειτος αὐτὸς θὰ πρέπει, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Γ.Σ. Μαριδάκη, νὰ συσχετισθῇ μὲ τὸν ὄρον «Τιπούκειτος», τὸν τίτλον δηλαδὴ τῆς βυζαντινῆς συλλογῆς τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνος, διὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὁμιλήσω εἰδικώτερον κατωτέρω.

Ὅλοι γνωρίζομεν τὴν σοφίαν τοῦ Γεωργίου Σ. Μαριδάκη καὶ ὅλοι ἔχομεν ἀποδείξεις τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ τῶν κλασσικῶν κειμένων. Δὲν ἐκπλήσσει λοιπὸν τὸ γεγονὸς, ὅτι ἡ ἔρευνά του τὸν ἔφερε μελετητὴν καὶ τῶν Δειπνοσοφιστῶν τοῦ Ἀθηναίου. Τὸ κείμενον ὅμως αὐτὸ εἵλκυσε καὶ ἄλλως τὸ ἐνδιαφέρον του. Διότι ὁ Γεώργιος Σ. Μαριδάκης, υἱὸς ἱατροῦ σιφνίου, προδήλως ἐγοητεύθη καὶ ἀπὸ τὴν εἰς τοὺς Δειπνοσοφιστάς μνειάν τοῦ «ἐλλογίμου», ὡς ἀποκαλεῖται, ἱατροῦ Διφίλου τοῦ ἐκ Σίφνου, ὁ ὁποῖος ἔζησε κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ βασιλέως Λυσιμάχου, τοῦ ἐκ τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, καὶ συνέγραψε τὸ ἀξιοσημείωτον ἔργον «περὶ τῶν προσφερομένων τοῖς ὑγιαίνουσι καὶ τοῖς νοσοῦσι» ποτῶν ἢ ἐδεσμάτων, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ συνδαιτημόνες τοῦ Ἀθηναίου ἀναφέρονται συχνότατα.

Ὁ Γ.Σ. Μαριδάκης ἐγοητεύθη ἀπὸ τὸ κείμενον τῶν Δειπνοσοφιστῶν διὰ τὸ νόημα καὶ διὰ τὰς εἰς τὸ κείμενον αὐτὸ διεξαγομένους συζητήσεις. Ἐγοητεύθη ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν μνειάν τοῦ μακρυνοῦ προγόνου του, τοῦ σιφνίου ἱατροῦ Διφίλου.

Ὑποκλίνομαι λοιπὸν μὲ σεβασμὸν καὶ πρὸ τῆς μνειάς τοῦ σιφνίου ἱατροῦ εἰς τοὺς Δειπνοσοφιστάς καὶ πρὸ τοῦ ὅλου χαριτωμένου ἔργου τοῦ Ἀθηναίου. Συγκινοῦμαι ὅμως καὶ διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Μαριδάκη ἀφοσίωσιν πρὸς τὴν μνήμην τοῦ προ-

* Ἀνακοίνωσις εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, γενομένη τὴν 9 Νοεμβρίου 1978.

γόνου του Ιατροῦ καὶ διὰ τὸν πρὸς τὴν ὥραϊαν Σίφνον ἔρωτά του. Μὲ ἀγάπην δὲ καὶ μὲ σεβασμὸν τοῦ ἀφιερώνω τὴν ἀκολουθοῦσαν ἀνακοίνωσιν.

Ὅμως εἰς τὸ προοίμιον αὐτὸ ὑφείλω ἀκόμη ὀλίγας λέξεις. Ὁφείλω δηλαδὴ εἰδικώτερον, νὰ ἐκφράσω διπλῆν τὴν χαρὰν μου διὰ τὴν ὑπόδειξιν τοῦ Γεωργίου Σ. Μαριδάκη. Πρῶτον μὲν δι' αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπόδειξιν τοῦ ἐλκυστικοῦ θέματος. Δεύτερον δέ, διότι μὲ τὴν ὑπόδειξιν αὐτὴν, ὁ σοφὸς πρεσβύτερος καὶ γεραρὸς εἰς τὴν Ἀκαδημίαν συνάδελφος, ὑπῆρξε πρὸ ἡμῶν καὶ πλέον αἰῶνος καθηγητὴς μου εἰς τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. Μὲ τὴν ὑπόδειξιν τοῦ δ' αὐτομάτως μ' ἐπανέφερεν εἰς τάξιν ἀπλοῦ φοιτητοῦ. Καὶ ἡ ἐπαναφορὰ αὕτη εἶναι διὰ τὴν νοσταλγίαν της, ἰδιαίτερώς εὐπρόσδεκτος διὰ τὸν σημερινὸν ὁμιλητὴν.

I

Ὡς πρὸς τοὺς «Δειπνοσοφιστάς» τοῦ Ἀθηναίου, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προβῶ εἰς ἐκτενῆ περιγραφὴν καὶ εἰς λεπτομερῆ ἀνάλυσιν. Ἀπὸ τῆς πρώτης τῶν ἐκδόσεως ὑπὸ τοῦ Μάρκου Μουσούρου εἰς Βενετίαν κατὰ τὸ 1514, οἱ «Δειπνοσοφισταὶ» ἐγνώρισαν πολλὰς ἐκδόσεις ἢ μεταφράσεις τοῦ κειμένου τῶν, πολλὰ δ' εἶναι καὶ αἱ συναφεῖς μονογραφίαι, ὅσαι ἐδημοσιεύθησαν μέχρι σήμερον¹. Περιορίζομαι, λοιπόν, νὰ ὑπενθυμίσω, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῶν «Δειπνοσοφιστῶν» Ἀθήναιος κατήγετο ἀπὸ τὴν Νύκρατιν τῆς Αἰγύπτου καὶ ἔζησεν εἰς Ἀλεξάνδρειαν, βραδύτερον δ' εἰς Ρώμην κατὰ τὰ τέλη τοῦ 2ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰῶνος, ὅταν αὐτοκράτορες ἦσαν ὁ Κόμμοδος καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ.

Πενιχρὰ εἶναι αἱ εἰδήσεις, αἱ σχετικαὶ πρὸς τὸν βίον καὶ τὴν χρονολογίαν συντάξεως τοῦ ἔργου τοῦ Ἀθηναίου.

Ὁ Σουΐδας (Σοῦδα), οὕτω, γράφει εἰς τὸ Λεξικὸν τοῦ τὰ ἐξῆς : «Ἀθήναιος Ναυκρατίτης γραμματικὸς, γεγονὼς ἐπὶ τῶν χρόνων Μάρκου» (ἦτοι τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου). Ὁ δ' αὐτοκράτωρ Κόμμοδος ἀναφέρεται εἰς τοὺς Δειπνοσοφιστάς ὡς σύγχρονος τοῦ Ἀθηναίου (XII.537 f). Δεδομένου δ' ὅτι ὁ Κόμμοδος ἐφονεύθη κατὰ τὸ ἔτος 192 θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι οἱ Δειπνοσοφισταὶ ἐγράφησαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 2ου ἢ τὸ πολὺ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰῶνος.

1. Βλ. τὰς ἐκδόσεις G. Kaibel (Teubner, I-III, Λειψία, 1887 - 1890), C. h. B. G u l l i c k, (The Loeb Classical Library, I-VII, 1927 - 1941, ἀνατ. 1961, μετ' ἀγγλικῆς μεταφράσεως), ἔνθα (τόμ. I) καὶ ἄλλη συναφὴς βιβλιογραφία, ἐξ ἧς βλ. ἰδίως J. S c h w e i g h a u s e r, (I-XIV, Στρασβούργον, 1801 - 1807). Βλ. καὶ K. M e n g i s, Die schriftstellerische Technik im Sophistenmahl des Athenaios (1920), ὡς καὶ ἄλλους συγγραφεῖς σημειούμενους εἰς The Oxford Classical Dictionary (3' ἔκδ. 1970) λέξ. Athenaeus (1), σελ. 139, καὶ εἰς P a u l y - W i s s o w a, Realencyclopädie κλπ., λέξ. Athenaios (22).

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅμως, ὅτι ὁ Ἀθήναιος μνημονεύει εἰς τὸ κείμενον τοῦ (XV. 686 c) καὶ τὸν θάνατον τοῦ ἐκ τῶν συνδαιτημόνων τοῦ συμποσίου νομικοῦ Οὐλπιανοῦ, τοῦ ἐκ Τύρου. Τὸν Οὐλπιανὸν δ' αὐτὸν ἐρμηνευταί τινες τῶν Δειπνοσοφιστῶν ἐταύτισαν πρὸς τὸν διάσημον νομομαθῆ Δομίτιον Οὐλπιανόν, τὸν ἐκ Τύρου ἐπίσης καταγόμενον praefectus praetorio ἐπὶ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου, συγγραφέα πολλῶν καὶ διασήμεων νομικῶν ἔργων, ὁ ὁποῖος ὄντως ἐδόλοφονήθη κατὰ τὸ ἔτος 228 ὑπὸ τῶν πραιτωριανῶν, ὅταν ἐπεχείρησε νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς αὐτοὺς τὴν πειθαρχίαν. Ἐκ τῆς ταυτίσεως ταύτης, οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ συνήγαγον, ὅτι οἱ Δειπνοσοφισταὶ συνεγράφησαν ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου ἔτη τινα μετὰ τὸ ἔτος 228. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη, παραγινώσκουσα, ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν συνδαιτημόνων τῶν Δειπνοσοφιστῶν εἶναι συνήθως παρωνύμια καὶ συχνότατα φανταστικά, θὰ πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ μὲ πᾶσαν ἐπιφύλαξιν².

Ἐγράφησαν οὕτως οἱ «Δειπνοσοφισταὶ» κατὰ τὰ τέλη τοῦ 2ου ἢ τὸ πολὺ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰῶνος, ὥς ἐλέχθη. Ἀποτελεῖ δὲ τὸ ἔργον αὐτὸ μακρὰν (εἰς δεκαπέντε βιβλία) περιγραφὴν συμποσίου, τὸ ὁποῖον ἔγινε τότε εἰς τὴν Ρώμην, ὅταν ὁ Ἀθήναιος ἦτο πιθανότατα συχνὰ ὁμοτράπεζος ἰσχυρῶν καὶ διασήμεων ρωμαίων.

Τὸ συμπόσιον, κατὰ τὸ κείμενον τοῦ ἔργου, προσφέρει ὁ Λαρήνσιος, πράγματι δ' ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ καλύπτεται ὁ P. Livius Larensis, ὁ ὁποῖος ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ pontifex minor ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ ἦτο εὐρυμαθέστατος καὶ βαθὺς γνώστης τῶν θρησκευτικῶν προβλημάτων. Τὸ δ' ἔργον τοῦ ὁ Ἀθήναιος ἀπευθύνει εἰς τὸν φίλον του Τιμοκράτην, πρὸς τὸν ὁποῖον διηγεῖται ὅσα ἐλέγχθησαν καὶ ὅσα συνέβησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ δείπνου.

Ἡ συζήτησις στρέφεται γύρω ἀπὸ ποικίλα θέματα, γραμματικά, φιλολογικά, ἱατρικά, ἀρχαιολογικά κ.ἄ., κῆποτε καὶ πολιτικά, οἰκονομικά καὶ κοινωνικά. Τὸ κύριον βάρος ὅμως τῆς διηγήσεως πίπτει εἰς τὰς γαστρονομικὰς πληροφορίας καὶ εἰδήσεις, λ.χ. περὶ μαγειρῶν καὶ τῆς προσελεύσεώς των, περὶ τῶν σπανίων ἐδεσμά-

2. Βλ. Σ ο υ ῖ δ α Λεξικὸν (Σοῦδα, ἐκδ. Imm. Bekker, Βερολίον, 1854) λέξ. «Ἀθήναιος» (σελ. 33) καὶ λέξ. «Κεῖτούκειτος» (σελ. 588). Πρβλ. καὶ K. M e n g i s, ἑ. ἄ., σελ. 31 ἐπ., ὡς καὶ Ch. B. G u l i c k, ἑ. ἄ., VII σ. 175 σημ. c, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία ὡς πρὸς τὸν θάνατον τοῦ Οὐλπιανοῦ. Ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ταυτίσεως τῶν δύο Οὐλπιανῶν βλ. τὰς ἀντιτιθεμένους γνώμας τοῦ Κουϊαίου, τοῦ Suaresius, τοῦ J. Schweighäuser, τοῦ J. Nicole κ.ἄ., ὡς αὐταὶ σημειοῦνται εἰς P. N o a i l l e s, Tipucitus, «Mélanges de droit romain dédiés à G. Cornil» (1926) σσ. 177 ἐπ., ἰδίως σ. 182, ὡς καὶ εἰς A d. B e r g e r, Tipoukeitos, The Origin of a Name, «Traditio, Studies in Ancient and Medieval History», III (New York, 1945) σσ. 392 - 402 = «Buletino dell' Istituto di Diritto Romano», 14 - 15 N.S. (1951) σσ. 277 - 289.

των ἢ ποτῶν, περὶ τῶν καρπῶν, ἐδωδίων ἢ ἐξωτικῶν, ὡς καὶ περὶ ἄλλων προϊόντων τῆς γῆς ἢ τῆς θαλάσσης, ἀλλὰ καὶ περὶ διαίτης, ἀκόμη καὶ περὶ μουσικῆς καὶ μουσικῶν ὀργάνων καὶ ἄλλων στοιχείων ποὺ συμβάλλουν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ συμποσίου.

Ὁ ἴδιος ὁ Ἀθήναιος, εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔργου του συνοψίζει τὸ περιεχόμενον του ὡς ἐξῆς, κατ' ἐλευθέραν μετάφρασιν: «Τίποτε δὲν παρέλειψεν (ὁ Ἀθήναιος) νὰ μνημονεύσῃ... Ἐγράψεν οὕτως εἰς τὸ βιβλίον του περὶ τῶν ἰχθύων, τῆς χρείας των καὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματός των. Ἐπίσης περὶ τῶν χορταρικών καὶ τῶν ζώων παντὸς εἶδους. Ἐπίσης ἐμνημόνευσεν ἱστορικούς, ποιητάς, φιλοσόφους καὶ μουσικά ὄργανα καὶ ἀστεῖα ἀναρίθμητα, καθὼς καὶ τὰ ποικίλα ποτά, τὸν πλοῦτον τῶν βασιλέων, τὰ μεγέθη τῶν πλοίων καὶ ὅσα ἄλλα ποὺ δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ σημειωθῶν ὅλα, διότι δὲν θὰ ἤρκει ὁλόκληρος ἡ ἡμέρα διὰ νὰ ἀπαριθμηθῶν ἐν πρὸς ἐν κατὰ τὸ εἶδος των. Μὲ μίαν λέξιν, ἡ διήγησις μιμεῖται τὴν πολυτέλειαν τοῦ δεῖπνου καὶ τὴν ἐτοιμασίαν του». Αὐτὸ δ' εἶναι τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον προσφέρει ὁ Ἀθήναιος, τὸ «ἡδιστον λογόδεῖπνον», ὅπως ὁ ἴδιος τὸ ἀποκαλεῖ, προσθέτων, ὅτι «ξεπερνᾷ» εἰς αὐτὸ τὸν ἑαυτὸν του, ὅπως οἱ Ἀθηναῖοι ρήτορες, καὶ προχωρεῖ μὲ ἄλλατα, μὲ «τὴν ἐν τῷ λέγειν θερμότητα», εἰς τὰ ἐπόμενα τμήματα τοῦ βιβλίου του.

Οἱ «Δειπνοσοφισταὶ» τοῦ Ἀθηναίου εἶναι οὕτω βιβλίον ἀποδίδον τὰς συζητήσεις τῶν συνδαιτημένων ἐπὶ ποικίλων θεμάτων, μὲ παραπομπὰς δὲ καὶ εἰς ἀρχαίους συγγραφεῖς, πολλῶν ἐκ τῶν ὁποίων ἔχουν ἀπολεσθεῖ τὰ ἔργα. Εἰς τοὺς «Δειπνοσοφιστάς» ὅμως, τὸ κύριον βάρος ἔχει ριφθῇ εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ἐδεσμάτων καὶ ποτῶν ποὺ ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τὸ δεῖπνον. Κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, οἱ «Δειπνοσοφισταὶ» ἀποτελοῦν μὲν δεῖγμα καὶ συνέχειαν τῆς μακρᾶς σειρᾶς τῶν ἀρχαιοτέρων γνωστῶν «Συμποσίων», λ.χ. τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ξενοφώντος, τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Λουκιανοῦ κ.ἄ., συγχρόνως ὅμως ἀποτελοῦν καὶ δεῖγμα καὶ συνέχειαν τῆς σειρᾶς τῶν ἀρχαιοτέρων γαστρονομικῶν ἔργων, λ.χ. τοῦ Ἀρχεστράτου, τοῦ Τιμαχίδα, τοῦ Μάτρωτος κ.ἄ. Ὡς ἔργον δὲ γαστρονομικόν, οἱ «Δειπνοσοφισταὶ» τοῦ Ἀθηναίου, ἴσως ὑπερβαίνουν κάθε προηγούμενον καὶ συνιστοῦν ἀσφαλῆ ὁδηγὸν διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς ἐπιστήμης τῆς γαστρονομίας, ἀκόμη καὶ γαστριμαργίας τῆς ἐποχῆς του.

Πολλοὶ εἶναι οἱ μετέχοντες τοῦ συμποσίου συνδαιτημόνες. Ὅπως δὲ συμβαίνει εἰς τὰ βιβλία τοῦ εἵδους αὐτοῦ, οἱ συνδαιτημόνες εἶναι ἢ πρόσωπα πραγματικά, καλυπτόμενα συχνὰ μὲ ψευδώνυμα ἢ παρωνύμια, ἢ πρόσωπα φανταστικά, ἀντιπροσωπεύοντα ποικίλα ἐπαγγέλματα ἢ λειτουργήματα.

Πλὴν οὕτω τοῦ προσφέροντος τὸ δεῖπνον Λαρηνσίου, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγίνε προηγουμένως λόγος, μετέχουν τοῦ συμποσίου καὶ ὁ ἱατρὸς Γαληνός, ὁ κυνικός

Θεόδωρος (ἀποκαλούμενος Κύνουλκος), ὁ γραμματικὸς Μυρτίλος ὁ Θεσσαλός, ὁ ἐξηγητὴς τῶν νόμων Μανσούριος, ὁ φιλόσοφος Ποντιανὸς ὁ Νικαρηδεύς, ὁ μουσικὸς Ἀλκείδης, ὁ γραμματικὸς Πλούταρχος ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ φιλόσοφος Φιλάδελφος ὁ Πτολεμαεὺς καὶ ἄλλοι, εἴτε ἐπώνυμοι γραμματικοί, ἱατροὶ καὶ φιλόσοφοι εἴτε ἀνώνυμοι μάγειροι, κιθαρῳδοὶ κ.ἄ.

Μεταξὺ ὧμως ὅλων αὐτῶν δεσπόζουσιν κατέχει θέσιν ὁ νομικὸς Οὐλπιανὸς ὁ ἐκ Τύρου, «ὁ τῶν δειπνῶν ταμίης», (II.58 b), ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν συνήθειαν νὰ ἐρωτᾷ δι' ἐκάστην λέξιν ἣ ὅρον ἐὰν «κεῖται ἢ οὐ κεῖται», δηλαδὴ ἂν ἡ λέξις ἣ ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἢ δὲν ἀπαντᾷ εἰς τοὺς συγγραφεῖς. Ὅπως γράφει ὁ Ἀθηνῆσιος (I.1 d) : «...Οὐλπιανὸς ὁ Τύριος, ὃς διὰ τὰς συνεχεῖς ζητήσεις, αἷς ἀνὰ πᾶσαν ὥραν ποιεῖται ἐν ταῖς ἀγνυαῖς, περιπάτοις, βιβλιοπωλείοις, βαλανείοις, ἔσχεν ὄνομα τοῦ νεοῖον διασημότερον *Κειτούκειτος*. Οὗτος ὁ ἀνὴρ νόμον εἶχεν ἴδιον, μηδενὸς ἀποτρέγειν, πρὶν εἰπεῖν «κεῖται ἢ οὐ κεῖται», οἷον εἰ κεῖται ὦρα ἐπὶ τοῦ τῆς ἡμέρας μορίου, εἰ ὁ μέθυσος ἐπὶ ἀνδρός, εἰ ἡ μήτρα κεῖται ἐπὶ τοῦ ἐδωδύμου βρώματος, εἰ σάκερος κεῖται τὸ σύνθετον ἐπὶ τοῦ σός...».

Μὲ ἄλλους λόγους, ὁ Οὐλπιανὸς τῶν Δειπνοσοφιστῶν εἶχε τὴν μανίαν πού καὶ σήμερον ἔχουν πολλοὶ σχολαστικοὶ εἴτε νομικοὶ εἴτε ἄλλοι, τὴν μανίαν δηλαδὴ τῆς ἐτυμολογήσεως καὶ τῆς παραπομπῆς. Καὶ τὸ παρωνύμιον «*Κειτούκειτος*» ἐξέφραζεν ἀκριβῶς τὴν συνήθειαν καὶ μανίαν τοῦ αὐτοῦ, ν' ἀναζητῇ δηλαδὴ φιλολογικὴν παραπομπήν, ἀκόμη καὶ διὰ τὴν λέξιν πού ἐχαρακτήριζε κάποιον ἔδεσμά ἢ ποτόν, τὸ ἐποῖον ἐπρόκειτο νὰ φάγῃ ἢ νὰ πίνῃ.

Πολλὰ εἶναι τὰ χωρία εἰς τὸ κείμενον τῶν Δειπνοσοφιστῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Οὐλπιανὸς ἐρωτᾷ ἢ ἀπαντᾷ, πειράζει ἢ ἐπιτιμᾷ ἢ καὶ ὀργίζεται. Κάποτε χαρακτηρίζεται ὑπὸ τινος συνδαιτημόνου ὡς «ἀορθομοπότης» (X. 445 d) καὶ ἄλλοτε ὡς «φιλεπιτιμητής» (XIV. 613 c). Ὅπωςδὲποτε ὧμως εἶναι συζητητής, ὡς ἀποκαλεῖται, «σοφός» (XIV. 648 c), καταγόμενος δ' ἐκ Τύρου τῆς Συρίας, ἀλλὰ καὶ ἀττικίζων κατὰ τὸ πνεῦμα, ἀποκαλεῖται ἐνίοτε καὶ «σερατικὸς» (III. 26 f, IX. 368 c). Καὶ ὁ θάνατός του ἀναγγελλόμενος μὲ πικρίαν, ἀλλὰ καὶ μὲ λεπτότητα εἰς τὸ κείμενον, ἐλύπησεν ὅλους τοὺς συνδαιτημόνας : «...Καὶ μετ' οὐ πολλὰς ἡμέρας, αὐτὸς αὐτοῦ σιωπὴν καταμαντευσάμενος, ἀπέθανεν εὐτυχῶς, οὐδὲνα καιρὸν νύσφω παραδούς, πολλὰ δὲ λυπήσας ἡμᾶς τοὺς ἐταίρους» (XV. 686 c)³.

3. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ «ἀπέθανεν εὐτυχῶς» τοῦ χωρίου XIV. 648c τῶν Δειπνοσοφιστῶν τοῦ Ἀθηναίου βλ. τοὺς εἰς τὴν προηγούμενην σημείωσιν παραπεμπόμενους. Αἱ λέξεις «ἀπέθανεν εὐτυχῶς» φαίνονται ἀποκλείουσαι τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ Οὐλπιανὸς τῶν Δειπνοσοφιστῶν ἦτο ὄντως ὁ δολοφονηθεὶς κατὰ τὸ 228 νομομαθὴς Οὐλπιανός. Ἐν τούτοις, ὁ εὐτυχὴς θάνατος, περὶ

Ὁ νομικὸς Οὐλπιανός, ὁ Κεϊτούκειτος τῶν Δειπνοσοφιστῶν, εἶναι δεσπόζουσα μορφή εἰς τὸ συμπόσιον. Καὶ ἡ σοφία του εἶναι ἀναμφισβήτητος, ὅχι μόνον διὰ τὰς νομικὰς του γνώσεις, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ὅλην εὐρυτάτην παιδείαν του.

Τὸ παρωνύμιον ὅμως «Κεϊτούκειτος», τουλάχιστον ἡχητικῶς ἂν ὅχι κἄπως καὶ κατ' ἐννοιαν, προσεγγίζει τὸν ὄρον «Τιπούκειτος», ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸν τίτλον τῆς βυζαντινῆς νομικῆς συλλογῆς τοῦ 11ου αἰῶνος. Καὶ τὸ πρόβλημα ἀνακύπτει αὐτομάτως, ἐὰν ὑπάρχει κἄποια σχέσις μεταξὺ τῶν δύο ὄρων «Κεϊτούκειτος» καὶ «Τιπούκειτος». Ἀλλ' ἐν' ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐνθυμηθῶμεν προηγουμένως τὴν ἀκριβῶς ἦτο ὁ βυζαντινὸς «Τιπούκειτος».

II

Τὴν ἦτο ὁ «Τιπούκειτος» καὶ ποία ἡ ἀξία του διὰ τὴν βυζαντινὴν νομικὴν γραμματεῖαν, ἔχει ἐπανειλημμένως ἐπισημανθῇ καὶ παλαιότερον, ἰδίως ὅμως καὶ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίαις.

Ὑπενθυμίζω, οὕτως, ὅτι ἡ λέξις Τιπούκειτος προέρχεται ἐκ συνενώσεως τῶν τριῶν λέξεων («τί, ποῦ, κεῖται») καὶ σημαίνει εὐρετήριον ἢ καὶ περιλήψιν τῶν διατάξεων τῶν Βασιλικῶν Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, τῆς ὁγκώδους αὐτῆς ἐξηκονταβίβλου βυζαντινῆς νομοθετικῆς συλλογῆς τοῦ 9ου αἰῶνος. Συνετάχθη δ' ὁ Τιπούκειτος ὑπὸ τοῦ δικαστοῦ Πατζῆ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ τόσον αἱ παραπομπαὶ του εἰς τὸ κείμενον τῶν Βασιλικῶν ὅσον καὶ αἱ περιλήψεις διατάξεων αὐτῶν χρησιμεύουν διὰ τὴν παραβολὴν ἢ καὶ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ κειμένου τῶν Βασιλικῶν, τὸ ὁποῖον, ὡς γνωστόν, διεσώθη μέχρις ἡμῶν μὲν πολλὰ κενὰ καὶ μὲν πολλὰς ἐλλείψεις. Μεγάλη, οὕτως, εἶναι ἡ σημασία τοῦ Τιπουκείου διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, ἀλλὰ καὶ τῶν βυζαντινῶν σχολίων τῶν Βασιλικῶν. Καὶ ἡ σημασία του αὐτῇ κατεφάνη, ὅταν κατὰ τὸ ἔτος 1957 συνεπληρώθη ἡ κριτικὴ ἐκδοσις τοῦ Τιπουκείου εἰς πέντε τόμους, παρεδόθη δ' οὕτω εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς βυζαντινῆς νομικῆς φιλολογίας πλῆρες τὸ ὅλον ἔργον, πολύτιμον καὶ κατ' ἐξοχὴν χρήσιμον διὰ τὴν ἐρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερον διὰ τὴν παραβολὴν πρὸς

τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ τὸ χωρίον δυνατὸν νὰ συνδέεται πρὸς τὸ αὐτῷ λεγόμενον, ὅτι ὁ Οὐλπιανὸς δὲν ἀπέθανεν ἀρόσῳ». Ὑπὸ τὴν ἐποψίν ταύτην, ὁ ἐκ Τύρου νομικὸς Οὐλπιανὸς τῶν Δειπνοσοφιστῶν δύναται ἐνδεχομένως νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ἐπίσης ἐκ Τύρου νομομαθῆ Οὐλπιανόν, τὸν δολοφονηθέντα κατὰ τὸ ἔτος 228. Ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη, ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω εἰς τὸ κείμενον, πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ μὲν πᾶσαν ἐπιφύλαξιν, σήμερον δέ, κατὰ κρατούσαν ἄποψιν, σχεδὸν ὁμοφώνως ἀποκρούεται.

τὴν νέαν κριτικὴν ἐκδοσιν τῶν Βασιλικῶν, τοῦ H. J. Scheltema καὶ τῶν συνεργα-
τῶν του N. van der Wal καὶ D. Holwerda⁴.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἐκδόσεως τοῦ Τιπουκείου, ἐπίσης ἡ συζή-
τησις περὶ αὐτὸν τοῦτον τὸν ὅρον «*Τιπούκειτος*», τέλος καὶ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ὀνό-
ματος τοῦ Πατζῆ ὡς τοῦ συντάκτου τῆς βυζαντινῆς ταύτης συλλογῆς.

Τὸ κείμενον τοῦ Τιπουκείου ἀπόκειται εἰς ἓνα μόνον χειρόγραφον κώδικα τοῦ
Βατικανοῦ, (Cod. Vatic. Graecus 853), χρονολογούμενον πιθανῶς ἀπὸ τοῦ 13ου
αἰῶνος. Τοῦτου δ' ἀπλῶς ἀντίγραφα, καὶ μάλιστα ὅχι πάντοτε ἀκριβῆ, εἶναι δύο
ἀκόμη χειρόγραφα τοῦ Βατικανοῦ (Vat. Graec. 1928 καὶ 1929), τὰ ὅποια ἐγράφη-
σαν ὑπὸ τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου καὶ τοῦ Λαυρεντίου Portius κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα.
Τέλος, κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, Heimbach ὁ νεώτερος ἀντέγραψε καὶ πάλιν τὸν χειρό-
γραφον κώδικα τοῦ Τιπουκείου, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του
ἐπιχειρηθεῖσαν καὶ συντελεσθεῖσαν ἐκδοσιν τῶν Βασιλικῶν. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίγρα-
φον αὐτὸ ὑπῆρξεν ἐλλιπὲς καὶ ὅχι πάντοτε ἀκριβές, ὅπως ἄλλως τε ἐλλιπεῖς καὶ ὅχι
πάντοτε ἀκριβεῖς ὑπῆρξαν καὶ αἱ παλαιότερον ἐπιχειρηθεῖσαι ἐκδόσεις. Ἐκ τῶν
ἐκδόσεων δ' αὐτῶν δύνανται νὰ σημειωθοῦν ἡ ἐλλιπεστάτη ἐκδοσις τοῦ Assema-
nius κατὰ τὸ 1762, ἡ ἀποσπασματικὴ ἐκδοσις τοῦ Ροδίου Νόμου ὑπὸ τοῦ Pardessus
κατὰ τὸ 1828, ἡ ἐπίσης ἐλλιπὴς ἐκδοσις τοῦ Angelo Mai κατὰ τὸ 1833, τέλος καὶ
ἡ ἐλλιπὴς καὶ ὅχι πάντοτε ἀκριβὴς ἐκδοσις τοῦ Heimbach, ἡ χρησιμοποιοθεῖσα
κατὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν Βασιλικῶν⁵.

4. Ἡ νέα κριτικὴ ἐκδοσις τῶν Βασιλικῶν ὑπὸ τοῦ H. J. Scheltema καὶ τῶν συν-
εργατῶν του N. van der Wal καὶ D. Holwerda ἐγγίζει τὸ τέλος τῆς. Μέχρι τοῦδε
ἔχουν ἐκδοθῇ 14 τόμοι, ἐξ ὧν 7 περιέχουν τὸ κείμενον (βιβλία 1 - 59) καὶ 7 περιλαμβάνουν
τὰ σχόλια τῶν βιβλίων 1 - 48.

5. Περὶ τοῦ χειρογράφου Βατικανοῦ Κώδικος ἀριθ. 853, περὶ τῶν ἀντιγραφῶν αὐτοῦ,
ὡς καὶ περὶ τῶν παλαιότερων ἐλλιπῶν ἐκδόσεων τοῦ Τιπουκείου βλ. ἡδὴ J. A. B. Mor-
treuil, Histoire du Droit Byzantin ou du Droit Romain dans l'Empire d'Orient κλπ.,
III (Paris, 1846), σσ. 252 ἐπ., καὶ C. W. E. Heimbach, Griechisch - römisches Recht
im Mittelalter und in der Neuzeit, ἐν «J. C. Ersch und J. G. Gruber, Allgemeine Ency-
clopädie der Wissenschaften und Künste κλπ.», 86 (Leipzig, 1868) σσ. 437 ἐπ.,
K. E. Zachariae von Lingenthal, Geschichte des Griechisch - Römi-
schen Rechts (3η ἐκδ., Βερολίνον, 1892) σ. 35. Πληρέστερον ὁμως βλ. R. Devreesse,
Codices Vaticani Graeci, III (1950) σσ. 414 ἐπ., ἰδίως δὲ τὸν πρόλογον τοῦ I. Mercati,
M. Κριτοῦ τοῦ Πατζῆ Τιπούκειτος sive Librorum LX Basilicorum summarium, I (ἐκδ. C.
Ferrini - I. Mercati, Roma, 1914) σσ. VII ἐπ., ὡς καὶ τὰς μελέτας P. Noailles, ἑ.ἀ., ἰδίως
σσ. 193 ἐπ., A. d. Berger, ἑ.ἀ. Πρβλ. καὶ L. Wenger, Die Quellen des Römischen
Rechts (Wien, 1953) σ. 713, ἐνθα καὶ ἄλλαι πολλὰ καὶ παραπομπαί.

Ἀτυχεῖς οὕτως ὑπῆρξαν αἱ παλαιότερον ἐπιχειρηθεῖσαι ἀντιγραφαὶ καὶ αἱ προσπάθειαι ἐκδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Τιπουκίτου. Ἐν τούτοις, κατὰ τὸ ἔτος 1888, τὸ Ἰνστιτούτον τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου τῆς Ρώμης ἀπεφάσισε, προτάσει τοῦ F. Brandileone, τὴν κριτικὴν ἐκδοσὶν τοῦ Τιπουκίτου⁶. Τὸ δ' ἔργον αὐτὸ τελικῶς ἀνετέθη εἰς τὸν C. Ferrini, ὁ ὁποῖος προσέλαβεν ὡς συνεργάτην τοῦ τὸν G. Mercati. Ἐκ τῆς συνεργασίας αὐτῆς προέκυψεν ἡ δημοσίευσίς τοῦ Α' τόμου κατὰ τὸ ἔτος 1914, ἀφοῦ προηγουμένως, κατὰ τὸ 1902, εἶχεν ἀποβιώσει ὁ C. Ferrini. Ἐκτοτε, ἡ λόγῳ τοῦ πολέμου ἐπιβραδυνθεῖσα ἐκδοσις συνεχίσθη μὲ γοργότερον ρυθμόν: ὁ Β' τόμος ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Fr. Dölger κατὰ τὸ ἔτος 1929, οἱ δὲ τόμοι Γ', Δ' καὶ Ε' ἐξεδόθησαν ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τῆς Στεφανίας Hoermann καὶ τοῦ Erwin Seidl, ἀντιστοίχως κατὰ τὰ ἔτη 1943, 1955 καὶ 1957. Ἡ κριτικὴ ἐκδοσις τοῦ Τιπουκίτου εἶχεν οὕτω συντελεσθῇ. Καὶ τὸ ἔργον αὐτὸ εἶχε παραδοθῇ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν μὲ τὰ ποικίλα ἐνδιαφέροντα προβλήματα του⁷.

Ἐκ τῶν προβλημάτων αὐτῶν, τὸ ἀφορῶν εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν ὄρον «Τιπούκειτος» ἐμφανίζει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον.

Ἐπὶ μακρὸν οὕτω χρόνον εἶχε κρατήσῃ ἡ γνώμη, ὅτι ὁ ὄρος Τιπούκειτος ἦτο πράγματι τὸ κύριον ὄνομα τοῦ βυζαντινοῦ νομικοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε συγγράψῃ τὸ πολῦτιμον αὐτὸ ἔργον τοῦ 11ου αἰῶνος. Πατὴρ τῆς γνώμης αὐτῆς ἦτο ὁ ἐκ Νανίων τῆς Κρήτης καταγόμενος Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος, καθηγητὴς τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Παδούης κατὰ τὸν 17ον - 18ον αἰῶνα καὶ συγ-

6. Βλ. τὴν ἐνθουσιώδη ἐπιστολὴν τοῦ F. Brandileone εἰς «*Bullettino dell' Istituto di Diritto Romano*», 1 (1888) σσ. 107 ἐπ.

7. Ὁ Τιπούκειτος ἐξεδόθη εἰς πέντε τόμους, ὡς σημειοῦται εἰς τὸ κείμενον, ὡς ἐξῆς: I (ἐκδ. C. Ferrini - I. Mercati, 1914), II (ἐκδ. Fr. Dölger, 1929), III, IV καὶ V (ἐκδ. Stephania Hoermann, nata de Stepski-Doliva, καὶ Erwin Seidl, ἀντιστοίχως κατὰ ἔτη 1943, 1945 καὶ 1957). Ἐκ τῶν πολλῶν δημοσιευθεισῶν βιβλιοκρισιῶν βλ., μετὰ τῶν νεωτέρων, E. d. Volterra («*Jura*», 7, 1956, σσ. 295 ἐπ.), M. Amelotti («*Studia et Documenta Historiae et Juris*», 24, 1958, σσ. 368 ἐπ.), B. Sinogowitz («*Byzantinische Zeitschrift*», 52, 1959, σσ. 135 ἐπ.). Διὰ τὰ συναφῆ πρὸς τὸν Τιπούκειτον πολλὰ προβλήματα βλ. E. Seidl, *Die Basiliken des Patzes*, ἐν «*Festschrift für Paul Koschaker*», III (1939) σσ. 294 - 308, ἐπίσης *Die Basilikenscholien im Tipoukeitos*, ἐν «*Byzantinische Zeitschrift*», 44 (1951) σσ. 534 - 540, ὡς καὶ II *Tipoukeitos e gli scolii dei Basilici*, ἐν «*Bullettino dell' Istituto di Diritto Romano*», 18 - 19 N. S (1956) σσ. 229 - 232. Βλ. ἐπίσης Hans Müller, *Der 1. Titel des 20. Buches der Basiliken des Patzes in seinem Repertorium Tipucitus*, (1940), ὅπου καὶ παλαιότερα βιβλιογραφία. Πρβλ. δὲ καὶ L. othar Müller, *Die Scholien zu Buch 21 Titel 1 der Basiliken* (1966).

γραφεὺς πολλῶν καὶ σημαντικῶν ἔργων εἴτε θεολογικῶν εἴτε τοῦ κανονικοῦ δικαίου. Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ αὐτοῦ, σημαντικὸν μεταξὺ ἄλλων, ἦτο καὶ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Praenotiones mystagogicae ex iure canonico κλπ.» ἐκδοθὲν κατὰ τὸ ἔτος 1697, εἰς τὸ ὁποῖον, ἐν μέσῳ ποικίλων θεολογικῶν καὶ κανονικῶν θεμάτων, σημειοῦνται καὶ πληθὺς ὀνομάτων διασήμεων συγγραφέων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐπανειλημμένως καὶ ὁ *νομομαθὴς Τιπούκειτος*» (Tipucitus iuriconsultus, iuriconsultissimus κλπ.). Οὐδὲν ἀναφέρει ὁ Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδοπούλου περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ ὑποτιθεμένου αὐτοῦ Τιπουκείου. Τὸν Τιπούκειτον ὁμῶς αὐτὸν δὲν διστάζει νὰ προβάλλῃ ὡς διάσημον βυζαντινὸν νομικόν. Καὶ ἡ γνώμη τοῦ αὐτῆ ἐπανελήφθη ἀκριτῶς ὑπὸ πολλῶν μεταγενεστέρων, λ.χ. τοῦ Fabricius, τοῦ Assemanius, τοῦ Pohl, τοῦ Hoffmann, τοῦ Haubold, τοῦ Schoell κ.κ., ἀκόμη καὶ τοῦ Heimbach τοῦ πρεσβυτέρου, ὁ ὁποῖος καὶ αὐτὸς παρεσύρθη ἀπὸ τὸ ἀρχικὸν λάθος τοῦ Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου καὶ τῶν μεταγενεστέρων. Διότι ὄντως λάθος ἡ ἀπλοῦν ἐφεύρημα ἦτο, ὅτι ὁ Τιπούκειτος ὑπῆρξε βυζαντινὸς νομικός, δεδομένου ὅτι πράγματι οὐδέποτε ὑπῆρξε βυζαντινὸς τις νομικός ὑπὸ τὸ ὄνομα Τιπούκειτος, ἀλλ' ὁ ὅρος αὐτὸς συνετέθη ἐκ τῶν λέξεων *«τί, ποῦ, κεῖται»* καὶ ἐχρησιμοποιήθη ὡς τίτλος τῆς βυζαντινῆς συλλογῆς τοῦ 11ου αἰῶνος. Τοῦτο δ' ἀπέδειξε περιτρώως ὁ Heimbach ὁ νεώτερος, ὅταν κατὰ τὰ ἔτη 1831 καὶ 1832 ἀντέγραψε τὸ χειρόγραφον τοῦ Τιπουκείου εἰς τὴν Ρώμην καὶ ὅταν κατὰ τὸ ἔτος 1835 ἀποκατέστησε τὴν ἀλήθειαν εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευθέντα *«Ἀνέκδοτα»*⁸.

Ὁ μῦθος τοῦ Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου περὶ τοῦ βυζαντινοῦ νομομαθοῦς Τιπουκείου εἶχεν οὕτω καταρρεύσει. Καὶ εἶχεν ὀριστικῶς ἀποκατασταθῇ ἡ ἀλήθεια, ὅτι ὁ ὅρος Τιπούκειτος προήρχετο ἀπὸ τὰς λέξεις *«τί, ποῦ, κεῖται»*, ἀκριβῶς ὅπως τοῦτο εἶχε σημειώσει ὁ βιβλιοθηκάρχος τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἔλλην τὴν καταγωγὴν Λέων Ἀλλάτιος, ἥδη κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα. Ἀκριβῶς ἐπίσης, ὅπως αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ ὑπὸ τοῦ M. Treu κατὰ τὸ ἔτος 1893 δημοσιευθὲν βυζαντινὸν κείμενον, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενον ἀνάγεται εἰς τὸ β' ἡμῖς τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ ὅπου περιγράφεται ὁ ἔλεγχος τῆς μαθήσεως τοῦ σπουδάζοντος νομικοῦ ὡς ἐξῆς : *«... ἀνέγνως ἐξήκοντα βιβλία τῶν Βασιλικῶν; διήλθες τοὺς κώδικας... τὰ δίγεστα; μετῆλθες τὸν Γαρίδην; ἠκριβώσω τὸν Τιπούκειτον; τὸ κατὰ στοιχεῖον ἐπιπόνως μετεχειρίσω; ἐχοίσω ἰψὸν ὁδηγῶ; ὠμίλησας τῇ Πείρᾳ τοῦ σοφωτάτου Ρωμανοῦ; ἀπλῶς ἅπαντας ἠρεύνσας τοὺς εἰς τὰ νόμιμα καταγινόμενους;»*. Καὶ

8. Διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ μύθου περὶ τοῦ νομομαθοῦς Τιπουκείου καὶ τὴν κατάρρευσιν αὐτοῦ βλ. Noailles, ἔ. ἀ., ἰδίως σσ. 183 ἐπ. μετὰ πολλὰς πληροφορίας καὶ βιβλιογραφικὰς σημειώσεις. Βλ. καὶ Berger, ἔ. ἀ. (εἰς «Buletino κλπ.», σσ. 280 ἐπ.).

όπου, εις τὸ βυζαντινὸν αὐτὸ κείμενον, εἰς ἄλλην χειρόγραφον παραλλαγήν του, ὁ Τιπούκειτος δὲν ἀναγράφεται ὡς Τιπούκειτος, ἀλλ' ἀναλυτικῶς μὲ τὰς τρεῖς λέξεις «τί, ποῦ, κεῖται», ἀποδεικνυμένου οὕτως, ὅτι ἡ λέξις Τιπούκειτος δὲν ἦτο κύριον ὄνομα ἀγνώστου βυζαντινοῦ νομικοῦ, ἀλλ' ἦτο ὄντως σύνθεσις τῶν τριῶν αὐτῶν λέξεων⁹.

Δὲν ἦτο, λοιπόν, βυζαντινὸς νομικὸς ὁ Τιπούκειτος.

Ὁ ὅρος αὐτὸς ἐπλάσθη ἀπὸ τὴν σύνθεσιν τῶν τριῶν λέξεων «τί, ποῦ, κεῖται». Ἐτέθη δ' ὡς τίτλος τῆς συλλογῆς τοῦ 11ου αἰῶνος, πιθανώτατα, ὅπως ὑπεστήριξεν ὁ A. Berger, οὐχὶ καὶ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τῆς, ἀλλ' ὑπὸ τινος μεταγενεστέρου ἀντιγραφῆς τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, τὸ ὅποιον περιεσώθη εἰς τὸν μοναδικὸν ἐλληνικὸν χειρόγραφον κώδικα ὑπ' ἀριθμ. 853 τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης¹⁰.

Ποῦς ὅμως ἦτο ὁ συγγραφεὺς τοῦ Τιπουκείου;

Τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ μᾶς ἔδωκε κατὰ τρόπον ἀσφαλῆ καὶ ἀποφασιστικόν, ἡ ὑπὸ τοῦ G. Mercati προσεκτικὴ ἀνάγνωσις τοῦ τίτλου τῆς συλλογῆς εἰς τὸν βατικανὸν ἐλληνικὸν κώδικα ὑπ' ἀριθμ. 853. Κατὰ G. Mercati, εἰς τὸν τίτλον ἀναγράφονται μεταξὺ ἄλλων τὰ ἐξῆς: «Τιπούκειτος γενόμενος παρὰ μ . . . κριτοῦ τοῦ Πατζῆ . . .». Τὸ ὄνομα δὲ Πατζῆς ἢ Πατζὸς ἢ Πάτζος εἶναι ὄνομα γνωστοῦ βυζαντινοῦ νομικοῦ, ἀπαντῶμενον ἰδίως εἰς σχόλια τῶν Βασιλικῶν, τινὰ τῶν ὁποίων, ὡς πρὸς τὸ κείμενόν των, ἀνταπεκρίνονται σαφῶς πρὸς τὸ κείμενον τοῦ Τιπουκείου¹¹. Αὐτὸς οὗτος ὁ Πατζῆς (ἢ Πατζὸς) ἀναφέρει εἰς τὸ κείμενον τῆς συλλογῆς του, ὅτι ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Γαριδᾶ (« . . . ὁ μαῖστωρ μου ὁ Γαριδᾶς . . .»), τοῦ γνωστοῦ τούτου νομοδιδασκάλου καὶ σχολιαστοῦ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνος¹².

9. M. Treu, Ein byzantinisches Schulgespräch, «Byzantinische Zeitschrift», 2 (1893) σσ. 96 ἐπ. Βλ. καὶ Mercati, πρόλογον εἰς Τιπούκειτον, I (1914) σ. XXX, ἰδίως δὲ A. Berger, ἔ. ἀ. (εἰς «Buletino κλπ.» σσ. 277 ἐπ.).

10. Οὕτως ὁρθῶς Berger, ἔ. ἀ., (εἰς «Buletino κλπ.» σσ. 281 ἐπ.).

11. Βλ. τὰ σχόλια Βασ. 2.1.1. («τέχνη τοῦ καλοῦ»), Βασ. 60.37.4.7 («καὶ ἀντιτιθεῖσθαι»), Βασ. 60.37.67 («καὶ τὸν οἶνον παρεῖχε τοῖς πίνουσιν»), Βασ. 60.39.11 («καὶ τὸ παρασχέιν αἰτίαν φόνου»), Βασ. 60.41.47 («σχεδόν»). Εἰς τὰ τέσσαρα τελευταῖα σχόλια ὁ Πατζῆς ἀναφέρεται ὡς ὁ συγγραφεὺς των. Εἰς τὸ τελευταῖον γίνεται μνεῖα τοῦ ὀνόματός του. Ἐν γένει περὶ τῶν σχολίων αὐτῶν καὶ τῆς σχέσεώς των πρὸς τὸν Τιπούκειτον τοῦ Πατζῆ, βλ. Mercati, πρόλογος εἰς Τιπούκειτον, I (1914) σσ. XXV ἐπ., ὡς καὶ Noailles, ἔ. ἀ. σ. 180.

12. Τιπούκειτον 19.4.12.79 verso (=Βασ. 19.4.12). Περὶ τοῦ Γαριδᾶ βλ. Heimbach, ἐν Ersch - Gruber, Encyclopädie κλπ., 86 (1868) σσ. 307 ἐπ. καὶ Prolegomena (Βασιλικὰ, VI, 1870) σσ. 197 ἐπ., Zachariae von Lingenthal, Geschichte κλπ. (3η ἐκδ., 1892) σ. 30 σημ. 28, σ. 31, H. Peters, Die oströmischen Digestenkommentare und die Entstehung der Digesten (Berichte... der K. Sächsischen Gesellschaft der Wis-

Πιθανῶς δ' ἀπόφοιτος τῆς περιφέρειας Νομικῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἥτις, ἐπανιδρύθη κατὰ τὸ 1045 ὑπὸ Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου, ὁ Πατζῆς ρητῶς ἀποκαλεῖται «κριτής» εἰς τὸν τίτλον τῆς συλλογῆς του. Τὴν συλλογὴν δὲ ταύτην, ἥτοι τὸν Τίπουκειτον, συνέταξεν ὁ Πατζῆς κατὰ τὰ ἔτη 1086 - 1091, ὅπως τοῦτο προκύπτει ἐκ τοῦ ὅτι μνημονεύει μόνον τὰς μέχρι τοῦ 1086 Νεαράς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, ἀλλὰ καὶ τινὰ δικαστικὴν ἀπόφασιν τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορος, ἐκδοθεῖσαν κατὰ τὰ ἔτη 1090 - 1091, τὴν ὁποίαν ὅμως σημειώνει ὡς προσθήκην μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς συλλογῆς του¹³.

«Κριτής», λοιπόν, ἦτοι δικαστής, ἦτο ὁ Πατζῆς, ὁ συγγραφεὺς τοῦ Τίπουκειτου, ὅπως τοῦτο σαφῶς καὶ ρητῶς προκύπτει ἀπὸ τὸν τίτλον τῆς συλλογῆς του εἰς τὸ σωζόμενον χειρόγραφον. Θὰ πρέπει δ' ἴσως νὰ δεχθῶμεν, ὅτι, ὡς κριτής, ὁ Πατζῆς ἀνῆκεν εἰς τὴν ἀνωτέραν τάξιν τῶν «κριτῶν τοῦ βήλου» ἢ τῶν «κριτῶν ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου», ὅπως ἀπεκαλοῦντο οἱ ἀνώτεροι οὗτοι δικασταὶ ἡδὴ ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν¹⁴.

Ἦτο ὅμως ὁ Πατζῆς μόνον «κριτής», ἢ μήπως ἔφερε καὶ ἄλλον τινὰ τίτλον διακρίσεως εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱεραρχίαν τῆς ἐποχῆς του;

Τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀνέκυψε δι' ἐμὲ ἐκ τῆς ἐποπτείας τοῦ τίτλου τοῦ Τίπουκειτου, ὅπου, κατὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ α' τόμου ὑπὸ τοῦ G. Mercati, ὁ Τίπουκειτος φέρεται συνταχθεὶς «... παρὰ μ... κριτοῦ τοῦ Πατζῆ...». Ὁ G. Mercati συνεπλήρωσε τὸ γράμμα «μ», προσθέσας τὴν δίφθογγον «ου» καὶ ἀναγνώσας οὕτω «μου». Ἡ συμπλήρωσις ὅμως αὐτῇ οὕτε τὸν ἴδιον φαίνεται νὰ ἱκανοποίησε, διὰ τοῦτο δ' εἰς τὸν πρόλογόν του (σελ. XXIV, σημ. 1) διετύπωσε τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὸ γράμμα «μ» δύναται ν' ἀποτελῇ ἀρχὴν βραχυγραφίας τοῦ ὀνόματος «μικαήλ» ἢ «μανουήλ».

Ὅμως, ἡ ὑπόθεσις αὐτῇ τοῦ G. Mercati εἶναι ἀπλῆ ὑπόθεσις καὶ ὡς τοιαύτη ἀναπόδεικτος!

Τολμῶ, λοιπόν, νὰ διατυπώσω καὶ ἐγὼ ἄλλην, ἴσως πειστικωτέραν, ὑπόθεσιν

senschaften, Phil. hist. Klasse, τόμ. 65, Leipzig, 1913, τεύχ. 1) σ. 23 καὶ σημ. 67. Ἀμφίβολον εἶναι, ἂν ὁ νομομαθὴς Γαριδᾶς ὑπῆρξεν ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν κατὰ τὸν ια' αἰῶνα πατριάρχην Εὐστράτιον Γαριδᾶν (τὴν ταύτισιν ταύτην ἀποκρούει ὁ Mortreuil, ξ. ἀ. III, σσ. 468 ἐπ., ὅπου ὁ λόγος περὶ τοῦ νομομαθοῦς Γαριδᾶ).

13. Βλ. περὶ τούτων πάντων Heimbach, Prolegomena (Βασιλ. VI, 1870) σσ. 199 ἐπ., ἰδίως δὲ Mercati, Πρόλογον εἰς Τίπουκειτον, I (1914) σσ. XXII — XXXIII, Noailles, ξ. ἀ., σ. 180, N. Svoronos, La Synopsis Major des Basiliques et ses Appendices (1964) σσ. 151, 171 ἐπ., παρ' οἷς καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία.

14. Βλ. περὶ τούτων N. Oikonomides, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles (1972) σσ. 322 ἐπ., μετὰ πηγὰς καὶ βιβλιογραφίαν.

διὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ἐπιμάχου γράμματος «μ» τοῦ χειρογράφου. Καὶ τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν τοῖς μὲν νὰ διατυπώσω, διότι τόσον ἡ ἀνάγνωσις τοῦ «μ» ὡς «μου», ὅσον καὶ ἡ συμπλήρωσις καὶ ἀνάγνωσις του ὡς «μικαήλ» ἢ ὡς «μαρονήλ» μοῦ φαίνεται ἀυθαίρετος.

Κατὰ τὴν ἰδικήν μου ὑπόθεσιν, τὸ γράμμα «μ», συμπληρούμενον μὲ κάποιαν εἰς τὸ σωζόμενον χειρόγραφον ἀποσβεσθεῖσαν βραχυγραφίαν δύναται νὰ σημαίνει «μυστικοῦ», ἥτοι ὁ τίτλος τῆς συλλογῆς δύναται νὰ ἀναγράφῃ «μυστικοῦ κριτοῦ τοῦ Πατρὸς». Τὴν ὑπόθεσιν δὲ ταύτην στηρίζω ἐν πρώτοις εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ὅρος «μυστικός κριτής», ἐὰν εἶναι ἀκριβής ἡ ἀνάγνωσις του, ἀπαντᾷται εἰς «βασιλικὸν πιττάκιον» τοῦ ἔτους 967, ἐκδοθὲν εἰς τὴν συλλογὴν ἐγγράφων τῶν Fr. Miklosich καὶ J. Müller¹⁵. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἡ ἀνάγνωσις αὕτη δὲν εἶναι ἀκριβής, πάντως ὁ ὅρος «μυστικός», ὡς ἄλλως τε καὶ οἱ ὅροι «μυστογράφος» καὶ «μυστικὴ ὑπηρεσία», ἀπαντῶνται συχνὰ εἰς τὰ βυζαντινὰ κείμενα τῆς κρίσεως διὰ τὸ θέμα μας ἐποχῆς, ἥτοι ἀπὸ τοῦ 9ου, 10ου καὶ 11ου αἰώνος. Ὁ «μυστικός» ἦτο οὕτως ἀπὸ τοῦ 9ου αἰώνος ἐμπιστος γραμματεὺς τοῦ αὐτοκράτορος. Ἐκτοτε δέ, καὶ δὴ καὶ κατὰ τοὺς ἀκολουθήσαντας αἰῶνας, ὁ «μυστικός» ἦτο ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ «σεκρέτου». Καὶ ἦτο συχνότατα νομικός, ἐμπειστευμένος καὶ μὲ τινα δικαστικὰ καθήκοντα, ὅπως, ἄλλως τε, νομικός ἦτο, φαίνεται, καὶ ὁ «μυστογράφος»¹⁶.

Κατ' ἀκολουθίαν, ὁ τίτλος τοῦ «μυστικοῦ», τίτλος σημαίνων τῆς βυζαντινῆς

15. Fr. Miklosich - J. Müller, Acta et Diplomata graeca medii aevi, IV (1871) σσ. 307 ἐπ., περὶ τοῦ ἔργου Zachariae von Lingenthal, Geschichte κλπ. (3η ἐκδ., 1892) σ. 360 σημ. 1270.

16. Βλ. περὶ τούτων, πλὴν τῶν εἰς τὴν προηγουμένην σημείωσιν παραπεμπομένων, καὶ Fr. Dölger, Byzantinische Diplomatie (1956) σ. 64, σημ. 299, Fr. Dölger - J. Karayannopoulos, Byzantinische Urkundenlehre, I (1968) σ. 62 (καὶ β' ἐλληνικὴν ἐκδόσιν ὑπὸ 'Ι. Καρυγιάννη, Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ, Α' Αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα, Θεσσαλονίκη, 1972, σσ. 126, 132, ἰδίως σ. 153). Βλ. ἐπίσης N. Oikonomides, ἑ.ἀ., σσ. 324 ἐπ. Ἐπίσης Πεῖραν Ρωμανοῦ 38.5 καὶ 65.1 (Jus Graecoromanum, ἐκδ. Zachariae, I, 1856, σσ. 165, 274 = ἐκδ. Ζέπων, 4, 1931, σσ. 150, 239), Γ. 'Α. Ράλλη - Μ. Πουτλῆ, Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἐρῶν κανόνων κλπ., 2 (1852) σ. 386,5 (1855) σ. 366, ὡς καὶ Μ. Ψελλὸν εἰς Κ. Σάθια Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, 5 (1876) σ. 206 («μυστογράφος»), σ. 214 («μυστικὴ ὑπηρεσία»), σ. 358 (αὐτὸ μυστικῶν). Πρβλ. καὶ τὸν Πατριάρχην Νικόλαον τὸν «μυστικόν» (ἔργα κατὰ τὸν 9' - 11' αἰῶνα). Περὶ τοῦ λειτουργήματος τοῦ «μυστικοῦ» εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱεραρχίαν βλ. καὶ Ψευδο-Κωδινόν (ἐκδ. J. Verpeaux, Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, 1966) σσ. 138 (στίχ. 11), 300 (στίχ. 23), 305 (στίχ. 17), 307 (στίχ. 20-21), 309 (στίχ. 15), 321 (στίχ. 50), 335 (στίχ. 62), 344 (στίχ. 30), 347 (στίχ. 30), ὡς καὶ σσ. 160 (στίχ. 11) καὶ 179 (στίχ. 5-6).

ιεραρχίας, δὲν ἦτο ἀδύνατον νὰ συνεδέετο πρὸς τὸ λειτουργήμα τοῦ «κριτοῦ». Καὶ κατ' ἀκολουθίαν, δὲν εἶναι ἀπίθανον τὸ γράμμα «μυ» τοῦ τίτλου τοῦ Τιπουκείου νὰ ὑπεδήλωνε ἀποσβεσθεῖσαν τινὰ βραχυγραφίαν τῆς λέξεως «μυστικοῦ» εἰς τρόπον, ὥστε τὰ εἰς τὸν τίτλον τοῦ Τιπουκείου ἀναγραφόμενα νὰ πρέπει νὰ ἀναγνωσθῶν ὡς ἐξῆς: «...παρὰ μυστικοῦ κριτοῦ τοῦ Πατζῆ».

Ἄν ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἴναι, ὅπως πιστεύω, βάσιμος, τότε ὁ Πάτζος ἢ Πατζῆς, ὁ συντάκτης τοῦ Τιπουκείου, δὲν ἦτο μόνον σχολιαστὴς τῶν Βασιλικῶν, ἀλλ' ἦτο καὶ «κριτῆς» καὶ «μυστικός», ἤτοι σημαίνων τιτλοῦχος τῆς βυζαντινῆς ιεραρχίας. Καὶ ἡ βάσιμος, ὅπως πιστεύω, ὑπόθεσις αὕτη τὸν τοποθετεῖ εἰς τὴν ἀρμόζουσαν διακεκριμένην θέσιν εἰς τὴν βυζαντινὴν νομικὴν φιλολογίαν.

III

Παρεσύρθη κατὰ τὴν ἀνακοίνωσιν αὐτὴν εἰς ἀναζητήσεις, ἐρεῖνας, ἀκόμη καὶ εἰς ὑποθέσεις, αἱ ὁποῖαι μὲ ἀπεμάκρυναν τοῦ κυρίου στόχου, ἤτοι τῆς διερευνήσεως τῆς σχέσεως, ἡ ὁποία τυχὸν ὑφίσταται μεταξὺ τοῦ «Κειτουκείου» τῶν Δειπνοσοφιστῶν τοῦ Ἀθηναίου καὶ τοῦ «Τιπουκείου» τοῦ κριτοῦ, ἢ μυστικοῦ καὶ κριτοῦ, Πατζῆ. Ἦτο ὁμως ἀναγκαία ἡ προηγηθεῖσα ἀνάλυσις, διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ διερευνήσωμεν ἀνετώτερον τὴν σχέσιν αὐτήν.

Ἡ γνώμη, ὅτι ὁ βυζαντινὸς Τιπούκειτος προέρχεται εἴτε ἡχητικῶς εἴτε καὶ κατ' ἔννοιαν ἀπὸ τὸν Κειτούκειτον τῶν Δειπνοσοφιστῶν, δὲν εἶναι γνώμη νέα. Ἡ δ' ἱστορία τῆς ἀνατρέχει εἰς περασμένους αἰῶνας καὶ εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὅποιον εἶναι δυνατόν νὰ προκύβουν εἴτε δόκιμοι εἴτε ἀδόκιμοι ἐρμηνεῖαι ἢ παρερμηνεῖαι.

Ἡ ἱστορία ἤρχισεν ἀπὸ μίαν φιλοπαίγμονα παρατήρησιν τοῦ Κουϊάκιου, τὴν ὁποίαν ἐξεμεταλλεύθη ὁ Suaresius, διὰ νὰ παραλληλίσῃ τὸν Τιπούκειτον πρὸς τὸν Κειτούκειτον.

Ὁ Ἰάκωβος Κουϊάκιος (ὁ Jacques Cujas), ὁ διάσημος γάλλος νομομαθὴς καὶ ἐρμηνευτὴς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, βαθὺς δὲ γνώστης καὶ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα, συνέγραψεν ὡς γνωστόν, πολλὰ βιβλία ἐρμηνευτικὰ τοῦ Ἰουστινιανείου δικαίου, ἐξέδωκε ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινὰ κείμενα μὲ πολλὰ σχόλια, γενικῶς δὲ προήγαγε τὰς οὐμανιστικὰς μελέτας τῆς ἐποχῆς του. Εἰς τὸ βιβλίον του, λοιπόν, *Observationes et Emendationes*, δημοσιευθὲν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1566 καὶ ἐφεξῆς, ὁ Κουϊάκιος ἐρμηνεύει τὸ χωρίον Dig. 33.6.9, ὅπου ὁ Οὐλπιανὸς διερωτᾶται τί δύναται νὰ θεωρῇται οἶνος καὶ διὰ μακρῶν μνημονεύει τὰ συναφῆ πρὸς αὐτὸν ποτὰ (ζῦθον, ὑδρόμελι, οἶνόμελι, σταφιδίτην κυδώνειον, ὄξος κλπ.). Ὁ Κουϊάκιος ἀποδίδει εὐσυνειδήτως τὰς διακρίσεις τοῦ

Οὐλπιανοῦ. Ἐξωργισμένος ὅμως ἀπὸ τὰς πολλὰς αὐτὰς διακρίσεις, προσθέτει: «haec sufficiunt ut appareat quam jure ab Athenaeo Ulpianus κειτούκειτος ὀνομασθῆρας appelletur», ἥτοι «αὐτὰ ἀρκοῦν διὰ τὰ φανῇ πόσον δικαίως ὁ Οὐλπιανὸς ὀνομασθῆρας κειτούκειτος ὀνομασθῆρας» ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου¹⁷. Ὁ Κουϊάκιος οὕτως ἐταῦτισεν, ὥς μὴ ὤφειλε, τὸν Οὐλπιανὸν τῶν Δειπνοσοφιστῶν πρὸς τὸν διάσημον ρωμαῖον νομομαθῆ Δομίτιον Οὐλπιανόν. Πέραν ὅμως αὐτοῦ, ἡ ἀνακριβὴς αὐτῇ φιλοπαίγμων κατὰ τοῦ νομομαθοῦς Οὐλπιανοῦ ὀργή του ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ προκύψῃ, περαιτέρω καὶ ἐν ἀγνοίᾳ του, ὁ θρύλος τῆς συνδέσεως τοῦ βυζαντινοῦ Τιπουκείου πρὸς τὸν Κειτούκειτον τῶν Δειπνοσοφιστῶν τοῦ Ἀθηναίου.

Τὴν σύνδεσιν αὐτὴν ἐπεχείρησεν, ἔστω καὶ ὄχι ἀπολύτως σαφῶς, πρῶτος ὁ J. M. Suaresius, ἐπίσκοπος τῆς Vaison (τοῦ παλαιογαλλικοῦ Comtat Venaissin), ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ ἔτος 1637 ἐδημοσίευσεν εἰς Ρώμην τὸ ἔργον του Notitia Basilicorum, ὅπου συνέλεξεν ὅλα τὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν του γνωστὰ κείμενα, τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὴν ἱστορίαν τῶν Βασιλικῶν καὶ τῶν χειρογράφων των. Τὸ ἔργον αὐτὸ περιέχει πολλὰ λάθη. Μεταξὺ δὲ τῶν λαθῶν αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ καταλεχθῇ καὶ ὁ ἀνακριβὴς κατὰλογος περὶ τῶν Βασιλικῶν, ὁ ὁποῖος τάχα περιείχετο καὶ εἰς ἄλλα χειρόγραφα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ἰδίως δὲ καὶ εἰς τὸ χειρόγραφον ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «τιπουκίτος γενόμενος»¹⁸. Καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Suaresius, ἀφοῦ ἐσημείωσε τὸν Τιπουκίτον, προσέθεσεν, ἄλλως τε χωρὶς ἰδιαίτερόν τινα λόγον, ὅτι καὶ ὁ Κουϊάκιος ἐθεώρησε τὸν Οὐλπιανὸν ὡς «κειτούκειτον ὀνομασθῆραν», παρέπεμψε δ' εἰς τὸ σχετικὸν χωρίον τῶν Observationes τοῦ Κουϊακίου, περὶ τοῦ ὁποῖου ἔγινε λόγος προηγουμένως.

Μὲ τὴν παρατήρησιν αὐτὴν τοῦ Suaresius, ὁ Κειτούκειτος καὶ ὁ Τιπουκίτος διὰ πρῶτην φορὰν συνεδυσάσθησαν, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ ὑποστηρικθῇ ὅτι ὁ ὅρος Τιπουκίτος προῆλθεν ἀπὸ τὸν ὄρον Κειτούκειτος. Ὅπως γράφει ὁ P. Noailles εἰς τὴν σχετικὴν ὥραίαν μελέτην του, ὁ Suaresius παρέθεσεν ἀδεξίως τὴν παραπομπὴν τοῦ Κουϊακίου παραλλήλως πρὸς τὴν μακρυνὴν ἀναλογίαν τοῦ ὀνόματος τοῦ Τιπουκείου¹⁹.

17. J. Cuiacius, Observationum et Emendationum libri XXVIII (ἔκδ. ἀπὸ τοῦ 1566, ἐξ ὧν τὰ τέσσαρα τελευταῖα βιβλία ὑπὸ Pithou), βιβλ. 24, κεφ. 39 ἐν τέλει (βλ. Noailles, ἔ.ἀ., σ. 181).

18. J. M. Suaresius, Notitia Basilicorum (Roma, 1637), ἀναδημοσιευόμενον καὶ ὑπὸ C. A. Fabrotus, Βασιλικά I (Παρίσιος, 1647), πρόλογος σ. *** III ἐπ. ὑπὸ τὸν τίτλον: Notitia Basilicorum ad Urbanum VIII. Pontif. Max., a Josepho Maria Suaresio praeposito Avenionensis nunc autem Episcopo Vasionensi. Περὶ τοῦ J. M. Suaresius (Suarez) βλ. καὶ Mortreuil, ἔ.ἀ., II (1844) σ. 236, Noailles, ἔ.ἀ., σ. 183 κ.ἀ.

19. Βλ. Noailles, ἔ.ἀ., σ. 183, ὅπου καὶ λεπτομερὴς ἀνάλυσις τοῦ θέματος.

Κατὰ τὸν τρόπον ὅμως αὐτὸν ὁ Θρύλος τῆς παραλληλίσσεως τῶν δύο ὅρων ἀπέκτησε τὴν ἀπαρχὴν καὶ θεμελίωσιν του, διὰ τὴν διακρινισθῆναι περαιτέρω μέσω τῶν μεταγενεστέρων ἐρμηνευτῶν, ὅσων ἐπανελάβον τὰς παρατηρήσεις εἴτε τοῦ Κουϊακίου εἴτε τοῦ Suaresius²⁰.

Εἰς τὴν ἄλυσιν αὐτὴν τῶν μεταγενεστέρων τούτων ἐρμηνευτῶν, τελευταῖος, ἀλλὰ καὶ σαφὴς καὶ διάσημος κρῖκος ὑπῆρξεν ὁ πολὺς βυζαντινολόγος Κάρολος Krumbacher, ὁ ὁποῖος παρεμπιπτόντως μὲν, ἀλλὰ καὶ ἀδιστακτικῶς ἐσημείωσεν εἰς τὸ κλασσικὸν βιβλίον του περὶ τῆς Ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, ὅτι ὁ Τιπούκειτος συνδέεται πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου μαρτυρουμένην χλευαστικὴν ἐπωνυμίαν τοῦ ρήτορος Οὐλπιανοῦ «Κεϊτούκειτος»²¹.

Ὁ Θρύλος τῆς προελεύσεως τοῦ Τιπουκείου ἀπὸ τὸν Κεϊτούκειτον εἶχεν οὕτω περιβληθῆ τὸ κύρος τοῦ μεγάλου βυζαντινολόγου τοῦ Μονάχου. Καὶ τὸ κύρος αὐτὸ τοῦ Κ. Krumbacher ἤρχετο νὰ ἐπιβεβαιώσῃ μετὰ χρόνους μακροὺς, ὅσα εἶχον ἀφίσει νὰ διαφανοῦν ὁ Suaresius καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἐρμηνευταὶ τῶν δύο καὶ πλέον τελευταίων αἰώνων!

Ὅμως, οὔτε τὸ κύρος τοῦ Κ. Krumbacher οὔτε ἡ ἡχητικὴ καὶ ἄλλη συνάφεια τοῦ Τιπουκείου πρὸς τὸν Κεϊτούκειτον ἠδυνήθησαν ν' ἀνακόψουν τὴν ἀναπόφευκτον κριτικὴν ἀνάλυσιν. Καὶ κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίαι, δριμύς προεβλήθη ὁ ἀντίλογος.

Ὁ Ἀδόλφος Berger, ὁ πολὺς ρωμαϊστὴς καὶ βυζαντινολόγος, εἰς μελέτην του δημοσιευθεῖσαν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1945 καὶ ἀναδημοσιευθεῖσαν κατὰ τὸ 1951, ὑπεστήριξε μὲ πολλὰ ἐπιχειρήματα, ὅτι ἦτο ἀδύνατον ὁ ὅρος Τιπούκειτος νὰ προῆλθεν ἐκ μιμήσεως τοῦ ὅρου Κεϊτούκειτος. Καὶ τοῦτο διότι: α) εἶναι ἀπίθανον ὁ συγγραφεὺς τοῦ Τιπουκείου νὰ ἔδωκεν ὡς τίτλον τῆς συλλογῆς του, ἔργου σοβαροῦ καὶ σπουδαίου, ὅρον παρηχοῦντα τὸ ἀστεῖον παρωνύμιον τοῦ σχολαστικοῦ νομικοῦ τῶν Δειπνοσοφιστῶν· β) ὁ Κεϊτούκειτος ἦτο περιπαικτικὸν παρωνύμιον προσώπου, ἐνῶ ὁ Τιπούκειτος ἦτο σύνθεσις λέξεων ποὺ δὲν εἶχον σχέσιν μὲ τὸ πρόσωπον ἀλλὰ μὲ τὸ ἔργον τοῦ συγγραφέως, ὁ ὁποῖος βεβαίως δὲν ἐσκόπησε νὰ περιπαίξῃ τὸ σοβαρὸν του αὐτὸ ἔργον· γ) οἱ ἀγνοοῦντες τὸν Κεϊτούκειτον τῶν Δειπνοσοφιστῶν ἦτο ἀδύνατον νὰ κατανοήσουν τὴν σημασίαν τοῦ βυζαντινοῦ Τιπουκείου· καί, τέλος, δ) οὐδαμῶς ἀποδεικνύεται, ὅτι τὸ παρωνύμιον Κεϊτούκειτος ἐπέζησε τῶν Δει-

20. Οὕτως ὁ J. Assemanius, *Bibliotheca Juris Orientalis canonici et civili*, II (Roma, 1762) σσ. 502 ἐπ., ὡς καὶ οἱ λοιποὶ ὑπὸ τοῦ Noailles, ἔ.δ., σσ. 189 ἐπ. σημειούμενοι.

21. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur* (2α ἐκδ., 1897) σ. 607 (καὶ ἑλληνικὴ μετάφρασις Γ. Σωτηριάδου, II, 1900, σ. 397 ἐπ.). Ὡς πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Κ. Krumbacher βλ. καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ M. Treu, ἔ.δ. σ. 103.

πνοσοφιστῶν ἐπὶ ἐννέα αἰῶνας, μέχρις οὗ ἀναβιώσει ὡς Τιπούκειτος κατὰ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνος²².

Σοφὸς ὁ Ἀδόλφος Berger, σοφὰ προέβαλεν ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς γνώμης, ὅτι οἱ ὅροι Κειτούκειτος καὶ Τιπούκειτος συνδέονται πρὸς ἀλλήλους!

Ἀλλὰ καὶ πάλιν ὁ ἀνταντίλογος δὲν εἶναι ἀδύνατος!

Διότι, πράγματι, διὰ τὴν ἀκολουθήσωμεν τὴν σειρὰν τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ A. Berger, τὸν ὅρον Τιπούκειτος δὲν ἔδωκεν ὁ συγγραφεὺς τοῦ Πατζῆς, ἀλλ' ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Berger ὁρθῶς ὑπεστήριξε, κἄποιος ἀντιγραφεὺς, ὡς τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὴν παραβολὴν τῶν δύο χειρογράφων τοῦ τέλους τοῦ 11ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰῶνος, τὰ ὁποῖα ἐξέδωσε κατὰ τὸ 1893 ὁ M. Treu καὶ τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν εἰς τὸν ἑλεγχον τῆς μαθήσεως τοῦ σπουδάζοντος νομικοῦ, ὅπως ἐσημειώθη προηγουμένως²³. Τίποτε δὲν ἀποκλείει, ὁ ἄγνωστος αὐτὸς ἀντιγραφεὺς νὰ ἦτο εὐπαιδευτός καὶ νὰ ἐγνώριζε τοὺς Δειπνοσοφιστὰς καὶ τὸ παρωνύμιον τοῦ Κειτουκίτου, τὸ ὁποῖον καὶ νὰ ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν σύνθεσιν τῆς λέξεως Τιπούκειτος, ἐμπνευσθεὶς ἀπὸ τὴν συνάφειαν τῆς ἐννοίας τῶν λέξεων «κεῖται, οὐ κεῖται» (διὰ τὸν Κειτούκειτον) καὶ «τί, ποῦ, κεῖται» (διὰ τὸν Τιπούκειτον). Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς αὐτὸς ἐξῆσε κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, ὅταν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐσημειοῦτο ἄνθρωποι τῆς σπουδῆς τῶν κλασσικῶν γραμμάτων. Καὶ πρὸ παντὸς δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτὸν εἶχεν ἐπανιδρυθῇ τὸ πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, κατὰ τὸ 1045) εἰς τὸ ὁποῖον εἶχον διδάξει ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ὁ Ἰωάννης Ξιφυλῖνος, ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος, ὁ Κωνσταντῖνος Λειχοῦδης καὶ πλῆθος ἄλλων ἐμπνευσμένων σοφῶν καὶ ἐραστῶν τῶν ἐλληνικῶν κλασσικῶν γραμμάτων²⁴. Ἡ δ' ἀπόστασις τῶν

22. Ad. Berger, ἑ.ά. (ἐν «Buletino κλπ.») ἰδίως σ. 285.

23. Βλ. ἀνωτ. σημ. 9 καὶ 10.

24. Ἡ βιβλιογραφία περὶ τῆς πνευματικῆς ἀνθήσεως εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα εἶναι πλουσία. Βλ. λ.χ. Fr. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter (Byzantinisches Archiv, VIII, 1926), J. M. Hussey, Church and Learning in the Byzantine Empire, 867 - 1185 (Oxford, 1937) καὶ The Byzantine Empire in the Eleventh Century κλπ., εἰς «Transactions of the Royal Historical Society», 4th Series, 32(1950) σσ. 71 ἐπ. Παρβλ. καὶ K. Μπόνη, Ἰωάννης Ξιφυλῖνος κλπ. (1937) σσ. 18 καὶ 43 ἐπ., ὡς καὶ Lothar Müller, ἑ.ά. σ. 6. Βλ. ἐπίσης L. Bréhier, Le Monde Byzantin, III, La Civilisation Byzantine (Paris, 1950) σσ. 470 ἐπ., ἰδίως δὲ καὶ Δ. Ζακυθινό, Βυζαντινὴ Ἱστορία, 324 - 1071 (Ἀθήναι, 1972) σσ. 511 ἐπ., ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Νῦν βλ. καὶ τὸν ὁγκώδη τόμον Travaux et Memoires, 6, Recherches sur le XIe siècle (Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris, 1976), ὅπου πολλὰ εἰδικὰ μελέται, ἐξ ὧν βλ. ἰδίως N. Oikonomides, L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin

έννέα αιώνων ή όποία χωρίζει τόν Κειτούκειτον τοῦ Ἀθηναίου ἀπό τόν βυζαντινόν Τιπούκειτον ὄχι μόνον δέν ἦτο μακρά, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Α. Berger, ἀλλά κατὰ πᾶσαν περίπτωσιν ἦτο μικρότερα τῶν δεκατεσσάρων αἰώνων οἱ όποιοι χωρίζουν τόν Κειτούκειτον τοῦ Ἀθηναίου ἀπό τήν μνείαν αὐτοῦ ὑπό τοῦ Κουϊάκιου εἰς τήν Δύσιν. Διότι, πράγματι, εἶναι δύσκολον νά συμφωνήσωμεν μέ τόν Berger ὑποστηρίζοντα, ὅτι ἦτο ἀδύνατον ὁ Κειτούκειτος ν' ἀνεβίωσε μετὰ έννέα αἰώνας ὡς Τιπούκειτος. Ἡ ἀνάμνησις τοῦ Κειτουκέιτου εἶχεν ἐπιβιώσει μετὰ δεκατέσσαρας αἰώνας εἰς τόν Κουϊάκιον, εἰς τήν δυτικὴν Εὐρώπην. Διατί νά μὴν εἶχε ἐπιβιώσει μετὰ έννέα αἰώνας καί εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν, εἰς περίοδον ἀκριβῆς τῆς σπουδῆς τῶν ἐλληγικῶν γραμμάτων; Τοῦτο δέ τόσον μᾶλλον, ὅσον τοῦς Δειπνοσοφιστάς ἐγνώρισαν καί ὁ Στέφανος Βυζάντιος (6ος αἶών) καί ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος (10ος αἶών) καί ὁ Σουΐδας (Σουΐδα, πιθανῶς 10ος αἶών), ὅπως τοῦτο ἀναφέρεται εἰς τὰ νεωτέρας τῶν Δειπνοσοφιστῶν ἐκδόσεις²⁵.

Βεβαίως, πάντα ταῦτα εἶναι ὑποθέσεις καί στηρίζονται εἰς ἐπιχειρήματα στερούμενα πλήρους ἀποδείξεως. Ἀλλά μήπως καί ἡ ἀντίθετος γνώμη δέν εἶναι ἀπλῆ ὑπόθεσις στηριζομένη εἰς ἐπιχειρήματα ἀναπόδειατα;

Εἰς κάθε ἱστορικὴν ἀναζήτησιν, ὅταν στερούμεθα σαφῶν ἀποδείξεων, εἶναι ἀναπόφευκτον νά καταφεύγωμεν εἰς ὑποθέσεις στηριζομένας εἰς ἀπλᾶς ἐνδείξεις. Τοῦτο δέ κατ' ἀνάγκην πρέπει νά συμβῇ καί εἰς τὸ πρόβλημα τὸ ὅποιον μᾶς ἀπησχόλησε.

Εἰς τὸ πρόβλημα αὐτό, τὸ πρόβλημα δηλαδὴ τῆς ἐνδεχομένης προσλεύσεως τοῦ βυζαντινοῦ ὅρου «Τιπούκειτος» ἀπό τόν «Κειτούκειτον» τῶν Δειπνοσοφιστῶν, αἱ ἐνδείξεις εἶναι, κατὰ τήν γνώμην μου, θετικαί διὰ μίαν τοιαύτην προσέλευσιν.

au XIe siècle, 1025 - 1118 (σσ. 125 - 152), W. Conus - Wolska, Les écoles de Psellos et de Niphilin sous Constantin IX Monomaque (σσ. 223 - 243), ὡς καί ἄλλας ἐνδιαφερούσας μελέτας τῆς H. Ahrweiler (σσ. 94 - 124), τοῦ R. Brownig (σσ. 219 - 222), τοῦ J. Lefort (σσ. 265 - 303), τοῦ J. Gouillard (σσ. 305 - 324), τοῦ J. Grosdidier de Matons (σσ. 325 - 349) κλπ. Τὸ κείμενον τῆς Νεαρχῆς τοῦ Κωνσταντῖνου Θ' Μονομάχου ἐδημοσιεύθη ἐκ τῆς ἐκδόσεως Ἰ. Α. Βαλαριόπου εἰς Ἰ. καί Π. Ζέπου, Jus Graecoromanum, τόμ. Α' (1931) σσ. 618 ἐπ. (ἐνθα καί μνεία τῶν παλαιότερων ἐκδόσεων), εἶτα δέ μετὰ πλουσίων ἐρμηνευτικῶν σχολίων ὑπό Α. Salac, Novella Constitutio saec. XI Medii κλπ. (Πράγα, 1954, ἐκδ. Τσεχοσλοβακικῆς Ἀκαδημίας). Ἐπὶ τῆς Νεαρχῆς ταύτης (ἐ. 1044 ἢ 1045) βλ. W. Conus - Wolska, ἐ.α., πρβλ. δὲ καί Π. Ζέπου, Περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Διδασκάλου τοῦ Δικαίου, «Ἐφημερίς Ἑλλήνων Νομικῶν», 41 (1974) σσ. 337 - 341 καί «Ἐπίσημοι Λόγοι κατὰ τὸ ἔτος 1973-1974» (ἐκδ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1977) σσ. 245-253.

25. Βλ. λ.χ. B. Gulick, ἐκδ. Δειπνοσοφιστῶν, ἐ.α., I (1961) σ. XVII.

Κατ' ἰσχυράν ὑπόθεσιν ὁ βυζαντινὸς Τιπούκειτος ὄντως ἐπλάσθη καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Κεϊτουκείου τῶν Δειπνοσοφιστῶν. Τόσον δὲ τὸ ἡχητικὸν ὅσον καὶ τὸ ἐννοιολογικὸν συναίσθημα ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν τὴν συνάρτησιν τῶν λέξεων «*κεῖται, οὐ κεῖται*» καὶ «*τί, πρὺ, κεῖται*», ἐκ τῆς συνθέσεως τῶν ὁποίων προέκυψαν ἀντιστοίχως καὶ ὁ Κεϊτούκειτος καὶ ὁ Τιπούκειτος. Καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν αὐτὴν τολμῶ ἐν τέλει νὰ συμφωνήσω πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Γεωργίου Σ. Μαριδάκη, ἐνισχύων τὴν σοφίαν του μὲ ὅσα ἐσημείωσα καὶ ἀφιερώνων εἰς αὐτὸν ὅσα ἐπραγματεύθην μὲ εἰλικρινῇ ἀγάπην καὶ βαθύτατον σεβασμόν, διὰ τὴν διὰ βίου πολύτιμον συμβολὴν του εἰς τὴν ἀνερεύνησιν τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ νεωτέρου ἐλληνικοῦ δικαίου.

ΖΑΚΟΝ ΣΟΥΔΝΥΤΣ ΛΙΟΥΔΕΜ

(ΝΟΜΟΣ ΔΙΑ ΝΑ ΔΙΚΑΖΩΝΤΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ)

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Πολλὰ ὑφείλονται εὐχριστίαι πρὸς τὸν κ. Γεώργιον Γκρινιάτσον, συνεργάτην τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), διὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιχειρηθεῖσαν καὶ κατωτέρω δημοσιευομένην ἐλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ παλαιοσλαβικοῦ ἢ ἀρχαιοβουλγαρικοῦ κειμένου τῆς νομοθετικῆς συλλογῆς Zakon Sudnyj Ljudem, ἥτοι «Νόμος διὰ τὰ δικάζονται οἱ ἄνθρωποι», ὡς καὶ πρὸς τὸν κ. Δ. Μαρίτσον ὅστις μετὰ πολλῆς προθυμίας ἐπέφερεν οὐσιώδεις διορθώσεις καὶ προσθήκας εἰς τὸ μεταφρασθὲν κείμενον. Ἡ συλλογὴ αὕτη (ἐφεξῆς ZSL) εἶναι τὸ ἀρχαιότερον νομοθετικὸν κείμενον τῆς βουλγαρικῆς καὶ γενικώτερον τῆς σλαβικῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, ἀναγόμενον εἰς τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰῶνος, εἰς τοὺς χρόνους δηλαδὴ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν βουλγάρων. Ἐκ τῶν πηγῶν δὲ τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποίησεν ὁ συντάκτης τῆς καὶ ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν διατάξεων τῆς καταφαίνεται, ὅτι καὶ ἡ συλλογὴ αὕτη, ὅπως καὶ ἄλλα ἀρχαιοβουλγαρικά ἢ παλαιοσλαβικά ἐγγράφα μνημεῖα, ἀποτελεῖ μαρτύριον καὶ ἀπόδειξιν τῆς ἀνὰ τὸν σλαβικὸν κόσμον πρωίμου βυζαντινῆς ἐπιδράσεως καὶ ἀκτινοβολίας.

I

Τὰ εἰς τὸν τόπον, τὸν χρόνον καὶ τὸν συντάκτην τοῦ ZSL ἀναγόμενα προβλήματα δὲν ἔχουν εὖρει, ἀκόμη καὶ σήμερον, τὴν ὀριστικὴν τὴν λύσιν.

Κρατοῦσα μὲν οὕτω εἶναι ἡ λεγομένη «βουλγαρικὴ» θεωρία, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ZSL συνετάχθη ὑπὸ ἀνδρῶν τῆς αὐλῆς τοῦ τσάρου τῆς Βουλγαρίας Βόριδος, κατὰ τὰ ἔτη 866-868, ἥτοι ἀμέσως μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν Βουλγάρων (864). Τὴν θεωρίαν ταύτην ὑποστηρίζουν οἱ περισσότεροι τῶν νεωτέρων, Βουλγάρων ἰδίως, συγγραφέων, ἐνῶ ἄλλοι παλαιότεροι ὑπεστήριζαν, ὅτι ὁ ZSL συνετάχθη μὲν ἐπίσης εἰς Βουλγαρίαν, ἀλλ' ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ τσάρου Συμεὼν (893-927).

Κατ' ἄλλην θεωρίαν, τὴν λεγομένην «μακεδονικὴν», ὑποστηριζομένην κυρίως ὑπὸ τινων γιουγκοσλάβων συγγραφέων, ὁ ZSL συνετάχθη ἐνωρίτερον, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 830-840, εἰς τὴν «ἀρχοντίαν» τοῦ Στρυμόνος, εἰς τὴν Μακεδονίαν, συντάκτης τῆς δ' ὑπῆρξεν ὁ Μεθόδιος.

Τέλος, κατὰ τρίτην θεωρίαν, τὴν λεγομένην «μοραβικήν», ὑποστηριζομένην ἰδίως ὑπὸ τσέχων ἀλλὰ καὶ ἄλλων συγγραφέων, ὁ ZSL συνετάχθη εἰς τὴν Μεγάλην Μοραβίαν ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου ἢ καὶ τοῦ Μεθοδίου. Ὡς παραλλαγαὶ δὲ τῆς θεωρίας ταύτης δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν τόσον ἡ γνώμη, ὅτι ὁ ZSL συνετάχθη ὑπὸ τῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Μεγάλην Μοραβίαν ἢ τὴν Παννονίαν, ὅσον καὶ ἡ γνώμη, ὅτι ὁ κῶδιξ αὐτὸς συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου εἰς τὴν Μεγάλην Μοραβίαν ἤδη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 863-866.

Ἐνώπιον τῆς ποικιλίας τῶν θεωριῶν καὶ γνωμῶν αὐτῶν δύσκολον εἶναι ν' ἀποφανθῇ τις μετὰ βεβαιότητος περὶ τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου καὶ τοῦ συντάκτου τοῦ ZSL. Ἴσως ὅμως δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ μὲ ἰσχυρὰν πιθανολόγησιν, ὅτι καὶ ἂν ἀκόμη ὁ ZSL εἶχε συνταχθῇ εἰς Βουλγαρίαν, ὅπερ μᾶλλον ἀπίθανον, ὁ κῶδιξ αὐτὸς πάντως προήρχετο ἀπὸ τὸν κύκλον δράσεως τῆς ἀνὰ τὸν κόσμον τῶν σλάβων μεγάλης ἀποστολῆς τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου, μάλιστα δὲ τοῦ Μεθοδίου, τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὰ καὶ ἄλλα πολιτιστικά, ἐκκλησιαστικά ἢ νομοκανονικά ἔργα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 9ου αἰῶνος. Καὶ ὑπὸ τὴν ἐποψὴν αὐτὴν, ἐκάστη τῶν σημειωθεισῶν θεωριῶν ἢ γνωμῶν ἐνέχει ποσοστὸν ἀληθείας ὅσον ἀφορᾷ τὰ δυσεπίλυτα προβλήματα τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου καὶ τοῦ συντάκτου τοῦ ZSL. Κῶδιξ ἀρχαιοβουλγαρικὸς ἢ παλαιοσλαβικὸς, συνταχθεὶς πιθανώτατα εἰς Μοραβίαν κατὰ τὰ ἔτη 863-866 ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Μεθοδίου καὶ εἰσαχθεὶς εἰς τὴν Βουλγαρίαν ὑπὸ μαθητῶν του, ὁ ZSL εἶναι κατὰ πᾶσαν περίπτωσιν κείμενον σημαντικὸν καὶ διὰ τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον τῆς συντάξεώς του, ἐπίσης δὲ καὶ διὰ τὰς πηγὰς καὶ τὸ περιεχόμενον του.

II

Αἱ πηγαι ἐκ τῶν ὁποίων ἤντησεν ὁ συντάκτης τοῦ ZSL εἶναι σαφῶς βυζαντιναί. Εἰδικώτερον δ' ἢ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων ὑπῆρξε τὸ κείμενον, τοῦ ὁποίου αἱ διατάξεις εἴτε μετεφράσθησαν πιστῶς εἴτε διευπλώθησαν κατ' ἐλευθέρην παράφρασιν, εἴτε τέλος διεμορφώθησαν μὲ τινὰς παραλλαγὰς, ἀφορώσας εἰς τὸ εἶδος τῆς ἀπειλουμένης διὰ τὰ συγκεκριμένα ἀδικήματα ποινῆς ἢ τὴν ἀποδεικτικὴν διαδικασίαν κ. ἄ. Ὁ ZSL εἶναι οὕτω κατ' οὐσίαν ἀπλὴ ἀπόδοσις εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν γλῶσσαν ὠρισμένων διατάξεων τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, ὡς τοῦτο ἔχει πλέον ἐπισημανθῇ ὑπὸ τῆς νεωτέρας καὶ τῆς συγχρόνου κριτικῆς ἀναλύσεως τῶν κατ' ἕκαστον κεφαλαίων του. Ὁ συντάκτης τοῦ ZSL εἶχε χρησιμοποίησει τὸ εὐσύνοπτον κείμενον τῆς Ἰσαυρικῆς Ἐκλογῆς, εἰς χρόνον κατὰ τὸν ὅποιον ἡ ἀκτινοβολία τῆς τελευταίας ταύτης ἦτο κατ' ἐξοχὴν ἀκμαία ἀνὰ τὸν σλαβικὸν κόσμον, εἰς τὸ Βυζάντιον δὲ δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐπισκιασθῇ ἀπὸ τὴν ἀνατρέψασαν αὐτὴν νομοθεσίαν τῶν Μακεδόνων. Ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων ὑπῆρξεν οὕτω ἢ σχεδὸν ἀποκλειστικὴ πηγή, ἐκ τῆς ὁποίας ἤντησεν ὁ συντά-

κτης τοῦ ZSL διὰ τὴν διατύπωσιν τῶν διατάξεων τοῦ. Εἶναι δὲ γνωστὴ ἡ ἐνδοξὸς τύχη ἡ ὁποία εἶχεν ἐπιφυλαχθῇ εἰς τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων ἀνὰ τὸν σλαβικὸν κόσμον, ἐπὶ αἰῶνας μακροὺς μετὰ τὴν ἐκδοσὶν τῆς.

Ἐν τούτοις, εἰς ταῦτα ἀντιτίθεται ἡ λεγομένη «βουλγαρικὴ» θεωρία, ἡ ὁποία ἄλλα ὑποστηρίζει καὶ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὰς πηγὰς ἐξ ὧν ἤντησεν ὁ συντάκτης τοῦ ZSL.

Κατὰ τὴν βουλγαρικὴν θεωρίαν, ὑποστηρίζουσιν τὴν σύνταξιν τοῦ κώδικος εἰς Βουλγαρίαν, πολλὰ μὲν διατάξεις αὐτοῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων, ὑπάρχουν ὅμως καὶ μερικαί, ἀποπνέουσιν τὸ γράμμα ἢ τουλάχιστον τὸ πνεῦμα τῶν Responsa τοῦ πάπα Νικολάου Α' πρὸς τοὺς Βουλγάρους. Ὡς γνωστόν, κατὰ τὸ ἔτος 866, ὁ βούλγαρος τσάρος Βόρις, ἐπιδιώκων τὸ αὐτοκέφαλον τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας πρὶν ἢ αὕτη ὑπαχθῇ ὀριστικῶς ὑπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶχε στραφῇ πρὸς τὸν πάπαν τῆς Ρώμης, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ὑποβάλει καὶ τινὰ ἐρωτήματα, ἰδίως θρησκευτικῆς φύσεως. Ὁ πάπας δ' ἀπέστειλεν εἰς αὐτὸν τὰ Responsa Nicolai Papae I ad Consulta Bulgarorum, εἰς τὸ κείμενον τῶν ὁποίων ἡ νεωτέρα «βουλγαρικὴ» θεωρία ἀνεγνώρισε στενὴν τὴν συνάφειαν διατάξεων τινων τοῦ ZSL.

Ἡ σύγχρονος ὅμως κριτικὴ ἐπανεξέτασις τοῦ ὅλου θέματος ἀπέδειξεν, ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς βουλγαρικῆς θεωρίας ὑποστηριζομένη συνάφεια τοῦ ZSL πρὸς τὰ Responsa τελικῶς διαφαίνεται εἰς ἐλάχιστας μόνον διατάξεις τοῦ ZSL, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτάς, τὰ εἰς τὰ Responsa ὀριζόμενα ἀπαντῶνται καὶ εἰς τὴν Ἐκλογὴν, εἰς τρόπον, ὥστε ὡς ἀποδεδειγμένη δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἀναγωγὴ ὅλων τῶν διατάξεων τοῦ ZSL εἰς τὸ κείμενον τῆς Ἐκλογῆς. Τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, τῆς ὁποίας, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐσημειώθη, ἡ ἀκτινοβολία ἦτο ἀκαμία ἀνὰ τὸν κόσμον τῶν σλάβων κατὰ τὸν κρίσιμον χρόνον τῆς συντάξεως τοῦ ZSL. Καὶ τῆς ὁποίας βραδύτερον ἐγένετο μὲν καὶ παλαιόσλαβικὴ μετάφρασις, ἡ γνωστὴ ὡς «σλαβικὴ Ἐκλογή», συνταχθεῖσα ὅμως, ὡς ἔχει ἤδη ἀποδειχθῇ, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κειμένου τῆς Ecloga privata καὶ χωνευθεῖσα εἰς ἰδιαιτέρον κεφάλαιον τῆς ρωσικῆς νομοκανονικῆς συλλογῆς Kormčaja Kniga, ἡ ὁποία εἶχε μὲν γραφῇ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνος, ἀλλ' εἶχεν ἐκτυπωθῇ τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1653 εἰς Μόσχαν.

III

Τὸ περιεχόμενον τῶν διατάξεων τοῦ ZSL, συγκρινόμενον πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν διατάξεων τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, παρίσταται ὡς πενιχρόν καὶ ἀτελές. Τὸ γεγονός δ' αὐτὸ ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ ZSL ἔσχυσε μὲν πιθανώτατα ὡς κείμενον νομοθετικόν, ἀλλὰ συμπληρούμενον καὶ ὑπὸ ἄλλων νομοκανονικῶν διατάξεων

ὡς καὶ τῶν διατάξεων τῆς Ἐκλογῆς, αἱ ὁποῖαι διετηρήθησαν ὡς ἐθιμικὸν δίκαιον τόσον εἰς τὴν Βουλγαρίαν ὅσον καὶ εἰς τὴν Ρωσσίαν, ὅπου, ὡς ἐσημειώθη, ἔχωνεύθησαν εἰς τὴν Kormčaja Kniga, ἀλλ' ἀκόμη, πιθανῶς, καὶ εἰς τὴν Ruskaja Pravda τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνος.

Αἱ διατάξεις τοῦ ZSL δὲν περισώθησαν ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν μορφήν τῆς συντάξεώς των, ἀλλ' ἔχουν διασωθῇ εἰς ποικίλα ἀντίγραφα, εὐρισκόμενα εἰς ρωσικὰς βιβλιοθήκας ἢ μουσεῖα. Τὰ ἀντίγραφα αὐτὰ κατατάσσονται εἰς δύο κατηγορίας, ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν λεγομένην «σύντομον», ἀφ' ἐτέρου δ' εἰς τὴν λεγομένην «ἐκτενῆ» διατύπωσιν τοῦ κειμένου τοῦ κώδικος. Ἐξ αὐτῶν, τὰ ἀντίγραφα τῆς «συντόμου» διατυπώσεως εἶναι τὰ ἀρχαιότερα καὶ ἐγγύτερα τοῦ ἀπολεσθέντος ἀρχικοῦ χειρογράφου, μεταγενέστερα δ' εἶναι τὰ ἀντίγραφα τῆς «ἐκτενοῦς» διατυπώσεως, περιχούσης σχόλια ἢ καὶ συμπληρώσεις τῆς «συντόμου» διατυπώσεως, γενόμενα ὑπὸ μεταγενεστέρων ἐρμηνευτῶν, συμπιλητῶν ἢ ἀντιγραφέων.

Εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν μετάφρασιν ἔχει ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ὑπὸ τοῦ V. Ganev (Zakon Sudnyj Ljudem κλπ., Σόφια 1959) εἰς σύγχρονον βουλγαρικὴν γλῶσσαν δημοσιευθεῖσα «σύντομος» διατύπωσις τοῦ ZSL, περιλαμβάνουσα ἐν ὅλῳ 32 διατάξεις. Εἰς τὰς διατάξεις δ' αὐτάς εἰκονίζεται τὸ ἐνδιαφέρον μὲν, ἀλλ' ἄλλως πενιχρὸν καὶ ἀτελὲς περιεχόμενον τοῦ ZSL.

Τὸ περιεχόμενον οὕτω τῶν διατάξεων τοῦ ZSL ἀφορᾷ κυρίως μὲν εἰς θέματα ποινικοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ δικονομίας καὶ ἀστικοῦ δικαίου, μίαν δὲ φοράν καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς διανομῆς πολεμικῶν λαφύρων. Ὁ δ' ἀναγνώστης τῶν διατάξεων αὐτῶν εὐχερῶς δύναται νὰ ταυτίσῃ τὸ περιεχόμενόν των πρὸς ἀντιστοίχους διατάξεις τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων. Ἐν τούτοις ὁ ZSL συχνὰ ἀντικαθιστᾷ τὰς αὐστηρὰς ποινὰς ἢ κυρώσεις τῆς Ἐκλογῆς δι' ἄλλων ἡπιωτέρων, πιθανῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ὀρησκειυτικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν ἀντιλήψεων. Καὶ τὸ πενιχρὸν καὶ ἀτελὲς τῶν βυζαντινῆς προελεύσεως διατάξεων του δύναται νὰ ἐξηγηθῇ μόνον ἐὰν γίνῃ δεκτόν, ὅτι ὁ ZSL ἴσχυσε μὲν πιθανῶς εἰς τὴν Βουλγαρίαν ὡς νομοθετικὸν κείμενον, ἀλλ', ὡς ἐσημειώθη, συμπληρούμενον ὑπὸ τῶν ἄλλων νομοκανονικῶν πηγῶν καὶ τῆς κατ' ἐθιμον ἰσχύος τῶν ἐκτενεστέρων διατάξεων τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων. Ὑπὸ τὴν ἐποψιν δ' αὐτὴν πρέπει νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ μεγάλη του σημασία διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου τοῦ βουλγαρικοῦ καὶ τῶν ἄλλων σλαβικῶν λαῶν, τὴν βαθέως ἐπηρεασμένην ἱστορίαν αὐτὴν ἀπὸ τὴν ἀκτινοβολίαν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου.

Βιβλιογραφία: Ἡ σχετικὴ πρὸς τὸν ZSL βιβλιογραφία εἶναι πλουσία, δημοσιευμένη ἰδίως εἰς τὴν βουλγαρικὴν, τὴν ρωσικὴν ἢ καὶ εἰς ἄλλην σλαβικὴν γλῶσσαν. Εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ μετάφρασις τῆς

μελέτης τοῦ Σ. Τρόϊτσκυ, Διὰ ποῖον, πότε καὶ ποῦ συνέταξεν ὁ Ἅγιος Μεθόδιος τὸν «Νόμον διὰ τὴν Δίκασιν τῶν Ἀνθρώπων» (μετάφρ. Τ. Κώστις, εἰς τὴν «Ἐκκλησίαν», τόμ. 43, 1966, σσ. 412-417), ὡς καὶ αἱ πολλαὶ μελέται ἐν σχέσει πρὸς τὸν Κύριλλον καὶ τὸν Μεθόδιον, ἐξ ὧν λ.χ. βλ. Κ. Μπόνη, Οἱ Ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, οἱ τῶν Σλάβων Ἀπόστολοι, καὶ ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Ἀθῆναι, 1969), Ἰω. Καραγιαννοπούλου, Τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον τοῦ ἔργου τῶν ἀποστόλων τῶν Σλάβων, ἐν «Κυρίλλω καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἐόρτιος», α' (Θεσσαλονίκη, 1966, σσ. 139-152), Α. Ν. Ταχιάου, Ἡ ἐθνικότης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου κατὰ τὰς σλαβικὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ μαρτυρίας, αὐτόθι β' (1968, σσ. 83-132, αὐτόθι δὲ σσ. 161-175 καὶ μελέτη τοῦ J. Vassica, γαλλιστί, περὶ τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου). Ἀξίαι σημειώσεως εἶναι ἐπίσης καὶ ἄλλαι μελέται ἐπὶ τοῦ δικαίου τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων καὶ τῆς ἀκτινοβολίας τῆς εἰς τὸν σλαβικὸν κόσμον, μελέται ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ ἢ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου κλπ. Ὅπως ἰδιαιτέρως ὁμως ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ πρόσφατος μελέτη τοῦ Χαραλ. Κ. Παπαστάθη, Τὸ Νομοθετικὸν Ἔργον τῆς Κυριλλομεθοδιανῆς Ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ (Θεσσαλονίκη, 1978), εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ZSL συγκρίνεται πρὸς τὴν λεγομένην Ἀνώνυμον Ὁμιλίαν καὶ τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μεθοδίου, ἀναλύονται δὲ λεπτομερῶς τὰ προβλήματα τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου, τοῦ συντάκτου, τῶν πηγῶν καὶ τοῦ περιεχομένου του. Εἰς τὴν μελέτην ταύτην σημειοῦται καὶ ὅλη ἡ μέχρι τοῦ 1978 συναφὴς πρὸς τὸν ZSL διεθνὴς, καὶ δὴ σλαβική, βιβλιογραφία, ἐξ ἧς ἰδιαιτέρως σημαντικὴ εἶναι ἡ σημειομένη νεωτέρα ἐκδοσις τοῦ ZSL ὑπὸ τῶν N. Tichomirov καὶ L. Milon (Μόσχα, 1961), ὡς καὶ αἱ μελέται τῶν ὑποστηριζόντων α) τὴν «βουλγαρικήν» θεωρίαν R. Hubé, K. Jirecek, V. Zlatarski, M. Andreev, D. Angelov, V. Ganey κ. ἄ., β) τὴν «μακεδονικήν» θεωρίαν S. Troickij κ. ἄ., γ) τὴν «μοραβικήν» θεωρίαν J. Vassica, Fr. Dvornik κ. ἄ., δ) τὴν «παννονικήν» θεωρίαν H. F. Schmid κλπ. Διὰ τὴν τύχην τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων ἀνὰ τὸν κόσμον τῶν σλάβων βλ. ἤδη C. A. Spulber, L'Éclogue des Isauriens κλπ. (Cernautzi, 1929). Ἐν γένει δὲ διὰ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου εἰς τοὺς σλάβους καὶ ρουμάνους βλ. A. I. V. Soloviev, L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes, «Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche» (Roma, 1955) τόμ. 6, σελ. 599-650 (ιδίως 606 ἐπ.) καὶ γερμανιστὶ Der Einfluss des Byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas, «Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte» (Rom. Abt.), τόμ. 76, 1959, σσ. 432-479 (ιδίως 437 ἐπ.).

ΝΟΜΟΣ ΔΙΑ ΝΑ ΔΙΚΑΖΩΝΤΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

(Μετάφρασις Γεωργίου Γκρινιάτσου)

Κεφάλαιον I

Πρὸ οἰασδήποτε ἐτέρας δικαιοσύνης ἀξίζει νὰ ὁμιλοῦμεν περὶ τῆς θείας δικαιοσύνης. Διὰ τοῦτο ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος, ἀφοῦ ἔγραψε τὸν πρῶτον νόμον, παρέδωσε τοῦτον, εἰπὼν οὕτω: "Ἐκαστον χωρίον, εἰς τὸ ὁποῖον τελοῦνται εἰδωλολατρικαὶ τελεταὶ καὶ ἐξορκισμοὶ νὰ ἀφιερωθῇ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ μεθ' ἀπασῶν τῶν περιουσιῶν αὐτοῦ. Ἐὰν εἰς τὸ χωρίον τοῦτο ὑπάρχουν ἄρχοντες (δυνατοὶ) καὶ οὗτοι τελοῦν τὰς αὐτὰς τελετὰς καὶ ἐξορκισμούς, οὗτοι νὰ πωληθοῦν ὁμοῦ μεθ' ἀπάσης τῆς περιουσίας αὐτῶν, τὸ δὲ τίμημα νὰ διανεμηται εἰς τοὺς πτωχοὺς.

Κεφάλαιον II

Εἰς ἀπάσας τὰς διενέξεις, κατηγορίας ἢ καταγγελίας ἀρμόζει εἰς τὸν ἡγεμόνα καὶ εἰς τοὺς δικαστὰς νὰ μὴ δικάζουν ἄνευ πολλῶν μαρτύρων. Ἀλλὰ νὰ λέγουν εἰς τοὺς διαδίκους, τοὺς μηνυτὰς καὶ τοὺς καταγγέλοντας, ἐὰν δὲν προσκομίζετε μάρτυρας, ὥς προστάζει ὁ θεῖος νόμος, ἀναμείνατε νὰ ὑποστῇτε τὴν αὐτὴν τιμωρίαν, τὴν ὁποίαν προετοιμάσατε διὰ τοὺς ἄλλους. Ὁ θεῖος νόμος οὕτω διατάσσει καὶ ὅστις δὲν τηρεῖ τοῦτον, καταραμένος νὰ εἶναι.

Κεφάλαιον III

Περὶ τῶν λαφύρων

Ὁ ἀναχωρῶν πρὸς πόλεμον κατὰ τῶν ἐχθρῶν πρέπει νὰ φυλάσσεται ἐκ παντοίων ἐμπαθῶν λόγων καὶ ἔργων, νὰ κατευθύνῃ τὴν σκέψιν αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεόν, νὰ προσεύχεται καὶ μετὰ φωτεινῆς συνειδήσεως νὰ μάχεται. Διότι βοήθεια δίδεται ἐκ τοῦ Θεοῦ εἰς τὰς φωτεινὰς καρδίας. Οὐχὶ ἐκ τῆς μείζονος δυνάμεως προσέρχεται ἡ νίκη εἰς τὸν πόλεμον, ἀλλ' ἐκ τῆς θείας ἐνισχύσεως. Ὅθεν ἐκ τοῦ Θεοῦ δίδεται ἡ νίκη. Τὸ ἕκτον μερίδιον πρέπει νὰ λαμβάνηται παρὰ τοῦ ἡγεμόνος, πᾶν δὲ ὑπόλοιπον νὰ λαμβάνηται παρὰ πάντων τῶν ἀνθρώπων, διανεμόμενον εἰς ἴσα μερίδια μεταξὺ μεγάλων καὶ μικρῶν. Εἰς τὸν ζονπᾶνον ἀρκεῖ μερίδιον ἡγεμόνος, τὸ ἕτερον δὲ μερίδιον νὰ προστίθεται εἰς τὴν μερίδα τῶν ἀνθρώπων. Ἐάν τινες ἐξ αὐτῶν, εἴτε «κμέ-τοι», εἴτε ἀπλοὶ ἄνθρωποι, ἐπιδεικνύοντες θάρρος, διαπράττουν κατορθώματα καὶ ἐκδηλοῦν ἀνδρείαν, λαμβάνουν ἐκ τοῦ ἡγεμόνος ἢ τοῦ βοεβόδα κατὰ τὴν χρονικὴν αὐτῶν περίοδον ἐκ τῆς καθωρισμένης μερίδος τοῦ ἡγεμόνος. Νὰ δίδηται, ἐπειδὴ

οὕτως εἶναι κανονικὸν καὶ νὰ διανεμηται μεταξὺ αὐτῶν κατ' ἴσα μερίδια. Οἱ μετέχοντες εἰς τὸν πόλεμον νὰ λάβουν ἀλλὰ καὶ τὸ μερίδιον τῶν ὑπολοίπων νὰ παραδίδεται¹. Διότι οὕτως ἐλέγχθη καὶ ἐγγράφη καὶ παρεδόθη ὑπὸ τοῦ προφήτου Δανιήλ.

Κεφάλαιον IV

“Οστις ἔχει ἰδίαν γυναῖκα καὶ συννεύσκειται μετὰ δούλης, ἀποδειχθείσης ἀπρεπούς, αὕτη πρέπει νὰ πωληθῇ ὑπὸ τοῦ ἀρχοντος αὐτοῦ τοῦ τόπου πέραν τῆς χώρας εἰς ἑτέραν χώραν, τὸ δὲ ἀντίτιμον ταύτης νὰ δοθῇ εἰς τοὺς πτωχοὺς². Ὡσαύτως καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ ὁ πόρνος προσήκει κατὰ τὸν θεῖον νόμον νὰ ἀποχωρισθῇ ἀπὸ τοὺς δούλους τοῦ θεοῦ διὰ νηστείας ἑπτὰ ἐτῶν, νὰ ἴσταται κατὰ τὸν χρόνον τῆς λειτουργίας ἐκτὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Θεοῦ δύο ἔτη, δύο ἔτη νὰ εἰσέρχεται εἰς τὴν ἐκκλησίαν μέχρι τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου, κατὰ τὸ ὑπόλοιπον δὲ νὰ ἴσταται ἐκτός, νὰ ἀκούῃ τὴν λειτουργίαν κατὰ τὰ ἑτερα δύο ἔτη μέχρι τοῦ «Πιστεύω εἰς ἓνα Θεόν», τὸ δὲ ἔβδομον ἔτος, νὰ παραμένῃ καθ' ὅλην τὴν λειτουργίαν, ἀλλὰ νὰ μὴ μεταλαμβάνῃ· ἀλλ' ὅποταν λήξῃ τὸ ἔβδομον ἔτος, τὸ ὄγδοον ἔτος, νὰ μεταλαμβάνῃ. Ἀρμόζει ἐπίσης νὰ μὲνῃ μόνον μετ' ἄρτου καὶ ὕδατος κατὰ τὰ ἑπτὰ ἔτη.

Κεφάλαιον V

“Οστις πορνεύει μετ' ἀλλοτριᾶς δούλης, νὰ δώσῃ τριάκοντα νομίσματα εἰς τὸν κύριον τῆς δούλης, ὁ ἴδιος δὲ νὰ ὑποβάλλεται εἰς νηστείαν ἑπτὰ ἐτῶν, ὡς εἴπομεν, ἀλλ' αὕτη ἢ ἰδία νὰ μὴ πωλῇται. Ἐὰν ὅμως εἶναι πτωχὸς ἢ περιουσία αὐτοῦ νὰ δοθῇ ἀναγκαστικῶς εἰς τὸν κύριον τῆς δούλης ταύτης, ὁ ἴδιος δὲ νὰ ὑποβάλλεται εἰς τὴν ρηθεῖσαν νηστείαν³.

Κεφάλαιον VI

Τοῦ πορνεύοντος μοναχοῦ ὀφείλεται νὰ ἀποκοπῇ ἡ ρις κατὰ τὸν κοσμικὸν νόμον, κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν δὲ νόμον νὰ ὑποβληθῇ εἰς νηστείαν διαρκείας δεκαπέντε ἐτῶν.

Κεφάλαιον VII

“Οστις τὴν ἰδίαν αὐτοῦ παρὰ νυμφον λαμβάνει ὡς γυναῖκα, πρέπει κατὰ τὸν κοσμικὸν νόμον νὰ ἀποκοπῇ ἡ ρις ἀμφοτέρων καὶ νὰ χωρισθοῦν, κατὰ δὲ τὸν ἐκ-

1. Ἐκλογὴ Νόμων, IH', α'. (Αἱ παραπομπαὶ εἰς τὴν Ἐκλογὴν Νόμων γίνονται ἐκ τῆς ἐκδόσεως: Ἰω. καὶ Π. Ζέπον, *Jus Graecoromanum*, τ. II, Ἀθῆναι 1931).

2. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', κα'.

3. Πρβλ. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', κβ'.

κλησιαστικὸν νόμον νὰ χωρισθοῦν καὶ νὰ ὑποβληθοῦν εἰς νηστείαν διαρκείας δεκαπέντε ἔτων. Ἡ δὲ σειρὰ τῆς νηστείας εἶναι: πέντε ἔτη νὰ ἴστανται ἐκτός, κλαίοντες καὶ ἀκούοντες τὴν λειτουργίαν· τέσσαρα εἰς τὴν ἐκκλησίαν μέχρι τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου, τρία μέχρι τοῦ «Πιστεύω εἰς ἓνα Θεόν» καὶ τρία μέχρι τοῦ τέλους. Καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν ἡ νηστεία νὰ εἶναι μὲ ἄρτον καὶ ὕδωρ. Οὕτω μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς προθεσμίας ταύτης, κατὰ τὸ δέκατον ἔκτον ἔτος νὰ λαμβάνουν ὅ,τιδήποτε. Εἰς τὴν αὐτὴν ποινὴν ὑπόκειται καὶ ἐκεῖνος ὅστις ἀναδέχεται τὴν θυγατέρα αὐτοῦ ἐκ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, ὡς καὶ ἐκεῖνοι οἵτινες συνευρίσκονται μετ' ἐγγάμου γυναικός⁴.

Κεφάλαιον VIIa

Ὑπεράνω ὅλων τούτων ὁ ἄρχων καὶ οἱ δικασταὶ ἀρμόζει εἰς ἐκάστην διαφορὰν νὰ διεξάγουν ἔρευναν μετὰ πάσης προσοχῆς καὶ ὑπομονῆς καὶ νὰ μὴ δικάζουν ἄνευ μαρτύρων, ἀλλὰ νὰ ἀπαιτοῦν μάρτυρας δικαίους, θεοσεβεῖς, σεβαστούς, μὴ ἔχοντας οὐδεμίαν ἐχθρότητα, μίτη πονηρίαν, μίτη μῖσος, μηδὲ καταγγελίαν, οὐδὲ φιλονικίαν, ἀλλὰ μαρτυροῦντας μετὰ φόβον ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ χάριν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ⁵. Ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν μαρτύρων νὰ εἶναι ἑνδεκα καὶ οὐχὶ μεγαλύτερος αὐτοῦ τοῦ ἀριθμοῦ, ἀλλὰ εἰς τὰς ἀσημάντους φιλονικίας ἀπὸ ἑπτὰ ἕως τρεῖς καὶ οὐχὶ μικρότερος τοῦ ἀριθμοῦ τούτου. Ἐξουσίαν νὰ ἔχουν οἱ δικασταὶ νὰ ὁμιλοῦν, νὰ προειδοποιοῦν καὶ νὰ λέγουν εἰς τοὺς μάρτυρας ὅτι ἐὰν ποτὲ ἀποδειχθῇ κανεὶς (ἀπὸ αὐτοὺς) ψεύστης, ἀναμένει τοῦτον εἴτε κατάρρα, εἴτε πώλησις, εἴτε ἡ αὐτὴ τιμωρία. Δὲν πρέπει νὰ γίνεται δεκτὸς εἰς οὐδεμίαν διένεξιν μάρτυς ὅστις εἶχεν ποτὲ ἀποκαλυφθῇ ὡς ψεύστης καὶ εἶχεν παραβῇ τὸν θεῖον νόμον, ἢ ἐκεῖνος ὅστις διάγει κτηνώδη βίον, ἢ ὅστις ἐξηρέθη τοῦ ὅρκου ὡς μὴ ἔχων γνώσιν (τῶν πραγμάτων).

Κεφάλαιον VIII

Ὅστις συνευρίσκεται μετὰ παρθένου κόρης, ἀλλὰ παρὰ τὴν θέλησιν τῶν γονέων αὐτῆς καὶ μετὰ ταῦτα συνδιαλλαγοῦν, νὰ συναφθῇ ὁ γάμος ἐὰν οὗτος ἐπιθυμῇ νὰ νυμφευθῇ ταύτην καὶ οἱ γονεῖς αὐτῆς συναινοῦν. Ἐὰν ἀρχίσῃ κατὰ τινα τρόπον νὰ μὴ ἐπιθυμῇ καὶ εἶναι σεβαστὸς διὰ τὸν πλοῦτον αὐτοῦ, νὰ πληρώσῃ εἰς τὴν νεάνιδα διὰ τὴν αἰσχύνην ἐν λίτρῳ χρυσοῦ, τουτέστιν ἑβδομήκοντα δύο νομίσματα. Ἐὰν δὲ ἔχη τσαῦτα, νὰ δώσῃ τὸ ἥμισυ τῆς περιουσίας αὐτοῦ. Ἐὰν δὲ πάλιν εἶναι πτωχὸς νὰ δαρθῇ οὗτος ὑπὸ τοῦ δικαστοῦ τῆς χώρας καὶ νὰ ἐξορισθῇ ἐκ τῆς περιοχῆς αὐτοῦ⁶. Ὁ ἔνοχος νὰ ὑποβληθῇ εἰς νηστείαν ἑπτὰ ἔτων ὡς ἡδη ἐγράψαμεν.

4. Πρβλ. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', κέ', κζ'.

5. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΔ', α'.

6. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', κθ'.

Κεφάλαιον IX

"Οστις συνεννέσκειται διὰ τῆς βίας μετὰ παρθένον κόρης εἰς ἔρημον τόπον, ἔνθα δὲν θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ εἰς αὐτὴν βοήθεια, νὰ πωληθῇ, ἢ δὲ περιουσία αὐτοῦ νὰ δοθῇ εἰς τὴν κόρην⁷.

Κεφάλαιον X

"Οστις συνεννέσκειται μετὰ ἐφήβου νεάνιδος πρὸ τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους αὐτῆς νὰ πωληθῇ μεθ' ἀπάσης τῆς περιουσίας αὐτοῦ καὶ τὸ τίμημα νὰ δοθῇ εἰς τὴν νεάνίδα⁸. Κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν νόμον οὗτος, ὡς καὶ ὁ πρᾶξας τὸ αὐτὸ μετὰ μεμνηστευμένης, ἅπαντες νὰ ὑποβληθῶν εἰς νηστείαν ἑπτὰ ἐτῶν, ὡς προηγουμένως εἴπομεν διὰ τὴν περιπτώσιν τῆς ὑπάνδρου γυναικός.

Κεφάλαιον XI

"Οστις συνεννέσκειται μετὰ κόρης μεμνηστευμένης, ἀκόμη καὶ νὰ ἔπραξε τοῦτο τῇ θελήσει αὐτῆς νὰ ρινοκοπηθῇ⁹.

Κεφάλαιον XII

"Ο αἰμομίκτης, ὁ συνάψας γάμον μετὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ, νὰ διαζευχθῇ.

Κεφάλαιον XIII

"Ο ἔχων δύο γυναῖκας, νὰ ἐκδιώξῃ τὴν μικροτέραν μετὰ τῶν τέκνων αὐτῆς καὶ νὰ δαρθῇ¹⁰. Καὶ νηστεία ἑπτὰ ἐτῶν.

Κεφάλαιον XIV

"Οστις θέτει πῦρ εἰς ἀλλότριον δάσος καὶ κόπτει ἐξ αὐτοῦ δένδρα, ὑπόχρεως εἶναι εἰς τὸ διπλάσιον¹¹.

Κεφάλαιον XV

"Οστις ἔνεκα ἐχθρότητός τιнос εἶτε διὰ νὰ διαρπάσῃ περιουσίαν πυρπολῇ οἰκοδομήν, ἔὰν εἶναι εἰς πόλιν, νὰ κάψουν τοῦτον ἐπὶ τῆς πυρᾶς, ἔὰν εἶναι εἰς πολίχνην ἢ εἰς χωρίον, νὰ κατακόψουν τοῦτον διὰ ξίφους, κατὰ δὲ τὸν ἐκκλησιαστικὸν νόμον νὰ ὑποβάλληται εἰς νηστείαν δώδεκα ἐτῶν, ἐπειδὴ εἶναι ἐχθρός. Ἐάν τις θέλῃ νὰ καύσῃ τὴν καλάμην ἢ τὰς ἀκάνθας τοῦ ἀγροῦ αὐτοῦ, ἀνάψῃ πῦρ, καὶ τὸ πῦρ τοῦτο

7. Πρβλ. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', λ'.

8. Πρβλ. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', λα'.

9. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', λβ'.

10. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', λε'.

11. Ἐκλογὴ Νόμων, IZ', μ'.

μεταπιθῶν καύση ἀλλοτρίους ἀγρούς ἢ ἀλλοτρίαν ἄμπελον, ὀφείλεται νὰ ἐξετασθῇ καὶ ἐρευνηθῇ, καὶ ἐὰν ἔθεσε πῦρ εἴτε ἔνεκεν ἀγνοίας εἴτε ἔνεκεν βραδύτητος τοῦ νοός, νὰ ἀποζημιώσῃ τὸν παθόντα. Ἐὰν κατὰ τινα ἀνεμώδη ἡμέραν ἄναψε πῦρ καὶ δὲν ἐπρόσεξε, ὑποθέτων ὅτι τὸ πῦρ δὲν θὰ μεταδοθῇ, ἢ ὀκνηρεύθῃ, ἢ δὲν ἡδυνήθῃ, νὰ δικάζεται· ἐὰν δὲ ἔπραξε τὸ πᾶν ἀλλὰ θύελλα ἐνέσκηψεν αἰφνιδίως καὶ λόγῳ τούτῳ τὸ πῦρ μετεδόθη μακρὰν νὰ μὴ δικάζεται. Ἐὰν ἐκ νέφους ἀναφλεγῇ οἰκοδομὴ τις καὶ καῖ τι ἐκ τῆς οἰκοδομῆς ταύτης, τὸ δὲ πῦρ μεταδοθῇ καὶ καύσῃ ἐτέρας οἰκοδομὰς τῶν πέριξ ταύτης γειτόνων, ἐπειδὴ αἰφνιδίως ἐπυρπολήθησαν αὗται, οὗτος νὰ μὴ δικάζεται¹².

Κεφάλαιον XVI

Οὐδεὶς νὰ ἐκβάλῃ βιαίως τὸν καταφεύγοντα εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Ἀλλ' ὁ καταφυγὼν νὰ ἐξομολογηθῇ εἰς τὸν ἱερέα τὴν ἔριδα καὶ τὸ διαπραχθὲν παρ' αὐτοῦ πταῖσμα καὶ νὰ γίνῃ δεκτὸς ὡς ζητήσας καταφύγιον, τὸ δὲ παράπτωμα αὐτοῦ νὰ διαπιστωθῇ καὶ νὰ ἐξετασθῇ κατὰ τὸν νόμον. Ἐάν τις ἐπιχειρήσῃ νὰ ἐκβάλῃ βιαίως τῆς ἐκκλησίας τὸν καταφυγόντα, νὰ λάβῃ, οἰοσδήποτε καὶ ἐὰν εἶναι οὗτος, ἑκατὸν τσσαράκοντα κτυπήματα μέχρ' ἰσχυροῦ τραυματισμοῦ καὶ τότε, ὡς ἀρμόζει, νὰ ἐρευνηθῇ τὸ παράπτωμα τοῦ καταφυγόντος¹³.

Κεφάλαιον XVII

Ἐάν τις ἔχῃ διένεξιν μεθ' ἐτέρου καὶ δὲν ἐνεπιστεύθῃ εἰς τὴν ἀρχήν, ἀλλ' ἐνεργῶν αὐθαριέτως, εἴτε κατ' ἐξουσίαν, εἴτε βιαίως, καταναγκαστικῶς ἐνήργησεν ἐὰν ἔπραξε τοῦτο ἵνα λάβῃ τὸ ἀληθὺς ἰδικόν του, νὰ στερηθῇ τοῦ ἰδικοῦ του πράγματος καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ τοῦτο. Ἐὰν δὲ ἰδιοποιηθῇ ἀλλότριόν τι νὰ δαρθῇ ὑπὸ τοῦ ἀρχόντος αὐτοῦ τοῦ τόπου, διότι δὲν ἦτο εἰς τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ νὰ εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ τιμωρὸς καὶ ἐπειδὴ ἐγένετο, νὰ ἀποκαταστήσῃ πρὸς ὄφελος ἐκεῖνον ἀπὸ τὸν ὅποιον ἀφῆρεσε¹⁴.

Κεφάλαιον XVIII

Γονεῖς καὶ τέκνα ἐὰν λέγουν κατ' ἀλλήλων, νὰ μὴ δίδηται εἰς αὐτοὺς πίστις. Μῆτε κατὰ τῆς ἀρχόντισσας μῆτε κατὰ τοῦ ἀφέντη, δοῦλος ἢ ἀπελεύθερος νὰ εἶναι μάστιγ¹⁵.

12. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', μα'.

13. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', α'.

14. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', ε'.

15. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', β', γ'.

Κεφάλαιον XIX

"Οστις ἀπὸ ἐχθρὸν ἀγοράζει αἰχμάλωτον μεθ' ὁλοκλήρου τοῦ ἐξοπλισμοῦ αὐτοῦ, οὗτος δὲ ἔχει τὸ τίμημα τὸ ὅποιον ἐδόθη διὰ τοῦτο, δίδων τοῦτο διὰ τὸν ἑαυτὸν του νὰ ἐπανέρχεται ἐλεύθερος. Ἐὰν δὲν ἔχη, νὰ ἔχη τὸ δικαίωμα ἐξαγορᾶς ἀπὸ τὸν ἀγοράσαντα τοῦτον, ὅταν διὰ τῆς ἐργασίας ἀποπληρώσῃ. "Οσον διὰ τὴν ἀξίαν αὐτῆς, τὴν καλουμένην ἀντιμισθίαν, αὕτη ὀρίζεται ὑπὸ μαρτύρων δι' ἕκαστον ἔτος τρία χρυσᾶ νομίσματα καὶ τοιοῦτοτρόπως ὅταν ἀποπερατώσῃ, νὰ ἀφίηται ἐλεύθερος¹⁶.

Κεφάλαιον XX

Μάρτυρες ἐξ ἀκοῆς νὰ μὴ μαρτυροῦν, λέγοντες ὅτι ἤκουσαν ἀπὸ τούτου ἢ ἀπὸ ἐκείνου τὸν ὀφειλέτην, εἴτε μαρτυροῦντες ἕτερόν τι ἐξ ἀκοῆς, ἀκόμη καὶ ἐὰν αὐτοὶ οἱ ὅποιοι μαρτυροῦν εἶναι ζουπάνοι¹⁷.

Κεφάλαιον XXI

"Οστις ἐκ τῶν πολεμιστῶν ἀποδειχθῇ ὅτι ἀπαρνήθη τὴν ἀγίαν ἡμῶν χριστιανικὴν πίστιν, ἐπιστρέφων εἰς τὴν χώραν καὶ πόλιν αὐτοῦ, εἰς τὴν ἐκκλησίαν νὰ παραδοθῇ¹⁸.

Κεφάλαιον XXII

Ἐάν τις ζητήσῃ παρακλητικῶς ἵππον ἕως ὥρισμένου τόπου, ἢ ἀποστείλῃ τοῦτον καὶ συμβῇ νὰ ὑποστῇ βλάβην ἢ νὰ ἀποθάνῃ, ὁ ζητήσας ὀφείλει νὰ ἀποζημιώσῃ τὸν κύριον τοῦ ἵππου¹⁹.

Κεφάλαιον XXIII

Ὁ περιορίσας ἀλλότρια ζῶα καὶ θανατώσας ταῦτα διὰ λιμοῦ ἢ φονεύσας ταῦτα ἄλλως πως, νὰ καταδικασθῇ εἰς τὸ διπλάσιον²⁰.

Κεφάλαιον XXIV

Ὁ κλέπτων ἐν πολέμῳ, ἐὰν μὲν εἶναι ὄπλον νὰ δαρθῇ, ἐὰν δὲ εἶναι ἵππος νὰ πωληθῇ²¹.

16. Ἐκλογὴ Νόμων, Η', στ'.

17. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΔ', θ'.

18. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', στ'.

19. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', ζ'.

20. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', η'.

21. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', ι'.

Κεφάλαιον XXV

Ὁ κύριος τοῦ κλέπτου-δούλου, ἐὰν μὲν θέλῃ νὰ ἔχῃ τοιοῦτον δοῦλον, νὰ καταβάλῃ ἀποζημίωσιν, ἐὰν δὲ δὲν θέλῃ νὰ ἔχῃ τὸν δοῦλον τοῦτον, νὰ παραδώσῃ τοῦτον εἰς δουλείαν εἰς ὃν ἐγένετο ἡ κλοπή²².

Κεφάλαιον XXVI

Ὅστις κνηγᾷ ἀλλοτρίαν ἀγέλην, ἐὰν τὸ πρῶτον πράττῃ τοῦτο, νὰ δαρθῇ. Τὸ δεύτερον, νὰ ἐκτοπισθῇ ἀπὸ τὴν χώραν. Τὸ τρίτον νὰ πωληθῇ, ἀλλ' ἐν πρώτοις νὰ ἀποκαταστήσῃ πᾶν ὅπερ ἐκνηγήσεν²³.

Κεφάλαιον XXVII

Ὅστις νεκρὸν ἐκ τοῦ τάφου συλῇ, νὰ πωληθῇ²⁴.

Κεφάλαιον XXVIII

Ὁ εἰσβάλλων εἰς τὸ ἱερὸν κατὰ τὴν ἡμέραν ἢ κατὰ τὴν νύκτα καὶ ἀφαιρῶν τι ἐκ τῶν ἱερῶν σκευῶν ἢ ἀμφίων ἢ οἰονδήποτε ἕτερον ἀντικείμενον, νὰ πωληθῇ. Ἐὰν δὲ ἔξωθεν τοῦ ἱεροῦ ἀφαιρῇ τι ἐκ τοῦ ναοῦ νὰ δαρθῇ καὶ νὰ κουρευθῇ, εἰς τὴν χώραν νὰ διαπομπευθῇ ὡς ἀσεβής²⁵.

Κεφάλαιον XXIX

Ὅστις κλέψῃ ἐλεύθερον καὶ πωλήσῃ τοῦτον, ἢ καταστήσῃ τοῦτον δοῦλον, νὰ ὑποδουλωθῇ²⁶. Ἐπειδὴ οὗτος ἐλεύθερον κατέστησεν δοῦλον νὰ περιέλθῃ εἰς τὴν ἰδίαν ταύτην δουλείαν.

Κεφάλαιον XXX

Ὁ ἰδιοποιούμενος ἀλλότριον δοῦλον, ἐὰν κρύπτῃ τοῦτον καὶ δὲν δύναται νὰ ἀντικαταστήσῃ αὐτόν, ὑπόχρεως εἶναι διὰ τοῦτο πρὸς τὸν κύριον αὐτοῦ νὰ προμηθεύσῃ ἕτερον τοιοῦτον δοῦλον, ἢ νὰ δώσῃ εἰς τοῦτον τὸ τίμημα²⁷.

Κεφάλαιον XXXa

Περὶ τῶν συζύγων

Ἀδιάσπαστος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὁ βίος τῶν συζύγων: οὕτω διδάσκει ἡμᾶς ἡ σοφία τοῦ Σωτῆρος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ἐδημιούργησεν ἐκ

22. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', ιβ'.

23. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', ιγ'.

24. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', ιδ'.

25. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', ιε'.

26. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', ιστ'.

27. Ἐκλογὴ Νόμων, ΙΖ', ιζ'.

τοῦ μὴ ὄντος τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἔλαβεν χοῦν ἐκ τῆς γῆς διὰ τὰ πλάσῃ τὴν γυναῖκα, καίτοι ἡδύνατο, ἀλλ' ἔλαβεν ἐκ τοῦ ἀνδρὸς μίαν πλευρὰν διὰ τὰ πλάσῃ ταύτην, διὰ τὰ ἐναρμονίζονται εἰς τὴν σοφίαν καὶ μετὰ μιᾶς σαρκὸς εἰς δύο πρόσωπα τὰ νομοθετήσῃ τὸ ἀδιάσπαστον τοῦ δεσμοῦ αὐτῶν. Καὶ ἐπειδὴ ὅταν ἡ γυνὴ ἐδοκίμασε τὴν πικρὰν γεῦσιν καὶ ἔδωσεν εἰς τὸν ἄνδρα τὴν πικρὰν ταύτην γεῦσιν, καὶ ἀπὸ κολακείαν ἐμπαθῇ παραπλανούμενοι, τὰς θείας ἐντολὰς παρέβησαν καὶ ἀπὸ κοινοῦ τοῦτο διέπραξαν, διὰ τοῦτο τὸ ἁμάρτημα αὐτῶν (ὡς πρὸς τὴν ποιήν) μετὰ ὀδυνῶν τὰ ἔχη τὰ τέκνα ἡ γυνὴ διαχωρίζει, ἀλλὰ τὸν συζυγικὸν δεσμόν ἄφηκεν ἀδιάσπαστον.

Τοῦτο ἤδη ἐκδηλωθέν, ἐπικυροῦται ὑπὸ τοῦ εὐαγγελιστοῦ. Τὸν καιρὸν ἐκεῖνον, ὅταν οἱ Φαρισαῖοι ἠρώτησαν τὸν Χριστόν, τὸν Θεὸν ἡμῶν, ἐὰν ἀρμόζῃ (εἰς τὸν ἄνδρα) δι' ἕκαστον ἁμάρτημα τὰ ἀπολύει τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, ἀπεκρίθη ὁ Ἰησοῦς: ὅ,τι ὁ Θεὸς συνέθεκεν, ὁ ἄνθρωπος τὰ μὴ χωρίζει, ἐκτὸς ἕνεκα μοιχείας. Καὶ ἡμεῖς ἀκολουθοῦντες τοῦτο, ὡς πιστοὶ μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ, δὲν τολμῶμεν ἕτερον τὰ νομοθετήσωμεν. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὑπὸ τῆς ἐμπαθείας μῖσος εἰσχωρεῖ μετὰ τῶν συζύγων καὶ δημιουργεῖ διαβολὴν ἢ προκαλεῖ σαρκικὰς ἢ ἐτέρας ἐξαχρειώσεις.

Διὰ τοῦτο εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν λόγων, τῶν καθοριζομένων ἀπὸ τὸν νόμον διὰ τὴν διάζευξιν τῶν συζύγων, εἶναι: διαζεύγνται ὁ ἀνὴρ ἀπὸ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ διὰ τοιοῦτον ἁμάρτημα: ἐὰν ἀποκαλυφθῇ ὅτι προετοιμάζει λέπραν τινὰ διὰ τὴν ζωὴν αὐτοῦ, εἴτε πληροφορηθεῖσα διὰ κακίας ἐτέρων κατὰ τοῦ συζύγου αὐτῆς δὲν ἀποκαλύψει ταύτας εἰς αὐτόν, ἢ ἐὰν περιπέσῃ εἰς τὸ ἐλάττωμα τῶν λεπτῶν.

Ὡσαύτως, οὕτω διαζεύγνται ἡ γυνὴ ἀπὸ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς, ἐὰν λέπραν τινὰ εἰς ταύτην προετοιμάζῃ, ἢ πληροφορηθεῖς διὰ προετοιμαζομένην παρ' ἐτέρων δὲν ἀποκαλύψῃ εἰς αὐτήν καὶ ἐὰν περιπέσῃ εἰς τὸν ἐλάττωμα τῆς λέπρας ἢ ἐὰν ἕτερόν τι συνέβῃ εἰς αὐτὸν πρότερον καὶ οὗτος περιπέσῃ εἰς κακὴν πληγὴν²⁸. Πᾶν τοῦτο ὀφείλουσιν οἱ δικασταὶ τὰ ἐρευνᾶν διὰ μαρτύρων, ὡς ἤδη ἐγράψαμεν. Πανταχοῦ λέγομεν ὅτι ἅπασαι αἱ ἀνθρώπιναι ἀπρέπειαι θὰ δικασθοῦν εἰς τὸ μέγα δικαστήριον τοῦ Θεοῦ. Τουτέστιν, δὲν ἀρμόζει τὰ κατηγορεῖται οὐδεὶς, ἀλλ' ἅπαντες καθ' ἑκάστην ἡμέραν τὰ ἀκολουθῶμεν τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, βασιζόμενοι εἰς τὸν Χριστὸν τὸν Θεόν, εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν δικαστήριον τὰ ἀκούωμεν τὴν μακαρίαν φωνήν: "Ἐλθετε, εὐλογημένοι, δοῦλοι πιστοὶ, καλῶς θὰ τακτοποιήσω ὑμᾶς, εἰσέλθετε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ Κυρίου τοῦ Θεοῦ ὑμῶν, διασκεδάσατε μετὰ τῶν ἀγγέλων εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

28. Ἐκλογὴ Νόμων, Β', ιβ', γ'.